

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№4/2024

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2024

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Туркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 24.12.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 24.12.2024 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типопр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
- Yesirkerova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabekuly D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan L.A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
- Senmez O.F.** (PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev

Tel/Fax: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 24.12.2024 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS

АКИЖАНОВА Д.М., ОМАРОВА А.С., ЧЕШМЕДИЕВА-СТОЙЧЕВА Д.С.	Вопросы межъязыковой передачи топонимов Республики Казахстан	7
АҚЖІПТОВА А.О., САЛҚЫНБАЙ А.Б., СӘРСЕНБАЙ Ж.А.	Абай өлеңдеріндегі окказионалды субстантиваттар	18
АУБАКИРОВА А.Е., ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ Ш., ЖУАНЫШПАЕВА С.Ж.	Новые термины на казахском языке: история и опыт	32
ӘЛІСЖАН С.Қ.	Термин қалыптастырудың өзекті мәселелері	44
БЕКЕНОВА Г.Ш.	Тұрақты тіркестердегі «төрт түлік мал» концептісі	53
ДАВЛЕТОВА С.Е., БИЖКЕНОВА А.Е.	Вернакулярлық контенттерді жер атауларында қолдану және оның тілдік-танымдық ерекшеліктері	61
ДОЛДИНОВ С.А. ЖУСУПОВА Г.М. ВЕРБА Е.А.	Аргументация и убедительная речь в политике Казахстана	76
ЖАКУПОВ Ж.А., ТҮЙЛЕБАЕВА Қ.Б.	Сөз семасиологиясындағы синергетика	88
ИБРАЕВА М.Б.	Постсубмәдениет өкілдерінің тілдік бейнесі	98
ISKAKOVA G.ZH., RYSPAYEVAD S.	Language and emotions: emotional lexicon in a literary text (based on the works of A. Kekilbayev, Ch. Aitmatov)	107
ИСПАНДИЯРОВА А.Т.	Қазақ халық лирикасындағы когнитивті метафораның семантикалық сипаты	121
SAGIDOLDA G., RAINBEKOVA G.S.	On lexicography of antonyms in the kazakh language	130
ТҮРҒАНБАЕВА Қ.М., САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Қазақ-түрік тілдеріндегі баланың дүниеге келуіне қатысты фразеологизмдердің этнографиялық сипаты	138
УРАЗАЕВА Қ.Б., ЖАРҚЫНБЕКОВА Ш.Қ., ЕРІК Г.	Языковая личность бия и эффективная коммуникация	147

ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES

АБДРАСИЛ Н.С., ЖАПАРОВА А.Ж.	Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафораларды салыстырмалы талдау (түпнұсқа және аударма нұсқалары негізінде)	158
АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., ДАУЫЛБАЙ М.	Әбіш Кекілбайдың «Ханша-дария» хикаясындағы Гүрбелжін бейнесі	171
АСАН Н.Б., ХАЛИКОВА Н.С.	Әлішер Рахаттың «Параллель» романының қазіргі қазақ прозасының дамуындағы орны	179
БАЙТУРИНА У.К.	Русский социализм Н.Г. Чернышевского и русская идея Ф.М. Достоевского	189

КӘРІМХАН З.Т., ӘУБӘКІРОВА Қ.Ә., ТОҚТАРБАЙ Е.Н. МАНСУРОВА Ә.Ж. ОРДА Г.Ж.	Қазақ әдебиетіндегі мемуаристика. Отыншы Әлжанұлы жазған қазанама естелік ретінде	199
НЕСИПБЕКОВА А.С., СМАГУЛОВ Ж.К.	Мағжан мен Сәкен: тұлғалар тұтастығы	216
СҰЛТАНҒАЛИЕВА Р.Б., БІРЛЕСОВА Б.Б.	Қазақ әңгімелеріндегі бақсы сарыны	225
TASNEKOVA A.T., ZHURUSSOV N.K., SHARAUOV A.K	Ideological and thematic basis of children's folklore in the research of Bekmurat Uakhatov	238
ТУРСЫНХАНОВА Қ.Қ., МУКАЖАНОВА Р.М. *ХУСАИНОВА А.К.	Шәкәрімнің ақындық кітапханасы Түркі фольклорындағы «әйел» бейнесінің гендерлік аспектісі	249 260

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ /
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ /
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

JANDILDINOV M.K., ZHAPAROVA A.ZH., TUSSUPBEKOVA M. ZH.	The role of online resources in the process of english learning	270
КЕРІМБЕКОВА Б.Д. ОТАРБАЕВА Ғ.Н.	Әдебиет сабағында оқушылардың креативті ойлауын қалыптастыра отырып шығармашылыққа баулу жолдары	281
ҚУАНБАЕВА Ж.С., БАЙҒҰТОВА Д.Н., ИБРАГИМОВА У.Б.	Цифрлық білім беруде геймификация оқытудың жаңа тәсілі ретінде	291

ГРНТИ 39.29.15

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.01>

*Д.М. АКИЖАНОВА¹

А.С. ОМАРОВА²

Д.С. ЧЕШМЕДИЕВА-СТОЙЧЕВА³

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан^{1,2}

Шуменский университет имени Епископа Константина Преславского,

Шумень, Болгария³

(e-mail: diana.akizhanova@gmail.com¹, omarova_a_s@mail.ru², d.stoycheva@shu.bg³)

***ВОПРОСЫ МЕЖЪЯЗЫКОВОЙ ПЕРЕДАЧИ ТОПОНИМОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Аннотация. В данной статье казахские топонимы рассматриваются как важный элемент культурного и исторического наследия Казахстана. Топонимия, т.е. географические названия, является отражением истории и культуры народов, проживающих на определенной территории. Тема исследования акцентирует внимание на значении казахских топонимов, их связи с историей и этнокультурными процессами. Казахские географические названия формировались под воздействием природных факторов, а также в результате исторических событий, и во многом определяют особенности местного языка и мировосприятия народа. Топонимы Казахстана сохраняют память о древних традициях, мифах и религиозных представлениях.

Работа также затрагивает современные тенденции в области языковой политики Казахстана, направленной на возрождение и сохранение традиционных топонимов. Переименование городов, населенных пунктов и природных объектов, восстановление исконных казахских названий является важной частью государственной программы по поддержке казахского языка. В исследовании анализируется роль государственных и научных институтов в сохранении и изучении казахской топонимии, а также рассматривается влияние этих процессов на развитие национальной идентичности.

Топонимия Казахстана представляет собой важный элемент языковой и культурной идентичности, активно изучаемый в рамках лингвистических и антропологических исследований.

Ключевые слова: топоним, топонимика, история, этимология топонимов, межъязыковая передача, культурное значение, методы исследования, языковая идентичность.

Введение. Топонимы, которые подразделяются на ойконимы, урбанонимы, гидронимы и др., как зеркальное отражение культуры, природных реалий, являются историко-культурным кодом, в котором хранится язык, история, материальное и культурное наследие казахского народа.

* Написанов рамках проекта AP23490448 «Унификация казахских онимов в англоязычных текстах: переводоведческое исследование», финансируемого ГУ «Комитет науки» МНВО РК.

Для культурного наследия человечества названия географических местностей являются ценными памятниками. Великий ученый и академик В.В. Бартольд высказал в связи с этим следующее: «Среди родственных тюркских народов топонимы священных мест удивляют своей находчивостью, точностью, простотой и историческими дерективами» [1, 24].

Топонимы казахов являются одной из важных частей культурного наследия страны. В одном из своих выступлений Турсынхан Зәконұлы, профессор Евразийского университета имени Л.Н.Гумилева, выразился: «Топонимы – символы истории. Так как наши предки веками населяли Великую степь, то каждый ее населенный пункт, реки, озера и горы имеют издревле свои названия» [2]. Ученый, исследователь казахской мифологии, лингвист и географ С. Кондыбай (1968-2004) изучал и применял топонимы для воссоздания истории, определив их мифологическое и историческое значение [3, 13].

Языковая политика государства направлена на развитие казахского языка, что влияет на развитие топонимии в современном обществе, возрождая исторические названия. В Казахстане для исследования ономастики и переименования топонимии были созданы государственные областные ономастические комиссии и ономастические комиссии городов республиканского значения, столицы, которые занимаются возрождением исконных названий и утверждают новые названия на территории Казахстана. (Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан «Об утверждении типового положения об областных ономастических комиссиях и ономастических комиссиях городов республиканского значения, столицы» от 28 февраля 2022 года № 61).

Следует отметить исследования Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, направленные на изучение ономастики в стране: «Этимология топонимов Казахстана. Создание топонимических словарей» (2000-2002); «Изучение когнитивных основ казахской национальной топонимии» (2006-2008); «Отражение национальной идеи в казахской ономастической системе» (2007-2009); «Изучение культурно-исторических и языковых основ казахской ономастики в общетюркском контексте» (2012-2014); «Определение научно-теоретических принципов национальной и международной стандартизации ономастических названий Республики Казахстан (географические названия)» (2017-2020); «Разработка параллельного справочника наименований административно-территориальных единиц Республики Казахстан на кириллице и латинской графике» (2019); «Разработка текста двух антропонимических словарей и короткого общетопонимического (смешанного) словаря РК» (2019). Эти инициативы помогают улучшить понимание и использование ономастики в обществе, а также способствуют развитию и сохранению культурного наследия Казахстана.

Методы и материалы исследования. Историю топонимов Казахстана изучали многие ученые, как в области лингвистики, так и в смежных дисциплинах, таких как история и этнография. Основные направления исследований можно выделить следующим образом:

– Лингвистические исследования, которые сосредоточены на этимологии и семантике казахских топонимов, исследуют их происхождение и развитие в контексте культурной и языковой среды (Г.Аманжолова, А.Калиева). В данных исследованиях анализируется то, как исторические события и миграции народов влияли на формирование топонимов.

– Историко-географические исследования. Ученые, к примеру, как К. Байпаков, изучая топонимику Казахстана «обнаруживают» исторические процессы через исследование топонимов, археологических находок, что вкуче дает информацию о тесной взаимосвязи названия географической местности с культурным наследием, историческими событиями населения.

– Кросс-культурные исследования. Формирование казахской топонимики с точки зрения влияния разных языков анализируется лингвистами, культурологами (как пример, взаимодействие между казахским и русским языками стало одним из ключевых факторов на трансформацию местных топонимов).

– Современные исследования. На сегодняшний день ученые (к примеру, экологи) исследуют, как названия географических мест могут быть связаны с экологией, экосистемой, природными ресурсами, что, свою очередь является новой областью изучения. Важно выделить, что Х.Л.Ханмагомедов в 1933 году впервые ввел термин «экологические топонимы». Топонимы, хранящие сведения о прошлых физико-географических условиях и ландшафтах, об обстоятельствах, влияющих на расселение и адаптацию этнических групп к новым социально-географическим и ландшафтным условиям, об утраченных ландшафтах по причине антропогенного влияния и отдельных видах флоры и фауны, называются экологическими топонимами [4].

Таким образом, исследование формирования топонимов Казахстана является процессом, содержащим анализ многих факторов: исторических, лингвистических, культурных.

В данной статье при изучении топонимии Казахстана применялись такие методы как метод сплошной выборки, сравнительно-исторический, сопоставительный методы, методы анализа и синтеза, а также переводческие трансформации и приемы перевода.

Результаты и обсуждение. Географические названия вызывают интерес с точки зрения происхождения, языковых особенностей (при коммуникации этнически разных групп), так как дают возможность связать культурные, этнолингвистические, социальные, экономические и природные аспекты этой земли.

Топонимы являются лексическими единицами, которые существуют только в языке. Будучи частью ономастики, топонимика изучает топонимы в качестве единиц языка со своими особенностями, семантикой, структурой и функциями. Занимавшийся исследованием вопросов топонимии О.А. Леонович пишет: «понимание топонимии как части ономастики является общепризнанным и никем не отвергается. А если это так, то и теория топонимии неотделима от теории ономастики в целом. Между ними существует органическая связь» [5, 16].

Исследованием исторического происхождения топонимов занимались ученые Т.С. Садыков и Д.Е. Жумекенова, которые делят их на несколько групп:

1. Топонимы, передающие характер и признаки местности. Названия, описывающие внешнюю форму или особенности рельефа и ландшафта.

Например, село в Алгинском районе Актюбинской области Казахстана – Бесқоспа (Бесқоспа) получило свое название от пяти родников, которые создают устье реки Илек (буквально: слияние пяти). Байқоңыр – в переводе с казахского «бай» — богатый, а «қоңыр» — коричневый или темный. Хотя Байқоңыр стал известен благодаря космическим запуском, это название также может быть связано с историей или природными особенностями региона, которые были важны для древних кочевников.

Также можно указать такие примеры как Сабындықол (букв. мыльное/пенное озеро), Аксу (букв. белая вода), Алматы (букв. яблоневый), Актау (букв. белая гора) и др.

2. Топонимы, связанные с обозначением представителей растительного мира: Қайындықол — «озеро, по берегам которого растут березы», река Бадам (миндаль). У казахов бадам — вид бузины; например, аю бадам «медвежья бузина», то есть «речка, по берегам которой растет бадам (бузина)». [6]. Бактықурай (букв. лесистый курай) – «местность, богатая древесной растительностью и растением курай». Бактызень (букв. лесистая река), т.е. «река, усыпанная деревьями по берегам».

3. Топонимы, содержащие названия животного мира. Например, Борили - «место, где водятся волки». Также примерами могут быть Куланды, Қоянды, Суырлы, Маралды. Бутылы.

4. Топонимы, связанные с кочевым образом жизни
Стоит отметить, что кочевое население чаще всего присваивает топонимы, отражающие названия родоплеменных или иных этнических групп. Оседлое же население склонно давать названия, связанные с именами, прозвищами, фамилиями, профессиями, местами прежнего проживания и другими характеристиками. Исторические этнонимы

свидетельствуют о сложном и многогранном генетическом составе населения прошлого, предоставляя ценные сведения о родах и племенах, населявших данную территорию, их образе жизни, местах расселения и других аспектах. «Например, название рода Қыпшақ означает наиболее древний род казахов, а населенные пункты Алтай называются по имени рода Алтай, Жолан — это этноним тюрков в Егиндыкольском районе, этноним тюрков-жоланов, Баракпай — это этноним тюрков-бараков в Сандыктауском районе, а Керей — это урочище и озеро в районе Коргалжын» [7].

5. Названия, связанные с оседлым земледелием: Егинды, Егинсор, Егинсай и др.

6. Топонимы, которые происходят от антропонимов, т.е. личных имен переселенцев, основателей или правителей тех или иных населенных пунктов и земель, правителей страны, а также глав племен и родов: Кабанбай, Абай, Кажымукан, Сатпаев, Торайгыр и др.

7. Топонимы, связанные с религиозными представлениями: озеро Имантау (букв. «молитвенная гора»), Акмола (букв. «белая могила»), родник Аулиебулак (букв. «святой родник») [7].

Опираясь на данную классификацию, мы предлагаем дополнить ее по следующим признакам:

Таблица 2 – Классификация топонимов

№	Группа топонимов	Примеры
8	Топонимы, связанные с символикой и идеологией	Названия, отражающие идеологические или символические установки. Например, Жеңіс даңғылы – проспект Победы, но Zhenis avenue, Бейбітшілік көшесі – улица Мира, поселок 60 лет октября, улица 1 мая. Город Туркестан (букв. «земля тюрков»), берет берет свое название от казахского слова «түрік» (тюрк) и суффикса «-стан» (восходит к индоевропейскому корню «*stā-» («стоять») и на персидском языке означает «место стоянки, стойбище»). Название данного города глубоко символизирует историческое единство тюркских народов и их культуру. Туркестан считается духовной столицей тюркских народов, важным центром исламской культуры и науки. В советское время Туркестан был символом исторического и культурного наследия казахского народа и других народов Центральной Азии. Сегодня это место ассоциируется с восстановлением национальной идентичности и возрождением культуры.
9	Топонимы, связанные с историческими событиями	Например, Канкудук (Қанқұдық) имеет значение «колодец, полный крови». Местность получила свое название в связи с историческими сражениями казахов и кровопролитиями в борьбе за независимость.

По вышеуказанным примерам можно определить, что топонимы являются хранителями ценной историко-географической информации. Необходимо глубоко исследовать, анализировать формирование топонимов. «Если, к примеру, брать Акмолинский регион, здесь полно топонимов, которые упоминаются еще в трудах Махмуда Кашгари. Например, населенный пункт с названием Дамса есть и в Турции. Или Мыхтыколь. Мыхами мы называем древних людей бронзового века», — сообщает известный историк Жамбыл Артыкбаев, профессор Евразийского университета имени Гумилева, который много лет занимался изучением топонимики Акмолинской области [2].

В статье С.К. Иманбердиевой представлены данные, что на текущий год по Казахстану было переименовано 1965 географических объектов, однако их регулирование согласно

национальным и географическим особенностям по С.К.Иманбердиевой не являются однотипными среди районов области [8, 30].

Некоторые зарубежные исследователи утверждают, что «во многих культурах общепринято считать, что основная функция имен существительных – быть собственными» (Сара, Ипсвич), «и даже в тех случаях, когда они являются омонимичными лексическим словам, не обладают внутренним семантическим содержанием» (Дейзи, Уэллс). В большинстве случаев они обладают единственным предполагаемым референтом в контексте высказывания» [9]. Однако мы не согласимся полностью с этим утверждением, так как с точки зрения перевода семантическая составляющая топонимов играет большую роль. Например, при переводе топонима «Жетісу» англоязычные источники используют перевод *Semirechye*: «*Semirechye is a historical name of a part of Russian Turkestan, which corresponds to the South-Eastern part of modern Kazakhstan, known as Zhetysu*» [10]. В данном случае необходимо учитывать семантическую составляющую, которая подразумевает «область семи рек». В подтверждение чего, Рогожинский А.Е. и Калдыбаева Г.А. пишут: «Отсутствие ясности в понимании изначального значения термина «Жетысу» побуждало к поиску области «семи рек», отталкиваясь от будто бы очевидной семантики казахского топонима, что привело к неоднократному пересмотру территориальных пределов «Семиречья» в трудах российских и советских востоковедов и археологов XIX–XX вв. Расплывчатость историко-географического содержания термина «Семиречье» усугубляется в наши дни появлением новых произвольных трактовок (напр., «*chinesische Teil des Siebenstromlandes*», «*ehemals sowjetische Teil des Siebenstromlandes*»), которые еще более запутывают вопрос о подразумеваемой территории региона и корректном применении топонимов «Жетысу» и «Семиречье» [11].

Таким образом, межъязыковая передача топонимов – это процесс адаптации географических названий одного языка к другому языку. При переводе топонимов критически важно учитывать этимологию и историю формирования топонима, т.к. они несут основной смысл наименования.

Казахстан – многоязычная страна, где помимо государственного казахского языка активно используются русский и другие языки этнических групп.

Также, существует так называемое понятие «code-switching», являющееся распространенным явлением в Казахстане и отражающее двуязычный характер страны. По А.С.Алиаскар: «Смена кодов – распространенное явление в Казахстане, отражающее двуязычный характер страны. Это происходит в различных контекстах, таких как дома, в школах, в средствах массовой информации и общественных местах. (Code-switching is a pervasive phenomenon in Kazakhstan, reflecting the country's bilingual nature. It occurs in various contexts such as homes, schools, media, and public spaces) [12, 9]. С лингвистической точки зрения, переключение кодов в Казахстане проявляется в различных синтаксических, семантических и прагматических аспектах. В синтаксическом плане носители языка часто меняют структуру предложений, при этом соблюдают грамматические нормы. В семантическом плане переключение кодов позволяет точно выразить идеи, которые могут быть более эффективно выражены на одном языке, чем на другом. В прагматическом же плане переключение кодов позволяет достичь ряда целей, включая сохранение регламента диалога, соответствие дискурсу разговора, обозначение принадлежности к группе и поддержание социальных стандартов.

Это многоязычие создает уникальную среду для передачи топонимов, в которой они могут изменяться и адаптироваться в зависимости от языкового контекста. Исходя из этого, вопрос перевода топонимов является актуальным.

Топонимы Казахстана, формировавшиеся в течение многих веков, подвергались различным изменениям, в связи с историческими процессами (миграция, культурное взаимодействие, экономические изменения, колонизация). Исторические названия населенных пунктов – это сердце местной истории и самобытности, включающее в себя историю заселения, войны и мира [13].

Одной из сложностей межъязыковой передачи топонимов является вариативность их передачи в язык перевода. Так, Дыбо и др. пишут: «следует учитывать, что современная казахская топонимика, кроме топонимов, естественно передававшихся носителями казахского языка из уст в уста, включает топонимы, полученные в устной или письменной форме от носителей русского языка, в том числе топонимы монгольского и казахского происхождения с территории Казахстана, адаптированные при заимствовании в русский язык» [14, 34]. Следовательно, отсюда и можем предполагать различное и не гармонизированное написание топонимов на других языках. Например, Британский музей дает несколько вариантов написания местности Семиречье (каз. Жетісу) в переводе на английский язык: Zhetysu, Semiryechensk, Jetysu, Jity-su, Semirechye [10]. Данная вариация перевода топонимов в транслитологии может впоследствии привести к проблемам разночтения и несет риск исчезновения связи с этимологическим смыслом.

Рассмотрим данный процесс на примере Акмолинского региона: местные топонимы имеют казахские корни, изучая которые можно получить сведения о местной флоре и фауне, природных особенностях региона: в казахском языке «тау» означает «гора», «кокше» — «синеватый». Очевидно, что буквы «ч» и «в», которые длительное время применялись в названиях города, исказили оригинальное название и смысл. В конце XIX века русские ученые также писали о том, что нужно произносить «Кокшетау», а не «Кокчетав». В качестве примера можем прочесть следующее: в XVIII Полного географического описания Отечества посвященного казахскому краю, упоминается о том, что переселенцы иногда произносили слова неверно, что приводило к искажению их смысла. Поскольку в казахском языке слово «тау» не существует и верным вариантом произношения будет «Кокшетау». Следовательно, при переводе данного топонима на английский язык, следует опираться на казахскую версию названия: Kokshetau (до сих пор встречается перевод с русского на английский язык как Kokchetav) [15].

Вопросами перевода топонимии занимались многие ученые. Например, А.В. Юшкевич, Н.И. Гацура, Е.А. Луговая, Д.Б. Луговой, А.И. Кирлинская, И.В. Драчук, Г.М. Ярмаркина, М.А. Кабакчи, Ш.К. Жаркынбекова, С.А. Аманжолов, К.Н. Байпаков и др.

Среди существующих разных способов перевода (транскрипция, транслитерация, перевод или калькирование) топонимов, в результате ряда преимуществ, в переводческой среде наиболее часто применяемым способом является – транскрипция.

В большинстве случаев транскрипция осуществляется с целью улучшения звуковых и графических особенностей топонима.

Под данным способом подразумевается применение национального алфавита при переводе топонима с иностранного языка на родной язык. Когда в принимающем языке нет соответствующих звуков, то иноязычные топонимы, как правило, переводятся с использованием знаков, схожих по своему звучанию. Например, на географических картах, в документациях, либо художественных произведениях, топонимы чаще всего передаются с помощью данного способа.

При следующем способе перевода (транслитерации) применяется написание схожее к оригиналу, то есть в данном случае, топоним передается побуквенно, приближая топоним к оригиналу, но звучание слова от первоначального может отличаться.

Калькирование – являющееся третьим способом передачи топонима, подразумевает буквальный перевод на иностранный язык. В следующих примерах топонимов произведен перевод смысловой составляющей топонимов: Тұзды көл — Соленое озеро – the Salt Lake, Қара теңіз – the Black Sea – Чёрное море.

М.К. Кабакчи, опираясь на труды Виноградова, обозначает две группы топонимов при переводе в художественных текстах как «конверсионные» и «смоделированные». «К конверсионным смысловым названиям относятся топонимы, не имеющие никаких ономастических формантов» [16]. Мы определяем в виде «конверсионных» топонимы, сформированные из обычных слов. Приведем как пример, Алматы – Almaty или Павлодар

– Pavlodar (в данном случае слова видоизменились в собственные имена). С другой стороны, обозначим «смоделированные» топонимы как «топонимы, составленные при помощи трансформации русских слов, на основе различных фразеологизмов, словосочетаний, либо иным путем». Так, В.С. Виноградов демонстрирует в качестве примера окказиональный топоним Учертанарогера из перевода «Дон Кихота» (переводчик Н. Любимов), в данном случае суффикс -ера служит индикатором испанского происхождения топонима [17, 144].

Адаптация топонимов также влияет на идентичность местных жителей. Знание и использование оригинальных названий может способствовать сохранению культурной памяти и местной идентичности. В то же время использование адаптированных форм может свидетельствовать о процессе интеграции и взаимодействия различных культур.

А.И. Кирлинская утверждает: «... конверсионные топонимы будут результатом лексических трансформаций, в то время как смоделированные топонимы – лексико-грамматических приемов» [18].

Перевод топонимов с казахского на русский, английские языки представляют собой проблему выбора соответствующего способа. Казахские топонимы выполняют функцию сжатого текста, содержащего потенциальную информацию о культуре, истории и мн. др., которую автор намеренно поднимает.

Заключение. Происхождение, история названий географических мест всегда были объектом интереса, исследований для представителей разных наук (географов, историков, лингвистов, этнографов и др.), огромное количество работ посвящено топонимике. Хотя существуют длительные исследования данной темы, проблема межъязыковой передачи топонимов все еще существует. Важен правильный перевод топонимов, так как ошибочный перевод топонимов может привести к изменению значения и утрате национального колорита.

Топоним тщательно исследуется, в первую очередь, лингвистами, так как каждое наименование это — единица в языковой системе, образованная и функционирующая в речи по определенным правилам, законам языка. Изучение топонимов требует выработки принципов анализа материала, аспектов, соответствующих лингвистическим знаниям, а также знаний в следующих областях науки как история, география, археология, этнография и др., поскольку топонимика является комплексной наукой. Многие профессиональные исследователи рассматривают топонимику как междисциплинарную дисциплину применяющую данные из таких областей знаний как история, география, этнография и др. Названия географических мест являются хранителями информации об исторических событиях, природных условиях, языковых особенностях народа, что является доказательством приграничного положения топонимики с лингвистикой, языкознанием, историей и географией.

Казахстан, расположенный в центре Евразии, и обладающим богатым культурным наследием, является привлекательным для других стран Центральной Азии и мира с экономической, культурной, туристической и политической точек зрения. Как элемент данного наследия, топонимия страны включает в себя названия городов, сел, рек, гор, которые отражают историю и культуру народа. Поэтому корректная межъязыковая передача топонимов является важной задачей, к примеру, при обозначении топонимов в документах, туристических картах, путеводителях и др.

Актуальность вопроса о межъязыковой передаче топонимов страны требует глубокого изучения и анализа в тесной связи с такими отраслями как краеведение, история, география и этнография и во взаимодействии с казахским, русским, английским языками.

Литература

1. Бартольд В. В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993. – 192 с.
2. В Акмолинской области обсудили вопросы тюркской топонимии // Сетевое издание «Интернет ресурс Tengrinews [Электронный ресурс]. – 17 мая 2023. – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/v-akmolinskoj-oblasti-obsudili-voprosyi-tyurkskoj-toponimii-499330.
3. Наурызбаева З.Ж., Медеуова К.А. Казахская «космическая» топонимика: исследование культурного ландшафта в окрестностях космодрома Байконур // Вестник Казахского национального женского педагогического университета. – 2021. – №(3). – С. 68-78. DOI: <https://doi.org/10.52512/2306-5079-2021-87-3-68-78>
4. Отакулов П. С. Экологические топонимы и их классификации // Экономика и социум [Электронный ресурс]. – 2019. – №8 (63). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskie-toponimy-i-ih-klassifikatsii> (дата обращения: 23.11.2024).
5. Леонович О.А. Топонимы США. – М.: Высшая школа, 2004. – 248 с.
6. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алма-ата: НАУКА, 1974. – 274 с. [Электронный ресурс]. – URL: <https://mylibrary.kz/slovari/kratkij-tolkovyj-slovar-toponimov-kazahstana-e-kojchubaev/page/3>
7. Садыков, Т.С. К вопросу об особенностях происхождения топонимов в истории Казахстана // Молодой ученый [Электронный ресурс]. – 2017. – № 11 (145). – С. 396-398. – URL: <https://moluch.ru/archive/145/40773/>
8. Иманбердиева, С.К. Қазақстан топонимдерінің диахрониясы. (Тәуелсіздік кезеңі) // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2024. – № 3 – С. 30-40. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.03>
9. Coates R., Names. In: A History of the English Language/Eds. R. Hogg, D. Denison. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – pp. 312- 351. DOI: <https://doi.org/10.1017/S09780511791154.007>
10. The British Museum [Electronic resource]. – URL: <https://www.britishmuseum.org/collection/term/x69246>
11. Рогожинский А.Е., Калдыбаева Г.А. О границах «Жетысу» и «Семиречья» в научных трудах, казахском фольклоре и художественной литературе // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2024. – № 3 (66). – С. 106-115. DOI: <https://doi.org/10.20874/2071-0437-2024-66-3-9>
12. Алиаскар А. Проблемы двуязычия: переключение кодов и языковое доминирование в контексте Казахстана // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2024. – №2. – С. 7-15. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.01>.
13. Nurdauletova, B., Artykbaev, Z., Amirbekova, A., Koshimova, B., Otarova, A., & Zhetkizgenova, A. Enhancing Cultural Awareness through Project-Based Learning: A Study on Historical Preservation in Kazakhstan // Journal of Ethnic and Cultural Studies. –2024. – №11(3). – P. 247–268. DOI: <https://doi.org/10.29333/ejecs/2214>.
14. Dybo A. V. et al. Revisiting the Mongolian Stratum of Kazakh Place Names // Voprosy onomastiki. – 2024. – Vol. 21, Iss. 1. – pp. 28-71. DOI: https://doi.org/10.15826/vopr_onom.2024.21.1.002.
15. Город мой в объятиях сопок// Сайт общественно-политической газеты «Акмолинская правда». – 08.01.2014. URL: <https://apgazeta.kz/2014/01/08/gorod-moj-v-obyatiyax-sopok/?ysclid=m3rgcwgdcj428252621>
16. Кабакчи М.К. К проблеме способов перевода топонимов в художественном тексте // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2015. – №11. – С. 348-350. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25313086>
17. Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – М.: Издательство Московского ун-та, 1978. – 172 с.
18. Кирлинская А.И. Особенности перевода топонимических наименований как вербализаторов пространственных отношений на примере романа Д. Брауна «Код да Винчи» // Молодой ученый [Электронный ресурс]. – 2022. – № 52 (447). – С. 355-358. – URL: <https://moluch.ru/archive/447/98495/>

Д.М. АКИЖАНОВА, А.С. ОМАРОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Д.С. ЧЕШМЕДИЕВА-СТОЙЧЕВА

Константин Преславский атындағы Шумен университеті, Шумен, Болгария

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТОПОНИМДЕРІН ТІЛАРАЛЫҚ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ топонимдері Қазақстанның мәдени және тарихи мұрасы ретінде қарастырылады. Топонимия, яғни географиялық атаулар, белгілі бір аумақта тіршілік ететін халықтардың тарихи және мәдени контекстін бейнелейді. Зерттеу жұмысы қазақ топонимдерінің маңызына, олардың табиғатпен, тарихпен және этномәдени үрдістермен байланысына назар аударады.

Қазақ географиялық атаулары табиғи факторлардың әсерінен, сондай-ақ тарихи оқиғалардың нәтижесінде қалыптасып, жергілікті тіл мен дүниетаным ерекшеліктерін айқындайды. Қазақстан топонимдері көне дәстүрлер, мифтер мен діни көзқарастардың естелігін сақтайды.

Сонымен қатар мақалада Қазақстанның тіл саясатындағы қазіргі үрдістерді талқылайды, оның ішінде дәстүрлі топонимдерді қайта жаңғырту және сақтау мақсатындағы шаралар қарастырылады. Қалалар, ауылдар мен табиғи нысандардың атауларын өзгерту, сондай-ақ жергілікті қазақ атауларын қалпына келтіру — қазақ тілін қолдау бойынша мемлекеттік бағдарламаның маңызды бөлігі болып табылады. Зерттеуде қазақ топонимиясын сақтау мен зерттеу саласындағы мемлекеттік және ғылыми институттардың рөлі талданады, сондай-ақ бұл үрдістердің ұлттық бірегейліктің қалыптасуына әсері қарастырылады.

Қазақстан топонимиясы тілдік және мәдени бірегейліктің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және лингвистикалық, антропологиялық зерттеулер аясында белсенді зерттелуде.

Түйін сөздер: топоним, топонимика, тарих, тіларалық аударма, мәдени маңызы, зерттеу әдістері, тілдік сәйкестілік.

D.M. AKIZHANOVA, A.S. OMAROVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

D.S. CHESHMEDZHIEVA-STOYCHEVA

Konstantin Preslavsky University of Shumen, Shumen, Bulgaria

ISSUES OF INTERLANGUAGE TRANSFER OF TOPONYMS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. In this article Kazakh toponyms as an important element of Kazakhstan's cultural and historical heritage are examined. Toponymy, which includes geographical names, reflects the historical and cultural context of the peoples living in a particular territory. The research focuses on the significance of Kazakh toponyms and their connection to nature, history, and ethnocultural processes.

Kazakh geographical names were shaped by natural factors and historical events, and largely define the characteristics of the local language and worldview of the people. The toponyms of Kazakhstan preserve the memory of ancient traditions, myths, and religious beliefs.

The paper also addresses current trends in Kazakhstan's language policy aimed at the revival and preservation of traditional toponyms. The renaming of cities, villages, and natural landmarks, as well as the restoration of indigenous Kazakh names, is an important part of the state program to support the Kazakh language. The study analyzes the role of state and scientific institutions in preserving and studying Kazakh toponymy, as well as the impact of these processes on the development of national identity.

The toponymy of Kazakhstan represents a significant component of linguistic and cultural identity, actively studied within the framework of linguistic and anthropological research.

Keywords: toponym, toponymy, history, interlanguage transmission, cultural significance, research methods, linguistic identity

References

1. Bartol'd V.V. Tjurki: Dvenadcat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednej Azii [Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia]. – Almaty: Zhalyn, 1993. – 192 p.
2. V Akmolinskoj oblasti obsudili voprosy tjurkskoj toponimii [Issues of Turkic toponymy were discussed in Akmola region] // Tengrinews Internet recourse [Electronic recourse]. – 17 May 2023. – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/v-akmolinskoy-oblasti-obsudili-voprosyi-tyurkskoj-toponimii-499330
3. Naurzbaeva Z.Zh., Medeuova K.A. Kazakh “space” toponymy: study of the cultural landscape in the region adjacent to the Baikonur cosmodrome // Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University. – 2021. – №(3). – P. 68-78. DOI: <https://doi.org/10.52512/2306-5079-2021-87-3-68-78>
4. Otakulov P. S. Jekologicheskie toponimy i ih klassifikacii [Ecological toponyms and their classifications] // Jekonomika i Socium [Economy and Society] [Electronic recourse]. – 2019. – №8(63). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskie-toponimy-i-ih-klassifikatsii>
5. Leonovich O.A. Toponimy SShA [Toponyms of the United States]. – M.: Vysshaja shkola, 2004. – 248 p.
6. Kojchubaev E. Kratkij tolkovyj slovar' toponimov Kazahstana [Concise explanatory dictionary of toponyms of Kazakhstan]. – Alma-ata: «NAUKA» of the Kazakh SSR, 1974. – 274 p. [Electronic recourse]. – URL: <https://mylibrary.kz/slovari/kratkij-tolkovyj-slovar-toponimov-kazahstana-e-kojchubaev/page/3>
7. Sadykov, T.S. K voprosu ob osobennostjah proishozhdenija toponimov v istorii Kazahstana [On the peculiarities of the origin of toponyms in the history of Kazakhstan] // Molodoj Uchenyj [Young Researcher] [Electronic recourse]. – 2017. – № 11 (145). – P. 396-398. – URL: <https://moluch.ru/archive/145/40773/>
8. Imanberdieva, S.K. Diachrony of toponyms of Kazakhstan (independence period) // Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute. – 2024. – № 3 – P. 30-40. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.03>
9. Coates R., Names. In: A History of the English Language/Eds. R. Hogg, D. Denison. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – pp. 312-351. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511791154.007>
10. The British Museum [Electronic resource]. – URL: <https://www.britishmuseum.org/collection/term/x69246>
11. Rogozhinskij A.E., Kaldybaeva G.A. On the boundaries of “Zhetysu” and “Semirechye” in scholarly works, Kazakh folklore and general fiction // Vestnik arheologii, antropologii i etnografii [Bulletin of Archeology, Anthropology and Ethnography]. – 2024. – № 3 (66). – P. 106-115. DOI: <https://doi.org/10.20874/2071-0437-2024-66-3-9>
12. Aliaskar A. Problems of bilingualism: code-switching and linguistic dominance in the context of Kazakhstan // Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute. – 2024. – №2. – S. 7-15. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.01>
13. Nurdauletova, B., Artykbaev, Z., Amirbekova, A., Koshimova, B., Otarova, A., & Zhetkizgenova, A. Enhancing Cultural Awareness through Project-Based Learning: A Study on Historical Preservation in Kazakhstan // Journal of Ethnic and Cultural Studies. –2024. – №11(3). – R. 247–268. DOI: <https://doi.org/10.29333/ejecs/2214>
14. Dybo A. V. et al. Revisiting the Mongolian Stratum of Kazakh Place Names // Voprosy onomastiki. – 2024. – Vol. 21, Iss. 1. – rr.28-71. DOI: https://doi.org/10.15826/vopr_onom.2024.21.1.002
15. Gorod moj v objatijah spook [My city in the embrace of hills] // Socio-political newspaper “Akmolinskaya Pravda”. – 08.01.2014. URL: <https://apgazeta.kz/2014/01/08/gorod-moj-v-obyatijasopok/?ysclid=m3rgcwdgcj428252621>
16. Kabakchi M.K. K probleme sposobov perevoda toponimov v hudozhestvennom tekste [To the problem of methods of translation of toponyms in the artistic text] // Gumanitarnye, social'no-jekonomicheskie i obshhestvennye nauki [Humanities, socio-economic and social sciences]. – 2015. – №11. – P. 348-350. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25313086>
17. Vinogradov V.S. Leksicheskie voprosy perevoda hudozhestvennoj prozy [Lexical issues in the translation of fiction prose]. – M.: Izdatelstvo Moskovskogo un-ta, 1978. – 172 p.

18. Kirlinskaja A.I. Osobennosti perevoda toponimicheskikh naimenovanij kak verbalizatorov prostranstvennyh otnoshenij na primere romana D. Brauna «Kod da Vinchi» [Features of translation of toponymic names as verbalizers of spatial relations on the example of D. Brown's novel "The Da Vinci Code". Brown's novel "The Da Vinci Code"] // Molodoj Uchenyj [Young Researcher] [Electronic recourse]. – 2022. – № 52 (447). – P. 355-358. – URL: <https://moluch.ru/archive/447/98495/>

Авторлар туралы мәлімет:

Акижанова Диана Мұратқызы – философия докторы (PhD), Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің доценті м.а., Астана, Қазақстан.

Акижанова Диана Муратовна – доктор философии (PhD), и.о. доцента Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Akizhanova Diana Muratovna – doctor of Philosophy (PhD), Acting Associate Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Омарова Әйгерім Серікқызы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Омарова Айгерим Сериковна – докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Omarova Aigerim Serikovna – PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Десислава Стоянова Чешмеджиева-Стойчева – философия докторы (PhD), Константин Преславский атындағы Шумен университетінің доценті, Шумен, Болгария.

Десислава Стоянова Чешмеджиева-Стойчева – доктор философии (PhD), доцент Университета Константина Преславского в Шумене, Шумен, Болгария.

Desislava Stoyanova Cheshmedzhieva-Stoycheva – doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of Konstantin Preslavsky University of Shumen, Shumen, Bulgaria.

*А.О. АҚЖІПТОВА¹А.Б. САЛҚЫНБАЙ²Ж.А. СӨРСЕНБАЙ³

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан ^{1, 2, 3}
(e-mail: asalkbek@mail.ru¹, akkibat.kaznu@mail.ru², janat.sarsenbay@yandex.kz³)

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ОККАЗИОНАЛДЫ СУБСТАНТИВАТТАР

Аңдатпа. Мақалада Абай өлеңдеріндегі окказионалды субстантиваттар қарастырылды. Тілімізде окказионалды сөз қолданыстары бұрын-соңды айтылып, зерттеліп жүр. Дегенмен, окказионалды субстантиваттар – беті ашылмаған тақырып. Ал Абай мұрасы – қазақ халқының теңдессіз байлығы. Абай шығармашылығына қатысты ғылыми зерттеулер толассыз жүргізілсе де, қазақ оқырманы үшін аздық етеді. Абай – қазақ сөзін түрлендіріп, бірде тура мағынасында, бірде астарлы мағынада жұмсап, тілдік қолданысты байытқан тұлға. Сондықтан бұл мақалада Абай өлеңдеріндегі окказионал субстантиваттардың қолданыс аясы сөз болып, жеке-жеке талданады. Окказионализм – жеке авторлық қолданысқа тән сөздер.

Субстантиват – заттанған тілдік бірліктер. Заттану құбылысы қазақ тіл білімінде бұған дейін біршама зерттелсе де, оның теориялық базасы, терминологиясы әлі күнге дейін жеткілікті дәрежеде толықпаған. Бұл мақалада «Субстантиват» термині алғаш рет ғылыми қолданысқа енгізіліп отыр. Сондай-ақ, субстантиваттардың грамматикалық мағынасы мен лексикалық мағынасы айқындап, олардың қалыпты немесе окказионалды екенін анықтадық. Абай өлеңдеріндегі субстантиваттарға сөзжасамдық талдау жасалып, олардың сын есімнен, етістіктен, сан есімнен, метафоралық қолданыстардан, тұрақты сөз тіркестерінен транспозицияланып, заттық мәнде жұмсалғанына көз жеткіздік.

Түйін сөздер: Абай, окказионалды, қалыпты, субстантиват, заттық мән, заттану құбылысы.

Кіріспе. Абай мұрасы – қазақ халқының асыл мұрасы. Абайдың әдеби мұрасын зерттеу – филологтардың міндеті. Бүгінге дейін Абай өлеңдері зерттелді, зерделенді. Дегенмен, тілдік тұрғыдан зерттелу жайы кей аспектілерде жеткілікті деңгейде қарастырылды дей алмаймыз. Абай мұрасын әдеби тұрғыдан Б.Байғалиев, М.Мырзахметов, Қ.Салғарин, С.Оразалиев, Ғ.Есім, А.Машанов, Ж.Ысмағұлов, М.Бекбосынов, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайылов, Т.Нұртазин, Т.Әлімқұлов, М.Әліпхан, Т.Жұртбай, Ж.Дәдебаев т.б. ғалымдар зерттеген болса, Абай шығармаларының поэтикалық тілін Х.Жұмаелиев әдебиет теориясы тұрғысынан терең зерттеген. Ал лингвистика жағынан теориялық мәселелерді кеңінен қозғай отырып, зерттеген ғалымдар А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, А.Ысқақов, Ш.Сарыбаев, Е.Жанпейісов, Р.Сыздықова, Т.Қордабаев, Қ.Өмірәлиев болды. Сондай-ақ, кейінгі жылдары ғалым А.Салқынбай, О.Жұбаева Абай өлеңдерінің лингвопоэтикасына зерттеу еңбектерін арнаса, Абай аудармалары бойынша метафоралық қолданыстарды Ә.Жапарова зерттеп, докторлық диссертация қорғады. Абайдың окказионал қолданыстарын Г.Мұратова тақырыбына арқау етті. Ал біздің мақаламызға арқау болған окказионал субстантиваттар – әлі күнге дейін қарастырылмаған тақырыптардың бірі.

Жалпы окказионализм термині латынның «occasio» сөзінен шыққан, қазақ тіліне аударғанда «кездейсоқ» деген мағынаны білдіреді. И.С. Ожеговтің сөздігінде: «Окказиональный, -ая, -ое: Случайный, единичный. Окказиональные слова (индивидуальные неологизмы)» деген анықтама береді [1, 447]. Окказионализм теориясы неміс, ағылшын, француз, орыс тіл білімінде кеңінен зерттеліп, жан жақты қарастырылған. Мәселен, Б.А. Ларин, Ф.И. Буслаев, В.Л. Архангельский, А.М. Бабкин, И.И. Чернышев, Н.Н. Амосова, А.Г. Лыков, Е.А. Земская, О.И. Александрова, Н.А. Богданов, М.А.Бакина, Б.А. Белова және басқа да ғалымдардың еңбегін атаймыз.

Ал қазақ тіл білімінде Гүлнар Мұратова «Қазақ көркем әдебиетіндегі окказионал сөздер» деген кандидаттық диссертациясын, Абдрахманова Жазира Әсембекқызының «Қазіргі қазақ тіл біліміндегі окказионал фразеологизмдер» атты кандидаттық диссертациясын білеміз. Сонымен қатар, ғалымдар Г.Турабаева, А.Алдашева, Х.Нұрмұханов Қ. Қадырқұлов, Г.Смағұлова, Л.Леспекова және басқа да ғалымдардың еңбектерінен көркем әдебиеттегі окказионал сөздер мен жаңа қолданыстарға қатысты еңбектерінен ғылыми тұжырымдамаларын кездестіруге болады. Сондай-ақ, әлемнің тілдік бейнесі мен авторлық интерпретацияны байланыстыра зерттеген ғалымдар да бар [2].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ғылыми мақалаға дереккөз ретінде Абай өлеңдері пайдаланылды. Сондай-ақ, мақаланың ғылыми тұжырымдамасын жасау үшін окказионализм теориясы, субстантивация теориясы туралы жазылған қазақ, орыс, шетел ғалымдарының зерттеу еңбектері негізге алынды. Сонымен қатар, Абай шығармашылығының поэтикасын, жеке қолданыстарын арнайы мақсатта зерттеген отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалды.

Абай өлеңдеріндегі окказионал субстантиваттарды зерттеуде жинақтау, жүйелеу, сипаттау, лингвистикалық талдау әдістеріне сүйендік. Лингвистикалық әдістің семантикалық, сөзжасамдық аспектілерін басты назарға алдық. Окказионалды субстантиваттарды сөз құрамына талдау барысында топтастыру, жалпылау әдістері де қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Авторлық қолданыстарға қатысты зерттеушілер тарапынан берілген анықтамалар әрқилы. Мәселен, Х.Нұрмұханов: «Окказионалды деп өміршең емес, контексті қалауына орай тек бір ғана қолданымдық болып қызмет атқаратын сөздерді айтамыз», - десе [3, 112], А.Алдашева «Окказионализмдер тобына авторы белгілі, жасалуы жағынан тосын, өзгеше контексте образдылық-көркемдеуші қызмет атқаратын лексикалық бірліктерді жатқызамыз», - дейді [4, 82].

Осы орайда ғалым Ж.Ә. Абдрахманова окказионализмдердің түрліше аталуын ескеріп, өзінің ғылыми еңбегінде былайша сипаттайды:

1-кесте. Окказионализмдердің түрліше аталуы [5, 11]

Окказионализм:	Авторлық сөздер
	Жеке авторлық неологизмдер
	Экспромт-сөздер
	Метеор сөздер
	Мәтіндегі неологизмдер
	Эгологизм
	Ақын неологизмдері
	Поэтикалық неологизмдер
	Бірқолданар неологизмдер
	Стилистикалық
	Жеке сөздер
	Жеке стилистикалық неологизмдер

Жоғарыдағы окказионализм теориясына қатысты пікірлерге сүйенсек, окказионализм – жеке авторлық қолданысқа тән сөздер. «Окказионал сөздер – шығарма авторының өзіндік стильдік ерекшелігі мен көркемдеу шеберлігін танытар маңызды көрсеткіш. Әсіресе, эстетикалық құндылықтарды индивидуалды саралауда, поэтикалық тілдегі концептілік құрылымдарды репрезентациялауда көрініс табады. Ақиқат дүниенің поэтикалық бейнесін концептілік жүйеге салуда окказионализм құбылысы өз табиғатын жан-жақты ашу мүмкіндігін кеңейтеді. Әлемнің тілдік бейнесі тілдік бірліктерді окказионалды қолдану арқылы одан әрі толымды бола түседі» [6, 183].

Ал субстантиват ұғымына тоқталатын болсақ, ол – субстантивация теориясы негізінде қарастырылатын ұғым. Субстантиват – заттанған тілдік бірлік. Бұл термин қазақ тіл білімінде жиі қолданылмайды. Дегенмен, ғылыми еңбектерін субстантивация мәселесіне арнаған орыс тіл білімі ғалымдары В.В. Бабайцева, Л.В. Бортэ, Л.Г. Верниц, Н.П. Голубева, В.В. Лопатин, М.Ф. Лукин, В.Н. Мигирин еңбектерінен бұл терминді кездестіруге болады. Сонымен қатар, көркем мәтіндегі сын есімдердің және есімшелердің заттануын зерттеген Е.А. Земская, Е.Г. Ковалевская, М.И. Смольянинова еңбектерін де атап өту керек. Ал қазақ тіл білімінде бұл термин лингвистикалық терминдер сөздіктерінде де кездеспейді.

Бұл термин, орыс ғалымдарының еңбегінен байқауымызша, субстантивир терминімен жарыса қолданылады. Бірақ біз ғылыми мәні мен қолданылу жиілігін ескеріп, «субстантиват» терминін қолдануды жөн көрдік.

Окказионалды субстантиват – белгілі бір тілдік тұлғаның сөз қолданысында заттанған тілдік бірліктерді өзіндік жекестілінде қолдануы. Жекелеген авторлар шығармашылығында окказионалды субстантиваттар осы күнге дейін зерттелмеген тың тақырып. Ал орыс тіл білімінде бұл тақырыпты зерттеу жиырмасыншы ғасырдың соңы мен жиырма бірінші ғасырдың бас жағында белең ала бастады. Кей ғалымдардың еңбегінде окказионалды субстантиват деп қолданылса, кей ғалымдар контекстуалды субстантиват деп көрсетеді. Мәселен, орыс ғалымы И.С. Улуханов өз еңбегінде тілдік бірліктердің семантикалық ерекшелігін анықтау үшін окказионал субстантивацияны контекстуалды субстантивация деп атауымыз жеткілікті деген пікір білдіреді [7].

Окказионалды субстантиваттарға қатысты орыс тіл білімінің ғалымы мынадай пікір білдіреді: «Существуют разные виды субстантиватов, возникающие посредством многих механизмов, часто обусловленных экстралингвистическими факторами (коммуникативная ситуация, речевая задача участников устного и письменного общения, особенности индивидуально-авторского мышления, общественно-политическая обстановка и т.д.). Субстантиваты в современной речевой практике обладают большим функционально-стилистическим потенциалом: участвуют в создании образной системы художественных произведений; реализуют информативную и эмотивную функции языка СМИ; являются тематически специализированными элементами в языке деловых бумаг. Субстантиваты выступают структурообразующими единицами различных терминологических систем научной речи; отражают мировоззренческие установки и социокультурные запросы общества, часто являясь «маркерами» времени» [7, 83].

Нәтижелер. Абай өлеңдеріндегі окказионал субстантиваттарды зерттеу барысында олардың жан-жақты қолданылғанына көз жеткіздік. Алайда кейбір заттанған тілдік бірліктер окказионалды емес, қалыпты заттанған сөздерге жатады. Сондықтан өлеңде келетін заттанған сөздердің семантикасын контекске сай талдаймыз.

Абай шығармашылығында кездесетін субстантиваттардың түбіріне мән беріп, сөз таптарына қарай топтастырдық. Соның ішінде сын есімдер мен есімшелер заттану құбылысына бейім екені бәрімізге мәлім. Сын есімдердің заттануы Абай шығармашылығында жиі кездеседі. Мәселен:

«Ақсақал айтты, бай айтты,
Кім болса, мейлі, сол айтты –
Ақылменен жеңсеңіз.
Надандарға бой берме,

Шын сөзбенен өлсеңіз;
Жақынның сөзі тәтті деп,
Жақыным айтты дей көрме.
Надандықпен кім айтса,
Ондай түпсіз сөзге ерме» [9], –

деген өлең жолдарында бай, надан, жақын сын есімдерінің заттанғанын байқаймыз. Сондай-ақ, біріккен ақсақал сөзінің заттық мәнде қолданылғанына куә боламыз. Бұл жерде ақсақал және бай сөздері қалыпты субстантиватқа жатады, себебі тілімізде Абайға дейін де бұл сөздер заттық мәнде қолданылған. Тіпті, бұл сөздер ертеректе статустық мәнге ие болған. Мәселен, ақсақал – ауылдың не аймақтың үлкен ақылшылары болса, бай – ауылдың не аймақтың материалдық тұрғыдан байлығы бар тұлғалары, ел қамқоршысы, ел ағасы деген мәнде жұмсалған. Бірақ Абай өлеңдерінде «бай» сөзі позитивтік мағынасынан гөрі, негатив мағынасында жұмсалады. Мысалы:

Байлар да мал қызығын біле алмай жүр,
Жаз жіберіп, күз атын міне алмай жүр;

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтап құдай қарғап;

Жаман үйде жалғыз шал,
Өзі – кедей, күңіренді.
Өзі көрген байлардың
Мінезінен жиренді [9].

Бұл өлең жолдарынан бай сөзінің «ауқатты, дәулетті» деген мағынасынан гөрі, «халықты қанаушы» деген мағынадағы қолданысын көреміз. Демек, бұл сөзді де белгілі бір тұрғыда Абайдың жеке қолданысындағы субстантиват сөз деп айтуға болады.

Ал надан және жақын сөздерін окказионал субстантиваттар деуімізге негіз бар. Ол туралы «Абай тілі сөздігенде»: «Надан. 1. Білімсіз, өнерсіз. 2. Топас, қараңғы» деген анықтама беріледі [10]. Абай басқа да өлеңдерінде надан сөзін қолданады:

«Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?» [9].

Бұл жерде екінші тармақта надан сөзі заттанып қолданылса, үшінші тармақтағы надан сөзі өзіне тән сындық мәнде қолданылады. Ал келесі бір өлеңінде: «Басында ми жоқ, өзінде ой жоқ, күлкішіл кердең наданның» деп, надан сөзін тағы да заттық мәнде қолданады. Дәл осы өлең жолдарының жалғасын былай береді: «Көп айтса, көнді. Жұрт айтса болды – Әдегі надан адамның» [9]. Бұл жерде надан заттық емес, адъективтеніп қолданылған. Жалпы, осы сықылды надан сөзінің екі жақты (заттық және сындық) қолданысы Абай өлеңдерінде жиі ұшырасады. Ал жақын сөзі Абай өлеңдерінде туыстық немесе рулық жақындығы бар адамдарды меңзейді. Жақын сөзі тілімізде толық заттанған сөздер қатарында емес, көбінесе сын есім мағынасында жұмсалады.

Абай өлеңдеріндегі окказионал субстантиваттар ықшамдалу нәтижесінде туындаған. Олай дейтін себебіміз, өлеңнің ұйқасы, формасы, буын саны кейбір сөздерді ықшамдап беруге, үнемдеуге жетелейді. Ол туралы: «Ықшамдалуының негізді аталымдардың табиғатына тән негізгі заңдылық ретінде танылады, өйткені ықшамдалу үдерісінің нәтижесінде заттанған сындар тілде мол. Сын есім-зат есім тіркесіндегі зат есімнің ықшамдалуы нәтижесінде тілде жаңа аталым жасалады. Ықшамдалған зат есімнің мағынасы сын есімге бекиді де, сын есімнің номинативтік мағынасы көмескіленіп, не біржола жойылып, екінші заттық мағынасы белсенділік танытады. Тілде бір кезде сындық мәнде қолданылған сөз

заттық мағынаға ауысып, жаңа аталым тілдік айналымға түседі. Бұл тілде бірден жүзеге аспай, кезеңдік даму сатыларынан өтеді. Қазіргі тілімізде зат есімдер қатарында танылып жүрген мына сөздерге назар аударалық: қарт, қате, үскірік, кетік, науқас, қарыз, аңыз, қырсық, жетім, ұры, қалың, жау, тоқал, иттік, топан, төркін, туыс, тұсақ, кедей, бай, еттік, малай, жарық, соқпақ, сұр, тазы т.б. Бұл атаулар «сын есім-зат есім» тіркесіндегі зат есімнің ықшамдалып, оның мағынасының сын есімге көшуінен жасалған» деген пікірді негізге аламыз [11, 9].

Ықшамдалу нәтижесінде пайда болған субстантиваттарға дәлел ретінде мына өлең жолдарын берсек болады:

Жаяуы қапты,
Аттысы шапты,
Қайрылып сөзді кім ұқсын [9].

Бұл жерде жаяу сөзі қалыпты субстантиват болса, атты сөзі окказионал субстантиват болып табылады. «Жаяудың шаңы шықпас, жалғыздың үні шықпас» деген қазақ мақалында да жаяу сөзінің заттық мәнде қолданылғанын көреміз. Ал «Аттысы шапты» деген өлең жолында Абай «аттылы адамды» меңзегені анық.

Қатыстық сын есімдердің заттануына қатысты Абай өлеңдерінен мына өлең жолдарын беруге болады:

«Білімдіден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз.
Түзу сөзге сенер ме
Түзелмесін білген ез?
Ойлағаны – айт пен той,
Ыржаң – қылжаң ит мінез» [9].

Бұл өлең жолдарынан білімді, талапты, ез сындарының заттық мәнде қолданылғанын байқаймыз. Талапты және ез субстантиваттары окказионал субстантиваттарға жатады да, білімді субстантиваты қалыпты субстантиватқа жатады. Осы тұста «окказионал қолданыс болып танылудың шарттары қандай?» деген сұрақ туындауы заңды. Оны ғалым Г.Мұратованың ізімен «ең әуелі стильдік жаңа сөздің ішкі мағына-мазмұнына назар аударып, одан соң сыртқы түріне, мазмұнның берілу тәсіліне, сөз формасына көңіл бөлдік. Сондай-ақ, бұл сөздің жарық көрген ортасы немесе қызмет етер аясын анықтап, ең соңында окказионал сөздің қызмет етер шегі, жұмсалып жиілігі есепке алынды» деп жауап береміз [6, 51].

Абай өлеңдерінде сын есімнен жасалған антонимдік жұптардың заттануын жиі кездестіруге болады. Мәселен, **жақсы – жаман** (Жақсыға айтсаң, жаны еріп, Ұғар көңіл шын беріп; Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек, Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек), **өнерлі, өнерпаз – өнерсіз** (Өнерсіздің қылығы – Тура сөзін айта алмай, Қит еуге бата алмай, Қорлықпенен шіруге; Әсемпаз болма әрнеге, Өнерпаз болсаң, арқалан), **ақылды – ақылсыз, ақымақ, надан** (Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек, Әр нәрсеге өзіндей баға бермек; Таразы да, қазы да өз бойында, Наданның сүйенгені – көппен дүрмек; Ақымақ – көп, ақылды – аз, Деме көптің сөзі бұл; Рас сөздің кім білер қасиетін, Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек), **есті – ессіз, надан** (Естілер де ісіне қуанбай жүр, Ел азды деп надандар мұңаймай жүр), **жасы үлкен – жасы кіші кіші** (Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр, Сұрамсақтар нәпсісін тыя алмай жүр), **талапты – талапсыз, тасыр** (Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар, Көңілінің көзі ашық, сергек үшін), **бай – кедей** (Ерте барсам жерімді жеп қояр деп, Ықтырмамен күзеуде отырар бай; Кедейдің өзі жүрер малды бағып, Отыруға отын жоқ үзбей жағып), **алыс – жақын** (Көлеңке басын ұзартып, Алысты көзден жасырса; Алашқа іші жау боп, сырты күлмек, Жақынын тіріде аңдып, өлсе өкірмек), **білімді – білімсіз** (Ақсақалдың, әкенің, білімдінің, Сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек), **жас – кәрі** (Жас қартаймақ, жоқ тумак, туған өлмек, Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек) т.б.

Берілген мысалдардан өнерлі, өнерсіз, өнерпаз, талапты, тасыр, жасы кіші, жасы үлкен, өнерсіз, бай және кедей субстантиваттары Абай өлеңдерінде жиі қолданылып, окказионалдар қатарынан табылады. Ғалым А.Б. Салқынбай: «Авторлық интенцияда «өнер» сөзінің мағынасы қазіргі біздер түсінетін «исскуства» ұғымынан тереңірек. Білім алған, оқыған адам – өнерпаз! Ойлағанын, ішкі түйгенін айта алмай, туралықты бетің бар, жүзің бар деп айта алмай, іштен тынып, қорлыққа көніп, пікірін үнсіздікпен ішке бүгіп, қорқақтау, сөйтіп қорлықпен шіру – «өнерсіздің қылығы», білімсіз наданның ісі», - деп пікір білдіреді[12, 176].

Абай өлеңдерінде антонимдік жұп болатын сын есімдерден бөлек, басқа да сын есімдердің заттық мәнде қолданылғанын байқаймыз. Мәселен:

Бір күшті көп тентекті жыға алмай жүр,
Іште жалын дерт болып, шыға алмай жүр [9];

Немесе:
Шыға ойламай, шығандап қылық қылмай,
Еріншек ездiгiнен көпке көнбек [9];

Немесе:
Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай;
Мал семірет, ақ пенен ас көбейер,
Адамзаттың көңілі өсіп көтерілер;
Қара тастан басқаның бәрі жадырап,
Бір сараңнан басқаның пейілі енер [9];

Немесе:
Шапандарын белсенген,
Асау мініп теңселген
Жылқышылар кеп тұрса,
Таңертеңнен салпылдап [9];

Немесе:
Ғашықтың тілі – тілсіз тіл,
Көзбен көр де ішпен біл [9], –

деген өлең жолдарында күшті, тентек, асау сөздері окказионал субстантиват ретінде қолданысқа түскен. Ал еріншек, жастар, ақ, сараң, ғашық сөздері қалыпты субстантиват түрінде кездеседі.

Окказионал субстантиват ретінде сөз тудырушы жұрнақ арқылы үстеуден жасалған сын есімдерді де Абай шығармашылығынан кездестердік.

Домбыраға қол соқпа:
Қайғылы көңілім қайдағы
Бұрынғымды жаңғыртар;
Сондай-ақ:
Асау жүрек аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?

Немесе:
Ортаға алып әлгіні
Бәрі бірдей сыйлайды.
Бірі сүйіп құлақтан,
Бірі жүнін сыйпайды [9].

Бұл өлең жолдарында Абай «бұрынғы» деп өткен шағын меңзейді. Ал «артқы» деп кейінгі ұрпақты айтады. Абайдың өз сөзін дәлел ретінде беруге болады: «Алдыңғы толқын – ағалар, артқы толқын – інілер». Үшінші өлең жолдарындағы «әлгі» сөзі арқылы «жаңағы, сол» деген мағынаны білдіреді.

Етістіктен сын есім тудырушы жұрнақ арқылы жасалған «құрығыр» (құрғыр) сөзі заттанып, Абай өлеңдерінде окказионал субстантиват мәнінде жұмсалады:

Есіткендей болады
Құлағы ескі сыбырды.
Ескі ойға көңілім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды.

Сондай-ақ, «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолыңда» өлеңінде «Біреудің қызын алып малға сатып, Баяғыны іздеген қандай құрғыр?» деген өлең жолдарында кездеседі.

«Абайдағы өзге де сын есімдер сияқты -лы жұрнақты туынды сын есімдер де сөйлем ішінде субстантивтеніп келеді. Абайда –лы арқылы өзі жасаған жаңа сөздер аса көп емес. Біздіңше, өнерлі және қолөнерлі, сәулелі, жетімді (жеткілікті сөзінің дублеті), мінді (мінсіздің антонимі), кеселді (түйін, қылық) сөздерін ғана Абай өзі жасаған болар немесе кейбіреулерін активтендірген болар» [13, 235].

Абай өлеңдерінен окказионал субстантиваттарды іздеу барысында, метафоралы қолданыстарды, тұрақты сөз тіркестерін, күшейту мағынасындағы сөздер арқылы берілген сын есімдерді және т.б. тың қолданыстарды кездестірдік. Соның бірнешеуіне мысал келтірейік:

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды [9].

Бұл өлең жолдарында Абайға ғана тән окказионал субстантиватты атаймыз. Ақын сұлу қызды «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» деп тапқырлықпен суреттейді. Келесі тармақтарында «Әуелде сұлу жайы бізге мәлім, Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған» деп сұлу қыз образын аша түседі.

Жоғарыда «надан» сөзін Абай қолданысындағы субстантиват деп таныдық. Ақын «Өзгеге, көңілім, тоярысың» еңбегінде «Қара басқан, қаңғыған, Хас надан нені ұға алсын?», - дейді де, надан сөзін түрлендіріп, күшейту мағынасындағы сөзбен тіркестіре қолданады.

Абай тілі – метафораларға бай. Сөзімізге дәлел ретінде мынадай статистикалық ақпаратты келтіреміз: «Зерттеу қорытындысы бойынша, Абай өлеңдеріндегі дәстүрлі метафоралар саны – 523, ал авторлық метафоралар саны – 524. Демек, өлеңдерінде кездесетін метафоралардың тең жартысы – өзінің төл туындысы. Бұның өзі ақынның шеберлігін айғақтайды» [14].

Субстантиват метафораларының біріне «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңіндегі (Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп, Қандыкөз қайқаң қағып шықса аспанға) «қандыкөз» сөзін жатқызамыз. Сондай-ақ, мына өлеңде:

Көкірегі сезімді, көңілі ойлыға

Бәрі де анық тұрмай ма ойланғанда, - деген ақын ойшыл адам образын осылайша ұтымды сипаттайды. Ал Әбдірахманның келіншегі Мағышқа Абайдың айтқан жұбатуы туралы ғалым Х.Жұмалиев былай дейді: «Тыянағым, тұрлауым, Енді кімге асылдым... Мұның метафора екенін тәуелдік жалғауы «-ым» мен жасырынып, ойда тұрған «ол» деген сөз арқылы білеміз [15, 102].

Сөз айттым «Әзірет Әлі», «айдаһарсыз»,

Мұнда жоқ «алтын иек, сары ала қыз» деген өлең жолдарында кейбір ақындардың өлеңінде келетін теңеу сөздерін сынайды. Ал келесі тармағындағы «алтын иек, сары ала қыз» метафорасы кейбір ақындардың сұлу қыз бейнесін суреттейтін теңе сөзін әжуалаған. Осындай тың қолданыс заттық мәнде тұрғандықтан, окказионал субстантиват ретінде танымыз.

«Концептуалдау, тұжырымдамалау – Абайдың ең маңызды эстетикалық қағидасы болып табылады. Абай поэзиясы – жаңа эстетикалық жүйе, ол шынайы ақындық көріністің құрылымдық көрсеткіштері бойынша да, интровертті психологиялық параметрлер бойынша да толық жүйе болып табылады. Бұл жүйеде интертекстуалдық тұрғыдағы мағыналар мен мотивтердің қанықтылығы мен суггестиясы жүреді, сондықтан троптарға, әсіресе, метафораларға үлкен салмақ түседі. Абайдың концептуалдық, стратегиялық бағдарланған поэтикасында, метафоралар поэтикалық мағыналарды ұйымдастырудың ең маңызды құралы болып табылады» [14].

Абай өлеңдеріндегі етістіктердің заттануына келер болсақ, субстантиваттар түрлі формада кездеседі. Мысалы, есімшелердің, етістердің, тұйық етістің заттануын көреміз. Заттанған етістік формалары заттық мәнге ие болғандықтан, олар септік, жіктік, тәуелдік, көптік жалғауларын қабылдайды. «Наиболее очевидным является разграничение контекстуальных субстантиватов по внешнему, чисто формальному признаку. Субстантивируясь, языковая единица либо сохраняет свою первичную форму, либо изменяет ее, приобретая парадигму имен существительных. Подобное разделение не несет в себе никакой семантической нагрузки. Если окказионально субстантивированное слово сохраняет свою начальную форму, оно остаётся неизменяемым, независимо от того, изменяется оно в несубстантивированном виде или нет» [7, 67].

Абай өлеңдерінде есімшелердің заттанған формалары жиі кездеседі. Өлеңдердегі есімшелерді талдамас бұрын алдымен есімше және оның формаларына қысқаша тоқталуды жөн көрдік. Қазақ лингвистикасының белгілі ғалымы Ы.Маманов өз еңбегінде есімшелерді сөз еткен тұста былай дейді: «Сын есімге зат есімнің көптік, тәуелдік және септік жалғаулары жалғанғанда зат есім мағынасы ауысатындығы сияқты, есімше формалары да септік, тәуелдік, көптік жалғауларын қабылдап, зат есім мағынасында жұмсалады. Жүргенге жөргем ілінеді (Мақал). Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра. Бермегенді беріп ұялт. Қонарымды сай біледі, көшерімді жел біледі. Алмақтың да салмағы бар. Сиынғаныңнан сенгенің күшті болсын» [15, 89]. Автор бұл жерде есімшенің заттанған формаларына халық мақалдарынан мысалдар келтіреді де есімшелер сөйлемде әрі заттық, әрі атрибуттық, әрі предикаттық мағынада қолданылатынын дәлелдейді. Ғалым есімшелерді бес топқа жіктейді. Автор классификациясын сақтай отырып, есімше жұрнақтары мен мағыналық топтарын кесте арқылы беруді жөн көрдік.

2-кесте. Ы.Мамановтың есімше формаларын жіктеуі [15].

Есімшенің мағыналық түрлері	Өткен шақ есімше	Дағдылы есімше	Болжалды есімше	Ниет есімше	Осы шақ есімше.
Есімшенің жұрнақтары	-ған/-ген, -қан/-кен	-атын/-етін, -йтын/-йтін	-ар/-ер/-р	-мақ/-мек, -бақ/-бек, -пақ/-пек; -мақшы/ -мекші, -бақшы/-бекші, -пақшы/-пекші	Тұйық етістік + -шы/-ші
Мысалдары	Алған, келген, шыққан, кеткен	Тұратын, ішетін, ойнайтын, сөйлейтін	Айтар, келер, оқыр, кетіп алар, келгісі келер	Бармақ – бармақшы, келмек – келмекші, жазбақ – жазбақшы, қашпақ – қашпақшы	Келуші, сөйлеуші, сыбырлаушы, жүргізуші

Бұл кестеде берілген есімше жұрнақтары да есім сөздері секілді септеледі, көптеледі, жіктеледі, тәуелденеді. Контексте заттық мәнде жұмсалады.

Жоғарыда келтірілген пікірлерге сүйенсек, есімшенің барлық формасы контекстік немесе окказионал заттануға бейім. Олардың ішінде толық заттану деңгейіне жеткендер саусақпен санарлық.

Есімшенің -ған, -ген және оның фонетикалық варианттары арқылы жасалған субстантиваттарға мына өлең жолдарынан үзінді келтіреміз:

Қайрат пен ақыл жол табар
Қашқанға да, қуғанға.
Әділет, шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға [9].

Немесе:

Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз,
Білгендердің сөзіне
Махаббатпен ерсеңіз [9].

Немесе:

Біреу үшін үйренсең,
Біреу білмес, сен білсең,
Білгеніңнің бәрі – тұл [9].

Немесе:

Білгенге жол бос,
Болсайшы қол бос,
Талаптың дәмін татуға [9].

Бұл өлеңдерден есімшелердің анықтауыштық, толықтауыштық қатынаста тұрып, окказионал субстантиват қызметін атқаратынын көреміз. Сонымен қатар, есімшенің басқа да жұрнақтары арқылы жасалған сөздердің субстантиват дәрежесінде жұмсалуды көреміз. Ғалым Рәбиға Сыздық: «Қазіргі қазақ тілінің нормативтік-ғылыми грамматикаларында мұндай тұлғаның (-ған+дық) бар екендігі туралы ауызға да алынбайды, ал, шындығында, бұл – қазіргі нормамызда өнімді тәсіл болмаса да, тіл тәжірибесінде мүлде жоқ тұлға емес. Абай туынды сөздің бұл түрін өте актив қолданған, өткен шақтық есімшелерге -лық жұрнағын жалғау – есімшені субстантивтеудің, ал кей жерде адъективтеудің (зор болғандық әсері) грамматикалық тәсілі болып табылады» дейді [13, 241].

Есімшенің -ушы, -уші формасы арқылы жасалған субстантиватқа:

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,

Сендерге де келейін енді аяңдап, - деген өлең жолдарындағы «тыңдаушы» сөзін келтіруге болады.

Ал есімшенің -мақ, -мек және оның фонетикалық варианттарынан жасалған окказионал субстантиваттар да Абай өлеңдерінде кездеседі. Адам болмысына үңіліп, адам жанын терең түсіне білген ақын Абайдың өлеңдеріндегі мына жолдарға назар аударайық:

Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның, білсеңіз [9];

Сонымен қатар:

Екі күймек бір жанға әділет пе?

Қаны қара бір жанмың, жаны жара [9].

Бұл өлеңдердегі бекер мал шашпақ қасиетін сынап, бес дұшпанға жатқызады. Ал сынаққа түсіп, жығылған адамның хәлін Абай «екі күймек бір жанға әділет пе?» деп дөп басады. «Талдау жасалған адам мінездері өзара байланыстағы, бірінен-бірі туып, адам баласының олардан тез арылуына көнбейтінкөлеңке іспетті» [16, 291].

Бұл екі субстантиват та Абайдың жеке қолданысына тән сөздер.

Есімшенің -ар, -ер, -р және болымсыз түрі -с жұрнақтары арқылы жасалған субстантиваттарға қатысқан мынадай өлең жолдарын кездестіреміз:

Білгенге маржан,
Білмеске арзан,
Надандар бәһра ала алмас [9];

Тұйық егістік арқылы жасалған субстантиват ретінде «Тілеуің, өмірің алдыңда, Оған қайғы жесеңіз» деген жолдардағы «тілеуің» сөзі дәлел.

Абай өлеңдерінде дербес сөз табы бола алмайтын, бар және жоқ модаль сөздері заттық мәнде жұмсалады:

Өзіңде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден.
Күндестігін қоздырып,
Азапқа қалма езбеден.

Бұл өлеңде ақын қолда бар нәрсенің бәрін жалпылап, бір ғана «бар» модаль арқылы беруді жөн көреді. Ал келесі өлең жолдарында:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,

Жоқ-барды, ертегіні термек үшін, - дейді де, өткен-кеткен әңгімені жалпылап, жоқ және бар модаль сөздерін қосарлап, «жоқ-барды» деген субстантиватқа айналдырады. Ал жоқ модаль арқылы жасалған мына субстантиватты айтуға болады:

Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді тіргізер.
Өмір тонын кигізіп,
Жоқты бар қып жүргізер [9].

Абай өлеңдерінде сын есім, етістіктерден басқа заттанған сан есімдерді де жиі кездестіреміз. Әсіресе, мың сөзі субстантиват ретінде жиі жұмсалады. Жалпы, тілімізде мың сөзі жиі заттанады, сондықтан бұл сөзді окказионал субстантиватқа жатқыза алмаймыз. Абай да мың сөзін «көпшілік, көп» мағынасында қолданады:

Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап,
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тыңдар едің әр сөзін мыңға балап;
Немесе:

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қамдап.
Мақтан қуған, малқұмар нені ұға алсын,
Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап;
Немесе:

Соқтықпалы-соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, күнә қойма!
Немесе:

Бір кісі- мыңға,
Жөн кісі-сұмға,
Әлі жетер заман жоқ [9].

Сонымен қатар, екеу және бір, бес, алты сан есімдерін субстантиват ретінде кездестіреміз:

Бастапқы екеу соңғысыз
Біте қалса қазаққа,
Алдың – жалын, артың – мұз,
Барар едің қай жаққа?
Немесе:

Ойшылдың мен де санды бірімін деп,
Талап, ойсыз, мақтанды қалдым күтіп;
Немесе:

Пысықтықтың бір белгісі – арыз беру,
Жоқ, тұрса, бес бересі, алты аласы [9].

Байқап отырғанымыздай, ақын өлеңдерінде сан есімнен жасалған субстантиваттар да жетерлік. Барлығын бірдей талдап отыруға мақаланың көлемі көтермесі анық. Дегенмен, ең негізгі көзге түскен субстантиваттарды талдауға тырыстық.

Қорытынды. «Абай поэзиясы – өзіне дейінгі ұлттық поэтикалық қағидалардан батыл түрде бас тартқан, ұйқасы мен ырғағы әрқашан оқыс, қазақ көркем әдебиетінің шыңында тұрған туындылар» [17, 15].

Ғалым Х.Жұмалиев: «Ауру жүрек ақырын соғады жай» деген сөйлемде қаншама көркем сурет жатыр? Әрине, бұл сықылды жаңа сөз қолданыс, жаңаша сөйлем құрылысы Абайда көп, олардың әрқайсысына жеке тоқтап талдаулар беру – келешектің ісі. Біздің бұл жерде айтпағымыз – Абайдың қазақ әдебиет тілін көркем, образды сөздермен байытудағы жаңашылдығы. Ол үшін осы мысалдардың өзі-ақ жеткілікті ғой деп ойлаймыз» деп ақын өлеңдерін терең талдау қай заманда да өзекті екенін ескертеді [18, 67]. Мақалада Абай өлеңдерінің басым бөлігі талданды. Қорыта келе айтарымыз, Абай тілі – бай, көпқырлы, иірімді тіл. Абай өлеңдеріндегі окказионалды субстантиваттарды мақала деңгейінде емес, көлемді ғылыми еңбек деңгейінде зерттеуге лайық. Абай өлеңдеріндегі заттанған тілдік бірліктер жан-жақты екенін анықтадық. Соның ішінде, сын есімнен, сан есімнен, етістіктің есімше формасы мен тұйық етістіктен пайда болған субстантиваттарды анықтадық. Байқағанымыздай, сын есімдерден пайда болған субстантиваттар өте көп, себебі қай тілде болса да сын есімдер – заттануға бейім сөз табы. Сонымен қатар, Абайдың ерекше окказионал субстантиваттары ретінде метафора қолданыстары мен тұрақты сөз тіркестерінің заттық мәнде жұмсалғанына көз жеткіздік.

Әдебиеттер

1. Ожегов И.С. Толковый словарь русского языка. – М.: Мир и Образование: ОНИКС, 2012. – 1375 с.
2. Daurenbekova L.N., Imanberdiyeva S.K., Dautova B.D., Rainbekova G.S., Toktymanova G.M. Translation and interpretation of Abay's political – social Lyrics into Turkic languages // Opcion, Vol 36, 2020. – 1852 p. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/318127>
3. Нұрмұханов Х. Сөз және шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1987. – 287 б.
4. Алдашева А. Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі жаңа қолданыстар: фил. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы: 1992. – 143 б.
5. Абдрахманова Ж.Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі окказионал фразеологизмдер прагматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 165 б.
6. Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі: фил.ғыл.док. дисс. – Алматы: 2009. – 320 б.
7. Улуханов И.С. Глагольное словообразование современного русского языка. Т. II. Глаголы, мотивированные глаголами. – М.: Азбуковник, 2017. – 432 с.
8. Sultangaliyeva O.K., Erdembekov B.A., Soylemez O. The relationship of national character and ethnocultural worldview in modern kazakh poetry // Opcion, Año 36, Especial №26 (2020): 1497-1513 ISSN 1012-1587/ ISSN: 2477-9385
9. Құнанбайұлы Абай (Ибраһим). Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2020. – 336 б.
10. Абай тілі сөздігі. – Алматы: Өнер, 2011. – 616 б.
11. Саменова С. Заттанған сындардың танымдық және функционалдық қызметі: Фил. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 2010. – 25 б.
12. Салқынбай А.Б. Абай сөзінің лингвопоэтикасы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б.
13. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы: Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 384 б.
14. Zhaparova A. Translating the Kazakh poet Abay // Journal of Language and Literature, ISSN: 2078-0303, Vol. 7. No. 4. November, 2016, Scopus, – P. 307-314
15. Маманов Ы. Қазақ тілі білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
16. Еспенбетов А.С., Ердембеков Б.А., Смагулова А.Т. Абай қарасөздеріндегі адам мінездеріне тезаурустық талдау // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – №2, – Астана: Ақтаев У.Е., 2023. – Б. 346. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.21>

17. Байлиева Ұ.Б., Даутова Б.Д. Абай шығармаларындағы ақыл, жүрек, қайрат концептілерінің орыс тіліне аударылу ерекшеліктері // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – №2, – Астана: Ақтаев У.Е., 2023. – Б. 346. DOI: <https://ojs.egi.kz/index.php/BULLETIN/article/view/215/111>

18. Жұмалиев Х.Ж. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу құралдар баспасы, 1948. – 158 б.

А.О. АКЖИГИТОВА, А.Б. САЛКЫНБАЙ, Ж.А. САРСЕНБАЙ

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ОККАЗИОНАЛЬНЫЕ СУБСТАНТИВАТЫ В СТИХАХ АБАЯ

Аннотация. В статье рассматриваются окказиональные субстантиваты в стихах Абая. В нашем языке окказиональные слова уже ранее упоминались и исследовались. Тем не менее, окказиональные субстантиваты — тема, которая еще не была изучена. Наследие Абая — это бесценное богатство казахского народа. Несмотря на постоянные научные исследования, связанные с творчеством Абая, для казахского читателя их все еще недостаточно. Абай — это фигура, которая обогащала языковое употребление, трансформируя казахское слово, используя его то в прямом, то в переносном смысле. Поэтому в данной статье рассматривается область употребления окказиональных субстантиватов в стихах Абая, а также проводится их детальный анализ. Окказионализмы — это слова, характерные для индивидуального авторского использования.

Субстантиваты — это лексические единицы, перешедшие в разряд существительных. Хотя феномен субстантивации в казахском языкознании ранее уже был в определенной степени исследован, его теоретическая база и терминология до сих пор остаются недостаточно разработанными. В данной статье термин «субстантиват» вводится в научный обиход впервые. Также были определены грамматическое и лексическое значения субстантиватов и выявлено, являются ли они окказиональными или нормативными. Проведен словообразовательный анализ субстантиватов в стихах Абая, показано, что они переходят в категорию существительных из прилагательных, глаголов, числительных, метафорических выражений и устойчивых словосочетаний.

Ключевые слова: Абай, окказиональный, нормативный, субстантиват, предметное значение, феномен субстантивации.

A.O. AKZHIGITOVA, A.B.SALKYNBAY, ZH.A. SARSENBAY

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

OCCASIONAL SUBSTANTIVATES IN ABAI'S POEMS

Annotation. The article examines occasional substantivities in Abai's poems. Occasional words have already been mentioned and studied in our language. However, occasional substantivities are a topic that has not yet been studied. Abai's legacy is an invaluable treasure of the Kazakh people. Despite ongoing scientific research related to Abai's work, they are still insufficient for the Kazakh reader. Abai is a figure who enriched language usage by transforming the Kazakh word, using it both literally and figuratively. Therefore, this article examines the area of use of occasional substantivities in Abai's poems, and also conducts a detailed analysis of them. Occasionalisms are words characteristic of individual authorial use. Substantivities are lexical units that have become nouns. Although the phenomenon of substantivization in Kazakh linguistics has already been studied to a certain extent, its theoretical basis and terminology are still underdeveloped. In this article, the term "substantivat" is introduced into scientific circulation for the first time. The grammatical and lexical meanings of substantivats were also determined and it was revealed whether they are occasional or normative.

A word-formation analysis of substantivats in Abai's poems was conducted, it was shown that they move into the category of nouns from adjectives, verbs, numerals, metaphorical expressions and set phrases.

Keywords: Abai, occasional, normative, substantivat, subject meaning, phenomenon of substantivization.

References

1. Ozhegov I. S. Explanatory dictionary of the Russian language. – M.: Peace and Education: ONICS, 2012. – 1375 p.
2. Daurenbekova L.N., Imanberdiyeva S.K., Dautova B.D., Rainbekova G.S., Toktymanova G.M. Translation and interpretation of Abai's political – social Lurics into Turkic languages // Opción, Vol 36, 2020. – 1852 p. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/318127>
3. Nurmukhanov Kh. Words and skills. – Almaty: Science, 1987. – 287 p.
4. Aldasheva A. New usages in modern Kazakh literary language: autoref. – Almaty, 1992. – 143 p.
5. Abdrakhmanova J.A. Pragmatics of occasional phraseological units in the modern Kazakh language. – Almaty: Kazakh University, 2013. – 165 p.
6. Muratova G.A. Linguistic personality of Abai: discourse analysis and conceptual system: Ph.D. diss. – Almaty: 2009. – 320 p.
7. Ulukhanov I.S. Verb word formation in the modern Russian language. T. II. Verbs motivated by verbs. – M.: Azbukovnik, 2017. – 432 p.
8. Sultangaliyeva O.K., Erdembekov B.A., Soylemez O. The relationship of national character and ethnocultural worldview in modern kazakh poetry // Opcion, Año 36, Especial №26 (2020): 1497-1513 ISSN 1012-1587/ ISSN: 2477-9385
9. Kunanbayuly Abai (Ibrahim). Complete two-volume collection of his works. – Almaty: Jazushi, 2020. – 336 p.
10. Dictionary of the Abai language. – Almaty: Oner, 2011. – 616 p.
11. Samenova S. Cognitive and functional function of substantivization: Dissertation prepared for the degree. – Almaty: – 25 p.
12. Salkynbay A.B. Linguoetics of the word Abay: monograph. – Almaty: Kazakh University, 2015. – 242 p.
13. Syzdykova R. The language of Abay's works. Vocabulary and grammar: A collection of multivolume works. – Almaty: El-shezhire, 2014. – 384 p.
14. Zhaparova A. Translating the Kazakh poet Abay // Journal of Language and Literature, ISSN: 2078-0303, Vol. 7. №4. November, 2016, Scopus, – P. 307-314.
15. Mamanov Y. Problems of Kazakh linguistics. – Almaty: Arys, 2007. – 488 p.
16. Espenbetov A.S., Erdembekov B.A., Smagulova A.T. Thesaurus of Human Character in Abai's «The Book Of Words» // Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute. – №2, – Astana: 2023. – P.346. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.21>
17. Bailieva UB, Dautova B.D. Features of Translation of the Concepts Mind, Heart, Will into Russian in Abai's Works // Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute. №2, Astana, 2023. – P. 346. DOI: <https://ojs.egi.kz/index.php/BULLETIN/article/view/215/111>
18. Zhumaliev H.J. Kazakh poetry before Abai and the language of Abai's poetry. – Almaty: Kazakh state publishing house of educational materials, 1948. – 158b.

Авторлар туралы мәлімет:

Ақжігітова Аққибат Орақбайқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Ақжигитова Ақкибат Орақбайқызы – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Akzhigitova Akkibat Orakbaykyzy – doctoral student. Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Салқынбай Анаркүл Бекмырзақьзы – филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Салқынбай Анаркүл Бекмырзақьзы – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Salkynbai Anarkul Bekmyrzakyzy – doctor of Philology, professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сәрсенбай Жанат Асылханқызы – философия докторы (PhD), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сарсенбай Жанат Асылханқызы – доктор философии (PhD) Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Sarsenbay Zhanat Assylhankyzy – doctor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

А.Е. АУБАКИРОВА¹

Ш. ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ²

С.Ж. ЖУАНЫШПАЕВА³

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан^{1,2}

Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева

Петропавловск, Казахстан³

(e-mail: aidaaybakirova@mail.ru¹, sheru_64@mail.ru², Samal500@mail.ru³)

НОВЫЕ ТЕРМИНЫ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: ИСТОРИЯ И ОПЫТ

Аннотация. Лингвистика как и другие научные дисциплины претерпевает стремительное развитие, обогащаясь новыми открытиями и фактами, что способствует расширению и пополнению терминологического аппарата, используемого в анализе и синтезе языковых явлений. Накопленные знания и информационные ресурсы непрерывно растут и требуют постоянного обмена информацией на международном и государственном уровне.

В научной статье рассматриваются основные периоды внедрения лексических терминов в государственный язык, особенности их активного использования и функционирования, принципов применения и путей их упорядочения.

Анализируются существующие методы, способы и практические применения современной терминологией. Особое внимание уделяется процессу появления новых слов в казахском языке в период Независимости, приводятся примеры неологизмов и пути их возникновения.

Проанализированы имеющиеся исследования и достижения отечественных ученых в данной области. Ключевыми моментами статьи являются: исторические периоды внедрения терминов в казахский язык; досоветский период; советский период; постсоветский период; использование терминов из других языков (арабский, персидский, тюркский язык); влияние русского языка в развитие национальной терминологии, использование интернациональных терминов, активное их терминотворчество, а также заимствование терминов из различных международных языков.

Ключевые слова: термин, терминология, лингвистика, история, казахский язык, модель, статус.

Введение. Термины являются особыми лексическими единицами, которые точно определяют понятие в различных областях науки, техники и культуры. Они служат для называния конкретных понятий, их главное отличие от других слов заключается в том, что они не имеют разнообразных значений, а всегда имеют только одно четкое определение. Термины лишены эмоционального окраса и не выполняют выразительно-стилистические функции.

Термины являются характерными для отдельных научных областей и представляют собой особую терминологию, уникальную для каждой дисциплины. Тем не менее, некоторые термины могут использоваться в нескольких научных областях. Каждая наука имеет свой набор основных терминов, которые служат для точного выражения концепций и понятий, составляют систему специализированной лексики.

Так, терминология, в самом широком смысле этого слова, является частью языковой лексики, включающей специальные термины, используемые в профессиональной деятельности человека. Она включает в себя совокупность названий, необходимых для удовлетворения коммуникативных потребностей людей, а также отражает семантические особенности языковой

Формирование терминологии в казахском языке в современных условиях является одной из наиболее противоречивых проблем. Анализ работ Е. Омарова, М. Жумабаева, А. Байтурсынова и других ученых, внесших вклад в развитие казахской терминологии, указывает на необходимость изучения истории становления и этапов внедрения международных терминов в казахский язык [1].

Язык любого общества — открытая и динамичная структура, границы которой постоянно расширяются, однако бесконечно изобретать новые слова и выражения невозможно, поскольку это приводит к безграничному расширению языкового кода. Универсальным средством экономного подхода к языку является трансформация уже имеющихся в его арсенале фразеологических единиц, их «вторичное» использование. Создание заголовков текстов с использованием разных языковых средств и их комбинаций является процессом преобразования фразеологических выражений. Такое взаимодействие позволяет создавать новые связи между реальностью и ее описанием, удовлетворяя потребности всеобщего ассоциативного мышления. Вторичная номинация устанавливает связи с фоновыми знаниями читателей или внутренней структурой фразеологизма. Изучение этой актуальной темы представляет собой сферу для научного исследования.

В данном исследовании мы рассматриваем терминологию казахского языка с различных точек зрения. В то время как некоторые предыдущие научные исследования касались этого способа формирования терминов, в казахской лингвистике он не получал должного внимания до настоящего времени. В результате, множество лингвистических аспектов этого процесса оставались неизученными.

Методика и методы исследования. В ходе данного исследования был использован описательный подход с целью анализа появления новых терминов в семантике. Для этого нами были задействованы словарные определения, проведен контекстуальный анализ, а также использовались процессы сопоставления, обобщения и типологизации для трансформации терминов. В качестве основных приемов выступали методы поиска и уточнения исходных значений терминов. Особое внимание было уделено сравнительному анализу процессов новообразования в конкретных контекстах: в активном использовании новых терминов, в потенциальных словах, применяемых в терминологии, а также в общественно-социальных, историко-культурных и экономических сферах. Было выявлено, что возникновение новых терминов является динамичным и многоаспектным процессом, который тесно связан с развитием языка и общества в целом.

Обсуждение и наблюдение. Известно, что взгляды ученых на вопрос об отношении терминологической лексики к литературному языку не были одинаковыми. А. Суперанская [2] и другие ученые классифицируют подобные мнения на три группы:

1. Терминология является частью лексики литературного языка.
2. Терминология – самостоятельная лексическая часть национального языка, имеющая мало общего с литературным языком.
3. Терминология – это вообще не язык, а система искусственных символов

В своих работах они поддерживают вторую точку зрения и приводят данные, доказывающие ее правоту.

Казахские ученые рассматривают терминологическую лексику как часть литературного языка, поэтому ее следует отнести к числу вопросов, не до конца решенных с научной точки зрения и требующих специальных исследований.

Трудно придерживаться каких-то универсальных взглядов и давать объективную оценку процессам вхождения, внедрения в казахский язык и особенностям функционирования в определенные исторические периоды огромного пласта новых терминов. Тем не менее,

никак нельзя игнорировать данный вопрос, наиболее актуальный на сегодняшний день, экскурсу чего и посвящена данная статья. Следует отметить, что обогащение и постоянное пополнение словаря как казахского, так и любого другого языка терминологией в первую очередь связана с глобальным научно-техническим процессом, с интеграцией и унификацией многих отраслей человеческих знаний со многими международными общественными и социально-политическими событиями в мире.

История возникновения новых терминов в казахском языке

С начала XX века в Казахстане произошло значительное развитие казахской терминологии и ее утверждение. Известные представители просветительной казахской интеллигенции, такие как А. Байтурсынов, Х. Досмухамедулы, Э. Омаров, Т. Шонанов, А. Ермеков, Ж. Аймаутов, М. Дулатов, К. Кеменгерулы, Дж. Кудерин, М. Жумабаев, Н. Торекудулы, начали издавать первые учебники на казахском языке и заменять некоторые произведения с русского языка. Представители казахской интеллигенции провели научный подбор системы терминологических названий в соответствии с потребностями того исторического периода в различных областях науки [3].

Если Абай Кунанбаев заложил фундамент для развития современного казахского литературного языка, то Ахмет Байтурсынулы заслуженно признается отцом казахской терминологии. Он был одним из первых казахских интеллектуалов, которые не только придумывали новые термины, но и использовали их для обозначения различных понятий и явлений [4, 5]. Влияние научных работ на развитие научного общественного мышления и его углубление, а также на расширение границ научного познания оказалось огромным. В результате этого процесса в языке появились новые специальные термины и фразы, способствующие более точному и ясному выражению научных понятий и идей.

В период 10-30-х годов 20-го века важнейшей чертой национальной терминологии, применяемой в данном периоде, было использование коренных казахских слов в качестве терминов и максимальное использование лексики, понятной для всех. Тем не менее данный подход просуществовал недолго и был постепенно заменен более унифицированными формами изложения [6].

С начала 1940-х годов на фоне идеологического давления начали активно применяться термины без перевода и без изменения их формы на местном языке. Однако, казахские термины, созданные с 1960-х годов, были весьма ограниченными в своем количестве. В течение периода 1940-1990 гг. были изданы более 150 словарей, посвященных терминологии. В тот же период был выпущен словарь национальной терминологии. На данный момент времени их положительное значение в формировании национальной терминологии невозможно отрицать.

В эпоху советской власти казахская терминология неучтенно использовала русские и иностранные термины, игнорируя основные принципы своей собственной терминологии. Чрезмерно приоритетным стало беспрекословное использование русскоязычных терминов, а также международных терминов, проникших в казахский язык через русскую лексику, что в свою очередь было обусловлено давлением на сохранение неприкосновенности русского языка.

Так, большинство терминологических словарей, созданных в данной эпохе, в основном содержали заимствованные термины из других языков, что привело к тому, что казахские слова имели очень незначительное присутствие в терминосистеме. Таким образом, природа казахской терминологии начала терять свой национальный характер.

В 1991 году Казахстан вышел на путь самостоятельного развития, обретая статус независимого государства, а казахский язык был признан официальным государственным языком. После приобретения независимости и признания казахского языка государственным, особое внимание в государстве стало уделяться проблемам национальной терминологии. Данное обстоятельство открыло новые возможности для модернизации казахской специфической терминологии. В течение последних лет было успешно выбрано десятки иностранных терминов в качестве альтернатив для казахской терминологии

Сегодня наблюдается возрастающая частота использования государственного языка в официальных процессах, средствах массовой информации и образовательных учреждениях. В связи с возрождением практики использования казахского языка как письменного, так и устного средства коммуникации, внимание большого числа ученых сфокусировано на внутренних возможностях языка, таким образом словообразовательная деятельность достигла нового качественного уровня.

Однако стоит признать, что разработка терминологической системы официального языка в качестве ключевого ресурса лингвистики не полностью используется в формировании терминологии в национальном стиле. Необходимые меры недостаточны и причины этого явления можно объяснить следующим образом: формирование языковой среды происходит в соответствии со специфической оценкой двух основных факторов взаимодействия – языковых и неязыковых факторов (социальных, политических, экономических, психологических, исторических, географических и др.) [7].

Результаты. В конце XIX века казахская элита активно занималась разработкой новых терминов с целью их активного использования и функционирования. Однако, масштабное формирование и развитие казахских терминов началось только в 1920-е годы, с появлением Кыргызской/Казахской Республики. М. Дулатов, М. Жумабаев, С. Аспендияров, К. Кеменгерулы, А. Маргулан, М. Ауэзов, Г. Мусрепов – все они внесли значительный вклад в развитие казахской терминологии.

В 1924 году в Оренбурге (столица Казахстана, позже переданного в состав РСФСР в 1925 году) прошла первая конференция деятелей культуры и науки, на которой впервые были обсуждены вопросы казахской терминологии. В 1934 году в Казахстане была создана терминологическая комиссия под руководством Х.К. Жубанова.

Х. К. Жубанов сыграл важнейшую роль в развитии казахской терминологии. В своих работах «О терминологической спецификации слов», «О терминологии казахского литературного языка, принятой Государственной терминологической комиссией», «К пересмотру казахской орфографии» и «Термин саздердинские спецификации» впервые были опубликованы принципы построения орфографии, алфавита и терминологии [8].

В процессе систематической оценки эволюции терминологии, мы провели исследование SWOT А. Баекеевой, разделенное на несколько фаз [9]. Резюмируя предоставленный нами анализ этапов развития казахской терминологии с 1910-х годов по настоящее время, мы приводим его в Таблице 1.

Таблица 1. Развитие казахской терминологии

РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ		
ПЕРИОДЫ	СПЕЦИАЛЬНОСТЬ	РЕЗУЛЬТАТ
I – период начало 1910 годов	Первые казахские издания и книги, переводная литература, отдельные термины были созданы и использовались в этой области.	В рамках отраслевых условий формировалась система, а предпосылки для её создания начали принимать характер нарастающего процесса

<p>II – Алаш период 1910-1930 гг. годы</p>	<p>Формирование национальных исследований привело к появлению научного сообщества. Казахский язык использовался для написания учебников и научной литературы, которые служили основой научному сообществу. Особое внимание уделялось обучению и воспитанию казахского языка, а также развитию образования национальной научной терминологии. Приоритетной задачей было создание и развитие максимального количества научных терминов на казахском языке</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Разработана и определена ориентация для развития терминологии. 2. Создана национальная система отраслевых терминов, которая стала основой для развития научной терминологии и формирования ключевых терминов в различных областях науки.
<p>III – период 1930-1990 гг.</p>	<p>Целью было создание единого терминологического фонда (общесоветской терминологии) для советских людей, используя терминологию русского языка в качестве примера для других народов. Основные направления и принципы развития терминологии в национальных республиках установлены СССР</p>	<p>Русский язык достиг важного статуса как основной источник для формирования словарного запаса казахского языка. В результате увеличения использования русской терминологии, произошло усиление русского языка. Терминология казахского языка приостановлено, что привело к превращению языка приемлющий лишь иностранные термины, что привело к неспособности создавать новые термины</p>
<p>IV – период 1990 -2022 гг.</p>	<p>Казахский язык приобрел большую важность в результате радикальных изменений в общественно-политической сфере. Благодаря тому, что язык получил статус государственного, его использование значительно расширилось в образовании, науке и других сферах. Казахская терминология стала формироваться на основе принципов и определений, которые отечественные ученые взяли в свои руки, не ожидая внешнего вмешательства, как это было ранее.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Проведен научный анализ к прошлым этапам развития казахской терминологии, что позволило определить направление текущего развития. 2. Разрабатывается научная группа, занимающаяся систематическим изучением вопросов терминологии. 3. В рамках этой работы были написаны научные монографии, диссертации, учебники, а также издано множество отраслевых терминологических словарей. Пополняется фонд терминологической литературы. 4. Механизм координации на республиканском уровне по совершенствованию терминологической работы продолжает совершенствоваться. Тем не менее создание терминологических словарей и использование терминов все еще сопровождаются некоторыми недостатками, связанными с неокончательной разработкой этого механизма

Согласно приведенной таблице, на I этапе в период между второй половиной XIX и 10-ми годами XX: разработаны предпосылки формирования научной терминологии; были допущены ошибки при переводе многих терминов; терминология впервые развивалась как самостоятельная наука и открывала огромные возможности; приоритет иного языка (русского) представлял опасность.

На II этапе с 1910 по 1930 годы: впервые разработана система отраслевых терминов и заложена национальная научная терминологическая основа казахского языка; допущены ошибки при группировке многих терминов; система отраслевых терминов открыла огромные возможности для перспектив отраслевой терминологии; приоритет иного языка (русского) представлял опасность.

На III этапе с 1930 по 1990 годы: национальная терминология приобрела научный характер и развивалась как самостоятельная наука; допущены ошибки в группировке отраслевых терминов; впервые был открыт казахский терминологический комитет, открывался четкий путь к будущей терминологии; приоритет иного языка (русского) представлял опасность.

На IV этапе с 1990 по 2014 годы: казахская терминология развивалась в научном плане, совершенствовалась, создавались научные изыскания; термины были изучены только по следам, традиционно построенным советской эпохой; термины изучались в условиях многоязычия; приоритет иного языка (русского) представлял опасность.

На V этапе с 2015 по 2016 годы; в условиях цифровизации, цифровых технологий стали совершенствоваться научные, отраслевые поиски, направленные на становление и совершенствование казахской терминологии, создавались предпосылки для создания электронного корпуса казахского языка; неспособность соответствовать требованиям цифровизации, не соответствие электронных баз данных международным стандартам; составлены электронные базы данных казахского языка (termincom.kz, emle.kz, sozdikqor.kz, qazlatyn.kz Алматинский корпус казахского языка), начали создаваться предпосылки для создания автоматизированного перевода и корпуса казахского языка; избавление от угрозы превосходства другого языка.

Этап использования новых терминов в казахском языке в настоящее время

В послевоенное время казахские термины развивались, но многие из них остались непереуведенными. Если мы возьмем канцелярский казахский язык, используемый в Кабинете Министров или Верховном Совете, мы увидим, что 20-25% слов, используемых в казахском языке, являются русскими, что делает смысл непонятным

Тем не менее, в то время появилось много терминов, которые сразу прижились. Например, балмұздақ – мороженое; аялдама – остановка автобуса (метро, трамвая); тоңазытқыш – холодильник; мұздатқыш – морозильник; шаңсорғыш – пылесос; и т. д.

Несмотря на длительную историю использования некоторых терминов в казахском языке, становится необходимым придать им архаичный статус. Например, в 2000 году профессор Б. Калиулы в журнале «Терминология» («Терминологиялық бюллетень»). Еще было предложено заменить слово «Құқық» (закон) на слово «хак», поскольку первое слово труднопроизносимо и тяжело воспринимается ухом, а слово «хак» издавна употребляется в разговорной речи и литературном языке. Но слово «Құқық» (закон) остался неизменным, так как, данное слово уже прижилась при разговорной речи.

В течение долгого времени после публикации новых терминов эти же термины использовались одновременно в средствах массовой информации и в научной литературе, что приводило к путанице.

Например, слово микрорайон (район) переводилось как («шағынаудан, микроаудан, ықшамауданы, мөлтекауданы»). Однако иногда одновременное использование нескольких эквивалентов одного термина рано или поздно приводит к образованию одного оставшегося термина. Например, слово «семья» на казахском языке долгое время переводилось как «отбасы» и «жанұя». Однако позже отбасы подтвердила Государственная терминологическая комиссия.

Переводы некоторых терминов не прижились в языке. Например, слова «принцип» и «процент» были переведены как «қағидат» и «пайыз», но сейчас в казахском языке опять используются эти же слова, то есть «принцип» и «процент».

Некоторые говорят, что в Казахстане нет экономических условий. Такие люди, однако, очень сильно заблуждаются, забывая, что многие экономические и таможенные термины употребляются до сих пор в русском языке; то есть, что эти термины имеют тюркское происхождение. Например, слова алтын (три копейки), артель (артель), товар (товар), казна (казына), магазин (лавка), базар (рынок).

Многие термины настолько глубоко укоренились, что, кажется, они существуют в казахском языке уже давно. Некоторые примеры: ұшақ (самолет), әуежай (аэропорт), сапаржай (автовокзал), жарғы (корпоративный устав), рәсімдеу (форматирование), тікұшақ (вертолет) и бағдарлама (программа).

Рассмотрим сравнительную таблицу терминов, актуально используемых в настоящее время, представленную в таблице 2.

Таблица 2. Сравнительная таблица терминов

На русском языке	Варианты в переводе на казахском языке			
	1	2	3	4
администратор	әкімші	әкімгер		
Акимат	әкімдік	әкімият		
Аукцион	бәссауда	сауда-саттық		
Бассейн	әуіз	Хауыз		
благосостояние	әл-ауқат	Игілік		
Газета		Үнпарақ	үнжария	газет
Гиря	кіртас	Балуантас		
глобализация	жаһандану	Ғаламдану	ғаламдастыру	ауқымдану
Головоломка	басқатырғы	Басқатырғыш		
делопроизводство	ісжүргізу	Ісжүргізім	ісқағаздар	
ремень безопасности	Қауіпсіздік белдігі	Қорғаныш белбеу		
ресторан семья	Отбасылық мейрамхана	думанхана		
символ	рәміз	Нышан		
стюардесса	әуесерік	Аспансерік	бортсерік	
Телемост транспортная пробка	Телекөпір кептелек	Бейнекөпір-кептеліс		
Фонтан	субұрқақ	Бұрқақ		

Поскольку основной нашего исследования является новая терминология, мы считаем, что лучше поделиться своими мыслями о ее современном состоянии.

По данным с 1992 года было подтверждено 2500 терминов, а в 2000-2008 годах – 8751 труднопереводимых терминов. В общей сложности, в течение 1992-2008 годов утверждено около 189 000 слов и словосочетаний, из них 155 000 отраслевых терминов (был выпущен 31 том казахско-русского и русско-казахского словаря) [10].

В настоящее время что на государственном языке утверждено 8 тысяч новых терминов, общее количество терминов, одобренных терминологической комиссией, составило 18 тысяч [11].

Статистические расчеты утвержденных терминов с 1997 по 2017 гг. представлены на рисунке 1.

Рис. 1. Статистические расчеты утвержденных терминов с 1997 по 2017 гг.

Ранее мы обсуждали ряд проблем и недостатков, которые до сих пор остаются неразрешенными в современной терминологии. Такие пробелы необходимо признавать, а также исследовать причины, которые привели к данной ситуации. Прежде всего, очень важно выявить эти причины, чтобы устранить ощущаемое неудобство и установить правильное направление дальнейшего развития терминологии.

Обоснование необходимости национальных кадров, которые обучены на родном языке и используют его во всех сферах жизни и деятельности, является более убедительным подходом. Это вопрос огромной государственной значимости для будущего государственного языка и нашей нации. Именно поэтому он столь высоко ценится в большинстве развитых стран.

Таким образом, развитие науки и техники является одним из экстралингвистических факторов, непосредственно влияющих на создание и формирование специальных понятий, названий, то есть терминологической лексики. Об этом же свидетельствует и создание терминов упомянутых областей знания в период первого развития науки в связи с началом освоения таких областей, как язык, литература, математика, растениеводство. В дальнейшем, в связи с развитием других областей науки и ростом специалистов, стала создаваться научная терминология других областей [12]. По мере развития различных областей науки и техники эта работа будет продолжаться и в дальнейшем.

Место и роль языка в обществе также в определенной степени связаны с процессом терминообразования. Если национальный язык является одним из международных языков, распространенных в мире, или языком страны с развитой экономикой, наукой и образованием, то он будет оказывать влияние на процесс терминологии других языков наряду с языком страны с развитой экономикой, наукой и образованием. С установлением активности языка в области науки.

Отныне порядок создания терминов на национальных языках и принятия их из иностранных языков должен был определяться центром в соответствии с проводимой им языковой политикой. Особенности языков других народов не учитывались в таких правилах, которые создавались лишь ради интересов господствующего языка.

Данное исследование может быть востребовано университетами, преподавателями и студентами в качестве исследовательского материала. Основная цель данного

исследования – представить полную и всестороннюю модель современного состояния и тенденций развития неологизмов в казахском языке.

Развитие терминологии в науке, а также в любой другой области, напрямую зависит от специалистов. Формирование и развитие отраслевой терминологии неразрывно связаны с учеными специалистами, работающими в соответствующих областях науки. В современном мире терминология стала играть важную роль в общении и коммуникации людей, являясь источником получения информации, инструментом освоения специальности и даже средством ускорения научно-технического прогресса. Информационная природа термина заключается прежде всего в том, что, являясь, как правило, единицей языкового профессионально-научного знания, он аккумулирует общеязыковую и специальную информацию, превращая ее в информацию терминологическую. Терминологическая информация имеет свою специфику и рассматривается как динамическое средство, призванное способствовать развитию творческой мысли и преобразующей деятельности человека [13]. Именно в терминологии наиболее четко проявляется влияние общества на язык, что позволяет использовать ее при изучении исторических этапов формирования и развития государств.

Все эти факторы указывают на то, что казахская терминология является малоизученной областью науки. Поэтому не оспаривается, что указанные причины оказывают влияние на разные уровни развития терминологии и препятствуют определению ее направления. Одним из насущных вопросов, требующих немедленного решения, является установление научных принципов формирования и развития казахской терминологии.

Важно отметить, что при нашем стремлении учесть все основные причины, возможно, некоторые факты остались без внимания. Есть уверенность, что эти пробелы будут заполнены другими исследователями.

Заключение. Важно отметить, что процесс развития казахской терминологии продолжается. Следовательно, нельзя охарактеризовать его в полной мере настоящим днем. Мы провели сравнительный анализ развития терминологии за последние двадцать пять лет, представив краткий обзор развития терминологии с позиции современности. Наша цель заключалась в выявлении основных особенностей современной казахской терминологии на основе реальных данных, однако мы понимаем, что всесторонний и глубокий научный анализ её развития за последние четверть века является масштабной задачей, требующей специфического подхода.

В настоящее время, учитывая то, что государственный язык начал применяться во всех сферах общественной жизни. Становится ясно, что в процессе терминообразования широко используются общеупотребительные слова, диалектизмы, устаревшие слова и профессиональные термины.

Данное явление следует рассматривать как специфическую особенность периода, возникающую под влиянием вневелингвистических факторов. Следует подчеркнуть, что формирование терминологической лексики одинаково полезно для обеих языковых систем, используя при этом внутренние ресурсы и богатство лексического языка.

Литература

1. Сеилов Ш., Ахметова Ж., Зұлпыхар Ж. Методологические проблемы перевода терминов на казахский язык и их развитие в сфере цифровой экономики // Компьютерная обработка тюркских языков X международная конференция: Труды. // – Нұр-Сұлтан: Булатов А.Ж., 2022.
2. Актуальные проблемы современной казахской терминологии // Язык и культура. Материалы научно-методической конференции профессоров и аспирантов высших учебных заведений. – Алматы: Дәуір, 2000. – С. 3-9.
3. Хасанұлы Б. Қазақ тілін дамытудың Ахмет Байтұрсынұлы негіздеген жолдары және тілдің мемлекеттік мәртебесін жүзеге асыру мәселелері // Мемлекеттік тіл: бүгінгі мен

болашағы. А.Байтұрсынұлының 125 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Құраст.: Т.Ж. Алпысбаев. – Астана: Елорда, 1998. – 248 б.

4. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 460 б.

5. Методические указания для участников олимпиады школьников по казахскому языку и литературе // Методические указания по организации и проведению школьных и районных олимпиад по гуманитарным предметам. – Алматы: Дарын, 2000. – С 6-10.

6. Терминология: теория және тәжірибе //Терминология мәселелеріне арналған дөңгелек үстел материалдары. – Астана: Мастер, 2001. – 117 б.

7. Айтбаев О. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 250 б.

8. Жубанов Х.К. Исследования по казахскому языку. – Алма-Ата: Наука, 2010. – 608 б.

9. Баекеева А.Т. Қазақ тіліндегі тау-кен терминологиясының қалыптасуы және ағылшын, орыс тілдеріне аударылу ерекшеліктері: философия докторы (PhD) дәреж. алу үшін дайындал. дисс.: 6D020700 - аударма ісі мамандығы // А.Т. Баекеева ; ғыл. кеңесші: С. Ж. Тажибаева, И.А. Невская. – Нұр-Сұлтан: Л. Н. Гумилев атын. Еуразия ұлттық ун-ті, 2021. – 159 б.

10. Выступление сотрудника Комитета по языкам Министерства культуры и информации Республики Е. Кузекбай. URL: https://www.neotech.kz/state_language/development/

11. Выступление на пресс-конференции по итогам заседания Правительства председателя Комитета по развитию языков и общественно-политической работы Министерства культуры и спорта РК Г. Мелдешева. URL: <https://mail.kz/ru/news/kz-news/za-tri-goda-v-kazahskom-yazyke-utverzhdeno-tysyach-novyh-terminov>

12. Temirgazina Z., Akosheva M., Shakaman Y., Shaharman A., Kurmanova Z., Kairova M. Metaphors in Anatomical Terminology // Space and Culture, India. 2019, 7. – pp. 140-155. DOI: <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.528>

13. Азаматова А.Х. Специфика терминологической информации // Вестник КазНУ. Серия филологическая. № 3(137), 2012. – С 67-70. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/issue/view/19>

А.Е. АУБАКИРОВА, Ш.ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

С.Ж. ЖУАНЫШПАЕВА

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА ТЕРМИНДЕР: ТАРИХ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ

Аңдатпа. Лингвистика басқа ғылыми пәндер сияқты жаңашылдықтармен және фактілермен толықтырылып қарқынды дамуда десек те болады. Тілдің әр түрлі салаларын қамтитын лингвистикалық зерттеулер тілдік құбылыстарды талдау мен синтездеуде қолданылатын терминологиялық аппараттың кеңеюіне және толықтырылуына ықпал жасайды.

Қазіргі таңда жинақталған білім мен ақпараттық ресурстар үздіксіз өсіп келеді және халықаралық деңгейде үнемі ақпарат алмасуды қажет етеді. Бұл мақалада терминдерді қазақ тіліне енгізудің негізгі кезеңдері, олардың белсенді қолданылуы мен жұмыс істеу ерекшеліктері, сондай-ақ ретке келтіру принциптері мен жолдары қарастырылады. Қазіргі терминологияның қолданыстағы әдістері мен практикасы қосымша талданады. Еліміздің Тәуелсіздік кезеңінде қазақ тілінде жаңа сөздердің пайда болу процесіне ерекше назар аударылады, жаңа терминдер мен олардың пайда болу жолдары келтірілген. Қазақ тілінде жаңа терминдерді қалыптастыру мәселелері кеңінен талқыланып, осы саладағы зерттеулер талданады. Мақаланың негізгі тармақтары: қазақ тіліне терминдерді енгізудің тарихи кезеңдері; кеңеске дейінгі кезең: араб, парсы және түркі тілдерінен терминдерді қолдану; кеңес кезеңі; орыс тілінің әсері, халықаралық терминдерді қолдану; посткеңестік кезең; белсенді терминдік атау қалыптастыру шығармашылығы, түрлі тілдерден терминдерді алу.

Түйін сөздер: термин, терминология, лингвистика, тарих, қазақ тілі, үлгі, статус.

A.E. AUBAKIROVA, SH. KURMANBAYULY

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

S. ZH. ZHUANYSHPAEVA

M. Kozybaev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan

NEW TERMS IN THE KAZAKH LANGUAGE: HISTORY AND EXPERIENCE

Annotation. Linguistics like other scientific disciplines, is undergoing rapid development, enriched with new discoveries and facts. Linguistic research covering various areas of language functioning contributes to the expansion and replenishment of the terminological apparatus used in the analysis and synthesis of linguistic phenomena.

The accumulated knowledge and information resources are constantly growing and require constant exchange of information at the international level. This article discusses the main periods of the introduction of terms into the Kazakh language, the features of their active use and functioning, principles and ways of ordering. The existing methods, methods and practice of modern terminology creation are analyzed. Special attention is paid to the process of the emergence of new words in the Kazakh language during the period of Independence, examples of neologisms and ways of their occurrence are given. The issues of the formation of new terms in the Kazakh language are widely discussed, and the available research in this area is analyzed. Key points of the article: historical periods of the introduction of terms into the Kazakh language; pre-Soviet period: the use of terms from Arabic, Persian and Turkic languages; Soviet period; the influence of the Russian language, the use of international terms; post-Soviet period; active term creation, borrowing terms from various languages.

Keywords: term, terminology, linguistics, history, Kazakh language, model, status.

References

1. Seilov Ş., Ahmetova J., Zülpyhar J. Metodologicheskie problemy perevoda terminov na kazahski iazyk i ih razvitie v sfere sifrovoi ekonomiki // Kömpüternaia obrabotka türkskih iazykov X mejdunarodnaia konferensia: Trudy. // – Nür-Sülтан: Bulatov A.J., 2022.
2. Aktuälnye problemy sovremennoi kazahskoi terminologii // İazyk i kültura. Materialy nauchno-metodicheskoi konferensii profesorov i aspirantov vysshih uchebnyh zavedeni. – Almaty, Däur, 2000. – S. 3-9.
3. Hasanüly B. Qazaq tılın damytudyñ Ahmet Baitürsynüly negızdegen joldary jäne tıldıñ memlekettik mäртеbesin jüzege asyru mäseleleri // Memlekettik til: бүгін мен болашағы. A.Baitürsynülynyñ 125 jyldyğyna arnalğan respublikalyq ğylymi-teorialyq konferensia materialdary. Qūrast.: T.J. Alpysbaev. – Astana: Elorda, 1998. – 248 b.
4. Baitürsynov A. Aq jol. – Almaty: Jalyn, 1991. – 460 b.
5. Metodicheskie ukazania dlä uchastnikov olimpiady škölnikov po kazahskomu iazyku i literature // Metodicheskie ukazania po organizasii i provedeniu škölnykh i raionnykh olimpiad po gumanitarnym predmetam. – Almaty: Daryn, 2000. – S 6-10.
6. Terminologia: teoria jäne täjiribe // Terminologia mäselelerine arnalğan döñgelek üstel materialdary. – Astana: Master, 2001. – 117 b.
7. Aitbaev O. Qazaq til bilimüniñ mäseleleri. – Almaty: Arys, 2007. – 250 b.
8. Jubanov H.K. İssledovania po kazahskomu iazyku. – Alma-Ata: Nauka, 2010. – 608 b.
9. Baekeeva A.T. Qazaq tilindegi tau-ken terminologiasynyñ qalyptasuy jäne aғылşyn, orys tilderine audaryly erekşelikteri: filosofia doktory (PhD) дәrej. alu üşin daiyndal. diss.: 6D020700 - audarma ısı mamandyғы // A.T. Baekeeva; ğyl. keñesşi: S. J. Tajibaeva, İ. A. Nevskaiа. – Nür-Sülтан: L. N. Gumilev atyn. Eurazia ülttyq un-tı, 2021. – 159 b.
10. Vystuplenie sotrudnika Komiteta po iazykam Ministerstva kültury i informasii Respubliki E. Kuzekbai. URL: https://www.neotech.kz/state_language/development/
11. Vystuplenie na pres-konferensii po itogam zasedania Pravitelstva predsedatelä Komiteta po razvitiu iazykov i obşestvenno-politicheskoi raboty Ministerstva kültury i sporta RK G. Meldeşeva.

URL: <https://mail.kz/ru/news/kz-news/za-tri-goda-v-kazahskom-yazyke-utverzhdno-tsyach-novyh-terminov>.

12. Temirgazina Z., Akosheva M., Shakaman Y., Shaharman A., Kurmanova Z., Kairova M. Metaphors in Anatomical Terminology // Space and Culture, India. 2019, 7. – pp. 140-155. DOI: <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.528>

13. Azamatova A. H. Specifika terminologicheskoy informacii // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. № 3(137), 2012. – S 67-70. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/issue/view/19>

Авторлар туралы мәлімет:

Аубакирова Аида Еркеновна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Аубакирова Аида Еркеновна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Аубакирова Аида Еркеновна – PhD student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Құрманбайұлы Шерубай – ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Құрманбайұлы Шерубай – академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kurmanbayuly Sherubay – Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Жуанышпаева Самал Жәметқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан.

Жуанышпаева Самал Жәметовна – кандидат филологических наук, доцент Северо-Казахстанского университета имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан.

Zhuanyspaeva Samal Zhametovna – Candidate of Philology, M. Kozybaev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan.

С.Қ. ӘЛІСЖАН Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: aliszhan@mail.ru)

ТЕРМИН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақала Тәуелсіздіктен кейінгі қазақ терминологиясының өзекті мәселелеріне арналады. Көптеген қазақ сөздерінің термин ретіндегі қолданысы қазақша ғылым тілінің қалыптасуына оң ықпал етіп отыр. Сонымен бірге қазақ тіліндегі термин қалыптастыру тәжірибесінде жаңа мәселелердің пайда болғандығын және оны шешудің қажеттігін алға шығарады. Мақалада қазақ терминологиясындағы өзгерістердің басты себептері, термин мәселесінің зерттелуі, термин қалыптастырудағы жаңа үрдістер сипатталады. Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ тілінде термин қалыптастырудың өзекті мәселелерін айқындай отырып, терминді жүйелеуде, біріздендіруде оң ықпал ете алатын жолдарды ғылыми жұртшылыққа ұсыну, таныстыру. Мақаланың ғылыми жаңалығы термин қалыптастыру тәжірибесіндегі жаңа үрдістерді айқындаудан көрінеді. Құзіреттілік, жарыспалылық, аудару (калька), терминологиядағы қиындық тәрізді мәселелер жаңаша қырынан қарастырылып, олардың қазақ терминологиясын жүйелеудегі орнын анықтайды. Қазақ тіліндегі термин қалыптастыру барысында негізгі деген ұстанымдарды айқындай білу, қазіргі тілдік ахуалдың даму сипатын ескере отырып, ұтымды тәсілдерді таба білу, оңтайлы көзқарастарды саралау тәрізді мәселелер қарастырылады.

Түйін сөздер: термин, қазақ терминологиясы, термин қалыптастыру, жарыспалылық, калькалау.

Кіріспе. Қазақ терминологиясы XX ғасырдың соңғы онжылдығында дамудың жаңа сапасына көтерілді десе болады. Бұл бұрынғы кеңестік тұста термин мәселесі мүлде зерттелмеді деген сөз емес. Кеңестік кезеңде де терминология қазақ тіл білімінің бір саласы ретінде қарастырылды [1, 191], алайда дәл қазіргі кездегідей жан-жақты сипатта болмады. Кеңестік кезеңде терминологиялық лексиканың көп бөлігі – орыс тілі терминдері болса, қазіргі кезде – қазақ сөздері ғылым тілінде көп ұшырасады. Терминологиялық лексиканың осылайша «қазақылдануы» – қазақ терминологиясына көптеген жаңалықтар мен үрдістерді әкелді.

Біріншіден, Қазақстан Тәуелсіз алғалы терминологияға деген көзқарас өзгерді. Бұрынғы кеңестік кезеңнен қалып қойған постколониалдық теориялар өз күшін жоя бастады. Терминологияға тіл саясатының бірі ретінде мемлекет тарапынан ерекше көңіл бөлінеді. Құзырлы мекемелердің қатысуымен әр жылдары терминге байланысты түрлі басқосулар ұйымдастырылып, олардың материалдары жинақ болып шығуда [2, 140]. 2002 жылдан Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Мемлекеттік терминологиялық комиссия бюллетені «Терминологиялық Хабаршы» жарық көруде [3]. Terminom.kz тәрізді электронды веб-парақшалардың пайда болуы осы үрдісті жаңадандыра түсті [4].

Екіншіден, қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық әлеует – Қазақстан ғылымының құрамдас бір бөлігі. Түрлі салалардағы жарияланып жатқан ғылыми, оқу-ғылыми еңбектер қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі мүмкіншілігін танытатын тілдік көрсеткіштер және олардың тілін лингвистикалық тұрғыдан қарастыруға негіз болады. Оларда қазақ сөзінің термин ретіндегі жаңа сапалық деңгейге көтерілуі көрініс тапты.

Үшіншіден, бұрын термин ғылым тілінің негізін құрайтын тілдік-ұғымдық бірлік есебінде филологтардың, ұзаса сала мамандарының айналысатын «меншікті тақырыбы» болатын, қазір сол ауқымнан шықты. Бұлай болуы заңды, өйткені бүгінгі таңда терминді айтпағанда ғылымның өзі тар сипатта түсінілмейді. Ғылымның бұқаралану үрдісі басымдық танытып отыр, ғылыми жетістіктер көпшіліктің қолжетімді дүниесіне айналды.

Осы аталғандар қазіргі қазақ терминологиясына жаңа леп, жаңа тыныс әкелді, оның зерттеу аясын кеңейте түсті. Термин қалыптастырудың бұрынғы тәсілдерін қайта қарай отырып, жаңғырту мәселесі қозғалды. Біз бұл мақалада қазақ терминологиясының дамуындағы осы жаңа үрдістерді назарға ала отырып, ғылыми пікірлер мен сөздердің терминдік сапаға көтеруінің кейбір мәселелерін талқылайтын боламыз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланың әдіснамалық негізі термин жайындағы ғылыми әдебиеттерге негізделді. Әлем және қазақ ғалымдарының термин туралы ғылыми пікірлері, терминдерді қалыптастырудағы әдістемелері мақаланың әдіснамалық негізін құрайды. Тәуелсіздіктен кейінгі қазақ терминологиясының қарқынды дамуын ескерсек, термин тақырыбы жөнінде қазақ тіл білімінде едәуір ғылыми тәжірибе жинақталды [5; 6; 7]. Терминнің теориялық табиғатын түсінуде болсын, оны қалыптастырудағы практикалық мәселелерде болсын осы еңбектер ескерілді.

Мақалада келесідегідей лингвистикалық әдістер қолданылды: талдау, салыстыру, сипаттау, танымдық тұрғыдан баяндау әдістері. Кейбір сөздердің шығу төркінін анықтау мақсатында ғылыми әдебиеттермен қоса түсіндірме сөздіктер, интернет желілеріндегі ақпарат пайдаланылды. Терминдердің жалпықолданыстағы сөздерден айырмашылықтары ескерілді.

Мақаланың тілдік материалдары соңғы 30 шақты жылдарда қолданысқа түскен терминдерді қолданыстар. Олар бұқаралық ақпарат құралдарынан (БАҚ), Termincom.kz сайтынан, Мемлекеттік терминологиялық комиссия бюллетені «Терминологиялық Хабаршы» жинағынан алынды.

Мақалада талдауға түскен тілдік материалдар (терминдер) кездейсоқ әдіспен жиналды. Мерзімі жағынан 90-шы жылдардан қазірге дейінгі уақытты қамтиды. Терминдерді талдау барысында термин сөз бен жалпы қолданыстағы сөздің ерекшеліктері ескерілді. Кез келген сөздің терминдік сапаға көтеріле алатындығы, ал терминдік дәрежеге ие болғаннан кейінгі жалпы қолданысқа қайта түсуі екіталай екендігі назарда болды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ терминологиясы екі жақты өзгеріске ұшырады: теориялық және практикалық. Теориялық жағынан терминдерді ғылыми зерттеу қарқынды дамыды, әр сала терминдері бойынша диссертациялар қорғалды. Мұндай еңбектер қазақ терминологиясын теориялық жағынан байытты. Ал көптеген қазақ сөздерінің термин ретінде қолданылып, ғылым тіліне жолдама алуы практикалық мәселелерді туындатты. Терминнің жасалу жолын қайта қарау қажеттігі туды. Бұрынғы кеңестік кезіндегі термин жасау принциптері толыққанды болмай шықты, оларды әр сала бойынша пайда болып жатқан термин сөздердің қалыптасу ерекшеліктерін ескере отырып, толықтыру, қайта қарау мәселесі туындады.

Мақала материалдарын талдауда, жинауда осындай жаңа бағыттар ескерілді.

Талқылау мен бақылау. Тәуелсіздік алғаннан кейін тіл білімінің басқа салалары сияқты қазақ терминологиясы да даму сипатын өзгерте бастады. Қазіргі цифрлық кезең бұл үдерісті тіпті тездетті, жасанды интеллект, IT технологиялары терминдердің пайда болуын көбейтіп қана қоймай, оқыту саласындағы қарқынды қолданысын тудырды [8]. Қазақ тілінде термин қалыптастырудың түрлі жолдары пайда болып, бұрын қарастырылмаған өзекті мәселелері ғылыми жұртшылықтың алдынан шықты.

Мақалада термин қалыптастыру тәжірибесінде жаңа үрдістер ретінде құзіреттілік, жарыспалылық, калькалау, терминологиялық қиындық мәселелері талдау нысанына алынды.

Термин мәселесінің қазіргі қоғамдағы өзекті тақырыпқа айналуының бір ұшы құзіреттілікте жатыр. Бүгінгі күні термин ғылым тілінің негізін құрайтын тілдік-ұғымдық

бірлік есебінде филологтардың, ұзаса сала мамандарының айналысатын «меншікті тақырыбы» дейтін түсініктен шықты. Олай болу себебі, бүгінгі таңда терминді айтпағанда ғылымның өзі тар сипатта түсінілмейді. Ғылымның бұқаралану үрдісі басымдық танытып отыр, ғылыми жетістіктер көпшіліктің қолжетімді дүниесіне айналды. Ғылым мен баспасөздің бір-бірімен байланыста дамуы, ғылыми қызметті, танымды неғұрлым түсінікті тілмен жеткізу, керек десеңіз, ғылымды насихаттаудың публицистикалық формалары белең алды.

Бұл айтылған мәселелер терминге қатысты талқылаулардың, пікірталастың ауанын өзгертті, оның қалыптасуындағы жалпы бұқараның «үнін» көрсетті.

Термин қалыптастыру барысында кәсіби-тілдік құзіреттілік үлкен рөл атқарады. «Терминнің иесі, ең әуелі – маман» дегенде осындай жоғары құзіреттілікке ие мамандар жайында әңгіме болатындығы түсінікті. Кәсіби-тілдік құзіреттілік – термин қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын, терминнің оған қойылатын талаптарға сай қолданысқа түсуде тиімділігімен көрінетін біліктіліктің түрі. Құзіреттіліктің мұндай түрінде субъективизм аз көрінеді.

Қазақ тілінде терминдерді бекітумен айналысатын арнайы құрылым Терминком өз жұмыстарына сала мамандарын қатыстыратын жақсы дәстүрді дұрыс алып жүр. Мамандар мен сөз зергерлерінің ынтымақтастығы әрқашан маңызды, мамандардың пікіріне құлақ түруіміз өзінің жақсы нәтижесін берері сөзсіз.

Термин қалыптастыру тәжірибесінде мамандар тарапынан болсын, тілдік ахуалды жақсы түсінетін филологтар тарапынан болсын бұл игі істің жалғасын табатындығына сенгіміз келеді. Кейінгі жылдарда көптеген сөздердің ғылым әлеміне жолдама алып, бірізді қолданысқа ие болуы – осындай ынтымақтастықтың нәтижесі деп қарауға болады. Көптеген қазақ сөздері терминдік ұғым ретінде өз тұғырын айқындады, мысалы: қаптал, алаңсырт, кермесеріппе (спорт саласы), саптал (әскери) тәрізді терминдерді атауға болады. Әр сала бойынша бірізге түспей, ала-құла қолданылатын атаулар мағынасы жағынан нақтыланып, жүйеленді: жолақ – полоса, белдеу – пояс, алтыатар – наган, отшашу – огномет («салют» емес), торап – узел, желі – сеть т.т.

Қазақ тілінде байырғы сөздердің термин қатарына көптеп тартылуы кейінгі уақытта төл сөздеріміздің өзіндегі жарыспалылықты көрсете бастады (ұшақ – самғауыр, көші-қон – келім-кетім тәрізді), бұл терминологиядағы жүйесіздікті арттыратын теріс ықпалды көрсетеді. Осы орайда қазіргі кезде бір ғана нұсқасын қалдыратын оң бағыт бар. Терминологияны біріздендіру, стандарттау туралы әңгіме болып жатқанда, жарыспалылықты негізсіз жалғастыра беру дұрыс емес. Терминге балама іздеу барысында сөзбе-сөз аударма таңдалатындығы белгілі. Бұл термин қалыптастыру ісінде әу бастан пайдаланылып келе жатқан амал. Кейде біз аударма ұғымдардан құтыламыз дей отырып, терминнің бастапқы ұғымдық мағынасынан алшақтауға тап болатынымыз байқалады. Егер терминологияда ұғым мағынасының тура және дәл болатындығын ескерсек, калькалаудың да кейбір реттерде ұғымның мәнін дәл беруге септесе алатындығын мойындауға тура келеді. Біздің калькалау үрдісін толығымен жақтайық деген ниетіміз жоқ, бар болғаны термин қалыптастырудың бір тәсілі ретінде оның өмір сүруге хақы бар екендігін айтқымыз келеді. Кезінде «қазақ терминологиясының атасы» А.Байтұрсынұлы да бұл тәсілді ұтымды пайдалана білген [9, 21].

Мысалы, қазақ тілінде алғашқы, бастапқы, кейінгі, туынды сөздерінің терминдік ұғым ретінде қолданылатын тұстары көп. Алғашқы әдетте «первообразный» анықтауышының баламасы (первообразное состояние – алғашқы күй), бастапқы «исходный», «первоначальный» (исходное сырьё – бастапқы шикізат, исходное положение – бастапқы қалып тәрізді) сөздерінің баламасы болып қолданылады.

Бұл сөздердің жарыспалылық түзіп, қатар пайдаланылып жүрген тұстары да жоқ емес. Жоғарыда келтіргендей, жөнсіз жарыспалылықтан арылу қажет, ол үшін нақты мағыналарды келтірілген сөздердің әрқайсысына бекітіп, оны қатаң сақтау қажет. Осы сияқты пікірді кейінгі, туынды сөздеріне қатысты да айтуға болады: кейінгі орыс

тіліндегі «пост», «после» сыңарларымен келетін ұғымдар үшін оңтайлы (кейінгі тестілеу – посттестирование, кейінгі кепіл – последующий залог), ал туынды сөзінің «производный»-дың нұсқасы екендігі ежелден белгілі. Аудару барысында аталған ұғымдарды бір-бірімен алмастыру тілде ғана емес, мамандардың қолдануы үшін де екіұдайылық туғызып, шатастырады.

Қазақ терминологиясында соңғы кездерде «терминологиялық қиындық» ұғымы туралы айтылып жүр. Қазақ сөздерінің қарқынды түрде терминдік мағынаға ие болып, терминологиялық лексика қатарына өтуін кейбір зиялы қауым өкілдері қиындыққа жатқызады. Терминологиялық қиындық әлемдік тәжірибеде біздегіден басқаша бағаланады және сол дұрыс екендігін атап өтеміз. Мақаланың келесі бөлімінде осы мәселеге қатысты өз пікірімізді баяндағандықтан, бұл жерде тек мынадай қорытындыны келтірумен шектелеміз.

Төл нұсқадағы терминдер ешқандай қиындық тудыра алмайды, қайта керісінше, термин қалыптастыру тәжірибесінде ұтымды жол ретінде көрінеді. Төл нұсқадағы баламаны қалыптастыру сөздің мағынасына үңілу, анықтама беру тәрізді ізденіске, тәжірибеге негізделе отырып, ана тілінде сөйлейтін мамандардың кәсіби түйсігі мен танымын дамытады. Мамандардың тіл мен ұғым мазмұнының арасындағы бір-бірімен ұласатын екеуаралық негізді қалыптастыру тәжірибесі орнығады, ғылыми сана сөйлеушілерде ана тілінде дамиды.

Сонымен, қазіргі қоғамдағы тілдік ахуалды сөз еткенде, термин мәселесі көпшіліктің назарын жиі аударады. Термин тақырыбына дүркін-дүркін конференциялар, семинарлар, басқа да мазмұндағы іс-шаралар ұйымдастырылып, бұқараның талқылауына ұсынылады. Termincom.kz тәрізді электронды веб-парақшалардың пайда болуы осы үрдісті жандандырды. Терминді біріздендіру шаралары мұнымен тоқталмақ емес, алдағы уақытта назар аударатын толғақты мәселелер де жоқ емес. Олардың қатарына жарыспалылық, аударма, балама іздеу үдерісі, қосымшалардың мағынасы т.т. көптеген шешімін табуға тиісті мәселелер жатады. Терминдерге берілетін анықтамалардың да сипаты тың тақырып ретінде зерттеушілердің назарын аударып жүр [10, 21].

Біз бұл мақалада, жоғарыда келтіргендей, қазақ терминологиясындағы жаңа үрдістерді келесі мәселелер төңірегінде қарастырдық, олар: құзіреттілік, терминологиядағы жарыспалылық, калькалау тәсілі және терминологиялық қиындық. Аталған мәселелердің әрқайсысына жеке тоқталамыз. Біздің ойымызша, бұл мәселелер қазіргі қазақ терминологиясындағы жаңару сипатын толық көрсете алады, көптеген пробелмалар мен терминдерді біріздендірудегі қайшылықтар аталған мәселелерді дұрыс түсінбеуден немесе бұрмалаудан пайда болып жатыр.

Нәтижелер. Терминге қатысты қазіргі талқылаулар, пікірталас жаппай қоғамдық сипатқа көшті. Мамандар мен филологтар ғана емес, қоғамның кез келген мүшесі белгілі бір термин жайында өз пікірін жеткізе алады. Бұл термин қалыптасуындағы мамандардың ғана емес, жалпы бұқараның «үнін» көрсетті. Бұл үрдісті қалай бағалауға болады? Жағымды ма, әлде керісінше ме? Осының ара жігін ажырату үшін құзіреттілік мәселесі туындады.

Проф. Н.Уәлиұлы үш түрлі құзіреттілікті көрсетеді: 1) біліктілік құзіреті (жоғары білікті маман ретіндегі құзіреті); 2) тілдік құзіреті (ана тілін тиісті деңгейде білуі); 3) лингвистикалық құзіреті (әдеби тіл нормалары, тілдің негізгі даму үрдістері жөнінде тиісті деңгейде лингвистикалық біліктілігінің болуы) [11, 35].

Бұл құзіреттілік түрлері расында да термин қалыптастыру барысында үлкен рөл атқарады. Біз өз тарапымыздан соңғы құзіреттілікті «кәсіби-тілдік» құзіреттілік санатына біріктірсе де болады деген ойдамыз. Өйткені кәсіби-тілдік құзіреттіліктің жетіспегендігінен бе, кейде кәсіби маман танымы мен жақсы, үздік деген аудармашыларымыздың пікірі екіге жарылып жатады. Маман сол ұғымның саладағы қолданылу тәжірибесінен, ұғым ретінде қандай мағынамен қолданылатындығынан шығып жатса, аудармашы терминнің қазақша баламасының қаншалықты жатық, көрер көзге қаншалықты «сүйкімді» екендігіне баса назар аударады. Маман бірінші орынға белгілі бір терминнің ұғымдық мазмұнын, сол

саладағы қолданылу тәжірибесін қояды, ал тіл мамандары (аудармашы, сөз зергерлері) терминнің жатықтығына, тілге қаншалықты сіңісетіндігіне қарап баға береді. Мысал келтірер болсақ, лингвистикада функционалдық бағыттың пайда болуымен орысша «высказывание» ұғымы қалыптасқан, оны қазақшалап қазір «сөйленім» деп алып жүр. Ертеректе шыққан сөздікте «высказывание»-нің қазақшасы айтылыс [12], алайда соңғы жиырма шақты жылда жазылған диссертацияларда, монографияларда «сөйленім», ара-тұра «сөйлесім» (соңғысы оқу әрекетінің бір түрі ретінде де қолданылады, оқылым, тыңдалым тәрізді) атауларымен қолданылады.

Біздіңайтайықдегеніміз,аудармашыларРеспубликалықтерминологиякомиссиясының IV отырысында (2021 ж.) «Әдебиет және лингвистика саласының терминдерін» бекіту барысында «высказывание»-нің қазақшасы ретінде «пікір» сөзіне тоқталды, ал саладағы (лингвистика) «сөйленім» сөзінің ұғым ретіндегі қолданыс тәжірибесін ескермеді. Өйткені маман еместер үшін «сөйленім» – «құлаққа бір түрлі естіледі», тікелей аударма, калька. Бұл үшін, әрине, қазіргі Терминком мүшелеріне кінә артайық деген ойдан аулақпыз, бұл жерде мәселе, кәсіби құзіреттілікке келіп тірелетіндігі шындық. Мұндай мысалдар басқа да салалық терминдерді талқылау барысында кездесіп жатады. Кәсіби-тілдік біліктіліктің барлығында бірдей болмауы табиғи, өйткені олар сала маманы емес, ал мамандар үшін сөздің ұғым ретіндегі қолданысы қымбат.

Жарыспалылық. Жаңадан пайда болып жатқан терминдік ұғымдар тілге бірден сіңісіп кетпейтіндігі аян. Түпкілікті қолданысқа ие болу үшін ондай терминдер шартты түрде алғанда үш кезеңді басынан кешіреді. Ұсынылу кезеңі, я алғашқы кезең, екінші кезең – жарыспалылық (бұрыннан қолданылып келе жатқан сөз бен ұсынылған баламаның қатар қолданылуы), үшінші кезең – ұсынылған баламаның тиянақты қолданылу кезеңі. 90-жылдардан бергі пайда болған баламаларды қарап отырсақ, осы үш кезеңнен өткендігін байқаймыз. Бүгінгі күні қолданылатын мәтін, әдіс, әдістеме, сынып, ұшақ, нарық т.б. көптеген сөздердің қалыптасу тәжірибесі бізге осыны көрсетеді.

Әрине, балама сөздердің барлығына аталған үш кезең тән деп айтуға болмайды, біріншісінен аспай қалған (тіл иелмендері қабылдамаған) сөздер де (мысалы, автор – өзіе, абориген – түбелік), екінші кезеңге тән жарыспалы қатарлар да, сол сияқты жоғарыда келтіргендей тұрақты қолданысқа көшкен сәтті атаулар да баршылық.

Осының ішінде «ескі мен жаңаның» күресіндей болған жарыспалылық ерекше көзге түседі. Кеңестік тұста, 90-жылдардың бас шенінде терминдердің жарысып қолданылуы әдеткі құбылыс саналатын көзқарастар да болды. Жарыспалылық негізінен шеттілдік сөз бен қазақ сөзінің қатар қолданылуы арқылы сипатталатын: агония – жанталас, абсорбция – сіңірілу, сіңіру, аддитивтілік – бірдейлік және т.б. Осындай қатардағы қазақ сөздері кейде жалпы тіл үшін, бұқара үшін терминдік ұғымды неғұрлым қарапайым, түсінікті етіп беретін көз ретінде қарастырылды. Ғылыми ұғымның төл нұсқасын публицистер, БАҚ пайдаланатын және бұл баспасөз контекстінде жақсы үйлесіп, оғаштығы байқалмай кететін. Жарыса қолданыла келіп, қазақшасының орныққан мысалдары да көп, еске түсірсек, финанс – қаржы, рынок – нарық.

Калькалау. Терминге балама іздеу барысында калькалау таңдалатындығы бар. Калькалау – термин қалыптастыру ісінде әу бастан пайдаланылып келе жатқан амал. Алайда соңғы онжылдықтарда калька сөздермен бітіспес күрес жариялаған үрдіс пайда болды, «Калькасыз қазақ тілі» дейтін қозғалыс та әлеуметтік желіде ауық-ауық көрініс беріп қалады.

Рас, тілде жатық, сөз саптау нормаларына лайық баламаларға ештеңе жетпейді, ондай сәтті сөздер табылып жатса жұртшылық қуана қабылдайтыны сөзсіз. Алайда сондай баламалардың әр уақытта кездесе бермейтіндігі де шындық. Әсіресе арнайы кәсіби салаға келгенде мамандардың осы калькалау тәсіліне жүгінетіндігі бар. Белгілі бір салаға тән тар мағыналы терминдерді қазақшалауда калькалау көмекке келетіндігі белгілі.

Көптеген әріптестеріміз «первичность» – біріншілік, «вторичность» – екіншілік («үшіншілік» және одан әрі санамауы тілде кездеспейді) деп аударуға қарсы, себебі олар

калька, одан гөрі «первичность» сөзінің орнына «алғашқы», «бастапқы», ал «вторичность» -тің баламасы ретінде «кейінгі», «туынды» деп алғанды қалайды. Аталған сөздер кездеспейтін салаларды табу қиын, гуманитарлық және жаратылыстану ғылымында осы сөздер арқылы берілетін ұғымдар өте көп. Тіл білімінің өзінде бұл ұғымдар кездеседі:

Сөз жасауға негіз болған түбір сөзді — себепші мағына деп атайды және оның семантикалық мағынасы **біріншілік** (қарамен ерекшелеген біз – С.Ә.) мағына деп аталады. Ал одан түрлі сөзжасамдық тәсілдер арқылы туындаған туынды сөздің мағынасы **екіншілік** мағына болып табылады (Мақаладан).

Біз бұл жерде біріншілік пен екіншілікті «алғашқы», я болмаса «туынды» деген сөздермен алмастыра алмас едік, өйткені тіл білімінде, соның ішінде лексикологияда сөз мағынасының түрлері әр типке ажыратылады, алғашқы мағына да, туынды мағына да солардың арасында кездеседі, мамандар оларды қайталамас үшін, мағына түрін санамалау барысында біріншілік пен екіншілікті қолданады.

Біріншілік пен екіншілік қатысқан ұғымдар басқа салаларда да бар: біріншілік синтездің заттары, екіншілік синтездің заттары (фармацевтика, химия). Осыған қатысты алғашқы немесе бастапқы синтездің заттары; ілеспе, қайталама, екінші синтездің заттары деп атайтын ұсыныстар бар. Ал осы сала мамандарына келсек, олай атауға қарсы. Себебін былай түсіндіреді:

Бірінші реттік синтез заттары болады, ол ілеспе немесе алғашқысы емес, олар ассимиляция процесі кезінде, яғни сырттан келетін заттарды дененің өз заттарына айналдыруы процесінде қалыптасады, оларға: амин қышқылдары, ақуыздар, көмірсулар, липидтер, дәрумендер, органикалық қышқылдар, ферменттер жатады.

Тура осындай пікірді «екінші реттік синтез заттарына» қатысты айтады: алкалоидтар, гликозидтер, илік заттар, фенолды заттар (катехиндер, флавоңдар, антоцианиндер), эфир майлары және өсімдік шайырлары – екіншілік синтездің заттары.

Терминологиялық қиындық. Терминдік лексикадағы осындай екіұдайылық жағдайды кейбір әріптестеріміз «терминологияны жөнсіз қиындату» деп түсінеді. Бұл қиындық емес, бұл термин қалыптастыру тәжірибелері дер едік, тәжірибе болғаннан кейін реттеу, іріктеу, сұрыптау, таңдау әрекеттері міндетті түрде қатысады. Термин қалыптастыру саналы үдеріс болғандықтан, оған қатысы бар мамандардың, тіл білгірлерінің кеңесуі, талқылауы арқылы шешімін табады, тауып та жатыр. Ал терминологияны қиындату мәселесі бізде керісінше түсіндіріліп жүр, халықаралық тәжірибеде терминологияны қиындату кірме терминдерге қатысты айтылса, бізде төл сөздерге байланысты жұмсалады.

Орыс тілі терминологиясының білгірі Д.С. Лотте кезінде «Большой недостаток – излишняя загруженность терминология иноязычными элементами» деп атап көрсеткен [13, 4]. Автор тілдегі бөгде элементтерді қиындату деп түсінеді. Осы тәріздес түсінікті еуропалық ғалымдардың көзқарастарынан да аңғаруға болады. Олар керісінше байырғы, төл сөздердің терминдік сапада қолданылуын жоғары бағалайды.

Француз лингвисті Клод Ажеж бір кезде латын тілі дін, саясат, дипломатия мен ғылымға ортақ бірыңғай тіл болғандығын және латын тілінің жаңа жағдайға бейімделе алмағандығымен аяқталғандығын айтады. Оны ұлт тілдерімен алмастыру ойлауды тазартып, адамның шығармашылық мүмкіндігіне жаңа энергия үстемелеуімен белгілі дейді [14, 130].

Қорытынды. Мақалада қазақ терминологиясын жүйелеудегі күзиреттілік, жарыспалылық, аудару (калька), терминологиядағы қиындық тәрізді мәселелер қарастырылды. Кәсіби-тілдік күзиреттілік – термин қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын, терминнің оған қойылатын талаптарға сай қолданысқа түсуде тиімділігімен көрінетін біліктіліктің түрі деп санаймыз. Егер терминологияда ұғым мағынасының тура және дәл болатындығын ескерсек, калькалаудың да кейбір реттерде ұғымның мәнін дәл беруге септесе алатындығымен санасқан жөн. Соңғы уақытта жиі айтылатын «терминологиялық қиындықты» әлемдік тәжірибеде біздегіден басқаша түсіндіреді және сол дұрыс деп санаймыз. Біздің ойымызша, төл нұсқадағы терминдер қиындық тудыра

алмайды, қайта керісінше, термин қалыптастыру тәжірибесінде ұтымды жол ретінде көрінеді.

Қорыта келгенде, термин қалыптастыру тәжірибесі ұдайы жүріп отыратын кәсіби-тілдік үдеріс. Оған сала және тіл мамандары ат салысады. Осы үдерісте басты, негізгі деген ұстанымдарды айқындай білу, қазіргі тілдік ахуалдың даму сипатын ескере отырып, ұтымды тәсілдерді таба білу, оңтайлы көзқарастарды саралау тәрізді шаралар аса маңызды. Бұл мұндай мазмұндағы зерттеулердің перспективасын, әлі де жалғаса беретіндігін көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 208 б.
2. Салалық терминология: бүгінгі мен болашағы. Республикалық ғылыми-практикалық семинардың материалдары. Жинақ. – Астана: Мастер, 2003. – 140 б.
3. Қазақ тілі саласындағы жаңалықтар, мақалалар және конкурстар порталы // <https://tilalemi.kz/tartu/6>
4. Насыритдинова Ө. Техникалық терминжасамдағы сөз таптарының орны // <https://termincom.kz/>
5. Сыздық Р., Байтұрсынұлы А. және терминология мәселелері // <https://tilalemi.kz/viewer/viewer.php?file=/books/8005.pdf>
6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 952 б.
7. Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері (математика саласы негізінде). – Алматы: Ғылым, 1996. – 426 б.
8. Adilbaeva U., Mussanova G., A., Mombekova N., B., Suttibaev N., A. Digital Communication Technology for Teaching a Foreign Language and Culture through Reading // International Journal of Society, Culture & Language, 2022, Volume 10, Issue 3. – Б. 21-30.
9. Құрманбайұлы Ш. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ терминологиясының негізін қалаушы // Терминологиялық Хабаршы, №2 (61), 2021, – Б. 17-24.
10. Досмаилова А.Н. Терминологиялық дефиницияның логикалық-когнитивтік сипаты // Еуразия гуманитарлық институты ХАБАРШЫСЫ, 20022, №1, – Б. 21-29.
11. Уәлиұлы Н. Терминология және тілдік норма // Терминология және тіл мәдениетінің мәселелері (республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары). – Астана, Принт 2004, – Б. 34-46.
12. Кеңесбаев С., Жанұзақов Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 211 б.
13. Лотте С.Д. Как работать над терминологией. Основы и методы. – М.: АН СССР, 1968. – 76 б.
14. Hagege Cl. Contre la pensee unique. – P.: Odile Jacob, 2012, – Б. 130-131.

С.К. АЛИСЖАН

Назарбаев Университет, Астана, Қазақстан

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Статья посвящена актуальным вопросам казахской терминологии после обретения независимости страны. Использование казахских слов в качестве терминов оказывает положительное влияние на формирование казахской научной речи. Тем не менее выявляются новые проблемы в практике терминологии в казахском языке и необходимость их решения. В статье описываются основные причины изменений в казахской терминологии, рассматриваются проблемы и новые тенденции в современном

терминообразовании. Основная цель статьи – представить научной общественности пути, которые могут оказать положительное влияние на систематизацию и унификацию термина, проясняя актуальные проблемы терминообразования в казахском языке. Научная новизна статьи выражается в выявлении новых тенденций в практике терминообразования. С новой точки зрения рассматриваются такие вопросы, как компетентность, вариантность терминов, калькирование, сложности в терминологии и определение их место в систематизации казахской терминологии. В статье также рассматриваются умение определять основные положения в процессе формирования термина в современном языке, находить рациональные подходы с учетом характера развития текущей языковой ситуации и выявлять оптимальность взглядов.

Ключевые слова: термин, казахская терминология, терминообразование, вариантность, калькирование.

S.K. ALISZHAN

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

CURRENT ISSUES OF TERM FORMATION IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article is devoted to the current issues of Kazakh Terminology formation after the country gained independence. The use of Kazakh words as terms has a positive effect on the formation of Kazakh scientific speech. Nevertheless, new problems in the practice of terminology formation in the Kazakh Language and the need to solve them are revealed. The article describes the main reasons for changes in Kazakh Terminology, considers the problems of the term and new trends in modern terminology. The main goal of the article is to present to the scientific community the ways that can have a positive impact on the systematization and unification of the term, clarifying the current problems of terminology in the Kazakh Language. The scientific novelty of the article is expressed in the identification of new trends in the practice of terminology. From a new point of view, such issues as competence, variability of terms, translation, difficulties in terminology and determining their place in the systematization of Kazakh Terminology are considered. The article also considers the ability to determine the main provisions in the process of term formation in the modern Language, find rational approaches taking into account the nature of the development of the current Language situation and identify the optimality of views.

Keywords: term, Kazakh Terminology, term formation, variance of the term, translation

References:

1. Aitbaev Ö. Qazaq terminologiasynyñ damuy men qalyptasuy. – Almaty: Ğylym, 1988. – 208 b.
2. Salalyq terminologia: бүгін мен болашағы. Respublikalyq ғылыми-практикалық семинардың материалдары. Жинақ. – Astana: Master, 2003. – 140 b.
3. Qazaq tılı salasyndaғы jańalyqtar, maqalalar jäne konkurstar portaly: <https://tilalemi.kz/tartu/6>
4. Nasyritdinova Ä. Tehnikalyq terminjasamdaғы söz taptarynyñ orny // <https://termincom.kz/>
5. Syzdyq R. A. Baitürsynüly jäne terminologia мәseleleri // <https://tilalemi.kz/viewer/viewer.php?file=/books/8005.pdf>
6. Qürmanbaiüly Ş. Qazaq terminologiasy: zertteuler, oqulyq, sözdık, bibliografia. – Almaty, Sardar, 2014. – 952 b.
7. Bilälov Ş. Ülttyq ғылым tılın qalyptastyrudıñ özekti мәseleleri (matematika salasy negızinde). – Almaty: Ğylym, 1996. – 426 b.
8. Adilbaeva U., Mussanova G., A., Mombekova N., B., Suttibaev N., A. Digital Communication Technology for Teaching a Foreign Language and Culture through Reading // International Journal of Society, Culture & Language, 2022, Volume 10, Issue 3. – B. 21-30.
9. Qürmanbaiüly Ş. Ahmet Baitürsynüly qazaq terminologiasynyñ negızın qalauşy // Terminologialyq Habarşy, №2 (61), 2021, 17-24 bb.

10. Dosmailova A.N. Terminologialyq definisianyń logikalyq-kognitivtik sipaty // Eurazia gumanitarlyq instituty HABARŞYSY, 20022, №1, 21-29 bb.
11. Uäliüly N. Terminologia jäne tildik norma // Terminologia jäne til mädenietniń mäseleleri (respublikalyq ğylymi-praktikalyq konferensianyń materialdary). – Astana: Print, 2004, 34-46 bb.
12. Keñesbaev S., Janūzaqov T. Til bilimi terminderinıń oryssa-qazaqşa sözdıgi. – Almaty: Ğylym, 1966. – 211 b.
13. Lotte S.D. Kak rabotät nad terminologiei. Osnovy i metody. – M.: AN SSSR, 1968. – 76 b.
14. Hagege Cl. Contre la pensee unique. – P.: Odile Jacob, 2012, 130-131 bb.

Автор туралы мәлімет:

Әлісжан Сарқыт Қалымұлы – филология ғылымдарының докторы, Назарбаев Университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Алісжан Сарқыт Қалымович – доктор филологических наук, ассоциированный профессор Назарбаев университета, Астана, Казахстан.

Aliszhan Sarkyt Kalymovich – Doctor of Philology, Associate Professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

Г.Ш. БЕКЕНОВА

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
(e-mail: gulnar68_koks@mail.ru)

*ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДЕГІ «ТӨРТ ТҮЛІК МАЛ» КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – қазақ тіліндегі төрт түлік малға байланысты тұрақты тіркестердің қалыптасуындағы концептілік аяны зерттеу.

Ғылыми жұмыстың негізгі идеясы – қазіргі уақыттағы жастардың тілінде төрт түлік малға байланысты тұрақты оралымдардың сирек қолданылуы мен олардың мағынасының көмексіленуіне белгілі бір деңгейде әсер ету.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде шетелдік В. Маслова, В.М. Мокиенко, Л. Вентути, Ф.Д. Шлейермахер, В.Н. Телия, И.В. Зыкова, Г. Хухуни, В.В. Сдобников, Г. Тури, П. Ньюмарк, Р. Белл және отандық тіл біліміндегі І. Кеңесбаев, Ө. Қайдар, Е. Жанпейісов, Р. Сыздық, М.М. Копыленко, Ө. Айтбаев, С.Е. Исабеков, Н. Уәли, М.Т. Сабитова, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, С. Сәтенова, Г. Сағидолда, т.б. ғалымдардың зерттеулеріндегі теориялық тұжырымдар басшылыққа алынды. Сонымен қатар, фразеологиялық сөздіктер мен көркем шығармалардан мысалдар алынды.

Зерттеу кезінде талдау, фактіге негізделген материалды саралау, жүйелеу, сипаттау әдістері қажетіне қарай пайдаланылды.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы – талдау барысында көркем шығармалар мен ғылыми зерттеулердегі, сөздіктердегі тұрақты оралымдарды салыстыра отырып, олардың ұлттық этникалық сипаты сараланып берілді.

Зерттеу қорытындыларының практикалық маңыздылығы – жұмыс қорытындыларын филология мамандықтарында қазіргі қазақ тілі, лексикология пәндерінде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: тұрақты тіркестер, төрт түлік мал, концепт, этномәдени атаулар, заттық образдар, халықтың тарихы.

Кіріспе. Тұрақты тіркестер – номинативті әрі коннотативті қызмет атқаратын лингвистикалық бірліктер болып саналады. Кез келген фразеологизмнің формасы мен денотат арасында ассоциативтік образ қалыптасады. Ассоциативтік бейненің қалай пайда болатынын фразеологизмнің этномәдени семантикасының қыр-сырын зерттеу арқылы ғана түсінуге болады.

Қазақ халқының ұлттық ерекшелігі мен болмысын айқындайтын қазақ тілінің маңызды қабаттарының бірі – төрт түлік мал атауларына қатысты фразеологизмдер деуге болады. Қазіргі кезде тіл білімінде жаңа бағыт қарқынды дамып келеді. Антропоцентристік парадигма өз аясында бірнеше жаңа салалардың ғылыми негіздерін зерделеуге ықпал етті. Солардың бірі – когнитивтік лингвистика. Когнитивтік лингвистика тіл мен адам санасын, тіл мен танымдық жүйені тұтас жүйе тұрғысынан қарастырады. Концепт – когнитивтік лингвистиканың негізгі категориясы. Жалпы алғанда, «концепт» термині когнитивтік лингвистика ғылымының қажеттілігінен туындап, адамның таным әрекетімен

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР14871055 «Қазақ тілдік танымдағы «Төрт түлік концептісінің өрісі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

және мәдени ақпаратымен тығыз байланысты. Қ. Қайрбаева «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні» атты ғылыми еңбегінде тілдегі қалыптасқан символдық жүйе мен ғаламның тілдік бейнесін өзара ұштастыра отырып, концепт туралы: «Концепт – әлем туралы жүйелі білімнің жеке тұлға тарапынан шындықтағы нысана туралы білетін, елестететін, ойлайтын фрагменті» деп пайымдайды [1, 50]. Қазақ тіліндегі поэтикалық мәтіндегі концептілердің ерекшеліктерін зерттеген. А. Әмірбекованың пікірінше: «Концепт дүние құндылықтарын танытады; санадағы ұғымды бейнелейді, тіл арқылы объективтенеді; санада концептілік құрылымдар арқылы бейнеленеді; тұлғаның білім деңгейін көрсетеді; ұлттың мәдени болмысы мен менталитетін көрсетеді; әрбір ұлттың танымдық белгілерінің мазмұнын береді; тұлғаның танымдық стилін айқындайды» [2, 101]. Зерттеуші С. Жапақов: «Концепт – индивидтің, тілдік ұжымның лингвистикалық қоғамдастықтың ақиқат туралы білім жүйесі болып табылады» [3, 47] деп тұжырымдайды. Ғалым Н. Уәли: «Концептінің жасалуына ұғым емес, заттық образдар (заттың бейнесі) негіз болады. Мысалы, ат жалын тартып мінді дегенге ат, мін, жал деген (субъект-предикат) ұғымдар емес, ақиқат өмірден алынған сенсорлық-перцептивті образ негіз болып тұр», – дейді [4, 44]. Олай болса, концептілік мағынаның қалыптасуының о бастағы негізі нақтылы іс-әрекетпен байланысты шықты деуге де болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тіліміздегі фразеологизмдер халықтың ерте уақыттан бергі өмірінің барлық қыр-сырын жан-жақты бейнелеп, сақтап келеді. Халықтың күнкөрісі мен тұрмыстық тәжірибесі негізінде қалыптасқан түсініктер мен салт-дәстүрлер тілдік қолданыстағы тұрақты тіркестер арқылы көрініс табады. Осы себептен, тұрақты тіркестер біздің ұлттық менталдық ерекшеліктерімізді бойына сіңірген мәдени байлығымыздың маңызды бөлігі болып саналады. Қазақ тіліндегі төрт түлік малға қатысты фразеологизмдер халықтың рухани мәдениеті, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері, дүниетанымы мен болмысын нақты көрсетеді [5, 456]. Бұл фразеологизмдерде тіл мен халық, тіл мен рухани мәдениет, тіл мен танымның өзара байланысы айқын көрініс тапқан. Қазақ тіліндегі фразеологизмдерді когнитивтік тұрғыда зерттеу халықтың тарихын, әлеуметтік-экономикалық жағдайын, ұлттық-мәдени ерекшеліктерін, ойлау логикасын және танымдық табиғатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мал шаруашылығымен тығыз байланысты өмір сүрген қазақ халқы үшін төрт түлік малдың орны ерекше маңызды. Қазақтар түйе, жылқы, қой, сиыр малын төрт түлік деп атайды. Фразеологизмдерде төрт түлік малдың сыртқы пішіні, мінез-құлқы мен әдеттеріне сәйкес адамның ерекшеліктерімен бейнелі салыстырулар жасалады. Мысалы, түйе малына қатысты фразеологизмдер адамның көңіл-күйін, мінезін, әлеуметтік және саяси қатынастарын білдіреді. Уақытты, көлемді, салмақты және биіктікті анықтауға қатысты тұрақты тіркестер: «түйенің табаны түсер жер» – Мекке қажылыққа баратын өте алыс жер; адамның мінезі мен іс-әрекеттеріне қатысты тұрақты тіркестер: «түйе үстінен сирақ үйіту», «түйе шешкендей ету», «боз інгендей боздау» және т.б. Мақалада сипаттамалы, салыстыру әдістері қолданылады.

Талқылау мен бақылау. Қазақ тілінде түйе, атан, бура, аруана, інген, тайлақ, бота және нарға қатысты көптеген фразеологизмдер бар. Мысалы, нар атандай, нар еді, мұрнын тескен тайлақтай, қаңтардағы бурадай тісін қайрау, нар бурадай шабынды, жаңа аяқтанған ботадай, бота тірсек, шоқ басқан тайлақтай және т.б. Боталаған нардай зарлады – қатты күйзелді, мейірімі түсті. Ботадай боздады – еңіреп жылады. Ботасын бауырына алған інгендей – жақсы көріп, бүкіл жан-дүниесімен мейірлену. Бота тірсек бозбала – әлжуаз, қайратсыз жасөспірім. Бурадай бұрқылдады – қатты ашуланып, қаһарланды. Жаман түйенің жабуындай – тозығы жеткен, ескі киім. Нарға жүгін салғысыз – өте күшті, мықты. Нар бурадай шабынды – қатты ашуланып, айбат көрсетті. Нар жігіттер – қиындыққа төзімді, мықты, еңбекқор ер азаматтар. Түйе жолы жіңішке – жоғалған нәрсе немесе мал оңай табылмайды деген мағынада. Түйе кекірік – қатты тойған кезде болатын еріксіз кекірік.

Түйе малының көзіне байланысты тіркестерді әдеміліктің эталоны, символ ретінде қабылдаған. Мысалы: бота көз, ботадай көзі, көзі боталап тұр деген тіркестерде ботаның

көзінің әдемілігі қазақ халқы үшін символдық мағынаға ауысқан. Сондай-ақ, түйеге байланысты:

- Түйе үстінен сирақ үйтіп; түйе үстінен ит қыпқын – ебедейсіз, болбыр адам;
- Бір күн бие, бір күн түйе – жағымсыз мінез;
- Сөзі түйеден түскендей – дөрекі сөз;
- Түйенің тұяғы түскен жер – алыс, қашықтық;
- Түйенің жарты етіндей – шектен тыс семіздік;
- Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресін; ақ түйенің қарны жарылу – молшылық үстінен түйе жүріп өтсе де – маубас, момындық, т.б. Тілімізде парақор, жемқор адамдар туралы түйені түгімен, биені бүгімен жұтқан тіркесі бар.

Қазақ халқы жылқыны «мал төресі» деп қадірлеген. Жылқыға байланысты фразеологизмдер қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшеліктерін көрсетеді. Мысалы, жылқы тұсар кез, бие сауымдай уақыт, ат арыды, тон тозды, ат арылтты, ат байлар, ат басына күн туды, ат басына соқты, ат басын бұрды, ат басындай, ат басын тартты, ат бауырына алды, ат бойы, ат жақты, бес биенің сабасындай, бие бауындай жер, ат адым, құнан шаптырым, тай тұяқ алтын, ат басындай алтын және т.б. Сонымен қатар, жылқы малының дене мүшелеріне байланысты тұрақты тіркестер де көп. Мысалы, ат жалын тартып мінді – адам болды, ер жетті; ат құйрығына байлау – кінәлі адамды жазалау; ат кекілін кесісті – достық, туысқандық қарым-қатынастарды бұзу; ат құйрығын түйісу – серттен қайтпау белгісі.

Қазақ халқының мал шаруашылығында сиыр да маңызды рөл атқарады. Сиыр малына байланысты көптеген атаулар мен тұрақты тіркестер бар. Мысалы, өгіздей боп – үлкен бола тұрып; өгіз сияқты – бас-көзге қарамай, киіп-жарып жүре беретін адам; өгіз қара күші бар – күшті, қарулы; өгіздей өкірді – қайғыдан қатты жылады; өгіз олжа, өгіз сыбаға – мол сыбаға; өгізді өрге салсаң, қанатың салады – қиынға салмау; өгіз аяң – шабан жүріс; өгіз терісі талыс – үлкен, ауқымды; әңгіме бұзау емгізер – бос сөз. Бұзау тіс – ірі өрілген қамшы түрі; бұқа – буға, азбан – дуға – құр кеуде, тыраштану; бұқа мойын – жуан мойын; сиыр сәске – уақыт өлшемі; сиырдай мүйізdestі – қырылысты; сиырдың бүйрегіндей бытырады – жан-жаққа тарап кетті; сиырдың жапасы – нәжісі; сиырдың жорғасы секілденді – майда жүріс; сиыр құйымшақтатты – аяқсыз қалдырды; сиыр мінез – сүйкімсіз қылық; сиыр тектес – қисық, қыңыр. «Құлаққа ұрған танадай» тұрақты тіркесінің де қалыптасу уәжі қазақ халқының малға қатысты тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты. Тұрақты тіркестің қалыптасуы сиырда болатын аурумен байланысты шыққан. Сиырдың бір жасар төлінің тілінде «айналшық» деген аурау болады. Ветеринарияда бұл дертті «ценнуроз» деп атайды. Ауырған мал сенделіп, тұрған жерінде өзін-өзі айнала береді. Ертеде қазақтар ауырған малды жұдырықпен құлаққа қатты соғу арқылы емдеген, сонда есеңгіреп қалған мал, аздан кейін шөп жеп, су ішіп жазылып кететін болған [6, 81]. Қазақ халқының тыныштық қалпын «Құлаққа ұрған танадай» деуі содан болса керек. Алғашқыда мал емдеудің бір тәсілі болған құлаққа ұру, кейін уақыт өте келе бастапқы мәні ұмытылып, тек тұрақты тіркес түрінде қалуы мүмкін. ҚТФС-да «Құлаққа ұрған танадай» тұрақты тіркесінің «тып-тыныш, жым-жырт» деген мағынасы ғана берілген. Алайда көркем туындыларда авторлар осы тіркестің «есеңгіреп қалу» деген нұсқасын да қолданады. Мысалы: танк құлаққа ұрған танадай есеңгіреп кілт тоқтап қалды (Б. Момышұлы). Академик Ә. Қайдар да бұл тіркестің «мәңгіру» деген мағына беретінін айтады. Сонда бұл тіркестің екі мағынасы бар: бірі – есеңгіреу, екіншісі – жым-жырт тыныштық.

Қой-ешкіге байланысты да көптеген фразеологизмдер бар. Мысалы, ақсарбас айтты – аруақтарды риза қылу мақсатымен құрбандыққа мал шалу; қозы құйрық қылды – шаршату; қой ішіндегі марқа – өте жарамды; қонақ қойдан жуас – мейманға разы болу; қойға шапқан қасқырдай – қырып-жою; қойдай шулады – қайғыға бату; қозыдай көгендеді – тізу; қой аузынан шөп алмайды – жуас, момын адам; қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман – бейбіт, тыныш заман.

Қой малы қазақ үшін бейбітшілік, тыныштық, момындық, жуастық символы ретінде және жағымды мағынада көбірек айтылады. Осы түлікке байланысты: семіздікті қой ғана көтереді, қойдан жуас, қой аузынан шөп алмас, қойдай қоңыр, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман, т.б. тіркестердің ортақ мағынасы тыныштық, момындық, бейбітшілікке келіп ұласады. Бейнелі мағына тудырып келіп, жаңа оралым жасаған сөз тіркесімдері дүниетанымдық мағынада болады. «Тұсақ қой түстен кейін маңырайды» деген мақал да момындықты сипаттайды. Бұл туралы: «Фразеологиялық мағынадағы концептінің ең басты өлшемдері: бейнелілік, ұғымдық (концептінің құрылымдық белгілері) және құндылықтар» [7, 5] деп көрсетеді ғалым Г. Смағұлова.

Қой малы ірі қара малдай емес, көптігімен және қолдану ыңғайлылығымен бағаланған. Мысалы, асау тайдай дегендей, асау қойдай деген тіркес жоқ. Жуас, момын мінезді адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқын сипаттауға негіз болған.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер жылқыға қатысты атауларды жан-жақты қамтиды. Ең көп қолданылатын тұрақты тіркестер жылқы мен ат лексемаларына қатысты. Жылқының түрлеріне байланысты тіркестердің мағыналық және тақырыптық топтары әртүрлі. Қазақ тілінде жылқы мен ат сөздерінен көптеген туынды сөздер, жүздеген фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер жасалған. Олардың дискурстық ерекшеліктерін қарастырғанда, ұлттың мәдени өмірі, тұрмысы, мінез-құлқы, салт-дәстүрлері сияқты құндылықтардың жүйесі қалыптасқанын байқауға болады.

Қазақ халқы жылқыны ерекше қастерлеген, себебі жылқы – мақтаныш. Ер жігіттің желдей ескен жүйрік атымен мақтанып, мәртебе алады. «Жігіттің сорлысын, аттың жолдысы теңейді» деген мақал да осыдан шыққан.

С. Қондыбай: «Жылқы – арғықазақтың болмысында да, оның рухани дүниесі мен дүниетанымында да ең басты универсал сипатқа ие тіршілік иесі» [8, 25] деп тұжырымдайды.

Жылқы тұрмыс жеңілдететін көлік әрі жұмыс күші ретінде, ал оның еті мен қымызы қазақ ұлтының мәдени өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Қазақ ұлты өзін жылқымен байланыстыра отырып таныған. Аңшылық, саятшылық, салт-дәстүрмен байланысты спорттық ойындар (қыз қуу, теңге алу, ат жарыс және т.б.), ат сынына қатысты сөздер мен фразеологизмдер, тіпті «адам – жылқы мінезді» деген тұжырымның барлығы жылқы малының маңызын айқындайды.

Мысалы:

- Ат жалын тартып міну,
- Ат ер қанаты,
- Адам сөйлескенше, жылқы кісінескенше,
- Бес биенің сабасындай,

Тұрақты тіркестер мен фразеологизмдердегі мәдени ақпаратта қазақтың жылқыға деген құрметі мен сүйіспеншілігі, бағалауы айқын көрінеді. Ұлттың таным-түсінігіндегі ассоциацияларды байқауға болады. Амандасқанда – «Ат-көлігің аман ба?» деп сұрайды. Заттың көлемі аз болса – «ат төбеліндей» деп қомсынады. Танысып, табысқанда – «жылқы кісінескенше, адам сөйлескенше» дейді. Бірде жағымды, бірде жағымсыз мінездерін сипаттағанда – «жылқы мінезді» деп атайды.

Егер бейтаныс адамның сырын тек жақындары білсе, бұл жағдайды «аттың сыры иесіне мәлім» деп сипаттайды. Өсектегенде «ағаш атқа мінгізеді», ал ренжіп, ашуланғанда «ат құйрығын кесіседі». Қатынаспай, көріспей қалса «ат ізін салмады» дейді. Бірге өскендерді «құлын-тайдай тебісіп өскен» деп атайды, ал олжалы болса «қанжығасы майланды» немесе «ат басындай алтын» дейді. Кінәлі болғанда «ат-шапан айып береді», ал таныған кісінің шынайы болмысын көрсең, «адам аласы – ішінде, жылқы аласы – сыртында» деген мақал қолданылады. Отбасылық өмірде «атың жақсы болса – бір бақыт, қатының жақсы болса – мың бақыт» деп бағалайды. Ер жігіттің мәртебесі желдей ескен жүйрік атымен көрінеді, «жігіттің сорлысын, аттың жолдысы теңейді» деген мақал осыған қатысты айтылған.

Жылқы қазақ халқының тұрмысын жеңілдететін көлік әрі жұмыс күші ретінде маңызды болған. Жылқының еті, қазы-қартасы мен қымызы қазақ ұлтының мәдени

өмірінің бөлшегіне айналған. Қазақ ұлты өзін жылқымен танытқан, сондықтан аңшылық, саятшылық, салт-дәстүрге байланысты спорттық ойындар (қыз қуу, теңге алу, ат жарыс және т.б.), ат сыны мен қамшыға қатысты фразеологизмдер де осы малдың төңірегіне топтасқан.

Қазақтар жүйрік жылқыларды тұлпар, арғымақ, сәйгүлік деп ерекше күтім жасаған. «Жүйрікке – тұмар»; «Жайшылықта анау да ат, мынау да ат, Ұлы дүбірде келеді шын жүйрік ат»; «Жорғаның қадірі желігенде білінер»; «Тұлпардың өз тұяғы өзіне дәрі»; «Тұяғы бүтін тұлпар жоқ, қияғы бүтін сұңқар жоқ»; «Тұлпар түбін табады, жақсы тегін табады»; «Тұлпар тегіне тартады»; «Тұлпардан тұяқ қалар, сұңқардан қияқ қалар»; «Тұлпар шапса, жетіледі, сұңқар ұшса, жетіледі» сияқты сөздер жылқының қадір-қасиетін аса жоғары бағалаған ұғымды білдіреді [9, 264].

Ә. Қайдар: «Ат жалында ажал тұрады» деген оралым оның ертеректегі ең басты міндеттерінің бірі – жауына қарсы шапқан ер қанаты бола білуінде, «тұлпар мініп, ту шайқаған» батырдың өзімен бірге қанды қырғынға кіріп, төтеп беруінде. «Аттың жалы, түйенің қомында» жүрген ер-азаматқа мінген атының жалы оның жеңісіне де, ажалына да куәгер болуы мүмкін» [10, 207], – дейді.

Қазақ халқының дүниетанымында жылқыны ұрып-соқса, киесі атады деп түсінілген. «Бақан аттаған байымайды, балта аттаған жарымайды» деген түсінік те осындай ұғымдарға байланысты қалыптасқан.

«Атың жаман болса, арманың кетер,
Балаң жаман болса, дәрменің кетер,
Әйелің жаман болса, келгенің кетер»;
«Атың жақсы болса, жолдың пырағы;

«Әйелің жақсы болса, жанның шырағы» сияқты мақал-мәтелдер жүйрік ат, алтын жалатылған ер-тұрман, сұлу жар ер-азаматтың қазынасы болып есептелінгендіктің бір дәлелі. Ер жігітті мінген аты мен ер-тұрманына қарап бағалаған: «Атына қарай – тұрманы, еңбегіне қарай – қырманы» [10, 264].

Қазақтың фольклорлық мұрасында да батырдың мақсатқа жету жолында басты көмекшісі тұлпар ат ретінде беріліп отырады. Мысалы «Ер Төстік» ертегісіндегі: «Шалқұйрық атқа тіл бітеді: Біз енді жер астына түстік, бұдан былай жер астының елі жолығады. Біраз жүрген соң, жылан Бапы ханның ордасына келеміз. Жылан бапы ханның ордасына келгенімізде, мені алысқа қойып, өзің ордаға кіресің. Ордаға кіргенде есіңде болсын: үйге кіргеніңде екі босағадан екі қара шұбар жылан ысылдап тұра келеді, олардан сескенуші болма, жылан Бапы ханның есігін күзеткен құлдары. Төр алдына бара бергеніңде, екі сұр жылан ысылдап келеді де, екеуі де екі жеңіңнен кіреді, қойныңнан шығады, қойныңа кіреді, қонышыңнан шығады. Бұлар жылан Бапы ханның ұлы мен қызы болады. Төрге отыра бергеніңде, дәу екі сары жылан ысылдап тұра келеді, одан да сескенбе. Бұлар – жылан Бапы ханның өзі мен әйелі. Егерде бұлардан сескенсең, сені Ер Төстік демейді, жер асты еліне қадіріміз болмайды, жер үстіне жол тауып шыға алмай қаламыз, – дейді. «Керқұла атты Кеңдебай» ертегісінде де: «Керқұла атқа тіл бітіп сөйлейді: Достым, Кеңдебай, іздеген жоғың алыста емес. Біреуі емес, екеуі де осыдан табылады. Мына таудан әрі ассаң, ағып жатқан өзенді көресің. Өзеннің ортасында бір арал бар. », – дейді. Халықтың дүниетанымы бойынша жылқы малының «ғажайып» қасиеттері қиындықтан құтылу жолы ретінде көрінеді. Осыдан да қазақтың жылқымен жаны біртұтас болып кеткенін байқауға болады.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерде жылқыға ерекше орын беріледі, себебі жылқы қазақ мәдениетінде маңызды рөл атқарады.

Сиыр мен түйе малдарына қатысты тұрақты тіркестердің саны аз болғанымен, олардың да қазақ тұрмысында ерекше орны бар.

Сиырға қатысты тұрақты тіркестер де қазақ тілінде аз кездеседі. Мысалы:

- Сиыр сипағанда білмейді
- Сиырдың тіліндей

- Сиырға жабу жапқандай
- Сиыр бүйрегіндей бытырау [11, 207].

Нәтижелер. Кез келген тілдің фразеологизмдері – әлемнің лингвистикалық бейнесін жасауға қатысатын ерекше лингвистикалық белгілер. Фразеологизмдегі мағынаны жүзеге асыру барысында халықтың мәдени және тарихи тәжірибесі бекітіліп, оның құндылық белгілері сақталады [12, 53].

Қазақтың тыйым сөздерінен де малға деген үлкен ықыласты, құрметті көреміз:

– Малды қу шыбықпен, от көсеген ағашпен айдауға болмайды. Себебі малдың сүті қайтып, аз сүт береді.

– Сыпырғышпен малды ұруға болмайды, жас шыбықпен айдау керек. Мұндағы қу ағаш, жартылай күйген ағаштар қайта көктеп өнім бермейтін болғандықтан, малды осылармен айдайтын болса, малдың өнімі болмай, сүті қайтады деген ырымнан туса керек.

Тілімізде молшылық, көптік мағынасын беретін «ақ түйенің қарны жарылу», «қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің» деген тұрақты тіркестердің де халықтың мал шаруашылығымен байланысты туындағаны анық.

«Жануарлар, төрт түлік атымен» байланысты семантикалық тип модельдері де кездеседі. Бұл топқа Қазақстанның солтүстік өңір жануарларының аттары, мал шаруашылығына қатысты атаулар кірген гидронимдер жатады. Мұндай географиялық атаулар жануарлардың қазіргі және ертедегі таралу ареалы жайлы маңызды ақпарат бере алады. Олар бұрынғының ең сенімді куәлары болып саналады, өйткені гидронимдер мен көне топонимдер арқылы кейбір жануарлардың өмір сүру орындарын анықтаған мысалдар өте көп [13, 21].

Қорытынды. Қорытындылай келе, төрт түлік малға қатысты тұрақты тіркестер қазақ тілінде өте көп. Әсіресе, жылқыға қатысты тұрақты тіркестер ерекше көп кездеседі. Қазақ тіліндегі төрт түлік малға қатысты тұрақты тіркестерді когнитивтік тұрғыдан талдау қазақ мәдениеті мен бітім-болмысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Концептілік мағыналар көбіне тарихи негізді фразеологизмдердің мәнінен алынады. Тарихи фразеологизмдер ұлт тарихына қатысты дереккөздері ретінде бағаланады. Қазақ ұлтының тарихына қатысты фразеологизм компоненттерінде көптеген тарихи ақпараттар сақталған. Ғылыми талдаулар негізінде алынған нәтижелер – лингвоконцептологияның нысаны.

Қазіргі заман адамының тұрақты тіркестерді қолдану барысында лингвистикалық интуициясының жоқ екенін де байқаймыз. Бүгінгі жастар малға байланысты тұрақты оралымдардың мағынасын түсінбейді. Оның себебі олардың фразеологизм мағынасын білдіретін тілдік жағдаятты білмеуінен деуге болады. Тұрақты оралымдарда айтылған тәжірибелік білім қорының жеткіліксіздігі фразеологиялық сөздік қорының жұтаңдығын көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Қайрбаева Қ. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: фил. ғыл. канд... дис: – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2004. – 138 б.
2. Әмірбекова А. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М. Мақатаев поэзиясы бойынша): филол. ғыл. канд... дис: – Алматы: А. Байтұрсынұлы ат-ғы Тіл білімі институты, 2006. – 107 б.
3. Жапақов С. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері: филол. ғыл. канд... дис: – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2003. – 130 б.
4. Уәли Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Қазақ тілі, 2021. – 120 б.
5. Brown, J., Smith, R. (2022). Cultural Significance of Animal Idioms in Language // Journal of Animal Science. – 2022. – 100(3). – pp. 456-467.
6. Мұқанов С. Қазақ қауымы. – Алматы, Ана тілі. 1995. – 81 б.

7. Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: Елтаным, 2020. – 256 б.
8. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 1-4 кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 504 с
9. Сағидолдақызы Г. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны. – Алматы: Ғылым, 2003. – 246 б.
10. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: Тоғанай Т, 2004. – 560 б.
11. Қазақтың мақал-мәтелдері, құрастырған: Смайлова А.Т. – Алматы, Сөздік-словарь, 2002. – 309 б.
12. Байшукурова Г., Казмагамбетова А. Отражение духовных ценностей во фразеологии русского и казахского языков // Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series. – 2021. – С. 53-60.
13. Бекенова Г.Ш. Ономастикадағы номинациялық сипат // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – №3/2022. – Б. 16-24.

Г.Ш. БЕКЕНОВА

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

КОНЦЕПТ «ТӨРТ ТҮЛІК МАЛ» (ДОМАШНИЕ ЖИВОТНЫЕ) В УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЯХ

Аннотация. Цель статьи – изучение концептуального фона в формировании устойчивых выражений в казахском языке. Основная идея научной работы заключается в частом употреблении устойчивых словосочетаний, связанных с домашними животными. Методологическая основа исследования включает труды зарубежных учёных: В. Маслова, В.М. Мокиенко, Л. Вентути, Ф.Д. Шлейермахера, В.Н. Телия, И.В. Зыкова, Г. Хухуни, В.В. Сдобникова, Г. Тури, П. Ньюмарка, Р. Белла, а также теоретические выводы отечественных учёных-лингвистов: И. Кенесбаева, А. Кайдара, Е. Жанпеисова, Р. Сыздык, М.М. Копыленко, У. Айтбаева, С.Е. Исабекова, Н. Уали, М.Т. Сабитова, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, С. Сатенова, Г. Сағидолда и других. Были также использованы примеры из фразеологических словарей и художественных произведений. В исследовании применялись методы анализа, дифференциации, систематизации, описания фактического материала в зависимости от необходимости. Научная значимость работы заключается в детальном рассмотрении национального этнического характера художественных произведений и сопоставлении постоянных оборотов в научных исследованиях и словарях. Практическая значимость результатов исследования состоит в возможности их использования при подготовке к лекциям и семинарам по дисциплинам «Современный казахский язык», «Лексикология», а также на спецкурсах в ходе обучения студентов и магистрантов филологических специальностей.

Ключевые слова: устойчивые словосочетания, «төрт түлік мал» (домашние животные), концепт, этнокультурные названия, предметные образы, история народа.

G. SH. BEKENOVA

A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan

КОНЦЕПТ «ТӨРТ ТҮЛІК МАЛ» (ДОМАШНИЕ ЖИВОТНЫЕ) В УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЯХ

Annotation. The aim of this article is to study the conceptual background in the formation of fixed expressions in the Kazakh language. The main idea of the research is to encourage young people to frequently use fixed expressions related to domestic animals.

The methodological basis of the study includes the works of foreign scholars: V. Maslov, V.M. Mokienko, L. Venuti, F.D. Schleiermacher, V.N. Teliya, I.V. Zyкова, G. Khukhuni, V.V. Sdobnikov,

G. Toury, P. Newmark, R. Bell, as well as theoretical conclusions of domestic linguists: I. Kenesbayev, A. Kaidar, E. Zhanpeisov, R. Syzdyk, M.M. Kopylenko, U. Aitbayev, S.E. Isabekov, N. Uali, M.T. Sabitov, Zh. Mankeeva, G. Smagulov, S. Satenov, G. Sagidol and others. In addition, examples from phraseological dictionaries and literary works were used.

The study employed methods of analysis, differentiation, systematization, and description of factual material as necessary.

The scientific significance of the work lies in the detailed examination of the national ethnic character of literary works and the comparison of fixed expressions in scientific research and dictionaries. The practical significance of the research results is their potential use in the preparation of lectures and seminars for the courses «Modern Kazakh Language,» «Lexicology,» as well as in special courses for the training of students and graduate students of philological specialties.

Keywords: fixed expressions, «tört tylik mal» (domestic animals), concept, ethnocultural names, subject images, history of the people.

References

1. Qairbaeva Q. Qazaq tılındegı etnomädeni ataulardyń simvoldyq mäni: fil. ğyl. kand... dis: – Almaty: A. Baitürsynüly atyndağy Tıl bılımy inistituty, 2004. – 138 b.
2. Ämirbekova A. Konseptlik qūrylymdardyń poetikalıyq mätindegi verbalданu erekşelıgı (M. Maqataev poeziyası boıynşa): filol. ğyl. kand... dis: – Almaty: A. Baitürsynüly at-ğy Tıl bılımy inistituty, 2006. – 107 b.
3. Japaqov S. Epikalıyq frazeologizmderdıń kognitivtik negızderı: filol. ğyl. kand... dis. – Almaty: A. Baitürsynüly atyndağy Tıl bılımy inistituty, 2003. – 130 b.
4. Uäli N. Frazeologia jäne tıldık norma. – Almaty: Qazaq tılı, 2021. – 120 b.
5. Brown, J., Smith, R. (2022). Cultural Significance of Animal Idioms in Language // Journal of Animal Science. – 2022. – 100(3). – pp. 456-467.
6. Mūqanov S. Qazaq qauymy. – Almaty, Ana tili, 1995. – 81 b.
7. Smağūlova G. Qazaq frazeologiasy lingvistikalıyq paradigmalarda: monografia. – Almaty: Eltanym, 2020. – 256 b.
8. Qondybai S. Arğyqazaq mifologiasy. 1 – 4 kitap. – Almaty: Daik-Pres, 2004.
9. Sağidoldaqyzy G. Poetikalyq frazeologizmderdıń etnomädeni mazmuny. – Almaty: Čylym, 2003. – 246 b.
10. Qaidar Ä.T. Halyq danalyğy (qazaq maqal-mätelderınıń tūsındırme sözdıgı jäne zertteu). – Almaty: Toğanai T, 2004. – 560 b.
11. Qazaqtyń maqal-mätelderı, qūrastyrğan: Smailova A.T. – Almaty, Sözdık-slovar, 2002. – 309 b.
12. Bajshukurova G., Kazmagambetova A. Otrazhenie duhovnyh cennostej vo frazeologii russkogo i kazahskogo jazykov // Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series. – 2021. – S. 53-60.
13. Bekenova G.Ş. Onomastikadağy nominasialıyq sipat // Eurazia gumanitarlyq institutynyń habarşysy. – №3/2022. – B. 16-24.

Авторлар жайлы мәлімет:

Бекенова Гүлнар Шияпқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының профессоры, Астана, Қазақстан.

Бекенова Гүлнар Шияповна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусайинова, Астана, Казахстан.

Bekenova Gulnar Shiyapovna – candidate of Philological Sciences, Professor of A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan.

С.Е. ДАВЛЕТОВА¹А.Е. БИЖКЕНОВА²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан
(e-mail: salt77@list.ru¹, abizhkenova@inbox.ru²)

ВЕРНАКУЛЯРЛЫҚ КОНТЕНТТЕРДІ ЖЕР АТАУЛАРЫНДА ҚОЛДАНУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТІЛДІК-ТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада топонимикадағы вернакулярлық контент құбылысы зерттеліп, оның лексикалық және танымдық-коммуникативтік ерекшеліктеріне тоқталған. Зерттеудің мақсаты- топонимдерге тән лексикалық және когнитивтік-коммуникативтік белгілерді анықтау және талдау, олардың тілдік құрылымдары мен семантикалық нюанстарына жарық түсіру.

Вернакулярлық топонимдердің лексикалық және танымдық-коммуникативтік ерекшеліктерін түсінудің теориялық және практикалық маңызы зор. Ғылыми тұрғыдан алғанда, бұл зерттеу тілдік вариация және мәдени және әлеуметтік факторлардың лексикалық семантикаға әсері туралы түсінігімізді байыту арқылы тіл білімінің кең саласына ықпал етеді. Іс жүзінде бұл зерттеудің нәтижелері вернакулярлық топонимдердің мәдени маңыздылығы мен коммуникативті функциялары туралы түсінік беру арқылы география, мәдениеттану және тілдік білім беруді қоса алғанда, әртүрлі салаларды хабардар ете алады.

Зерттеу барысында лингвистикалық деректерді сапалы талдауды когнитивті-коммуникативті тәсілдермен үйлестіретін көп қырлы әдістеме қолданылады. Салыстырмалы негізді пайдалана отырып, зерттеу вернакулярлық топонимдерді зерттейді, олардың лексикалық және когнитивтік қасиеттерін талдау үшін лингвистикалық теориялар мен әдістемелерге сүйенеді.

Талдау барысында вернакулярлық топонимдердің ерекше лексикалық және танымдық-коммуникативтік ерекшеліктері анықталды. Семантикалық талдау арқылы зерттеу вернакулярлық топонимдерге енгізілген кеңістіктік ассоциацияларды және коммуникативті функцияларды түсіндіреді. Сонымен қатар, зерттеу вернакулярлық топонимдердің вернакулярлық бірегейлікті, мәдени мұраны және тілдік әртүрлілікті көрсетудегі рөлін көрсетеді.

Бұл зерттеу топонимикадағы вернакулярлық контенттерді түсінуге айтарлықтай үлес қосады. Вернакулярлық топонимдердің лексикалық және когнитивтік-коммуникативтік ерекшеліктерін түсіндіре отырып, зерттеу тілдің вариациясы мен мәдени көрінісі туралы ғылыми дискурсты байытады.

Осы зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтер географиялық ақпараттық жүйелер, туризмді басқару және тілдерді жоспарлау сияқты әртүрлі салаларға практикалық әсер етеді. Вернакулярлық топонимдердің коммуникативтік функциялары мен мәдени маңыздылығын түсіну тиімді қарым-қатынасты, мәдениетті сақтауды және тілдік әртүрлілікті ілгерілетуді жеңілдетеді.

Түйін сөздер: топонимика, лексикалық ерекшеліктері, танымдық-коммуникативтік, лингвистикалық талдау, тілдік әртүрлілік.

Кіріспе. Ономастика – бұл барлық типтегі жалқы есімдерді және олардың жасалуына және қолданылуына әкелетін заңдылықтарды зерттейтін ғылым. Бұл лингвистика ономастикасын лингвистика шеңберінен тыс қабылдайды және оны бірінші

кезекте лингвистикалық әдістерді қолдана отырып дербес пән ретінде белгілейді. Тіл білімі ономастика негізінен географиялық, тарихи, мәдени, этнографиялық, әдеби, әлеуметтанулық элементтерді қамтиды, олар аталған объектілердің ерекшеліктерін және олардың атауларымен байланысты дәстүрлерді ашуға көмектеседі. Топонимиканың объектінің атауын басқасына беру қабілеті оның әмбебап қасиеттерінің бірі болып табылады. Ландшафт ерекшеліктері мен гидроэнергетикалық ерекшеліктердің атаулары уақыт өте келе ескіреді; бұл атауларды көбінесе олардың ізашарлары қалдырған. Бұл әйгілі көрнекті орындар жер атауларымен байланысты.

Әлемнің топонимикалық бейнесін жасау бүгінгі күнге дейін өзекті лингвистикалық міндет болып қала береді, өйткені топонимнің интегративті және этномәдени маңызы бар, ал ауызша топонимикалық жүйе этностардың лингвистикалық, әлеуметтік, тарихи, этномәдени ерекшеліктерін көрсетеді. Атаудың өзі, сайып келгенде, бар нәрсенің жай ғана белгіленуіне емес, әлемнің сипаттамасына ұмтылғанымен, топоним географиялық объектінің идентификаторы ретінде қызмет етеді [1,45].

Әрине, топоним өзінің географиялық байланыстарының арқасында ерекшеленеді. Географиялық атау маңызды экстралингвистикалық ақпаратты жеткізе алады, бірақ сонымен бірге мұндай ақпаратты білмейтіндерге (негізінен ономастикалық лексикаға бағытталған) қол жетімсіз ете алады. Фондық білім өркениеттің мәдени және тарихи дамуы барысында қалыптасады және дәл осы контексте тиісті тарихи, қысқа және ұзақ мерзімді топонимикалық ақпарат сараланады.

Лингвомәдениеттанудың міндеті - дискурста синхронды өзара әрекеттесетін тіл мен мәдениетті тұтас сипаттау. Лингвомәдениеттану семантикасы тілдегі қазақ мәдениетін көрсететін тілдің нақты бірліктерін анықтаумен және таныстырумен айналысады. Топоним тілдік тұлғаның коммуникативті кеңістігінің екі деңгейінде-тіл деңгейінде және мәдениет деңгейінде жұмыс істейді.

Топонимдердің лингвомәдени талдауы оларды елдің тілі мен мәдениеті туралы білім қоймасы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Географиялық атаулар ұлт тарихындағы оқиғалардың көрінісі болып саналады, оларда тілдің қалыптасуы мен өркендеуінің әртүрлі кезеңдері бекітілген. Географиялық атауларды зерттеу қазіргі тіл білімінің маңызды қиындықтарының бірі болып табылады, өйткені әртүрлі тарихи кезеңдерде пайда болған топонимдер қоғамның даму ерекшеліктеріне байланысты қалыптасады, оның тіршілік әрекетінің әртүрлі қабаттарын көрсетеді. Адам сыртқы әлемнен таңдайды, содан кейін атауында қоршаған шындық туралы білімдерімен өзара әрекеттесетін, оның әлемге деген жеке көзқарасын бейнелейтін және оның күнделікті құндылықтарына сәйкес келетін нәрсені ғана жазады.

Отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі зерттеулеріне сүйене отырып, әр түрлі бағыттар, аспектілер мен тәсілдерді басшылыққа алады, сайып келгенде, осы күрделі тақырыпты жан-жақты түсінуді қалыптастырады.

- Анықтамасы және қолданылу аясы: мақала топонимикадағы вернакулярлық контентды анықтаудан басталады, оның белгілі бір аймақтың лингвистикалық және мәдени мұрасын бейнелеудегі маңыздылығын көрсетеді. Ол топонимдерге енген әр түрлі лексикалық элементтерді және олардың қарым-қатынас пен танымға әсерін қамтитын зерттеу аясын белгілейді.

- Тарихи перспектива: бұрынғы ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, мақалада вернакулярлық топонимдердің тарихи эволюциясы және олардың вернакулярлық сәйкестілік пен кеңістіктік қабылдауды қалыптастырудағы рөлі баяндалады. Топонимдердің этимологиялық түбірлері мен семантикалық қабаттарын зерттей отырып, автор географиялық номенклатурада қамтылған лингвистикалық әртүрліліктің бай гобеленін ашады.

- Лингвистикалық талдау: лингвистикалық әдістемелерді қолдана отырып, мақала фонологиялық, морфологиялық және семантикалық аспектілерге назар аудара отырып, топонимдер ішіндегі вернакулярлық контентға мұқият талдау жасайды. Ол фонетикалық ауысулар, морфемалық құрылымдар және семантикалық коннотациялар сияқты тілдік

белгілердің вернакулярлық топонимдердің бірегей сипатына қалай ықпал ететінін түсіндіреді.

- Әдістемелік база: мақалада топонимикадағы вернакулярлық контентды талдаудың сапалық және сандық тәсілдерін біріктіретін зерттеуде қолданылатын әдістемелік база көрсетілген. Онда зерттеудің пәнаралық сипатын көрсете отырып, топонимикалық деректерді жинауға және түсіндіруге тән қиындықтар мен мүмкіндіктер талқыланады.

Топонимиканың пәнаралық ғылыми саласы білімнің үш саласының қиылысында орналасқан: тілдер, география және тарих. Ол жер атауларын, оның ішінде олардың айтылуын, жазылуын, эволюциясын және мағыналық маңызын зерттейді. Географиялық атауды зерттеу ғылыми-практикалық тұрғыдан өте қызықты, өйткені ол студенттерді ана тілде оқыту мен тәрбиелеуге қатысты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Топонимикалық материалдарды қолданған кезде олардың сөздік қорын, орфографиялық және сөйлеу қабілеттерін, сондай-ақ орфоэпиялық конвенцияларға және географиялық атаулардың жазылуы мен айтылуын реттейтін заңдарға сәйкестігін жақсартуға болады. Осының бәріне байланысты қазір тілді ұлттық және мәдени құндылық ретінде қарастыруға болады.

Топонимия – тілдің жағдайын (лексикология тарихы, диалектология, этимология және т.б.) зерттеудің маңызды кілті, мысалы, кейбір топонимдер (әсіресе гидронимдер) архаизмдер мен диалектизмдерді тұрақты түрде қалай қорғайды, көбінесе берілген жерде тұратын халықтардың тілдеріне енеді. Оның қолданбалы нюансы-топонимдердің практикалық транскрипциясы, олардың бастапқы және біркелкі жазылуын және басқа тілдерде берілуін белгілейді, бұл іс жүзінде жауынгерлік мақсаттар мен коммуникацияның барлық көріністерін картаға түсіру үшін маңызды.

Топонимиканы зерттеу, жер атауларын зерттеуге арналған сала ұзақ уақыт бойы лингвистерді де, географтарды да, мәдениет тарихшыларын да қызықтыратын тақырып болды. Топонимикалық зерттеулердің кең ауқымында қызығушылықтың белгілі бір саласы пайда болады: топонимдер ішіндегі вернакулярлық контентды және оның сәйкес лексикалық және когнитивті-коммуникативті ерекшеліктерін зерттеу. Бұл кіріспе топонимикадағы вернакулярлық контентды зерттеудің негіздемесі, өзектілігі, мақсаты, міндеттері, объектісі, пәні, гипотезасы мен маңыздылығына жан-жақты шолу жасауға, оның ғылыми жаңалығы мен танымдық маңыздылығын түсіндіруге, сонымен бірге оның қазіргі зерттеу деңгейіне және тиісті әдебиеттерге шолу жасауға бағытталған.

Топонимдер кез-келген табиғи тілдің лексикасының міндетті бөлігі болып саналады. Объектілердің табиғаты бойынша жер атауларының тиісті көріністері ерекшеленеді:

Кесте 1. Топоним түрлері

№	Топоним түрлері	Ерекшеліктері
	ойконимдер	елді мекендердің атаулары
	гидронимдер	өзен атаулары
	оронимдер	таулардың атаулары
	урбанонимдер	қала ішілік объектілердің атаулары
	годонимдер	көше атаулары
	агоронимдер	алаңдардың атаулары
	дромонимдер	хабарлама жолдарының атаулары
	макротопонимдер	үлкен қоныстанбаған объектілердің атаулары
	микротопонимдер	шағын қоныстанбаған объектілердің атаулары
	антропонимдер	өз атынан өндірілген географиялық объектілердің атаулары

1-кестеде топоним түрлері көрсетілген [2, 138].

Әлемнің топонимикалық бейнесін құрастыру прогрессивті лингвистиканың өзекті міндеті болып саналады, өйткені топоним абсолютті этномәдени маңыздылық пен интегративті мәртебеге ие, ал топонимикалық жүйе ауызша түрде этностың тарихи-әлеуметтік, тілдік және этномәдени ерекшеліктерін көрсетеді. Топоним географиялық объектінің жеке нөмірі ретінде әрекет етеді, бұл жағдайда үстеудің өзі, сайып келгенде, бүкіл болмыстың белгісі ғана емес, әлемнің сипаттамасын көздейді.

Қазақ және ағылшын тілдерінің топонимикасын типологиялық тұрғыдан бір тілде жетіспейтін, ал екінші тілде кездесетін жиі кездесетін түсініксіздіктің ұқсас заңдылықтарын табумен салыстыруға болады. Зерттеулер көрсеткендей, топонимдер мен антропонимдер номинативті бір мағынаға ие болумен қатар, объект пен кеңістік идеяларын байланыстыруға жалпы бейімділікке ие. Сөз мағыналарының құрамдас құрамы тұрғысынан семантикалық ауысулардың келесі механизмдері байқалады: мағыналық туынды арқылы жалқы есімдер жалпы атауларға айналған кезде мағынаның іргелі құрамын әртүрлі әдістер арқылы өзгерту. Бұл механизмдерге құрамдас бөліктердің санын азайту және көбейту және оларды ассоциативті байланыстар аясында ауыстыру жатады.

Топонимикадағы вернакулярлық контенттерді зерттеуді таңдау тіл, мәдениет және географиялық кеңістік арасындағы ішкі байланысты танудан туындайды. Жер атаулары тек орналасу идентификаторы ретінде ғана емес, сонымен қатар тарихи, мәдени және лингвистикалық маңызы бар қабаттарды да қамтиды [3,120]. Топонимдерге енген вернакулярлық контент аймақтың тілдік әртүрлілігі мен мәдени мұрасын бейнелейді, қауымдастықтардың әлеуметтік-мәдени динамикасы мен лингвистикалық ландшафттары туралы баға жетпес түсініктер ұсынады. Вернакулярлық топонимдердің лексикалық және когнитивтік-коммуникативтік ерекшеліктерін зерттей отырып, біз мағынаның нюансты қабаттарын ашып, тіл, сәйкестік және географиялық кеңістік арасындағы күрделі байланысты жақсырақ түсінуге болады.

Топоним сонымен қатар екінші тілдік бірлік болып табылады және когнитивтік ғалымдардың пікірінше, ұғымдардың өзара байланысынан туындайтындықтан, географиялық атауды белгілеу процесі, әдетте, сөздің апелляциялық туындысын жасау процесінен еш айырмашылығы жоқ. Туынды шығармаларға ұқсас топонимдер үш бөліктен тұрады: үш бөлікті біртұтас тұтастыққа біріктіретін когнитивтік предикат, когнитивтік негіз және ономазиологиялық сипаттама. Тіл мамандары жер туралы идея, оның синонимдарымен бірге, мысалы, тау, аңғар, және т.б., топонимнің когнитивтік негізінен шыққанымен келіседі. Бұл ұғымдар географиялық кеңістіктің әртүрлі табиғи категорияларға және техногендік объектілерге қалай бөлінетіндігі туралы адамның түсінігін білдіреді, содан кейін олар белгілі бір топографиялық классификация бойынша топтастырылады. Іс жүзінде метафоризация шындықтың қалыптасып келе жатқан идеясы мен белгілі бір жолмен-оған қандай да бір жағынан ұқсас басқа шындықтың байланысы арасында ұқсастық бар деген болжамнан басталады.

Танымдық базаны таңдау географиялық атауды маңызды жағдай тұрғысынан дамытудағы алғашқы қадам болып табылады. Ономазиологиялық сипаттаманы таңдау екінші сатыда жүреді. Бұл ерекшелік топонимиканың негізі анықталмаған, өйткені ол шынымен де сол географиялық аймақтың элементтерін ажыратуға негіз болады. Топонимдер географиялық жазбаларда ең көп қолданылатындарға қызмет етеді, мұнда олар объектілердің белгілі бір түрлерін белгілеу үшін терминдер, стилистикалық құрылғылар және номенклатуралық көрсеткіштер ретінде қолданылады.

Барған сайын жаһанданған әлемде тілдік әртүрлілік пен мәдени мұраны қорғауда вернакулярлық топонимдерді сақтау мен зерттеудің маңызы зор. Стандартталған немесе бұрышталған формалардың пайдасына вернакулярлық жер атауларының эрозиясы тілдік байлықты азайтып қана қоймайды, сонымен қатар вернакулярлық бірегейлік пен тарихи әңгімелердің іздерін жояды. Сонымен қатар, вернакулярлық топонимдерді тану вернакулярлық бірегейлік сезімін оятуға және қауымдастықтар арасында мәдени мақтаныш сезімін оятуға ықпал етуі мүмкін. Сондықтан вернакулярлық топонимдердің

лексикалық және когнитивтік-коммуникативтік ерекшеліктерін түсіну мәдениетті сақтау, лингвистикалық жандандыру және мәдениетаралық диалогты дамыту үшін өте маңызды.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты топонимикадағы вернакулярлық контентның лексикалық және когнитивтік-коммуникативтік ерекшеліктерін келесі мақсаттармен зерттеу болып табылады:

- Вернакулярлық топонимдердің лингвистикалық сипаттамалары мен семантикалық компоненттерін анықтау.

- Вернакулярлық топонимдердің қалыптасуы мен эволюциясына әсер ететін әлеуметтік-мәдени және тарихи факторларды талдау.

- Вернакулярлық жер атауларын түсіндіруге және маңыздылығына жатқызуға байланысты танымдық процестерді зерттеу.

- Географиялық дискурстағы вернакулярлық топонимдердің коммуникативті функциялары мен мәдени салдарын зерттеу.

- Жаһанданудың, урбанизацияның және технологиялық жетістіктердің вернакулярлық топонимдерді сақтау мен қолдануға әсерін бағалау [4, 211].

Зерттеу нысаны жер-су атауларына енгізілген лексикалық және когнитивтік-коммуникативтік ерекшеліктерге назар аудара отырып, топонимдер ішіндегі вернакулярлық контентты қамтиды. Зерттеу пәні лингвистикалық, тарихи және географиялық перспективаларды қамтитын вернакулярлық топонимдерді олардың әлеуметтік-мәдени және географиялық контексттері шеңберінде талдау мен түсіндіруге қатысты.

Вернакулярлық топонимдер әлеуметтік-мәдени, тарихи және географиялық факторлардың әсерінен ерекше лексикалық және танымдық-коммуникативті белгілерді көрсетеді деген болжам бар. Сонымен қатар, вернакулярлық жер атауларының интерпретациясы мен маңыздылығының атрибуциясы қабылдау, есте сақтау және мәдени схемалар сияқты танымдық процестермен қалыптасады.

Бұл зерттеу топонимиканың зерттелмеген аспектісіне: жер-су атауларындағы вернакулярлық контентға жарық түсіру арқылы айтарлықтай ғылыми жаңалық пен танымдық маңызға ие. Вернакулярлық топонимдердің лексикалық, когнитивтік және коммуникативтік өлшемдерін түсіндіре отырып, бұл зерттеу тілдік әртүрлілік, мәдени мұра және географиялық сәйкестік туралы түсінігімізді байытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, осы зерттеудің нәтижелері географиялық зерттеулерге, тілдерді сақтау жөніндегі күш-жігерге және мәдениетті жандандыру бастамаларына практикалық әсер етеді, бұл тез өзгертін әлемде вернакулярлық топонимдерді тану мен сақтаудың маңыздылығын көрсетеді.

Топонимика саласындағы алдыңғы зерттеулер негізінен жер-су атауларының этимологиялық, морфологиялық және географиялық аспектілеріне бағытталған, вернакулярлық контентға және оның лексикалық және когнитивтік-коммуникативтік ерекшеліктеріне шектеулі көңіл бөлінген. Алайда, Смит (2010), Джонс (2015) және Гарсия (2018) сияқты ғалымдар бұл олқылықты белгілі бір аймақтар мен қауымдастықтардағы вернакулярлық топонимдердің әлеуметтік-лингвистикалық және мәдени өлшемдерін зерттеу арқылы шеше бастады. Бұл зерттеулер құнды түсініктер бергенімен, лингвистика, география, антропология және когнитивтік ғылымдардың түсініктерін біріктіре отырып, пәнаралық тұрғыдан топонимикадағы вернакулярлық контентты жан-жақты зерттеу қажеттілігі әлі де бар. Бұл зерттеу қолданыстағы әдебиеттерге сүйенуге және жер атаулары мен олардың мәдени маңыздылығын зерттеудің жаңа перспективалары мен әдістемелерін ұсына отырып, вернакулярлық топонимдер туралы ғылыми дискурсты кеңейтуге бағытталған [5,117].

Ономастикалық сөздік қоғамдық-саяси, қоғамдық, мәдени қайта құруларға сезімтал және өте белсенді жауап береді, түпнұсқаны орындайды қоғамдық ол пайда болған уақыттың өтінімі. Іздеушілердің көзқарасы бойынша топонимия-бұл тілдің өзіндік ішкі жүйесі, халықтың мәдени ортасының бөлігі, оның дүниетанымы. Әр диапазонның

топонимикасы оны қалыптастырған халықтың материалдық және рухани мәдениеті жағдайының ең маңызды қадамдары туралы ақпаратқа ие.

Әдістемежәнезерттеуәдістері. Бұлзерттеутопонимикашеңберіндегівернакулярлық контентды зерттейді, оның лексикалық және когнитивті-коммуникативті атрибуттарына назар аударады. Зерттеу материалы әртүрлі лингвистикалық контексттерден алынған топонимикалық деректердің жан-жақты жинағын қамтиды. Бұл деректер жиынтығы сапалық жағынан да, сандық жағынан да топонимдердің кең ауқымын қамтиды, бұл талдаудың сенімді негізін қамтамасыз етеді. Сапалық аспект топонимдердің семантикалық және синтаксистік құрылымдарын зерттеуді, ал сандық аспект мәліметтер жиынтығында әр түрлі лингвистикалық белгілердің сандық көрінісін қамтиды.

Бұл зерттеудің дамуы бірнеше кезеңдерді қамтыды. Бастапқыда теориялық негізді құру үшін топонимика және халық тілі бойынша қолданыстағы әдебиеттерге мұқият шолу жасалды. Кейіннен бірнеше лингвистикалық дереккөздерден жүйелі түрде жинауды көздейтін топонимикалық деректерді жинау басталды. Содан кейін деректер талдауды жеңілдету үшін лингвистикалық критерийлер негізінде ұйымдастырылып, жіктелді. Деректер жинақталғаннан кейін мәліметтер жиынтығындағы заңдылықтар мен тенденцияларды анықтау үшін әртүрлі аналитикалық әдістер қолданылды.

Бұл зерттеуде қолданылатын әдістер топонимикадағы вернакулярлық контентды талдаудың сапалық және сандық тәсілдерін қамтиды. Сапалық талдау семантикалық өрісті талдау және синтаксистік талдау сияқты лингвистикалық құрылымдарды пайдалана отырып, топонимдерге тән семантикалық нюанстар мен синтаксистік құрылымдарды зерттеуді қамтиды. Сандық талдау, керісінше, лингвистикалық ерекшеліктерді, оның ішінде жиіліктердің таралуын, қатар жүретін заңдылықтарды және лексикалық әртүрлілік индекстерін статистикалық өлшеуді талап етеді. Сонымен қатар, когнитивті-коммуникативті ерекшеліктер концептуалды метафоралық талдау және когнитивті картаға түсіру әдістері сияқты когнитивті лингвистикалық құрылымдар арқылы талданады. Бұл әдістемелік тәсілдер ұжымдық түрде топонимикадағы вернакулярлық контентның лексикалық және танымдық өлшемдерін жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

Талқылау мен бақылау. Мақалада вернакулярлық контентды топонимикада қолдану, оның лексикалық және когнитивтік-коммуникативтік ерекшеліктерін зерттеу қарастырылады. Вернакулярлық туынды терминдерді жер атауларында қолданудың салдарын және олардың лингвистикалық және когнитивтік ландшафтқа қалай ықпал ететінін зерттелді. Зерттеу барысында вернакулярлық топонимдерге енген лексикалық нюанстар және олардың қарым-қатынас пен танымға әсері қарастырылды.

Қазақстанның топонимикалық жүйесі-бұл көптеген ондаған жылдар бойы қалыптасқан жүйе, оның нақты дизайны мен қызметі адамның психикалық қалыптасу динамикасы және оның ісінің әлемге ауысуы ретінде негізделген, мысалы, барлық әлеуметтік университеттердің өзара әрекеттесу нәтижелері. Топонимдерді жіктеу, өңдеу және реттеу мәселелері бұған дейін ресми деңгейде шешім қабылдайды.

Қазақстанның топонимикалық бейнесін жасауға елде қалыптасқан тарихи тілдік жағдай, сондай-ақ муниципалдық деңгейде жүргізіліп жатқан саяси қайраткердің тілдік жағдайы әсер етті. Қазақстандағы қазақ тілінің онимикалық лексикасы бөлігінде ұсынылған ерекше көріністер-географиялық, қатпарлы білім берудің қатар өмір сүруін тудыратын орыс әдеби жалпыға бірдей танылған шаралардан әртүрлі айырмашылықтарды тудыратын қазақ және орыс тілдерінің белсенді өзара іс-қимылының ашық нәтижесі, грамматикалық және басқа сорттар, олардың саны күн сайын артып келеді.

Топонимика деп аталатын жер атауларында вернакулярлық тілді қолдану тіл білімінің, мәдениеттің және географияның қызықты қиылысы болып табылады.

Кесте 2. Топонимикамен байланысты лингвистикалық және танымдық ерекшеліктер

№	Ерекшеліктер	Анықтамалары
	Тарихи контекст	Жер атаулары көбінесе аймақтың тарихи контекстін көрсетеді. Олар тілдің ескі формаларын сақтай алады немесе өткен өркениеттердің, көші-қонның немесе жаулап алулардың әсерін көрсете алады.
	Семантикалық маңыздылығы	Жер атаулары көбінесе географиялық ерекшеліктерге, тарихи оқиғаларға немесе мәдени ескерткіштерге байланысты мағыналық мағынаға ие болады.
	Фонологиялық заңдылықтар	Вернакулярлық тілдер көбінесе жер атауларының фонологиялық заңдылықтарына әсер етеді. Бұл заңдылықтарға вернакулярлық тілге тән ерекше дыбыстар, фонотактика және просодия кіруі мүмкін.
	Морфологиялық құрылымдар	Жер атауларының морфологиялық құрылымдары вернакулярлық тілдің лингвистикалық процестері туралы түсінік бере алады. Олар қосылу, туынды немесе иілу заңдылықтарын көрсете алады.
	Когнитивті картаға түсіру	Вернакулярлық тілді жер атауларында қолдану когнитивті картаға түсіруге көмектеседі, адамдарға қоршаған ортаны ойша шарлауға және түсінуге көмектеседі. Зерттеулер көрсеткендей, адамдар жер-су атаулары олардың тілдік және мәдени шығу тегіне сәйкес келген кезде жақсы есте сақтайды және бағдарланады.

2-кестеде топонимикамен байланысты лингвистикалық және танымдық ерекшеліктері көрсетілген [6,98].

Топонимдер әртүрлі тұқым-түрлік қатынастарда кездеседі және әрбір топоним оның кеңістіктік сипаттамалары (көше, даңғыл, тұйық, бульвар, өткел, аллея, алаң) тұрғысынан белгіленуі керек. Осы себепті жер атауларының апелляциялық шағымдарын біріктіру процесі жер атаулары үшін өте маңызды. Қазақ географиялық атауларын орыс немесе ағылшын тілдеріне әртараптандыру да проблемалы болып табылады. Егер орыс тілі қазақ географиялық атауларының кеңістігінде бұрыннан келе жатқан дәстүрге ие болса, онда ағылшын тіліндегі жағдай тіл саясаты саласында жүргізіліп жатқан реформалардың көрінісі болып табылады, онда ағылшын тіліне көптілді кеңістікті қалыптастыруда маңызды орын беріледі. Ағылшын тілін оқыту Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың мемлекеттік бағдарламасы (2011-2020 жж.) сияқты ресми құжаттарда көзделген. Орыс және ағылшын тілдеріндегі қазақ атауларының әртүрлі нұсқалары оларды қазақ тілінің фонетикалық-орфографиялық ерекшеліктері тұрғысынан да, транскрипция, транслитерация және транслитерация проблемалары тұрғысынан да есепке алу қажеттілігін көрсетеді [7,205].

Зерттеу нәтижелері жергілікті мәдениетті, тарихты және бірегейлікті көрсетудегі вернакулярлық топонимдердің маңыздылығын көрсетеді. Синонимдерді қолдана отырып, бұл жер атауларының аймақтың мәнін қалай бейнелейтінін, оның тұрғындарына тиесілілік пен таныстық сезімін жеткізетінін суреттейді. Сонымен қатар, зерттеу вернакулярлық топонимдерді түсіндіруге қатысатын когнитивті процестерді түсіндіреді, олардың кеңістіктік хабардарлық пен навигацияны қалыптастырудағы рөлін көрсетеді.

Осы тұжырымдарды осы саладағы алдыңғы зерттеулермен салыстыру вернакулярлық топонимдердің лингвистикалық және мәдени маңыздылығын тереңірек түсінуді көрсетеді. Алдыңғы зерттеулер негізінен жер атауларының этимологиясы мен фонетикасына бағытталған, ал бұл зерттеу дискурсты олардың коммуникативті және когнитивті өлшемдерін қамту үшін кеңейтеді. Осы перспективаларды синтездей отырып, зерттеу тілдің кеңістік пен елді мекенді қабылдауымызға қалай әсер ететіні туралы түсінігімізді байытады.

Нәтижелер. Лингвомәдениеттану мәдениет пен тілдің жұмысындағы қатынастар мен өзара әрекеттесулерді зерттейді және бұл процесті жүйелік әдістер арқылы және қазіргі заманғы басымдықтар мен мәдени реттеушілерге негізделген тілдік және экстралингвистикалық контентның бірлігіндегі бірліктің жалпы құрылымы ретінде көрсетеді және тұтастай тексерумен бірге болып табылады. Лингвомәдениеттанудың міндеті-тіл мен мәдениетті дискурста синхронды түрде өзара әрекеттесетін бірлік ретінде сипаттау. Лингвомәдениеттану тілдегі қазақ мәдениетін көрсететін нақты тілдік бірліктерді анықтаумен және ұсынумен айналысады. Лингвомәдениеттану тұрғысынан топонимдер ерекше қызығушылық тудырады. Топонимдер лингвистердің коммуникативті кеңістігінде екі деңгейде жұмыс істейді: тіл деңгейінде және мәдениет деңгейінде.

Астананың ономастикалық кеңістігі (бұрынғы Атаулары Ақмола, Целиноград, Ақмола) 1998 жылы Қазақстан республикасының бостандығымен және астанамен алмасумен байланысты құрыла бастады. Қала әлемдегі ең жас астанаға айналды. Пайдаланылмаған мәртебе қалалардың әлеуметтік-мәдени өміріндегі өзгерістерге ықпал етті. Сыртқы көріністе өзгерістер болды: су жолының тазартылған жағасында орналасқан қаланың ежелгі бөлігі өзгертілді. Заманауи кварталдар, заманауи кеңсе ғимараттары, жайлы жеке кешендер пайда болды. Сол сияқты, қазіргі заманғы атауларды қамтитын қаланың ономастикасы өзгерді: Бәйтерек, Ақ Орда, Бейбітшілік пен Келісімнің Президент резиденциясы, және тағы басқалар тазартылды [8,509.].

Астана қаласының микротопонимиясына ресми объектінің – Қазақстан Республикасы Президентінің резиденциясының атауы ретінде Ақ Орда микротопонимі енеді. Ақ Орда атауы этникалық дүниетанымда терең символдық болып табылады. Прогрессивті астананың микротопонимиясының ерекшелігі іс жүзінде мегаполистің ірі эталондары бойынша жаңа дамыған жаңа бас қаланың құрылысы тек қала құрылысында ғана емес, сонымен қатар топонимикада - барлық жаңа тұрғын үйлерге жеке атау беруде де жаңа үйреншікті жағдайға айналды деп саналады. Тұрғын үй ансамбльдерінің атауларында республика мен Астананың прогрессивті өмірінің барлық дерлік элементтері бейнеленген: халықтың жағдайы мен мәдениетімен бірлестік, қоғамдық және мәдени құндылықтар, болашаққа ұмтылу.

Сурет 1. Астананың бейресми атауларының картасы
1-суретте Астананың бейресми атауларының картасы көрсетілген [9,182].

2010 жылы Алматыда 816 беттен тұратын “Қазақстанның топонимикасы” анықтамалығы таратылды, Ол Президент Нұрсұлтан Назарбаев мақұлдаған “Әлеуметтік Мұра” мемлекеттік бағдарламасы бойынша кітаптар жинағының бөлігі болып табылады. Оны жасаушылар - 11 адам, олардың үшеуі филология мамандары, үшеуі филология ғылымдарының кандидаттары, қалғандары кішіпейілділікпен энциклопедист болып тағайындалады [10, 74].

Шамамен 70 жыл, 1927 жылдан бастап, мегаполистің негізгі көлік жолдарының бірі Комсомол көшесі деп аталды, ал 1990 жылы ол Төле-би көшесі болып өзгертілді. Бірақ күнделікті сөйлеуде көптеген қала тұрғындарының ернінде бұрыннан келе жатқан тақырып бар. Микротопонимия шағын географиялық объектілердің, аудандық ландшафттың (ормандардың, егістіктердің, шатқалдардың және т. б.) дараландырылған атауларын қамтиды, мысалы, Қарағай батпағы, Тас тауы және Отынағаш (отын орманы), Ошақ.

Генерал Колпаковский даңғылы өз атауын өлкенің ұйымдастырушысы, Жетісу облысының губернаторы Герасим Алексеевич Колпаковскийді еске алу үшін алды. Большевиктер оны 1919 жылы Ленин даңғылы деп өзгертті, сол жылдары біздің аудандағы ірі пролетариат жетекшісінің атақ-даңқымен салыстыруға мүмкіндік болды, мүмкін оның серіктесі Лев Троцкий ғана. Қаскелең бетін (қазіргі Қаскелең қаласы Алматыдан 25 км қашықтықта) 1920 жылдардың басында Троцкийге кесіп өтті. Бұл тақырып ең аз мөлшерде 1926 жылға дейін сақталды. Осы күнге дейін дұрыс көшелердің 43 атауының тек екеуі ғана тұрақты түрде қалды. Қашғар - оған қытайлық Қашқардан, жетекші ұйғырдан келген иммигранттар қоныстанды [11, 23].

Белгілі бір диапазонның топонимдері оның ономастикалық орнын безендіреді. Ономастикалық идеялардың ұлттық-этникалық және тарихи ерекшелігі тұрғысынан ономастикалық кеңістік термині әдетте екі мағынада қолданылады: жалпы лингвистикалық категория ретінде, яғни объектілерді ерекше бөліп көрсетуге қызмет ететін ономастикалық бірліктер жүйесі; нақты тіл категориясы ретінде не немесе оның жағдайының басқа кезеңі.

Ономастикалық орын әрдайым адамның белгілі бір мәдениетке, жерге және дәуірге бейімделуіне байланысты болады. Топонимдерде маңызды мәдени ақпарат, этностың мемлекеттік өркениеті сақталады. Географиялық атау қоғамдағы кейбір саяси немесе қаржылық өзгерістердің нәтижесінде пайда болуы мүмкін, содан кейін ұзақ уақыт бойы өз дәуірі туралы мәдени және тарихи ақпаратты сақтап, оны келесі ұрпаққа береді. Топонимдерде адамдардың жағдайы мен сенімдері, олардың тарихи байланыстары туралы ақпарат бар, олардың тілі, мәдениеті мен жағдайы туралы кодталған мәліметтер бар.

Көше атауларының жүйесі оң динамикамен сипатталады. Мәселен, Алматы қаласында орыс кезеңінің идеологиясын бейнелейтін барлық дерлік ескі тақырыптарды алмастыруға жаңадан келгендер келді, олар тек мемлекеттік сананың, мемлекеттік мәдениеттің трансляторлары болып саналмайды, сонымен қатар Қазақстанда қалыптасқан тіл тарихының ерекшеліктерін көрсетеді. Қазақтың көрнекті мәдениет қайраткерлерінің (жазушылар, композиторлар), әлеуметтік қайраткерлердің есімдерін алған бірқатар көшелерді атауға болады. Мысалы: Кремль көшесі - Б. Майлин көшесіне, Чапаев көшесі - Манас көшесіне, Лесная көшесі – Омаров көшесіне, С. Ковалевская - Н. Тілендиев көшесіне, Комсомольская - Төле би көшесіне, Мате Залки - Өтеген батыр көшесіне, Казачья көшесі - Потанин көшесіне, Овчаров көшесі - Ходжанов көшесіне өзгерген.

Сауда желісінің қалыптасуы, әртүрлі муниципалдық, мемлекеттік емес, ақылы ұйымдардың пайда болуы мегаполистің топонимикалық орнына Нұрлы тау, Алтын дала, Алатау, Атакент, Кен дала, Көктем, Globus, Lotos, Almaty Towers, Esentai бизнес орталықтары деп аталатын объектілерді тартуға жәрдемдеседі. Бұл объектілерді топонимикалық орынға қосу символдық тұрғыдан жеткілікті, бірақ олардың жұмыс істеуге және топонимикалық бағдарлармен жұмыс істеуге барлық мүмкіндіктері бар екендігі негізді болуы әбден мүмкін.

ҚХР Мәдениет министрлігі Тіл комитетінің мәліметі бойынша, 1991-2005 жылдар аралығында атаулар өзгертілді: 3 облыс, 12 қала, 53 қала, 53 провинциялық аудан, 7 қалалық аудан, 43 теміржол вокзалы, 957 шағын елді мекен; 3 облыс, 12 қала, 14 аудан, 76 теміржол вокзалы, 22 шағын елді мекен, 890 білім беру, мәдени, медициналық, спорттық және географиялық мекемелердің атауы өзгертілді [12, 72].

Кесте 3. Қазақстан қалаларының қайта атауларының хронологиясы

Атын өзгерту жылы	Бұрынғы атауы	Жаңа атау
1991	Шевченко	Ақтау
1992	Целиноград	Ақмола
1998	Ақмола	Астана
1993	Алма-Ата	Алматы
1993	Джамбул	Жамбыл
1993	Кокчетав	Көкшетау
1997	Қустанай	Қостанай
1999	Актюбинск	Ақтөбе
2007	Семипалатинск	Семей

3-кестеде Қазақстан қалаларының қайта атауларының хронологиясы көрсетілген [13, 19].

1997 жылғы 11 шілдедегі «Қазақстан Республикасының тілі туралы» Заңның қабылдануымен Қазақстан Республикасында зат есімдердің өз аттарын орыс тілінен қазақ тіліне (және қазақ тілінен орыс тіліне) көшіру, «Қазақстан Республикасының тілі туралы» 1997 жылғы 11 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңының қабылдануымен нормаланған қарапайым тілді құру туралы норма енгізілді. Қазақстан Республикасында зат есімдердің орыс тілінен қазақ тіліне ауысуы туралы нормаларды әзірлеу, тілдерді құру бойынша нормаланған канондық нормаларды жасау басталды, Республика өз зат есімдерінің орыс тілінен қазақ тіліне өту нормаларын әзірлеуге, нормаланған, стандартталған және келісілген топонимдер жиынтығын жасауға кірісті.

Географиялық атаулар мәдени кодтың мәдени семантикасы бар табиғи тілдің бірліктері ретінде әрекет етеді және реципиенттің санасында мәдени-тарихи мінез-құлықтың ассоциативті байланыстарын жаңарта отырып, мәдениеттің вербалды рәміздерінің функцияларын орындайды. Шын мәнінде, мәдениетаралық және тіларалық коммуникациялар тілдік заңдылықтарды және шет тілдік мәдениеттің маңызды фондық білімдерін үйлесімді игеруге, ана тілінде сөйлейтін халықтың ұлттық-мәдени даралықтарын білуге үміттенеді.

Топонимдер өздігінен пайда болмайды; олардың қалыптасуы мен шығу себептері нысандардың ерекшеліктері, ішкі мазмұны және адам мен нысан арасындағы қатынасқа тәуелді. Топонимдер белгілі бір нысанның атауы ретінде, оның орналасуы, сипаты, ауа райы сияқты географиялық ақпараттарды қамтиды. Топонимдердің сақталатын орындарына сөздіктер, тарихи құжаттар, әдеби шығармалар және географиялық карталар жатады [14,102].

Жалпы, топонимдер тілдік тұлғаның даму процесінде оның танымдық базасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Барлық дерлік таныс атаулар орыс тілінде жазылу әдетімен келісе отырып қолданылады, мысалы, Қарағанды мегаполисі, «шахтерлердің астанасы» ретінде таныс, оның жағдайы Алжир мен Карлаг лагерлерімен тығыз байланысты; Байқоңыр - ең алғашқы және әлемдегі басты ғарыш айлағы; Қарашығанақ - әлемдегі ең үлкен мұнай-газ конденсаты кен орындарының бірі; Түркістан - Орталық Азия мұсылмандарының қажылық кеңістігі; Екібастұз - Қазақстанның үлкен отын-энергетикалық ансамблінің ортасы және т. б. Қазақстанда тарихи қалыптасқан атауларды ресейлік тасымалдаушылар тек Қазақстанда ғана емес, одан тыс жерлерде де қолданатынын ескеру қажет [15, 77].

Нәтижелерді бастапқы мақсаттармен салыстыра отырып, топонимикадағы вернакулярлық контент лингвистикалық құрылымды байытып қана қоймай, сонымен қатар өлкетану мен мұраны тереңірек түсінуге ықпал ететіні белгілі болады. Вернакулярлық топонимдердің когнитивті және коммуникативті өлшемдеріне жарық түсіре отырып, бұл зерттеу лингвистикалық антропология мен географиялық семантика туралы кеңірек дискурсқа ықпал етеді.

Бұл тұжырымдардың практикалық маңыздылығы олардың картографияға, туризмге және мәдениетті сақтауға бағытталған күш-жігеріне әсер етуінде жатыр. Вернакулярлық топонимдерді карталар мен навигациялық жүйелерге енгізу кеңістіктік сауаттылықты арттыруға және вернакулярлық қауымдастықтарға тиесілілік сезімін арттыруға көмектеседі. Сонымен қатар, вернакулярлық топонимдердің әлеуметтік-мәдени маңыздылығын мойындау мұраны сақтау саясатына негіз бола алады және тұрақты даму тәжірибесіне ықпал ете алады.

Болашаққа көз жүгіртсек, лингвистикалық талдау мен цифрлық картаға түсіру технологияларының жетістіктеріне сүйене отырып, топонимикалық зерттеулерге вернакулярлық контентды біріктіру одан әрі дами беретінін болжауға болады. Осы оқиғаларды болжай отырып, болашақ зерттеулер вернакулярлық топонимдер мен жаһандану арасындағы динамикалық өзара әрекеттесуді, сондай-ақ олардың барған сайын өзара байланысты әлемде заманауи ландшафттарды қалыптастырудағы рөлін зерттей алады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, бұл зерттеу вернакулярлық контентды және онымен байланысты лексикалық және когнитивті-коммуникативті атрибуттарды біріктіруге баса назар аудара отырып, топонимиканың күрделі саласына тереңірек үңілді. Негізгі мақсаттар вернакулярлық элементтердің топонимикалық құрылымдарға әсер ету механизмдерін талдау және олардың когнитивті және коммуникативті салдарын түсіндіру болды. Лингвистикалық талдауды, когнитивтік психологияның принциптерін және коммуникативті теорияны қамтитын көп қырлы әдістемені пайдалана отырып, зерттеу осы нюансты құбылыс туралы жан-жақты түсінік беруге бағытталған.

Географиялық атаулардың стандартты анықтамалықтары мен сөздіктерін шығару бойынша жұмысты күшейту қажет, Қазақстанның географиялық атауларының қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бірыңғай және дұрыс жазылуын көрсететін карталар мен атластарды шығаруды жандандыру қажет. Сонымен қатар бірыңғай нормативтік құжаттарды дайындау және қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде географиялық атаулардың бірыңғай және дұрыс жазылуын көрсету керек. Қазақстан Республикасының ономастикалық комитеті БҰҰ сарапшылар тобы дайындаған және бекіткен географиялық атауларды романизациялау жөніндегі нұсқаулықты зерделеп, топонимдердің қолданыстағы нұсқаларын байланыстыра алатын ғалымдар тобын құруы қажет.

Қазақстан Республикасының ономастикалық комитеті БҰҰ сарапшылар тобы дайындаған және бекіткен географиялық атауларды латындандыру жөніндегі ұсынымдарды зерделеп, осы ұсыныстарды әзірленіп жатқан қазақ жазуының латын нұсқаларымен байланыстыра алатын ғалымдар тобын құруы қажет. Қолданыстағы тәжірибені халықаралық деңгейде анықтау және бағалау транслитерация мен транскрипцияның қолайлы принциптерін әзірлеуге мүмкіндік береді. Жүргізілген зерттеу аймақтық топонимикалық кеңістіктерді тереңірек зерттеу үшін де, аймақтық топонимикалық кеңістіктерді жан-жақты, тұтас және транслитерациялық зерттеу үшін де перспективалар ашады.

Мұқият зерттеу нәтижесінде зерттеу топонимика шеңберінде вернакулярлық контентның кең таралуына қатысты сенімді нәтижелерді анықтады, бұл оның лингвистикалық және когнитивті процестерге терең әсерін көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу вернакулярлық элементтердің топонимдердің коммуникативті тиімділігіне қалай ықпал ететінін, берілген географиялық контексте тиімді навигация мен кеңістіктік бағдарлауды жеңілдететінін түсіндірді.

Осы тұжырымдарды ескере отырып, вернакулярлық контентды енгізу топонимикалық ландшафтты едәуір байытып, оның мағыналық тереңдігі мен коммуникативті функционалдығын арттыратыны анық. Бұл топонимикалық зерттеулер мен географиялық ақпараттық жүйелердегі вернакулярлық элементтерді қарастырудың маңыздылығын көрсетеді, өйткені олар вернакулярлық білім жүйелері мен мәдени сәйкестілік туралы түсініктер береді.

Әдебиеттер

1. Kenbayeva A.Z., Bekmashev A.N., Umarov G.S., Shakirov K.M., Tuimebekova A.A. 2022. Functioning of toponymic lexis in Turkic epic literature. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 8(3), – pp. 45-54. <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.803004>
2. Калущков В.Н. Топологическая теория культурного ландшафта // Гуманитарная география. 2004. Вып. 1. – С. 138-153.
3. Туровский Р.Ф. Структурный, ландшафтный и динамический подходы в культурной географии // Гуманитарная география. Вып. 1. – М.: Институ наследия, 2004. – С. 120-137.
4. Bizhkenova A.E. Structural-semantic and pragmatic features of deonym adjectives in Russian, Kazakh and German languages. XLinguae – A European Scientific Language Journal registered by the Ministry of Culture of Slovak Republic: EV 2747/08, Issue n_4_ 2017, – pp. 3-12. DOI 10.1355/XL.2017.10.04.01
5. Малолетко А.М. Географическая ономастика: учеб. пособие для студ. спец. «География». – 4-е изд., исправл. и доп. – Томск: Изд-во Том. гос. ун-та, 2008. – 204 с.
6. Топонимические названия и этнос // Дәстүрлі және заманауи Қазақстан этнологиясы: халықаралық ғыл.-теор. конф. материалдары, – Алматы: Қазақ ун-ті, 2014. – С. 98-101.
7. Тарихи топонимдер түп-төркіні: этимология мәселелері // Мат. Межд. историкоархеологической конф. «Великий шелковый путь и казахское ханство на рубеже тысячелетий», – Тараз: Баспа, 2015. – С. 205-209 (в соавт.).
8. Madiyeva G. Design and Development of Media-Corpus of the Kazakh Language. // The 9th International Conference on Computational Collective Intelligence (ICCCI 2017), held in Nicosia, Cyprus, September 27-29, 2017. – pp. 509-519. (соавт.: Mansurova M., Aubakirov S., Yermekov Zh., Alimzhanov Y.).
9. Тоқпанов Е.А., Мазбаев О.Б. Картография және топография негіздері: Оқулық. – Алматы: Дәуір, 2012. – 464 б.
10. Тіл саясаты: Қазақстан жер-су атауларының дамуы // Международная научнотеоретическая конференция «Современные тренды филологии: истоки и перспективы», посвящ. 80-летию со дня рожд. известного языковеда-тюрколога Томанова М.Т. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2012. – С. 74-77.
11. Place Names: Approaches and Perspectives in Toponymy and Toponomastics, F.P. Cacciafoco and F. Cavallaro. Cambridge University Press, Cambridge (2023), – 297 p.
12. Абдрахманов А. Научные принципы и методические основы номинации географических объектов Казахстана: Научный отчет МОН РК Института географии. – Алматы: Институт, 1996. – 72 с.
13. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2008. – 240 б.
14. Әбдуәлиұлы Б. Топонимиялық зерттеулердің географиялық және картографиялық әдістері. // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы ISSN: 2616-678X, eISSN: 2663-1288. № 2(139)/2022. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-139-2-100-111>
15. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.

С.Е. ДАВЛЕТОВА, А.Е. БИЖКЕНОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВЕРНАКУЛЯРНОГО КОНТЕНТА В ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЯХ И ЕГО ЯЗЫКОВО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. В данной статье исследуется явление вернакулярного контента в топонимике, акцентируя внимание на его лексических и когнитивно-коммуникативных особенностях. Цель исследования состоит в определении и анализе характерных для топонимов лексических и когнитивно-коммуникативных признаков, а также в прояснении их языковых структур и семантических нюансов.

Понимание лексических и когнитивно-коммуникативных особенностей вернакулярных топонимов имеет как теоретическое, так и практическое значение. С научной точки зрения, данное исследование вносит вклад в область языкознания, обогащая наше понимание языковой вариативности и влияния культурных и социальных факторов на лексическую семантику. Практические результаты исследования могут информировать различные сферы, такие как география, культурология и языковое образование, обеспечивая понимание культурной значимости вернакулярных топонимов и их коммуникативных функций.

В ходе исследования использовалась многогранная методология, сочетающая качественный анализ лингвистических данных с когнитивно-коммуникативными подходами. Исследование опирается на сравнительную базу и использует лингвистические теории и методологии для анализа вернакулярных топонимов и их лексических и когнитивных свойств.

Анализ выявил уникальные лексические и когнитивно-коммуникативные особенности вернакулярных топонимов. При семантическом анализе исследование объясняет пространственные ассоциации и коммуникативные функции, встроенные в вернакулярные топонимы. Кроме того, оно демонстрирует роль вернакулярных топонимов в отображении вернакулярной идентичности, культурного наследия и языкового разнообразия.

Это исследование существенно дополняет понимание вернакулярного контента в топонимике. Объясняя лексические и когнитивно-коммуникативные особенности вернакулярных топонимов, оно обогащает научный дискурс о языковой вариативности и культурном выражении.

Полученные в результате исследования данные оказывают практическое влияние на различные области, такие как географические информационные системы, управление туризмом и планирование языков. Понимание коммуникативных функций и культурной значимости вернакулярных топонимов облегчает эффективное взаимодействие, сохранение культуры и продвижение языкового разнообразия.

Ключевые слова: топонимика, лексические особенности, познавательно-коммуникативный, лингвистический анализ, языковое разнообразие.

S.E. DAVLETOVA, A.E. BIZHKENOVA

L. N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan

THE USE OF VERNACULAR CONTENTS IN GEOGRAPHICAL NAMES AND ITS LINGUISTIC AND COGNITIVE FEATURES

Annotation. This article examines the phenomenon of vernacular content in toponymy, focusing on its lexical and cognitive-communicative characteristics. The aim of the study is to identify and analyze the lexical and cognitive-communicative features inherent in toponyms, as well as to clarify their linguistic structures and semantic nuances.

Understanding the lexical and cognitive-communicative features of vernacular toponyms holds both theoretical and practical significance. From a scientific perspective, this research contributes to the field of linguistics by enriching our understanding of linguistic variation and the influence of cultural and social factors on lexical semantics. Practically, the findings may inform various domains,

such as geography, cultural studies, and language education, by providing insights into the cultural significance of vernacular toponyms and their communicative functions.

The study employs a multifaceted methodology that combines qualitative analysis of linguistic data with cognitive-communicative approaches. It is based on a comparative framework and utilizes linguistic theories and methodologies to analyze vernacular toponyms and their lexical and cognitive properties.

The analysis reveals unique lexical and cognitive-communicative features of vernacular toponyms. Through semantic analysis, the study elucidates the spatial associations and communicative functions embedded within vernacular toponyms. Furthermore, it demonstrates the role of vernacular toponyms in reflecting vernacular identity, cultural heritage, and linguistic diversity.

This research significantly enhances our understanding of vernacular content in toponymy. By explaining the lexical and cognitive-communicative characteristics of vernacular toponyms, it enriches the scholarly discourse on linguistic variation and cultural expression.

The data obtained from this study have practical implications for various fields, such as geographic information systems, tourism management, and language planning. Understanding the communicative functions and cultural significance of vernacular toponyms facilitates effective interaction, cultural preservation, and the promotion of linguistic diversity.

Keywords: toponymy, lexical features, cognitive-communicative, linguistic analysis, linguistic diversity.

References

1. Kenbayeva, A.Z., Bekmashev, A.N., Umarov, G.S., Shakirov, K.M., Tuimebekova, A.A. 2022. Functioning of toponymic lexis in Turkic epic literature. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 8(3), – pp. 45-54. <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.803004>
2. Kaluckov V.N. *Topologicheskaya teoriya kul'turnogo landshafta // Gumanitarnaya geografiya*. 2004. Vyp. 1. – S. 138-153.
3. Turovskij R.F. *Strukturnyj, landshaftnyj i dinamicheskij podhody v kul'turnoj geografii // Gumanitarnaya geografiya*. Vyp. 1. M.: Institut nasledia, 2004. – S. 120-137.
4. Bizhkenova A. E. Structural-semantic and pragmatic features of deonym adjectives in Russian, Kazakh and German languages. *XLinguae - A European Scientific Language Journal registered by the Ministry of Culture of Slovak Republic: EV 2747/08, Issue n_4_ 2017*, – pp. 3-12. DOI 10.18355/XL.2017.10.04.01
5. Maloletko, A.M. *Geograficheskaya onomastika: ucheb. posobie dlya stud. spec. «Geografiya»*. - 4-e izd., ispravl. i dop. - Tomsk: Izd-vo Tom. gos. un-ta, 2008. - 204 s.
6. *Toponimicheskie nazvaniya i etnos // Dästürlı jäne zamanauı Qazaqstan etnologiasy: halyqaralyq ğyl.-teor. konf. materialdary, 29 nauryz 2014 j.* - S. 98-101. - Almaty: Qazaq un-tı, 2014.
7. *Tarihi toponimder tüp-törkını: etimologia mıseleleri // Mat. Mezhd. istorikoarheologicheskoy konf. «Velikij shelkovyj put' i kazahskoe hanstvo na rubezhe tysyacheletij»*, 22-23 maya 2015. – Taraz: Baspa, 2015. – S. 205-209 (v soavt.).
8. Madiyeva G. Design and Development of Media-Corpus of the Kazakh Language. //The 9th International Conference on Computational Collective Intelligence (ICCCI 2017), held in Nicosia, Cyprus, September 27-29, 2017. – P. 509-519. (soavt.: Mansurova M., Aubakirov S., Yermekov Zh., Alimzhanov Y.).
9. Toqpanov E.A., Mazbaev O.B. *Kartografiya zhəne topografiya negizderi [Basics of cartography and topography]* Oqulyq. – Almaty: Daur, 2012. – 464 b.
10. *Tilsaiasaty: Qazaqstanjer-suataularynyñdamuy // Mezhdunarodnaya nauchnoteoreticheskaya konferenciya «Sovremennye trendy filologii: istoki i perspektivy»*, posvyashch. 80-letiyu so dnya rozhd. izvestnogo yazykoveda-tyurkologa Tomanova M.T. - Almaty, KazNU im. Al'-Farabi, 1 t., 2012. – S. 74-77.
11. *Place Names: Approaches and Perspectives in Toponymy and Toponomastics*, F.P. Cacciafoco and F. Cavallaro. Cambridge University Press, Cambridge (2023), 297 p.
12. *Abdrahmanov A. Nauchnye principy i metodicheskie osnovy nominacii geograficheskikh ob'ektov Kazahstana: Nauchnyj otchet MON RK Instituta geografii.* - Almaty: Institut, 1996. – S. 72.

13. Januzaq T. Qazaq onomastikasy [Kazakh onomastics]. – Pavlodar: S. Toraygyrov atyndagy Pavlodar memlekettik universiteti, 2008. – 240 b.

14. Äbduäliüly B. Toponimialyq zertteulerdiñ geografialyq jäne kartografialyq ädisteri. [Geographical and cartographic methods of toponymic research] //L.N. Gumilev atyndagy EÜU Habarşysy. Filologia seriasy. ISSN: 2616-678X, eISSN: 2663-1288. № 2(139)/2022. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-139-2-100-111>

15. Biyarov B. Jer-su attarynyn sozjasamdyq ulgileri: monografiia [Word-formation patterns of land-water names: monograph]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2012. – 460 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Давлетова Салтанат Есенгалиевна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Давлетова Салтанат Есенгалиевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,

Davletova Saltanat Esengaliyevna – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Бижкенова Айгуль Ермековна – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Бижкенова Айгуль Ермековна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Bizhkenova Aigul Ermekovna – doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

*С.А. ДОЛДИНОВА¹

Г.М. ЖУСУПОВА²

Е.А. ВЕРБА³

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан^{1,2}

Astana IT University, Астана, Казахстан³

(e-mail: saule.doldinova@mail.ru¹, shussupowa@mail.ru², y.verba@astanait.edu.kz³)

АРГУМЕНТАЦИЯ И УБЕДИТЕЛЬНАЯ РЕЧЬ В ПОЛИТИКЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В политической коммуникации Казахстана аргументативный дискурс играет важную роль в формировании общественного мнения и принятии политических решений.

Целью исследования было доказать важность аргументации как составной части политического дискурса, ориентированного на различные аспекты политической риторики в Казахстане. При проведении анализа нами были использованы методы сравнительно-сопоставительного анализа, исходя из приведенной в статье классификации аргументативного дискурса и убедительной речи. Рассмотрены стратегии аргументативного дискурса, используемые политиками Казахстана (с акцентом на их особенности и воздействие).

Статья рассматривает аргументацию и убедительную речь в политике Казахстана на основе проведенного анализа общедоступных текстов выступлений казахстанских политических деятелей. В казахстанском обществе и политическом дискурсе присутствует многоязычность – исходя из чего взаимозависимость, передача аргументов и убеждение народа преподносится с учетом этнокультурных и языковых особенностей. Статья анализирует разнообразные стратегии, включая работу с аргументами, моральными ценностями, риторикой, персонализацией и учетом контекстуальных особенностей

С точки зрения практического применения, материалы статьи могут использоваться для более обширного анализа в рамках исследования дискурсивного рассмотрения аргументации в многонациональном обществе Казахстана.

Ключевые слова: аргументативный дискурс, политическая коммуникация, стратегии, Казахстан, общественное мнение.

Введение. Политическая коммуникация играет ключевую роль в формировании общественного мнения, мобилизации избирателей и воздействии на политические решения. Центральным элементом политической коммуникации является аргументативный дискурс, который включает в себя использование аргументов и риторических стратегий для убеждения и воздействия на аудиторию. В данной статье мы рассмотрим стратегии и особенности применения аргументативного дискурса, используемые политиками Казахстана.

В рамках статьи мы рассматриваем экстралингвистические факторы функционирования аргументативного политического дискурса. Аргументативный политический дискурс играет важную роль в современной политической коммуникации Казахстана. Он представляет собой средство воздействия на общественное мнение и формирования общественных представлений о различных аспектах политики. Из этого

исходит, что его функционирование не ограничивается лишь лингвистическими аспектами. Важную роль играют экстралингвистические аспекты, которые включают политическую систему, культурные особенности, а также особенности истории Республики Казахстан, оказывающие влияние на аргументативный политический дискурс.

Необходимо также отметить влияние текущей политической системы в Республике Казахстан на отдельные аспекты аргументативного дискурса Казахстана. Политическая система, основанная на принципах президентской республики с парламентским контролем, оказывает значительное влияние на аргументативный политический дискурс. Центральное положение президента и его власть, а также участие в политике преобладающей числом мандатов партии, формируют особые стратегии и приоритеты в коммуникации с обществом. Это оказывает влияние на аргументацию и риторику политических лидеров и партий в стране.

Аргументативный политический дискурс в Казахстане часто строится вокруг поддержки и лояльности к действующему президенту и его партии. Политические лидеры и активисты используют различные аргументы и коммуникативные стратегии, чтобы поддержать и обосновать принимаемые решения и инициативы президента.

Партийная система Казахстана также оказывает влияние на аргументативный дискурс. В стране действует доминирующая партия – «Аманат», которая поддерживает действующую власть и президента. Политики этой партии акцентируют стабильность и процветание, обеспечиваемые её руководством.

Следует отметить, что центральное положение президента и доминирование одной партии в политической системе могут создавать ограничения для альтернативных мнений и дискурсивных стратегий. Политические оппозиционеры могут сталкиваться с трудностями в выражении своих аргументов, особенно если их политический курс не соответствует официальной линии доминирующей партии.

Таким образом, политическая система Казахстана, основанная на президентской республике с парламентским контролем и доминирование ключевой партии, оказывает существенное воздействие на стратегии и аргументы, используемые в аргументативном политическом дискурсе страны. Центральное положение президента и ограничения в политическом пространстве формируют особенности коммуникации политических лидеров и ориентацию на поддержку действующей власти.

Методика и методы исследования. Для проведения исследования аргументативного дискурса и убедительной речи казахстанских политических деятелей мы использовали сопоставительный анализ согласно классификации приведенной в данной статье. Фактическим материалом послужили видеозаписи, а также их печатные тексты с официальных открытых источников в Интернете. Рассматривая выступления политических деятелей, проводилось сопоставление отдельных отрывков с выявленными случаями обращений ораторов к слушателям, аудитории, в более широком смысле к гражданам Республики Казахстан, а также всем заинтересованным лицам за ее пределами.

Список использованных материалов для проведения исследования указан в списке использованной литературы.

Обсуждение и наблюдение. Республика Казахстан является многонациональной страной, в которой представлены множество различных культурных общин, каждая из которых характеризуется множеством разнообразных культурных традиций. Это влияет на язык и стиль политического общения. Разнообразие культурных особенностей требует от политиков умения адаптировать свой дискурс к различным культурным особенностям и ожиданиям разных сообществ.

Одним из ключевых аспектов культурного влияния на политический дискурс является язык. В казахстанском обществе активно используются сразу несколько языков: 1) казахский обладает статусом государственного языка; 2) русский язык официально употребляется в государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским [1].

Политики, особенно национального уровня, должны учитывать языковые предпочтения и ожидания различных групп населения. Это влияет на выбор языка и стиля общения в политической риторике. Важно умение адаптировать свой дискурс к разным языковым и культурным особенностям.

Другим аспектом культурного воздействия является уважение к традициям и обычаям различных этнических групп. Политические лидеры могут использовать аргументы, связанные с уважением к культурным ценностям, чтобы выиграть поддержку разнообразных сообществ. Это включает в себя подчеркивание значимости традиционных ценностей и соблюдение обычаев при общественных событиях.

Культурные особенности также влияют на темы и приоритеты, обсуждаемые в политическом дискурсе. Важные аспекты, такие как религия, этническая идентичность и историческая память, могут быть ключевыми вопросами, вызывающими эмоциональные реакции у разных сообществ.

Изучение политического дискурса как сложного и многомерного явления имеет важное значение для понимания политической динамики и лингвокультурных особенностей. Проведенное исследование позволяет выявить основные черты и функции политического дискурса, такие как манипулятивность и оценочность, которые играют важную роль в формировании общественного мнения, определении политических приоритетов и удержании власти. В работе А.Н. Нугумановой и Ж.Н. Жунусовой подробно рассматриваются различные аспекты политического дискурса, включая его трансформацию в процессе коммуникативного взаимодействия и концептуальные пересечения с другими языковыми категориями. Внимание уделяется также различным интерпретациям и сравнительному анализу понятий политического дискурса российскими, казахстанскими и зарубежными учеными, что подчеркивает многоаспектность и междисциплинарность этого феномена [2].

Особое место в структуре политических выступлений занимают рождественские поздравления глав государств. Эти сообщения являются традиционными в праздновании Нового года и требуют от политиков не только чтения текста, но и демонстрации искренности и энтузиазма. Как отмечают М. Шингарева и В. Нарожная, рождественские поздравления относятся к коммуникативным событиям, сочетающим в себе элементы публичного выступления и медийного формата. Важно отметить, что рождественские сообщения всегда являются постановкой, включающей не только работу камер и использование национальных символов, но и праздничные украшения и музыку, что делает дискурс многомодальным [3].

Таким образом, культурные особенности и многокультурное общество Казахстана оказывают существенное воздействие на аргументативный политический дискурс. Это требует от политиков умения адаптировать свой дискурс к различным культурным особенностям, учитывать языковые предпочтения и культурные ожидания, а также подчеркивать уважение к традициям и ценностям разных сообществ.

Необходимо также отметить, что исторические события и периоды оказывают влияние на аргументативный политический дискурс. Например, память о событиях прошлого, включая обретение Казахстаном независимости, формирует образ современного Казахстана и его политических лидеров. Понимание и анализ подобных событий, вслед за В.Е. Чернявской, помогают определить, какие аргументы и речевые стратегии выбирают политики для воздействия на общество [4].

Важно адекватно понимать и анализировать такие исторические события, поскольку на их фоне формируется образ Казахстана и его политических лидеров в глазах общества. Происходящее также влияет на выбор аргументов и стратегий, которые используют политики для воздействия на общественное мнение.

Прошлые события, такие как обретение независимости, политические лидеры используют как ключевые аргументы. Например, они могут подчеркивать свою роль в борьбе за независимость и свое стремление к развитию страны после развала Советского

Союза. Такие аргументы могут вызывать положительные реакции у избирателей, особенно у тех, кто явился свидетелем этих исторических событий.

Политические лидеры могут сталкиваться с вызовами, связанными с различными трактовками исторических событий или спорами вокруг данных событий. Это может потребовать использования аргументов и стратегий для разрешения исторических противоречий и укрепления национального единства.

Таким образом, понимание и анализ исторических событий играют важную роль в формировании стратегий в аргументативном политическом дискурсе. Политические лидеры и действующие лица должны учитывать ход и результаты исторических фактов при разработке своих речевых стратегий и аргументации, чтобы воздействовать на общество и достигать своих политических целей.

Понимание экстралингвистических факторов функционирования аргументативного политического дискурса в Казахстане является важной составляющей исследования данной темы. Такие факторы включают в себя политические, культурные и исторические аспекты, которые формируют специфику речи и коммуникации политических лидеров и партий. Ниже мы рассмотрим конкретные стратегии и аргументы, используемые в аргументативном политическом дискурсе Казахстана.

Одним из важнейших инструментов в арсенале современных политических деятелей является искусство убеждения. Звучать убедительно – это не просто умение правильно подбирать слова, но также просчитывать наперед многие факторы в своей речи. Аргументативный дискурс политиков Казахстана часто включает в себя использование разнообразных аргументов, направленных на убеждение избирателей и оппонентов. Эти аргументы могут включать в себя статистические данные, экономические показатели, исторические факты и примеры успешных политических решений. Политики часто стремятся продемонстрировать свою компетентность и авторитет, используя факты и цифры.

В современном мире нет места приблизительности, компьютеризация и новейшие технологии позволяют оперативно обращаться к самым разнообразным статистическим данным. В наше время подробно анализируется практика использования статистических данных и экономических показателей в аргументативном политическом дискурсе политиков Казахстана. Эти аргументы играют важную роль в убеждении избирателей и общественности в правильности политических решений и успешности стратегий политиков.

Политики часто обращаются к экономическим показателям, таким как рост ВВП, уровень занятости, объем инвестиций и другие ключевые факторы. Эти цифры служат для подкрепления их аргументации и демонстрации успешных политических действий. Например, они могут указывать на снижение безработицы или рост экономики как результат своих политических инициатив.

Использование статистических данных и экономических показателей позволяет политикам убедить избирателей в своей компетентности и способности управлять экономическими процессами страны. Эти аргументы оказывают влияние на формирование общественного мнения и могут влиять на решения избирателей на выборах.

Исторические факты и примеры успешных решений позволяют нам подробно обсудить важные стратегии, используемые в аргументативном политическом дискурсе политиков Казахстана, а именно использование исторических фактов и успешных политических решений. Такая стратегия оказывает значительное влияние на способность политиков убеждать избирателей и общество в правильности своих инициатив и решений [5].

Казахстан, как многонациональное и культурно-разнообразное государство, имеет свой уникальный исторический опыт в принятии успешных стратегий и политических решений на ранних этапах возникновения различного рода критических ситуаций. Политики часто обращаются к историческим событиям и фактам, чтобы подчеркнуть важность своих политических решений и действий. Одним из таких фактов является

обретение Казахстаном независимости в начале 1990-х годов, что позволило сформировать совершенно новые основы государственности и независимости страны, устоять и за короткие сроки восстановить свои экономические и социальные показатели до уровня экономических показателей до распада СССР.

Более того, примеры успешных политических решений, принятых политиками Казахстана, часто используются для демонстрации их компетентности и способности руководить страной. Эти примеры могут включать в себя меры, приведшие к экономическому росту, улучшению социальных условий и другие достижения.

Использование исторических фактов и успешных решений в аргументативном политическом дискурсе позволяет политикам убеждать избирателей в правильности своих политических программ и приоритетов, а также в своей способности руководить страной на основе богатого опыта и исторических успехов. Эта стратегия отражает слаженное взаимодействие исторического наследия страны и политической риторики в Казахстане.

Рассмотрим эту стратегию более подробно с некоторыми примерами:

Обретение независимости: Один из ключевых исторических фактов, который часто упоминается в аргументативном дискурсе – это переход Казахстана к независимости в начале 1990-х годов. Политики могут подчеркивать важность этого события и его влияние на формирование государственности и независимости страны. Это историческое наследие является важным фактором, который необходимо учитывать для сохранения независимости и суверенитета Казахстана.

Экономический рост: Политики также могут использовать успешные экономические показатели, такие как рост ВВП, снижение безработицы и привлечение инвестиций, для поддержки своих политических инициатив. Например, они могут указывать на улучшение экономических условий и благосостояния граждан как результат своих действий и решений.

Социальные реформы: Примеры успешных социальных реформ, таких как улучшение системы здравоохранения, образования или социальной защиты, также используются для демонстрации компетентности политиков. Эти примеры могут включать в себя меры, направленные на повышение качества жизни граждан и обеспечение их социальных потребностей.

Международные достижения: Казахстан активно участвует в международной политике и многочисленных международных организациях. Политики могут ссылаться на международные инициативы и достижения, чтобы подчеркнуть роль страны в мировой политике.

Использование исторических фактов и успешных политических решений в аргументативном дискурсе политиков Казахстана помогает им убедить избирателей в своей способности эффективно управлять страной и продвигать национальные интересы. Эта стратегия основывается на богатой истории и опыте страны и является важной частью политической коммуникации.

В аргументативном политическом дискурсе политики Казахстана акцентируют внимание на демонстрации своей компетентности и авторитета как важной стратегии взаимодействия с обществом. Данная стратегия подразумевает использование фактов, которые подтверждают их квалификацию и способность эффективного руководства страной. Политики могут использовать следующие методы для достижения этой цели:

Профессиональный опыт: Политики акцентируют свой профессиональный опыт и заслуги, особенно в тех областях, которые имеют непосредственное отношение к их политической деятельности. Например, бывший министр здравоохранения может ссылаться на свой опыт в улучшении системы здравоохранения страны.

Образование: Многие политики подчеркивают свое образование, включая высшее образование или дополнительные квалификации. Это может служить доказательством их компетентности в различных областях, таких как экономика, право или социальные науки.

Профессиональные навыки: Политики акцентируют свои профессиональные навыки, которые имеют практическое значение для их политической деятельности. Например, экономический аналитик может ссылаться на свои навыки в области финансов и бюджета.

Лидерство и решительность: Политики акцентируют свои лидерские качества и способность к принятию решительных мер в сложных ситуациях. Это помогает им убедить избирателей, что они способны принимать важные политические решения.

Примеры успешного использования этой стратегии включают в себя случаи, когда политики ссылались на свой прошлый опыт в государственной службе или профессиональной деятельности. Например, политик может утверждать, что благодаря своей работе в области экономики, он способен решать экономические проблемы страны. Эта стратегия помогает политикам убедить избирателей в своей способности эффективно управлять страной и принимать обоснованные политические решения.

Преодоление периодически возникающих вызовов в аргументативном политическом дискурсе Казахстана требует отдельного рассмотрения. В аргументативном политическом дискурсе Казахстана перед активными политическими деятелями возникают определенные вызовы, с которыми они сталкиваются при формулировании аргументов и стратегий. Рассмотрим ключевые вызовы и способы их преодоления ниже.

Одним из таких вызовов является языковое разнообразие и представленность множества национальностей на территории Республики Казахстан. Такие вызовы характеризуются специфическими вызовами в аргументативном дискурсе. Политики сталкиваются с необходимостью адаптировать свой дискурс к различным культурным особенностям и ожиданиям различных сообществ [6]. Для преодоления этого вызова они могут использовать следующие стратегии:

Мультиязычность: Политики могут использовать несколько языков в своем дискурсе, чтобы достичь разных аудиторий. Например, они могут выступать на государственном языке и одновременно на языках различных этнических групп.

Одной из распространенных стратегий, используемых политиками в Казахстане, является мультиязычность. Поскольку в стране проживает множество этнических групп, каждая из которых имеет свой родной язык, политики часто включают несколько языков в свой аргументативный дискурс. Это позволяет им достичь разных аудиторий и убедить разнообразные культурные группы в своей способности представлять их интересы.

Примером мультиязычности может быть выступление политика на государственном языке, а затем на языке конкретной этнической группы, которой он обращается. Это создает впечатление уважения и близости культурных ценностей каждой группы.

Например,

Халқымның алдындағы осы анттым алдағы қызметімде мен үшін айнымас темірқазық болады... Прошедшие президентские выборы стали подлинным патриотическим актом [7].

Уважение к культурным традициям: Политики могут включать в свой дискурс элементы культурных традиций разных народов, что способствует укреплению доверия и поддержки.

Уважение к культурным традициям различных народов, проживающих в Казахстане, также играет важную роль в аргументативном политическом дискурсе. Политики стараются включать в свой дискурс элементы культурных традиций разных этнических групп. Это может включать в себя обращение к обрядам, праздникам, и символам, которые важны для каждой культурной группы.

Примером может быть участие политика в национальных праздниках и традиционных мероприятиях, где он демонстрирует уважение к культурным ценностям и традициям этой группы. Эта стратегия способствует укреплению доверия и поддержки избирателей из разных культурных сообществ.

Например,

Алда атқаратын жұмыс көп. Біз бір ел болып іске кірісек алынбайтын асу жоқ [8].

Многонациональность и языковое разнообразие Казахстана представляют собой один из важнейших факторов, которые влияют на аргументативный политический дискурс политиков. В этой многонациональной среде политики сталкиваются с необходимостью адаптировать свой дискурс к различным культурным особенностям и ожиданиям различных сообществ. Как стратегии преодоления вызовов, они могут использовать мультиязычность и уважение к культурным традициям.

Многонациональность и языковое разнообразие Казахстана, как вызов в аргументативном политическом дискурсе, требуют от политиков умения адаптировать свой дискурс к различным культурным особенностям и ожиданиям разных сообществ. Применение мультиязычности и уважение к культурным традициям становятся важными стратегиями, позволяющими успешно воздействовать на разнообразные аудитории и формировать позитивное восприятие политиков.

Например,

Хочу особо поблагодарить сотрудников правоохранительных органов и военнослужащих. Они приняли на себя удар воинствующих группировок и, к сожалению, несут потери. Выражаю их семьям искренние соболезнования и сочувствие.

Құрметті достар, баршаңызға шын жүректен аманшылық тілеймін. Халқымыз құбылмалы кезеңге тап болды. Дана халқымыз қиыншылықтардың бәрін міндетті түрде еңсереді. Мен бұған кәміл сенемін. Бірге болайық [9].

Еще одним из ключевых вызовов, с которым сталкиваются современные политики, является способность выбирать приоритетные вопросы и темы для своего аргументативного дискурса, чтобы привлечь внимание избирателей и общества. Этот вызов требует тщательного анализа политической ситуации и общественных настроений. Важные стратегии включают в себя:

Фокус на актуальных проблемах: Политики должны определять актуальные проблемы и вызовы, с которыми сталкивается страна, и делать их центральными в своем дискурсе.

Реагирование на изменяющиеся обстоятельства: Политический дискурс должен быть гибким и адаптироваться к новым вызовам.

Определение приоритетных вопросов и тем в аргументативном политическом дискурсе Казахстана играет важную роль в коммуникации с избирателями и обществом. Политики сталкиваются с вызовом выбора тем, которые наиболее актуальны и значимы для нации. В этом контексте применяются следующие стратегии:

Фокус на актуальных проблемах: Политики должны акцентировать внимание на текущих проблемах и вызовах, с которыми сталкивается страна. Это может включать в себя экономические вопросы, социальные проблемы, политические и внешнеполитические вызовы. Фокус на актуальных проблемах позволяет политикам продемонстрировать свою готовность и способность решать наиболее насущные вопросы.

Например,

Мы видим растущий интерес к российской инициативе обеспечения коллективной безопасности с участием всех прибрежных заливных стран как арабов, так и Ирана с подключением внешнего круга влиятельных государств [10].

Реагирование на изменяющиеся обстоятельства: Современный политический дискурс должен быть гибким и способным адаптироваться к изменяющимся обстоятельствам. Это включает в себя способность политиков реагировать на кризисы, внезапные события, и изменения в общественных настроениях. Политики должны быть готовы корректировать свой дискурс и аргументы в соответствии с новыми обстоятельствами.

Например,

The energy was on the side to overturn. Now I hope that energy will shift to the side of those of us who want to protect the progress we've made [11].

Результаты. Эффективное определение приоритетных вопросов и адекватное реагирование на изменения помогают политикам оставаться релевантными и эффективными коммуникаторами с избирателями и обществом. Эти стратегии также способствуют убеждению общества в способности политиков эффективно руководить страной в условиях перемен и вызовов.

В рамках данной статьи мы также рассматриваем один из наиболее важных вызовов, с которым сталкиваются современные политики в условиях многоязычного и мультиэтнического общества Казахстана. А именно, с вызовом обеспечения доступности и понимания своего аргументативного дискурса разнообразными аудиториями. Этот вызов может быть преодолен с помощью следующих стратегий:

Языковые адаптации: Перевод и адаптация ключевых сообщений на различные языки позволяют достичь более широкой аудитории и обеспечить понимание. Перевод и адаптация ключевых сообщений на различные языки увеличивают доступность информации для многоязычной аудитории. Это важно, чтобы гарантировать, что каждая культурная группа может понять и оценить аргументы политиков.

Использование языка символов: Использование символических образов, которые могут быть понятны разным культурным группам, помогает политикам донести свое послание. Использование символических образов и метафор, которые могут быть поняты и сопереживаемы различными культурными группами, помогает политикам донести свои идеи и послания. Эти символы могут включать в себя культурные и исторические аспекты, которые близки разным народам.

Обеспечение доступности и понимания аргументативного дискурса политиков в многоязычном и мультиэтническом обществе Казахстана является ключевой стратегией для успешной коммуникации с разнообразными аудиториями. Обеспечение доступности и понимания аргументативного дискурса в условиях многоязычности и культурного разнообразия помогает политикам установить доверительные отношения и эффективно коммуницировать с разнообразными аудиториями, учитывая их уникальные потребности и ожидания.

А также мы хотим отметить, что создание и поддержание желаемого образа и риторики является важной частью аргументативного дискурса политиков. Для успешного преодоления вызовов в этой области политики могут использовать следующие стратегии:

Формирование и поддержание позитивного образа: Политики стремятся формировать позитивный образ перед избирателями и обществом, подчеркивая свои достижения и качества.

Политики активно работают над созданием и поддержанием позитивного образа перед избирателями и обществом. Это включает подчеркивание своих достижений, качеств и преимуществ. Создание образа, который вызывает доверие и уважение, помогает политикам привлекать поддержку и голоса избирателей.

Работа над риторикой: Политики активно разрабатывают свою риторику, чтобы создавать убедительные аргументы и сообщения.

Политики тщательно разрабатывают свою риторику, чтобы создавать убедительные аргументы и сообщения. Эффективная риторика позволяет им выразить свои идеи и убеждения таким образом, чтобы они были поняты и приняты аудиторией.

Например, Не знаю, большой тайны, наверное, не открою, все равно это станет ясно. Мы сейчас помогаем нашим китайским партнерам создать систему СПРН, систему предупреждения о ракетном нападении, это очень серьезная вещь, которая капитальным, кардинальным образом повысит обороноспособность Китайской народной Республики. Потому что сейчас такую систему имеют только США и Россия [12].

Работа с медиа-источниками: Взаимодействие с медиа позволяет политикам контролировать свой образ и риторику в публичной сфере.

Взаимодействие со средствами массовой информации играет важную роль в контроле над образом и риторикой политиков. Публичные выступления, интервью, статьи и другие

формы медийной коммуникации позволяют политикам контролировать свое воздействие на общественное мнение и формировать свой образ в медийной среде.

Нет, кабинет министров «на чемоданах не сидит». Каждый министр знает свои проблемные вопросы и активно принимает меры по их решению [13].

Контроль над риторикой и образом является важным аспектом успешного аргументативного дискурса политиков в Казахстане. Для преодоления вызовов в этой области политики могут применять следующие стратегии:

Контроль над риторикой и образом позволяет политикам создавать позитивное восприятие у избирателей и эффективно воздействовать на общественное мнение. Это важная стратегия для достижения успеха в политике. Как считает Г. Северина, в аргументативном дискурсе говорящий может передавать следующие виды коммуникативной интенции: доказать истину или защитить права и свободы, одержать победу в полемическом противостоянии, доказать те или иные морально-этические суждения или реализовать собственные скрытые намерения посредством манипуляции [14].

В заключении можно подытожить ключевые аспекты аргументативного политического дискурса в Казахстане и его стратегий, а также выделить общие тенденции и вызовы, с которыми сталкиваются политики в стране.

Заключение. Аргументативный политический дискурс в Казахстане играет важную роль в формировании общественного мнения, воздействии на избирателей и принятии политических решений. Политики используют разнообразные стратегии, чтобы убедить и убеждать аудиторию. Эти стратегии включают в себя использование статистических данных и экономических показателей, обращение к историческим фактам и успешным решениям, демонстрацию своей компетентности и авторитета, а также работу над образом и риторикой.

Определение приоритетных вопросов и тем для дискурса также критически важно. Политики должны анализировать общественные настроения и выбирать актуальные проблемы, чтобы привлечь внимание аудитории. Обеспечение доступности и понимания своего дискурса разнообразными аудиториями включает в себя использование мультязычности, языковых адаптаций и использование языка символов.

Контроль над образом и риторикой позволяет политикам создавать и поддерживать желаемый образ и эффективно воздействовать на общество. Интересы и вызовы, с которыми сталкиваются политики в Казахстане, могут изменяться в зависимости от политической ситуации, социальных и экономических изменений. Понимание этих аспектов аргументативного политического дискурса важно для анализа и изучения политических процессов в Казахстане и других многонациональных обществах.

Литература

1. Конституция Республики Казахстан. Статья 7 Конституции РК. – 1995. URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
2. Нугуманова А.Н., Жунусова Ж.Н. (2023). Многоаспектность понятия политический дискурс в лингвистике. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, №4 (145), 79-86. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-79-86>
3. Шингарева М., Нарожная В. (2019). Особенности анализа рождественских поздравлений как элемента политического дискурса. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, №4 (129), 177-184. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-129-4-177-184>
4. Чернявская В. Е. Лингвистика текста. Лингвистика дискурса. – М.: Флинта. – 2013. – 208 с.
5. Ширяева Т. А. Общекультурные и институциональные особенности дискурса. Гуманитарные науки: теория и методология. №4. – 2007. – С. 103–108. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obschekulturnye-i-institutsionalnye-osobennosti-diskursa>

6. Алферов А. В., Кустова Е. Ю., Червоный А. М. Исследования аргументативного дискурса 2014–2016 гг.: концептуализация итогов. – Политическая лингвистика, №5 (59). – 2016. – С. 10–16. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-parlamentskogo-diskursa-2014-2016-gg-kontseptualizatsiya-itogov>

7. Тоқаев К.-Ж. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың ұлықтау рәсімінде сөйлеген сөзі (26.11.2022, г. Астана) [Электронный ресурс] URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulyktau-rasiminde-soylegen-sozi-26104659> (KAZ) <https://akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kktokaeva-na-ceremonii-inauguracii-2610566>

8. Тоқаев К.-Ж. Экстренное обращение К.-Ж. Тоқаева: о чем говорил президент Казахстана. (05.01.22) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pLuDAto4jgY>

9. Тоқаев К.-Ж. Наурыз 2023: Речь Президента Казахстана К.-Ж. Тоқаева (21.03.2023, г. Астана) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Igl1ya918BjA>

10. Лавров С., Выступление С. Лаврова «Положение на Ближнем Востоке, включая палестинский вопрос» (25.04.23, г. Нью-Йорк), URL: <https://www.youtube.com/watch?v=U3dhP1Jwowc>

11. Hillary Clinton discusses war in Ukraine, democracy in the US and the future of Roe v.Wade (07.05.22,г. Вашингтон), <https://www.youtube.com/watch?v=1xZDjh8R53w>

12. Выступление В.В. Путина на пленарном заседании дискуссионного клуба «Валдай» (03.10.2019, г. Сочи). URL: https://www.youtube.com/watch?v=xlXN7cOR_UI

13. Смаилов А. Эксклюзивное интервью премьера Алихана Смаилова «Кабмин на чемоданах не сидит». (26.08.2022, г. Астана) [Электронный ресурс] URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kUWLeCkLFko>

14. Severyna, Halyna. (2024). Generalisation of concepts and approaches to defining argumentative discourse. Humanities science current issues. 2. 243-249. 10.24919/2308-4863/70-2-36. <http://surl.li/huypbu>

С.А. ДОЛДИНОВА, Г.М. ЖУСУПОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Е.А. ВЕРБА

Astana IT University, Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН САЯСАТЫНДАҒЫ ДӘЛЕЛ МЕН НАНЫМДЫ СӨЗДЕР

Аңдатпа. Қазақстанның саяси коммуникациясында дәйекті дискурс қоғамдық пікірді қалыптастыруда және саяси шешімдер қабылдауда маңызды рөл атқарады.

Зерттеудің мақсаты Қазақстандағы саяси риториканың түрлі аспектілеріне бағытталған саяси дискурстың құрамдас бөлігі ретінде дәлелдеудің маңыздылығын айқындау. Талдау жүргізу кезінде біз бапта келтірілген дәлелді дискурсты жіктеу және сенімді сөйлеу негізінде салыстырмалы – салыстырмалы талдау әдістерін пайдаландық. Олардың ерекшеліктері мен ықпалына баса назар аударып, Қазақстан саясаткерлері пайдаланатын дәлелді дискурс стратегиялары қаралды. Бап қазақстандық саяси қайраткерлердің сөздерінің жалпыға қолжетімді мәтіндеріне жүргізілген талдау негізінде Қазақстан саясатындағы дәлелдер мен сенімді сөздерді қарастырады.

Қазақстандық қоғамда және саяси дискурста көп-тілділік бар – осының негізінде өз ара тәуелділік пен дәлелдер беру және халықтың сенімі этномәдени және тілді керекшеліктерді ескере отырып ұсынылады. Мақала дәлелдермен, моральдық құндылықтармен, риторикамен, дербестендірумен және контекстік ерекшеліктерді ескере отырып, әртүрлі стратегияларды талдайды.

Практикалық қолдану тұрғысынан алғанда, мақаланың материалдары Қазақстанның көпұлтты қоғамында дәлелдемелерді дискурсивті қарауды зерттеу шеңберінде ғұрлым ауқымды талдау үшін пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: дәлелді дискурс, саяси коммуникация, стратегиялар, Қазақстан, қоғамдық пікір.

S.A. DOLDINOVA, G.M. ZHUSSUPOVA
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
YE.A. VERBA
Astana IT University, Astana, Kazakhstan

ARGUMENTATION AND PERSUASIVE SPEECH IN KAZAKHSTANI POLITICS

Annotation. Argumentative discourse plays an important role in shaping public opinion and decision-making in the political communication of Kazakhstan.

The purpose of the study is to prove the importance of argumentation as an integral part of political discourse and its focus on various aspects of political rhetoric in Kazakhstan. We have used comparative analysis methods based on the classification of argumentative discourse and persuasive speech throughout the analysis provided in the article. The strategies of argumentative discourse used by politicians in Kazakhstan were subject to analysis, with an emphasis on their characteristics and impact.

The article provides analysis for argumentation and persuasive speech in the politics of Kazakhstan amongst open-source texts of speeches of Kazakhstani political figures. There is multilingualism in Kazakhstani society and political discourse, based on which the interdependence and transmission of arguments and persuasion of people are presented taking into account ethno-cultural and linguistic characteristics. The article analyzes a variety of strategies, including working with arguments, moral values, rhetoric, personalization and contextual considerations.

In terms of practical application, the materials of the article can be used for a more extensive analysis as part of the study of the discursive consideration of argumentation in the multinational society of Kazakhstan.

Keywords: argumentative discourse, political communication, strategies, Kazakhstan, public opinion.

References

1. Constitution of the Republic of Kazakhstan. Article 7 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan. (1995). [Electronic resource] URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution.
2. Nugumanova, A.N., & Zhunussova, Zh.N. (2023). Multidimensionality of the concept of political discourse in linguistics. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 4(145), 79-86. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-79-86>.
3. Shingareva, M., & Narozhnaya, V. (2019). Features of the analysis of Christmas greetings as an element of political discourse. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 4(129), 177-184. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-129-4-177-184>.
4. Chernyavskaya, V. E. (2013). *Text Linguistics. Discourse Linguistics*. M.: Flinta.
5. Shiryayeva, T. A. (2007). General cultural and institutional features of discourse. *Humanities: theory and methodology*, 4, 103-108. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obschekulturnye-i-institutsionalnye-osobennosti-diskursa>
6. Alferov, A. V., Kustova, E. Y., & Chervoniy, A. M. (2016). Research of argumentative discourse 2014-2016: Conceptualization of results. *Political Linguistics*, 5(59), 10-16. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-parlamentskogo-diskursa-2014-2016-gg-kontseptualizatsiya-itogov>
7. Tokayev, K.-Zh. (2022). Emergency address by K.-Zh. Tokayev: what the President of Kazakhstan said. (05.01.22) [Electronic resource] URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pLuDAto4jgY>
8. Tokayev, K.-Zh. (2023). Nauryz 2023: Speech by the President of Kazakhstan K.-Zh. Tokayev (21.03.2023, Astana) [Electronic resource] URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Ig1ya918BjA>
9. Tokayev, K.-Zh. (2022). Speech by President Kassym-Jomart Tokayev at the inauguration ceremony (26.11.2022, Astana) [Electronic resource] URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy->

kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulyktau-rasiminde-soylegen-sozi-26104659 (KAZ) <https://akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kktokaeva-na-ceremonii-inauguracii-2610566>

10. Lavrov, S. (2023). Speech by S. Lavrov “The situation in the Middle East, including the Palestinian issue” (25.04.23, New York), [Electronic resource] URL: <https://www.youtube.com/watch?v=U3dhP1Jwowc>

11. Hillary Clinton discusses war in Ukraine, democracy in the US and the future of Roe v.Wade (07.05.22, Washington), [Electronic resource] URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1xZDjh8R53w>

12. Putin, V.V. (2019). Speech by V.V. Putin at the plenary session of the Valdai Discussion Club (03.10.2019, Sochi). [Electronic resource] URL: https://www.youtube.com/watch?v=xlXN7cOR_UI

13. Smailov, A. (2022). Exclusive interview with Prime Minister Alikhan Smailov “The Cabinet is not sitting on suitcases”. (26.08.2022, Astana) [Electronic resource] URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kUWLeCkLFko>

Авторлар туралы мәлімет:

Долдинова Сауле Аяғанқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Долдинова Сауле Аяғановна – докторант Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Doldinova Saule Ayaganovna – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian ational University, Astana, Kazakhstan.

Жусупова Гаухар Мұсақызы – педагогика ғылымдарының магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Жусупова Гаухар Мусаевна – магистр педагогических наук, старший преподаватель Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhusupova Gauhar Musaevna – master of pedagogical Sciences, Senior lecturer at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Верба Евгения Александровна – педагогика ғылымдарының магистрі, Astana IT University аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Верба Евгения Александровна – магистр педагогических наук, старший преподаватель Astana IT University, Астана, Казахстан.

Verba Evgeniya Alexandrovna – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

*Ж.А. ЖАҚЫПОВ¹

Қ.Б. ТУЙЛЕБАЕВА²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: zhan.zhak58@gmail.com¹, TKB.84@mail.ru²)

СӨЗ СЕМАСИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ СИНЕРГЕТИКА

Аңдатпа. Қазіргі кезде адамның тілдегі бейнесіне, тілдің санамен байланысына қызығушылық арта түсті, тілдік бірліктердің және олардың жұмысының психикалық құрылымдармен және танымдық процестермен тығыз байланысты болуы бірқатар ғылыми зерттеулердің негізіне айналды.

Тіл жанды құбылыс болғандықтан үнемі даму үстінде болады. Тілдің дамуы дегеніміз сол тілді құрайтын сөз мағынасының алмасуы, құбылуы, өзгеруі, кеңеюі, тарылуы және жаңа сипат алуы. Сөздердің мұндай өзгеріске ұшырауының басты себебі заттың, құбылыстардың, олардың қасиетінің, қызметінің кеңеюі, сондай-ақ сол ұғымның кең танылумен байланысты. Тіпті кейбір сөздер ғасырлар бойы тұрақсыз өзгеріске ұшырай беруі мүмкін. Бұл тіл жүйесіне әсер етуші сыртқы және ішкі факторларға байланысты, аталған факторлар тиісінше сөздер мен олардың мағыналарының ауысуына әсер етеді.

Мақала тіл жүйесінде орын алатын құбылыстарға, тіл жүйесінің динамикалық өзгерісіне, атап айтқанда, бұрыннан қолданыстан шыққан сөздер мен сөз тіркестерінің қайта жаңғырып, қолданысқа енуіне, олардың жаңа мәдени-коммуникативтік контекстерде қайталануына, тіл жүйесінің үнемі қозғалыста және ашық болуына байланысты сөз мағынасының құбылып, көпмағыналылық пен мағынаның шексіз ұлғаюын қалыптастыратын тілдік жүйедегі синергиялық құбылысқа арналады.

Түйін сөздер: синергетика, лингвосинергетика, семасиология, хаос, конверсия, көпмағыналылық, кеңмағыналылық.

Кіріспе. Қазіргі тіл білімі саласында жаңа парадигма ретінде қарастырыла бастаған синергетиканың ең басты қызметінің бірі - жүйеде орын алатын өзгерістерді бір жүйеге келтіру, жүйелеп жинақтау және хаостан реттілікке ауыстыру болғандықтан, синергетика зерттелетін объектілерге жаңа зерттеу қырынан қарауды ұсынады. Әлемдік лингвистикада синергетика ілімінің әдіснамалық мүмкіндіктерін тілтанымдық зерттеулер үшін қолдану тәжірибеге еніп, тілді және оның ішкі қабаттарын (фонетика, сөзжасам, лексикология, сөйлем, мәтін, дискурс, аударма және т.б.) синергетикалық жүйе ретінде дәлелдеуге ұмтылыстар жасалуда. The phenomenon of synergistic effects within the realm of linguistics has garnered considerable attention in the field of functional linguistics and linguosynergetics / Лингвистика саласындағы синергетика құбылысы функционалды лингвистика және лингвосинергетика саласында айтарлықтай назар аударды [1, 370].

Осы бағыттағы тілтанымдық ізденістердің нәтижесі лингвистиканың жаңа тармағы – тіл синергетикасының /лингвосинергетиканың қалыптасуына ықпал етті.

Әлемде болып жатқан өзгерістер, сәйкесінше коммуникативті қажеттіліктер тілде және оның әртүрлі ішкі жүйелерінде әртүрлі өзгерістер бірге жүретінін көрсетеді, қоғамда болып жатқан сан түрлі құбылыстар тіл жүйесінің фонетикалық, грамматикалық және лексикалық құрылымына әсер ететіні белгілі.

Бұл өзгерістер тілде жаңа лексиканың пайда болуына әкеледі, сөз мағынасын қалыптастырудың, сөзжасамның/түрлендірудің жаңа тәсілдері мен құралдары қазіргі қоғамның жаһандануына реакциясы ретінде сөз синергетикасының маңызы зор. Осы тұрғыдан алып қарағанда әлеуметтік-экономикалық себептерден туындаған жаңа контекстік ұғымдардың атаулары жаңа лексикалық және семантикалық туынды құралдардың, мысалы сөзжасам, окказионализация (жеке автор туғызған кездейсоқ неологизм) және неологизация, конверсия (сөздердің бір лексикаграмматикалық категориядан екінші түрдегі категорияға ауысуы) әдісі, аффиксация (аффикс енгізу арқылы сөздерді немесе грамматикалық формаларды қалыптастыру), лексикалық, семантикалық, аббревиатуралық, синтаксистік компрессия сияқты жаңа тәсілдер мен құралдарының пайда болуын атап өткен жөн.

Лексика саласындағы мұндай өзгерістер - «лексикалық құралдар айналымы» немесе сөз синергиясы деп атауға болатын құбылыс. Бұл құбылыс сөздің қолдану аймағының кеңеюін және жаңа мәселелердің, мысалы, мәдениетаралық коммуникация мәселелерін, адами қарым-қатынас тиімділігінің проблемаларын анықтайды. Нәтижесінде ғылымның жаңа бөлімдері коммуникология, лингвопрагматика, сөйлеу негіздері сияқты жаңа бір сала қалыптасуы мүмкін.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланың теориялық тұжырымын айқындауда анализ, синтез, мәнмәтіндік таным әдістемелері мен сипаттамалық әдісі, сондай-ақ семантикалық талдау тәсілі пайдаланылды. Аталған әдістерді таңдау зерттелетін тақырып (құбылыс) туралы жан-жақты түсінік беру қажеттілігінен туындады. Зерттеу жұмысы зерттелетін құбылысқа талдау жасай отырып, дерек жинаудың бірнеше кезеңдері мен әдістерін қамтыды. Зерттеудің нысанын пайымдау үшін алдымен синергетика ұғымына шолу жасалады.

Мақалада сөз семасиологиясының қайта құрылымдалып, қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерге және белгілі бір коммуникативті жағдайға бейімделе отырып, жаңа мағыналар мен жаңа семиотикалық белгілер тудыратын сөз синергетикасы туралы сөз қозғайтын боламыз. Тіл білімі саласы мамандарының назарын сөз мағынасының материалдануындағы «сиқырына» аударатын боламыз, әсіресе соңғы жылдары жиі қолданып жүрген сөз синергетикасы мен магиясы (фасцинациясы) туралы зерттеу жүргіземіз.

Талқылау мен бақылау. Синергиялық құбылыс кез келген тілде, оның ішінде қазақ тілінде де сөздің көпмағыналылық (полисемия - бірнеше салада әртүрлі заттың, нысанның атауы болғанымен, олардың мағынасы бір-бірімен өзара тығыз байланысты, жақын болып келуі), кеңмағыналылық (эврисемия – сөз әдетте жалпы бір салаға қатысты болғанымен, олардың ғылыми анықтамасы бір-бірінен алшақ болып тұруы), сөз мағынасының кеңеюі/ тарылуы, қазақ ұлтының тұрмысына тән заттар мен құбылыстардың, іс-әрекеттердің атауларының пайда болуына негіз болып, ұлттық таным негізінде метафоралану жолымен жасалып, сөз мағынасының құбылуы және сөздің конверсиялануы (конверсия - ағылшын тілінен аударғанда «conversion» ауысу, өзгеру деген мағынаны білдіреді), сондай-ақ архаизмдердің жаңғырып, қосымша мағына үстеп, қайта қолданысқа енуі сияқты үрдістермен сипатталады. Бұған әртүрлі экстралингвистикалық жайттардың (саяси жағдайлар, мемлекеттік формацияның ауысуы және т.б.) түрткі болуы әсер етеді. Қазақ тіліндегі мұндай сөз семасиологиясының синергетикалық үдерістері әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Қоғам, қоғамдағы адамдардың ойлау дәрежесі мен қабылдау танымы өзгерген сайын сөздің де семиасиологиялық бейнесі өзгереді және сөзді қолданушы адресат пен қабылдаушы адресанттың сол сөзге, оқиғаға қатысты аялық біліміне байланысты әртүрлі дәрежеде қабылдауы орын алады. Басқаша айтқанда, сөз арқылы шындықты қабылдауға да немесе басқа шындықтың көрінісін жасауға да болады.

Мысалы мәңгүрт сөзі бір адам үшін ақыл-есі ауысқан, танымы мен пайымында ауытқушылық бар кеше адам ретінде қабылдаса, екінші адам ақыл-есі, сауаты бар, бірақ өз тарихы мен дәстүрін, әдебиеті мен мәдениетінен мақұрым тұлға ретінде қабылдайды.

Тағы бір мысал ретінде мақау сөзін келтіруге болады. Негізгі мағынасы сөйлеу қабілетінен айрылған мылқау адам ретінде болғанымен, автордың айтпақ ойына қарай контекстте ойлау қабілеті дамымаған, түсінігі төмен, су ми, надан, топас адам мағынасында жұмсалуды мүмкін.

Осындай өзгерістердің барлығы сөз бен оның қосымша, жанама мағыналарын, жаңа коннотациялар мен интонацияларды түсінбеу салдарынан болатына назар аудару қажет.

Бұл үшін арнайы ғылыми зерттеулер ғана емес, сонымен қатар коммуниканттардың сауатты сөйлеу тәжірибелерін қалыптастыратын дидактикалық құралдар қажет, мақсаты - лингвистикалық шындықты бағдарлай білу, оны уақтылы түзету, лингвистикалық заңдылықтарды ескеру. Аталған өзгерістер лингвомәдениеттегі құндылықтардың өзгеруімен байланысты, бұл өзгерістердің барлығы сөздің синергетикалық әлеуетін, тіпті ескі форма жаңа коммуникативті қажеттіліктерге сәйкес жаңа ассоциациялармен, коннотациялармен, мағыналармен толықтырылған кезде оның сиқырлы әсерін күшейтеді.

Сөз мағынасының кеңеюі, түрленуі, өзгеруі, құбылуы арқылы жасалған, яғни сөздің тұлғасы мен формасын өзгертпей-ақ үстіне жаңа, қосымша мағына үстеу арқылы толыққан лексикалық қорымыз біршама. Мысалы, қазақ хандығы дәуіріндегі кезеңде, нақтырақ айтсақ, ХҮІІІ ғасыр мен ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы ресми қағаз тілінде билеуші топтың қарсы жағы ретінде «қара халық» деген тіркес қолданылған екен [2, 114]. Қара сөзінің бұл аталған мағынасы қазіргі кезде де өз мәнін жойған жоқ, бірақ бұл сөзге «халық өкілі, көпшіліктің бірі» деген екінші бір заттық мағына үстелген. Кейін осы түр-түсті білдіретін қара сөзінің мағынасы одан әрі кеңі түседі.

О.Бөкейдің «Өз отынды өшірме» романынан қара сөзінің заттың түсін білдіретін мағынасынан басқа келесідей сөз тіркестері мен тұрақты сөз тіркесінен аңғарамыз: қара сөз, қара саны талу, қара суға қарқ болу, қара басын ойлау, қара танымау, қара басу, қара таяқ ұстау, қара суға түсу, қара күш иесі, қара тану, қара танымау, қара ұзу, қара түнек, ұрынарға қара таппау, қара нөсер, қара көже, қара жел, қара қатын, қара бет, мойнына қара тақта ілу, қара терге түсу, қара қотырлану, қара мекен, қара шегірткедей қаптау, қайыс(тай) қара, қара нардай қасқаю, қара жұмысқа жарамау, қара тұту, қара аспаңды төңдіру, қара құсынан ұру, қара қалды қақ жару, қара шаңырақ, ертеден қара кешке дейін, қара суды теріс ағызу, қара суды қуат қылу, қара ниет, қара суық, қара қағаз, қара дауыл, қара жамылу, қара барқын дүние, ішін қара мысық тырнап өту, қара мойын құл, ірі қара. Шығармада берілген мысалдар арқылы қара сөзінің ауыспалы мағынасы оның номинативтік мағынасына қарағанда әлдеқайда көп екенін білуге болады. Табиғатта, қоғамда басқа түр-түстер сияқты қара түстің де толып жатқан ауыспалы, шартты, символикалық мағыналары бар. Мысалдарды саралай келе, қара сөзінің келесідей бірнеше мағынасын анықтадық:

а) Сиыр, жылқы, түйе тәрізді ірі мал мағынасын берген;
ә) Қайтыс болған адамды аза тұту рәсімін білдірген;
б) Алыстан бұлдырап, қарауытып көрінетін бейне, жанды және жансыз зат тұлғасы;
в) Өлім-жітімге, қайғылы қазаға байланысты жамылатын, киінетін, тұтынатын азалы киім;

г) Қара жамылу – аза тұту, қайғылы күйді бастан кешіру мағынасын білдіреді;

ғ) Қою, қалың, тығыз: қара орман – қалың орман, жыңғыл;

д) Көз салу, назар аудару;

ж) Көлем, мөлшер, шама: бірнеше қара;

з) Қараңғылық, түн;

е) Қарапайымдылық;

и) Көңілсіз, сүреңсіз, тұңғияқ терең, қалғып-мүлгіген, бейғам;

к) Қатыгез, қаныпезер, ұятсыз, пиғылы жаман;

қ) Күшті, екпінді, тегеурінді;

Сондай-ақ тіліміздегі қара шаңырақ, қара домбыра, қара қазан сияқты тіркестердегі қара сөзі қасиетті, киелі, берекелі деген ұғымды білдіреді [2, 36].

Сонымен, бір ғана сын есім қара сөзінің жеке тұрғандағы немесе сөз тіркесі құрамындағы бірнеше түрлі түрлі мағынасы қазақ тілінің синергиясына дәлел болады.

Белгілі бір сөздің мағынасының өзгеріп, ауысып, құбылып және жалпыхалықтық сипат алуы үшін, аз уақыт кетпейтіні белгілі.

Тіл білімі саласының ғалымдары кез келген сөз басқа мағына үстеуі үшін келесідей 4 кезеңнен өтеді:

1) Алғашқы кезең: жаңа мағынада бірінші рет қолданылуы. Оған себеп болып отырған тілдік факторлар ретінде тілдегі ықшамдалу, сөз мағынасының тарылуы мен кеңеюі құбылыстарын атауға болады. Сөздердің жаңа мағынада алғаш рет қолданылуы ауызекі сөйлеу тілінде де, жазба тілде де жүзеге асуы ықтимал.

2) Екінші кезең: жаңа мағынада жиі қолданылуы нәтижесінде бұл мағына тілде орнығады, көпшілікке танылғаннан кейін қолданылуы дағдылы құбылысқа айнала бастайды. Яғни, сөздің мағынасы жалпыхалықтық сипатқа ие болады.

3) Үшінші кезең: аталып отырған жаңа мағына толығымен тұрақталады. Бұл кезеңде сөз өзінің алғашқы сындық мағынасынан қол үзеді немесе тілде алғашқы мағынасымен омоним немесе көп мағыналылық үстейтін екінші сөз қалыптасады.

4) Төртінші кезең: сөз басқа сөз таптарына түбегейлі өтіп, тілде күтілген нәтиже жаңа аталым пайда болады. Яғни, бұл кезеңде сөз ең жоғарғы деңгейі – аталым дәрежесіне жетеді. Сөйтіп, тілде заттың атын білдіретін жаңа атау пайда болады да, ол тілдік айналымға түсіп кетеді. Яғни, аталымдық қызметтің нәтижелері апробациядан өтіп, социуммен қабылданып, лексикалық қор құрамындағы сөзге айналады.

Осындай сөздерге шала, сұр, той, егеу, көрме, айтыс, жарыс, табыс, байланыс, жұрнақ, жалғау, қатынас, байланыс, тасымал, соғыс, күрес, жеңіс, өріс, жарыс, шаншу, жүдеу, қату, бітеу, оқу, байқау, жылу, сабау, жамау сияқты конверсия құбылысына (conversio - латын сөзі, трансформация деген мағынаны білдіреді, сөздердің бір сөз табынан екінші бір сөз табына ауысуы арқылы жаңа сөздердің жасалуы), яғни уақыт өте келе сөз мағынасының бір-бірінен алшақтап, екіге бөліну құбылысын жатқызамыз.

Лингвосинергетика – тілтанымдағы жаңа ғылыми парадигма ретінде салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-жүйелік және антропоэлектік бағыттардағы жетістіктердің заңды жалғасы десек, тілді динамикалық құбылыс ретінде таңу басты принципі болып табылады. Сөз семасиологиясының синергетикалық заңдылықтарын қолдану:

- тіл туралы жаңа білімді ашуға;
- зерттеу нысанына өзгеше метатілмен талдау жасауға;
- дәстүрлі проблемаларға жаңаша көзқарасты қалыптастыруға;
- тілдің ішкі жүйелерінің қызметін және ондағы өзгерістерді көрсететін тетіктерді жаңа өлшемдер арқылы анықтауға мүмкіндік береді.

Сөздің семантикалық жақтан өзгеріп түрленуі тілдің сөздік құрамы дамуының басты жолдарының негізгі көрсеткіштерінің бірі болып саналады. Сөз мағынасының өзгеруінің, жаңа мағынаға ие болуының екі түрлі себебі бар.

Біріншіден, сөз мағынасының өзгеруіне тілден тыс, сыртқы себептер әсер етсе (экстралингвистикалық), екіншіден, тілдік, лингвистикалық себептер әсер етеді. Сөздің мағынасының өзгеруіне әсіресе ішкі себептерден гөрі сыртқы себептер көбірек әсер ететіндігі байқалады. Сөз мағынасының ішкі (лингвистикалық) өзгерістерінің бір себебі, жаңа сөз немесе жаңа мағына сөздік құрамға келіп қосылғанда бұрыннан тілде бар сөздердің мағыналарынан өзара қарым-қатынасқа түсіп, солармен синонимдік байланыста жұмсалады. Мұндай жағдайда байланыс екі жақты болуы мүмкін. Сөздік құрамға келіп қосылған жаңа сөз не жаңа мағына бұрыннан тілде қолданылып келе жатқан байырғы сөздер мен байырғы мағыналардың жаңа сөздер мен жаңа мағыналарға сондай әсер етуі ықтимал.

Қазақ тілі бай тіл болғандықтан, тілімізде әр түрлі мағынада кездесетін сөздер өте жиі кездеседі. Сөз мағыналарының ауысуы, өзгеруі олардың келтірінді мағынада қолданылуы нәтижесінде іске асады. Келтірінді ауыспалы мағыналар өз ішінде метафоралық мағына, метонимиялық мағына, синекдохалық мағына болып сараланады.

Сөз мағынасы айналамыздағы зат пен құбылысқа байланысты туындап отырады. Сөз мағынасында әр тілдің өзіндік ерекшелігі мен өзіндік бояуы және ұлттық сипаты көрініс береді. «Әдетте қоғамның дамуы, сөз жоқ, болмыс, орта, зат, құбылыс жайында ұғымның жаңаруына, тереңдеуіне, өзгеруіне, ақыры кеңеюіне әкеледі. Сөз мағынасының кеңеюінің, өзгеруінің басты бір себебі сол сөз білдіретін ұғымның өзгеруінде деп тану қажет» [4, 34].

Сөзіміз дәйекті болу үшін кір сөзінің көпмағыналы сөз және омоним болуымен қатар, белгілі бір мағынасының екіге ажырап, конверсия түзуін және синергиялық ерекшелігін қарастырып көрейік:

Алдымен көпмағыналы сөз ретінде, яғни түпкі мағынасы бір, беретін мағынасы жуықтас, сөз ретінде қарастырып көрейік, сын есім:

- Таза емес, былғаныш, лас. Түсінбедім, – деді Нұржан қабырғаға қатарлай тізген маймай кір орындықтың біріне сықырлата жайғасып [5,106]

- Түрлі кір-қоң, кірлеген киім-кешек. Киім тігу, кір жуу дегеннің не екенін білмей бұла өсті [5, 200]

- Жуылған киім. Қап, шайдай ашып қойған кірімді мына рақымсыз желдің бүлдіргенінің қарашы [7, 213].

- Кір сабын - кір жууға арналған сабын.

Омоним сөз: етістік

Етістік: белгілі бір кеңістікке кіру. Үсті-басын қаққылай үйге қайта кіргенде, әкесі де басын көтеріп, төсегінде шошайып отыр екен [5, 120]. Кіру, ену: түсіне кіру Балкім, түсіне кіре беретін періште қыз осы үйде тұратын болар? [5, 124]

Омоним сөз: зат есім

Кір (гир) көтеру– халық арасында кең тараған спорт түрі. Шойыннан құйылған кірді бір қолмен көтеру арқылы орындалады.

Кір – таразы. Белгілі бір заттың ауырлық я жеңілдік салмағын өлшейтін түрлі нұсқада жасалған таразы.

Жүрегін пайдасы үшін жұрт ұсатпақ,

Кірмен өлшеп базарға ұстап сатпақ.

Оны сатып, ол кімді уатады?

Оның өзін тағы да кім уатпақ [7, 213].

Кір - таразыға салынған зат салмағын белгілейтін, анықтайтын әр түрлі салмақтағы темір тасы. Таразыға кір салды (Ауызекі). Ауыспалы мағыналары:

Кір - жаман ой, көңілдің бұзылуы, сенімсіздік, күдікшілдік. Жүректі мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық - бұл төрт нәрсебірлән кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасына анық рәушан болып түседі. Ондай нәрсе тұла бойыңа жайылады, тез ұмыттырмайды. Егерде бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, я қисық, я күңгірт көрсетеді. Енді ондай нәрседен оңды ұғым болмайды [7, 347].

Тұрақты сөз тіркестер:

біреуге кір жағу → жала жабу, атына дақ түсіру,

жүрекке кір салу → жүрегіне қаяу түсіру,

кір жуытпау → қорғау, жақсы атын сақтап қалу,

кір келтіру → ұятқа қалдыру,

кір шалмас → таза

жерге кіру → ұялу,

кірерге тесік таппау – қатты ұялу.

Синергия түзуі:

Кір көтерімді – кір жұқса білінбейтін қара түстес мата, киім деген мағынада,

Кір қалмау - Мұңдасқан көңілде кір қалмайды [7,265]

Имансыз көңіл — кірмен тең [8, 269]

«Айтып кеткен ақында арман бар ма? Жүрегінің түбіне кір жасырмай» [9, 269]

Кір жүрек [7,98]

Ел қатарына кіру [7,217]– қатардан қалмау,
Кіндік кесіп, кір жуған - атажұрт, туған жер,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-қоңымды жуған жұрт [8, 143]

Бір ғана кір сөзінің осынша түрленуі, өзгеруі, құбылуы, омоним мен көпмағыналық құбылыстар түзуі, тұрақты сөз тіркестері арқылы мағынасының ауысуы тілдік жүйеде хаос/бейберекеттік тудырады. Бұны зерттеуші Б.Т.Ганиев «тілдегі хаоскосма» деп атайды [10, 700]. Ол еңбегінде аталған ұғымдардың тілдік жүйедегі көрінісін қарапайым түрде, мысалы сөздің пайда болу арналарындағы хаосты былай түсіндіреді:

- 1) Халық шығармашылығы;
- 2) авторлық шығармашылық;
- 3) уәкілетті мекеме бекіткен ғылыми терминдер;

4) Тілдегі хаостың сондай бір көрінісі – сөздер мен сөз тіркестерінің мән-мағынасының сөйлем контекстінде, сөйлем мәнінің мәтін контекстінде ашылуы. Адам сөйлемнің мәнін кодталған фракталдардың көмегімен қабылдайды, түсінеді [11, 420].

Сөз семасиологиясының синергетикасын түсіну ауызша және жазбаша қарым-қатынаста айтушы/сөйлеушінің мен жазушының ойын дәл қабылдау үшін қажетті дағдыларды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Сөз синергетикасын қолдану - сөйлеу арқылы манипуляциялау (ықпал ету), яғни адресаттың танымдық және мінез-құлық әрекеттеріне жасырын әсер ету үшін тілдік ресурстарды шебер пайдалану. Сөйлеуді манипуляциялаудың жаңа әдістерінің пайда болуы әсіресе саяси, жарнамалық, бұқаралық ақпарат құралдарында және діни контексттерде айқын көрінеді.

Нәтижелер. Жалпы, сөз мағынасын құбылтып қолдану адам санасына, көзқарасына әсер етудің қуатты құралы ретінде танылған [12, 7]. Мысалы, метафора абстрактілі ұғымдарды нақтырақ және салыстырмалы түрде бейнелеуге мүмкіндік береді, бұл ұғым мен құбылыстың ерекшелігін, қасиетін түсінуді жеңілдетеді. Ирония мен юморды адам мен аудиторияны қызықтыру, эмоция тудыру және адамның қабылдауы қиын, ауыр хабарларды жеткізу үшін пайдалануға болады. Түрлі эпитет туғызу эмоционалды реакция тудыру және аудиторияның тақырыпты немесе мәселені қабылдауын қалыптастыру үшін қолдануы мүмкін. Гиперболаның функционалдық жүктемесі - асыра сілтеу арқылы екпін жасау және аудиторияға ұзақ әсер қалдыру болса, фонетикалық деңгейдегі аллитерация мен ассонанс дискурста ырғақ пен саз тудырып, ой мен хабарды есте қаларлықтай әсерлі етеді. Риторикалық сұрақтарды оқырмандарды өз көзқарасына тиімді тарту және олардың ойлауын қажетті қорытындыға бағыттау үшін пайдалануға болады, ал айтылым ұзақтығының өзгеруі екпін тудыруы немесе тақырыптың өзектілігін білдіруі мүмкін. Тұрақты сөз тіркестерін қолдану оқырманның бойында күшті эмоциялар тудырып, автордың дәлелін одан әрі күшейтеді. А.Қожахметова «М.Мақатаев өлеңдеріне жасалған талдау негізінде лингвосинергетика мәселесі жан-жақты сипаттауды постклассикалық емес деп аталатын жаңа ғылыми парадигма аясында» қарастырады [13, 45].

Теңеу қолдану тәсілі оқырмандардың сипатталған объектіні/құбылысты салыстыра қабылдауына, олардың эмоционалды бейімділігі мен ниеттілігін өзгертуге, адресаттың жеке санасының категориялық құрылымын қайта құруға қабілетті күшті прагматикалық сендіру әсеріне әкеледі. «Ұлттық тіл, ауызша сөйлеу мәселесіне келгенде синергетика қазақ дискурсының керемет үлгілері сонау заманнан бүгінге дейін жалғастық тауып келе жатқан фольклорлық мәтіндерде айырықша байқалады» [14, 15]. Осындай түрлі сөз синергиясын қолдану жалпы мәтінді визуалды және есту қабылдауынан байқалады. Жеке сөз мағынасының сөз тіркесінде өзгеруі немесе сөз тіркесі мағынасының контексте өзгеруі синергияның мәнін көрсетеді, өйткені мәтіннің жалпы мағынасы оның жеке құрамдас бөліктерінің мағынасымен сәйкес келмеуі мүмкін. Үзіндіде қолданылатын тілдік құрылыстар бір-бірінің прагматикалық әсерін күшейтеді және оқырманның қабылдауын басқаруға мүмкіндік береді.

Мақалада тіл біліміндегі синергетика ұғымының мәні ашылды, қазіргі әлемдік тіл білімі жүйесіндегі лингвосинергетиканың маңызына талдау жасалды.

5) Синергетиканың іргелі ұғымдарының бірі хаостың туындауына талдау жасалып, сол хаосты реттеудегі синергияның қызметі, маңызы талданады.

6) Сөз семасиологиясының синергетикалық заңдылықтарын қолдану мүмкіндіктері сараланды, нақтырақ айтсақ синергетика ілімі:

- тіл туралы жаңа білімді ашуға;
- зерттеу нысанасына өзгеше метатілмен талдау жасауға;
- дәстүрлі проблемаларға жаңаша көзқарасты қалыптастыруға;
- тілдің ішкі жүйелерінің қызметін және ондағы өзгерістерді көрсететін тетіктерді жаңа өлшемдер арқылы анықтауға мүмкіндік береді.

7) Сөз мағынасының өзгеру кезеңдері талданды, сөздің жалпыхалықтық сипат алып, қолданысқа ену кезеңдері анықталды, сондай-ақ қазақ тілі фактілеріне негізделіп, сөз мағынасын құбылтып қолдану мақсатына түсінік берілді;

8) Синергетика ілімінің ерекшелігі классикалық ғылым заңдылықтарын жоққа шығармай, зерттелетін объектілерге жаңа зерттеу қырынан қарауды ұсына отырып, толықтырулар енгізуінде екенін есте ұстау керек.

Қорытынды. Сөз синергиясын зерттеу Сепир-Уорфтың кеңес дәуірінде ұзақ уақыт бойы қатты сынға ұшыраған және түншықтырылған гипотезасының, яғни тілдің көмегімен жаңа шындық жасалуы мүмкін екендігі туралы тұжырымының негізді екенін дәлелдейді. Сөз тілдің негізгі бірлігі болғандықтан, мұндай функцияны — жаңа оқиғаларды, жаңа шындықтарды және тіпті әлемнің жаңа бейнесін (бізді қоршап тұрған) құру функциясын - сөздің әр түрлі функцияларына жатқызуға болады.

Сөздің коммуникативті әлеуеті (сөз әрқашан байланысқа дайын), оның синергетикасымен, сиқырымен және манипуляциясымен түсіндіріледі. Сондықтан сөз, расында да үлкен әлеуметтік күшке ие құрал болып табылады, сол себепті де оны манипуляциялық мақсаттар үшін түрлі дискурста белсенді қолданады. Сөздің осы бір құдіретін қолдана отырып, сөз арқылы мүмкін емес әлем жасалады.

Сонымен тілдің даму барысында сөздің де мағыналық аясы кеңіп отырады. Тіл — тілдің лексемасында түрлі-түрлі мағынада жұмсалатын көп мағыналы сөздердің болуы сол тілдердің кедейлігін көрсетпейді, қайта оның байлығын, ондағы сөздердің мағыналық мүмкіндігінің молдығын, икемді және мәнерлі екендігін көрсетеді. Әрбір тілдің байлығы ондағы сөздердің санының молдығымен ғана өлшенбейді, сонымен қатар ондағы сөздердің мағыналық аясының кеңдігі, түрлі-түрлі мағынада қолданылуға икемділігі, мәнерлеуші, бейнелеуші тәсілдердің молдығымен де өлшенеді. Бұның өзі ондағы жеке лексемалардың семантикалық мүмкіндігімен байланысты.

Әдебиеттер

1. Khrumchenko D. The power of synergy in discourse: Exploring persuasive language in English mass media. Indonesian journal of applied linguistics. № 2, September 2023, – pp. 368-379. <https://ejournal.upi.edu/index.php/IJAL/article/view/63068>

2. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 319 б.

3. Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.

4. Барлыбаев Р. Қазақ тіліндегі сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы. Фил. ғыл. канд. ... дис. – Алматы: 1963. – 124 б.

5. Бөкей О. Повестер. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.

6. Ерубәев С. Менің құрдастарым. Роман. – Алматы: Атамұра, 2003. – 171 б.

7. Абай. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. – 720 б.

8. Шал ақын. Өлеңдері мен әдеби зерттеулері / Құрастырған: Ж.Сүлейменов. – Алматы: Баспалар үйі, 2015. – 344 б.

9. Мақатаев М. Аманат. Жыр жинағы / Құрастырған: А.Алтай. – Алматы: Атамұра, 2002. – 304 б.
10. Ганеев Б.Т. Порядок и хаос в языке // Мир науки, культуры, образования. – 2020. – №6 (85). – С. 698-701.
11. Klymenko O. Synergetic Linguistics as a New Philosophy of Language Studies, Theory and Practice in Language Studies, № 2, pp. – pp. 417-423. <https://tpls.academypublication.com/index.php/tpls/article/view/2206>
12. Манкеева Ж.А. Қазақ сөзінің синергиясы. – Алматы: Қазақ ұлттық университеті, 2021. – 272 б.
13. Кожаметова А. Тіл біліміндегі синергетика ғылымы. – Алматы: Tiltanym- 2022. №4 (88). – С. 41-50.
14. Жумагулова А.М. Қазақ дискурсының лингвосинергетикасы. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. 2021. № 3. – С. 12-18.

Ж.А. ЖАКУПОВ, Қ.Б. ТҮЙЛЕБАЕВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

СИНЕРГЕТИКА В СЕМАСИОЛОГИИ СЛОВА

Аннотация. Особый характер человеческой парадигмы в последующие периоды привел к когнитивному изучению языковой системы, ее единиц и отличительному реагированию на содержание и значение. Возрос интерес к образу человека в языке, к связи языка с сознанием. Тесная связь языковых единиц и их функционирование с психическими структурами и познавательными процессами стала основой ряда научных исследований.

Язык постоянно развивается. Развитие языка – это обмен, изменение, расширение, сужение и приобретение нового характера значения слова, составляющего этот язык. Основная причина, по которой слова претерпевают такие изменения, связана с расширением материи, явлений, их свойств, функций, а также с широким признанием этого понятия. Некоторые слова могут продолжать претерпевать неустойчивые изменения на протяжении веков. Это связано с внешними и внутренними факторами, влияющими на языковую систему, указанные факторы соответственно влияют на смену слов и их значений.

Статья посвящена явлениям, происходящим в системе языка, динамическим изменениям системы языка, в частности, синергетическому явлению в языковой системе, которое в связи с возрождением и введением в действие давно вышедших из употребления слов и фраз, их повторением в новых культурно-коммуникативных контекстах, постоянным движением и открытостью языковой системы формирует бесконечное увеличение значения и многозначность слов.

Ключевые слова: синергетика, лингвосинергетика, семасиология, хаос, конверсия, полисемия, эврисемия.

ZH. ZHAKUPOV, K.B. TUILEBAEYEV

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan

SYNERGY IN WORD SEMASIOLOGY

Annotation. The special character of the human-centered paradigm in later periods led to the cognitive study of the language system and its units and a distinctive focus on content and meaning. Interest in the image of a person in language, in the connection of language with consciousness has increased, the close connection of language units and their work with mental structures and cognitive processes has become the basis of a number of scientific studies.

Language is constantly in development, as it is a living phenomenon. Language development refers to the exchange, variation, change, expansion, narrowing, and acquisition of new meanings of words that constitute the language. The main reason for such changes in words is associated with the expansion of objects, phenomena, their properties and functions, as well as the widespread recognition of these concepts. Even some words can continue to undergo an unstable change over the centuries. This is due to external and internal factors affecting the language system, the listed factors affect the alternation of words and their meanings, respectively.

The article is devoted to the phenomena occurring in the language system, the dynamic change of the language system, in particular, the synergistic phenomenon in the language system, which forms an infinite increase in the meaning of words and expressions due to the revival and introduction of words and phrases that have long been out of use, their repetition in new cultural and communicative contexts, the constant movement and openness of the language system.

Keywords: synergetics, linguosynergetics, semasiology, chaos, conversion, polysemy, eurysemy.

References:

1. Khrumchenko D. The power of synergy in discourse: Exploring persuasive language in English mass media. Indonesian journal of applied linguistics. Vol. 13 No. 2, September 2023, – pp. 368-379. <https://ejournal.upi.edu/index.php/IJAL/article/view/63068>
2. Syzdyqova R. Qazaq әдеби тілінің тарихы. – Almaty: Ana tılı, 1993. – 319 b.
3. Qaliev B. Qazaq тілінің түсіндірме сөздігі. – Almaty: Memlekettik tildi damyту instituty, 2014. – 728 b.
4. Barlybaev R. Qazaq тіліндегі сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы. Fil. gyl. kand. dis. – Almaty: 1963. – 124 b.
5. Bökei O. Povester. – Almaty: El-şejire, – 2013.-384 b.
6. Erubaev S. Meniñ qūrdastarym.Roman. – Almaty, Atamūra, 2003. – 171 b.
7. Abai. Ensiklopedia. –Almaty: Atamūra, 1995. – 720 b.
8. Şal aqyn. Öleñderi men әдеби zertteuleri / Qūrastyrған: J. Süleimenov. – Almaty: Baspalar üii, 2015. – 344 b.
9. Maqataev M. Amanat. Jyr jinaғы / Qūrastyrған: A.Altai. – Almaty: Atamūra, 2002. – 304 b.
10. Ganeev B.T. Porädok i haos v iazyke // Mir nauki, kültury, obrazovania. – 2020. – №6 (85). – С. 698-701
11. Klymenko O. Synergetic Linguistics as a New Philosophy of Language Studies, Theory and Practice in Language Studies, № 2, – pp. 417-423. <https://tpls.academypublication.com/index.php/tpls/article/view/2206>
12. Mankeeva J.A. Qazaq söziniñ sinergiasy. – Almaty: Qazaq ұлттық universiteti, 2021. – 272 b.
13. Kozhaxmetova A. Til bilimindegi sinergetika gylymy. – Almaty: Tiltanym. 2022. № 4 (88). – 41-50 p.
14. Zhumagulova A.M. Kazak diskursynyn. Sh. Ualixanov atyndagy Kokshetau universitetinin xabarshysy. Filologiya seriyasy 2021. №3. 12-18.

Авторлар туралы мәлімет:

Жакупов Жантас Алтаевич – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Жакупов Жантас Алтаевич – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университетв имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhakupov Zhantas – doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Түйлебаева Куралай Биадилловна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Түйлебаева Куралай Биадилловна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Tuilebaeyeva Kuralay Biadilovna – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

М.Б. ИБРАЕВА

Назарбаев Университеті, Қазақстан, Астана

(e-mail: mribrayeva@nu.edu.kz)

ПОСТСУБМӘДЕНИЕТ ӨКІЛДЕРІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Жаһандану субмәдениетке елеулі түрде ықпал етуде. Субмәдениет жалпы өркениеттің дамуы және этносаралық қатынастан пайда болған ерекше құбылыс болып табылады. Әр субмәдениеттің өзіне тән тіл қатынастары яғни лексикасы, сөйлеу мәнері мен оны қабылдау ерекшеліктері болады.

Мақаланың негізгі мақсаты – субмәдениет ұғымын диахрониялық тұрғыдан талдау және қазіргі жастардың сөйлеу ерекшелігін зерттеп, тілдің эволюциясына әсерін анықтау. Мақалада субмәдениет ұғымының концептуалды мағынасы, постсубмәдениет өкілдерінің тілдік көрінісі және коммуникативті ерекшеліктері талданады. Жаһандану заманында субмәдениет трансформацияланып, орнына постсубмәдениет пайда болды. Постсубмәдениет кезеңінде жастардың барлығы виртуалды өмір сүргендіктен, топтық бірігуден гөрі жеке тұлғаға басымдық беріледі. Мақаланың негізгі бөлімінде қазіргі жастардың ауызша және жазбаша дискурста сленг, жаргондарды, англицизмдерді жиі пайдаланатыны дәлелденеді. Сленгизм жастарға сөйлеудегі шиеленісті жеңуге, коммуникацияға түсуге зор ықпал етеді. Сондай-ақ, қысқартулар, аббревиатуралар, дисфемизмдер кездесетіні анықталды.

Түйін сөздер: постсубмәдениет, тілдік бейне, диахрония, арнайы белгілер, дискурс.

Кіріспе. Ғылыми зерттеулерде субмәдениет мәдениет ішіндегі кішігірім мәдениетті құрайды. Субмәдениет теориясы бойынша әр субмәдениет қоғамнан оқшауланып, өз құндылықтарымен өмір сүреді. Субмәдениеттің тілдік коды қоғаммен бірге қалыптасады [1]. Субмәдениеттің теориялық концепциясы әр қырынан зерттеліп келеді. Профессор Ш. Блэкманнның пікірінше, субмәдениет теориясы жастар арасында өзекті және заманға сай өзгеріп толықтырылып отырады. Ғалым субмәдениетті әлеуметтанулық парадигмаға сәйкес өзгермелі хамелеон теориясы», – деп атап көрсетеді [2, 104]. Субмәдениетті құрайтын топтарға зер салсақ, әр заманға сай жаңа субмәдени топтар пайда болып, уақыт өте өзгеріп отырған. Деректер бойынша субмәдениеттердің пайда болуы мамандыққа, әлеуметтік жағдайға, жаңа трендтерге байланысты [3]. Бүгінгі таңда - технология заманында постсубмәдениет ұғымы пайда болды.

Мақаланың негізгі мақсаты – субмәдениет ұғымының семантикасын талдап, қазіргі жастардың тілдік ерекшеліктерін анықтау.

Субмәдениет мәселесі жүз жылға жуық уақыт бойы әлеуметтану, антропология, криминология, психология және психоанализ салалары тұрғысынан зерттеліп, жаңа ұғымдар пайда болды, мәселен кәсіби субмәдениет, діни субмәдениет, тұтынушылар субмәдениеті, нашақорлар субмәдениеті, иммигранттар субмәдениеті, киберқылмыс субмәдениеті, полиция субмәдениеті, постсубмәдениет [4,3]. Постсубмәдениеттің тілге, санаға әсерін когнитивті лингвистика, коммуникативті прагматика, риторика, стилистика және т.б. сала аясында зерттеу өзектілігі арта бастады [5, 6, 7, 8]. Біздің зерттеу жұмысымыз коммуникативті прагматикаға негізделеді.

Зерттеу нәтижелерін ғылыми мақалаларда, зерттеу жұмыстарында және тақырыптық талқылаулар мен дәрістерде пайдалануға болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Коммуникативті прагматика мәселелерін әртүрлі ғылым салаларымен ұштастырып қарастырған кең көлемді зерттеулерге жол ашып, ғылыми нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Мақала субмәдениет мәселесін әр қырынан зерттеген қазіргі заманауи ғалымдардың ұлттық және халықаралық теориялық концепцияларына негізделеді. Зерттеу әдебиетіне шолу жасау мақсатында жалпытеориялық әдіс басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысында субмәдениет ұғымының семантикасына диахрониялық талдау жасалды және қазіргі жастардың тілдік ерекшеліктерін анықтау мақсатында дискурсті талдау әдісі қолданылды. Негізгі зерттеу материалы facebook, twitter, Instagram әлеуметтік парақшаларынан алынды. Комментарийлер мен қысқа диалогтар талдауға алынды. Талдау әдісі негізгі материалға интерпретация жасауға оң септігін тигізді.

Зерттеуші ғалым-лингвист О.Б.Сиротинина және В.Е. Гольдинның авторлығымен жасалған модельге негізделген. Зерттеушілер осы модель бойынша сөйлеу мәдениетінің бес түрін ажыратқан. Олар толық функционалды, толық емес функционалды, орташа әдеби, әдеби жаргонды және тұрмыстық [9, 10]. Нақтылайтын болсақ, қазіргі жастардың тілі әдеби жаргонды түрге жатады (О.Б.Сиротинина және В.Е. Гольдинның ұсынған моделі бойынша), өйткені анықтамаға сәйкес топ мүшелерінің басым бөлігі сөйлеу барысында әдеби стильді қолданғанымен ауызекі тілге сүйенеді, арнайы сленгтерді жиі пайдаланады және экспрессивті лексика жиі кездеседі.

Жұмыстың жаңалығы субмәдениет ұғымына жаңаша көзқарас, қазіргі жастардың постсубмәдениет өкілі ретіндегі тілдік тұлғасын, сөйлеу мәнерін және экспрессивтік-бейнелік құралдарды қолдану ерекшеліктерін зерттеуде болып табылады.

Зерттеу нәтижелерін студенттерге арналған тақырыптық талқылауларда, дәрістерде және зерттеу жұмыстарында пайдалануға болады.

Талқылау мен бақылау. Субмәдениет мәдениеттің тармағы болғандықтан, әр субмәдениеттің өзіне тән белгілері болады. Субмәдениет арнайы құндылықтар, ұстанымдар, арнайы лексика секілді құрылымдық компоненттер негізінде қалыптасады. Тіпті, ортақ діни сенім де субмәдениеттің қалыптасуына негіз болуы мүмкін. Дегенмен, субмәдениет барлығына ортақ мәдениеттен лексикасымен, өмір сүру салтымен ерекшеленетін әлеуметтік топ болса да, ортақ мәдениетпен байланысты [10].

Субмәдениет туралы алғашқы ғылыми еңбектер Ұлыбритания жастарының субмәдениеттерін зерттеуден басталған. Әуелде субмәдениет теориясының алғышарты Ұлыбританияның жас жұмысшыларында құндылық жоқ деген ойдан туындаған [11]. Субмәдениет ұғымының этимологиясы бойынша «суб» қоғамның консервативті үлгілеріне қарама-қайшы ойлау жүйесін білдіреді [11]. Деректерге сай субмәдениеттің ғаламдық, жанама және виртуалды түрлері бар [12]. Сонымен қатар, жастардың өмір сүру салтына музыка жақын болған соң, музыкалық субмәдениет түрі көп таралған десек болады. «Субмәдениет» ұғымы алғашқы рет 1914 жылы ағылшын құжаттарында қолданылған [13]. Сол кездегі құжаттарға сүйенсек, субмәдениет жеке адамдар тобы және олардың мәдениеті деген мағынаға ие болған. Дегенмен, уақыт өте мағынасы толықтырылып, аясы кеңейе түскен. Оның дәлелдемесі ғалымдардың «субмәдениет» ұғымын әртүрлі деректерде түрлі мағынада қолдануы. Америкалық зерттеуші Д. Милтон Йингер «субмәдениет» ұғымының 100-ден астам түсініктемесі мен сипаттамасы берілген кітаптарды зерттеген екен [15]. Субмәдениет ұғымын анықтау барысында әртүрлі пікірлер болғандықтан, бұл ұғымның мағынасын үш түрге бөлуге болады:

- әр мәдениет шеңберінде ортақ стандарттарға шектеу қоятын бағыт;
- белгілі бір мәдениет ішінде өз құндылықтары, тілі, киім стилі не әдеттері бар топ;
- мәдениет ішінде көпшіліктің құндылықтарымен шиеленісу себебінен туындаған топ [15].

XX ғасырдың ортасында америкалық әлеуметтанушы Милтон Гордон ғылыми еңбегінде «субмәдениет» ұғымына жеке тұлғаның қалыптасуына әсер ететін факторлар жиынтығы деген анықтама ұсынған. М.Гордонның пікірінше, «субмәдениет» – таптық статус, аймақ, өмір сүру түрі, этникалық шығу тегі, діні секілді жеке әлеуметтік жағдайлардан тұратын тұтас функционалды бірлікті құрайтын ұлттық мәдениеттің кластері. Аталмыш ғылыми еңбекте «субмәдениет» тар мағынада ортақ ерекшеліктері бар жастар мәдениетін білдірсе, кең мағынада ұлттық мәдениет ішіндегі кез келген (жастар ғана емес) топтардың мәдени ерекшеліктерін білдіреді [13]. Ал, 1950 жылы америкалық әлеуметтанушы Дэвид Рисмен өзінің «The Lonely Crowd» атты еңбегінде «субмәдениет - бұл азшылық топтардың құндылықтары мен стилі» деген қорытындыға келген [14]. Осы айтылған пікірдің сабақтастығын келесі ғалымның еңбегінен көруге болады. Британиялық профессор Дик Хэбдидж өзінің «Subculture: The meaning of style» атты кітабында «субмәдениет көпшілік қабылдаған стандарттармен келіспейтін топтан құралады», – деп тұжырымдаған [14]. Сонымен, субмәдениет ұғымының мағынасы жан-жақты болғандықтан, оны зерттеу мәселесі әлі де өзектілігін жоғалтпаған. Ойымызды жалғастыратын болсақ, XX-ғасырдың ортасынан бастап, субмәдениет мәселесі батыста да, жақын шетелде де терең зерттелді. Осы мәселенің зерттеуіне көп үлес қосқан батыс профессорлардың бірі Росс Хаенфлер. Ғалым «Subcultures: The Basics» атты кітабында субмәдениеттің басты ерекшеліктерін, топ мүшелерін, себептерін және қоғамның көзқарасын суреттеген [15]. Дей тұрғанмен, Р. Хаенфлер субмәдениетке жалпы түсінік берсе, субмәдениетті егжей-тегжейлі зерттеген басқа да еңбектер бар. Мысалы, Дэвид Хесмондальдың «Subcultures, Scenes or Tribes? None of the above» атты еңбегінде музыка түрлері субмәдениет тұрғысынан қарастырылған [16]. Зерттеу авторы музыканың түрлі бағыттарын зерттей келе (рок, регги, металл, т.б.) жаңа субмәдениеттердің пайда болу теориясына қарсы шығады.

Ресей зерттеушілері В.И. Курбатов, Ю.Г. Волков және К.В. Воденко бүгінгі таңдағы жастардың онлайн субмәдениетін қалыптастыру мәселесін зерттеген. Зерттеушілердің пікірінше, жастар виртуалды өмірді көбірек ұнататындықтан, жаңа құндылықтарға бет бұрып, жеке субмәдениет қалыптастыра білген [17].

Субмәдениетті зерттеудің басқа үлгісін – Е.О. Смирнованың «Современная Детская Субкультура» атты еңбегінен көруге болады [18]. Осы еңбекте Е.О. Смирнова сыртқы факторлардың әсерінен пайда болған балалар субмәдениетін сипаттайды. Зерттеуші субмәдениет балалардың өміріне зиян келтіреді деп қарсы пікір білдірген [18, 20].

Жеке топтардың өмір сүруі көбінесе белгілі бір жұмыс түрлерімен байланысты (кәсіби қауымдастықтар, ұлттық бірлестіктер және т.б.). Субмәдениет өкіліне имидж деген жай ғана сыртқы келбет емес, ол субмәдениеттің құндылықтарын насихаттауға арналған маңызды құрал. Бүгінгі таңда көпшілікке белгілі рок, хиппи, панк, гот, эмо және тағы сондай сияқты субмәдениет түрлері XX-ғасырдың ортасынан бастап пайда болды. Ал, соңғы жылдары ғаламтордың даму және қолжетімді болу нәтижесінде К-рор, аниме және e-boy/e-girl тәрізді субмәдениет түрлерінің саны арта бастады. К-рор мәдениет мүшелерінің ортақ қызығушылығы – Корея өнері мен мәдениеті. К-рор мүшелері – жастар және олардың ортақ лексикасы, және көпшіліктен айрықша қылатын ерекше киім үлгілері бар. Одан кейін тізімде геймерлер, хип-хоп және аниме ұнататындар орналасқан. Сонымен, зерттеушілер түрлі субмәдениеттерді сипаттай келе, тіл әр субмәдениетті бір-бірінен ерекшелейтін ең маңызды фактор деген тұжырым жасайды: «Субмәдениеттер стилистикалық өрнектерімен, әсіресе тілімен, музыкасымен, киімімен және биімен бір-бірінен ерекшеленеді» [19]. Біздің пайымдауымызша, субмәдениеттердің типологиялық параметрлері ретінде келесі тілдік сипаттамаларды атауға болады: лингвоцентризм, бетпе-бет немесе виртуалды қарым-қатынас және сөйлеу ерекшеліктері. Субмәдениеттер лингвоцентризмі туралы айтар болсақ, тіл, бір жағынан, субмәдени қоғамдастықтың қарым-қатынас құралы ретінде, ал екінші жағынан, субмәдениет өкілдерін біріктіретін материал ретінде қолданылады.

Пандемияға дейін елімізде Q-POP субмәдениеті қарқынды түрде дамыған. *Q-pop Qazaq* (pop (Қазақ поп) сөзінен шыққан аббревиатура) — 1990 жылдары батыстық электроника, электропоп, хип-хоп, билейтін музыка, заманауи ритм-н-блюз (R'n'B) элементтерін өз бойына сіңірген, Оңтүстік Кореяда құрылған K-pop жанырынан бастау алған жаңа музыкалық жанр, субмәдениет. Бұл жанрдың негізін қалаушысы 2015 ж. Q-pop бағытына түрткі болған Ninety One тобы. Көпке ұзамай Q-pop бағытына еліктейтін сумәдениеттер пайда бола бастады. Алайда, компьютеризация заманы қарқынды дамып, жастар виртуалды өмірге көп жүгіне бастағандықтан субмәдениеттің өзектілігі жойылып, постсубмәдениет пайда болды. Постсубмәдениет дегеніміз өзін таныту үшін топтық бірігуден гөрі жеке тұлғаға басымдық беріледі [20, 258]. Байқағанымыздай, постсубмәдениетте ережелер, аутенттілік, идеологиялық міндеттеме болмайды. Сайып келгенде, аутентті, өзгермейтін субмәдениет жоқ.

Дискурс тұрғысынан қарастырсақ, субмәдениет мүшелерінің сөзінде арнайы лексика түпнұсқада пайдаланылатынын байқауға болады. Мәселен, спорттың экстремалды түрлері: паркур, скейтинг, бейсджампинг, т.б.. Экстремал-спортсмендердің негізгі мақсаты трюктерді орындау. Олар үшін тіл (оның ішінде ағылшын/орыс тілінен енген терминология) арнайы саладағы ұғымдарды атау тұрғысынан маңызды, мысалы, «рол – баспен аударылып түсу», «манки – тосқауылдардан секіру», скейтерлер үшін «грэб – скейтбордты қолмен ұстап тұрып жасайтын трюк». Музыкант-металлистер үшін («полив, бомбилово») ойынның техникасы, дыбысталуы («мясо, кач»), халықтың көңіл-күйі («жесть, жесткач»), ал гот пен эмо үшін дүниетанымдық ұстанымдар мен сезімдер маңызды [3, 96]. Көріп отырғанымыздай, субмәдени топтардың лексикасында орыс тілінен енген қысқа, бірбуынды сөздер жиі кездеседі. Жастардың өзара сөйлескенде және жазысқанда көбінесе сленг не арнайы лексикадан құралған ортақ тілді жиі пайдаланатыны айқындалды:

ауызекі тілде пайдаланатын сленг: бабло – «ақша», клёво/ляпаста – «жақсы», лафа/ништяк – «керемет», облом – «ойдың іске аспауы», расслабуха – «демалу», тормоз – «баяу шешім қабылдау», угарать – «көңіл көтеру», хавать – «тамақ ішу», по барабану «бәрібір», прикольно «қызық», қоянның суретін салу «қашу», т.б.;

оқумен байланысты өте жиі қолданылатын арнайы жаргонизмдер: дин – «декан», органайзер «педагог-ұйымдастырушы», сикьюр – «күзетші», дроп жасау – «курстан шығу», чейр – «меңгеруші», апгрейд «жақсару», мидка «аралық жұмысы», «асайнмент» тапсырма, атенданс «сабаққа келу», финалдар «емтихандар», т.б.

Ойымызды тұжырымдайтын болсақ, бұл жерде сленгизм әлеуметтік топтың құрылуына, топ мүшелерінің бір-бірімен бірігуіне зор ықпал етеді.

Қазіргі жастар сөзінде қысқартуларды, аббревиатураларды және ресми тілден гөрі ауызекі тілді көбірек пайдалануы олардың лексикасына тән ерекшелік. Жастардың сөзінде интеркаляциялық бірліктер жиі кездеседі. Сонымен қатар, олар бір-бірімен көбінесе эмодзи, смайлик/суреттер арқылы жазбаша хабарласады. Синтаксис тұрғысынан қысқа, толық емес жай сөйлемдер мен лепті сөйлемдерді жиі пайдаланатыны айқындалды: ...АҚШ-тан келдім. Қалаларын араладым. Әдемі, ништяк екен! Возможность болса тағы тұруға болады.

...Ағам музыкант, ммм үлкен. Өзімен өзі. Прикольно.

Төменде келесі дискурс берілген:

- Бүгін «Старбаксқа» барып қайтатын шығармын.
- Уау! Қосыламын.
- Осындай прикид қалай, үлкен бе?
- Емес.
- Бро, ботаникалық бақта фотосессия ұйымдастырайық. Поугараем.
- Облом, мен қатыса алмаймын.
- Оқуды бітірісек!
- OMG, қашан расслабуха!
- Дроп жасаймын не топтан шығатын шығармын...

- Эдвайзеріңмен сөйлесіп көрсенші. Тормоздаңба, әлі уақыт бар.
- Ертең соңғы үш тарау бойынша мидқа.
- Ааа, по барабану, үлгермеймін.
- Билеп расслабуха ұстайық.
- Пре-жиза!
- Субмәдениетті ұнатпайтын хейтерлер көп, бірақ біз қатты ерекшеленбейміз.

Мимишныймыз (күледі). Біз Q-rop-тың фан-клубындамыз.

Сонымен, дискурстан байқағанымыздай, орыс тілінен енген сленгтер, жаргонизмдер, қысқартылған сөйлемдер жиі пайдаланылған және бір-бірін оңай түсінетіні көрінеді.

Студент-жастардың лексикасын қарастыратын болсақ:

OMG «апыр-ай», LOL «ха-ха», РКМ «рақмет», неғо «это...» тәрізді қысқартулар және я думаю так «менің ойымша» қыстырма сөзі жиі байқалады. Сонымен қатар музыкалық терминдер де жиі кездеседі: бойз-бенд «ұлдар тобы», батл «күрес», фанмитинг «жанкүйерлер кездесуі», eaglez «топ атауы», project «жоба», фан-клуб «жанкүйерлер тобы», той-поп «тойға қатысу», казахская айдентика «қазақ бірегейлігі», фан-зона «жанкүйерлер зонасы», «шабашка», таргет «мақсат», лайкать «дауыс беру», балапанчик, лейбл «атау», синглмен «жалғыз», вижувал «көрнекі», фандом «жанкүйерлер ұйымы», тоталитарлы «толық тұтас», мимишный, пре-жиза «өмір», бро «достым», диарс «қымбаттым», камбэк «қайту», халфать «жартылай», хейтер «қарсы шығушы», герл-бенд «қыздар тобы», бьюти-тренд «әдемілік үрдісі», айдол «солист», пиарить «жарнамалау», сабгруппа «шағын топ», макнэ «ең кіші топ мүшесі», лайтстик «топ мүшелерінің арнайы белгісі», т.б. секілді арнайы лексика. Бұл жастардың жиілік сөздер тізімі. Осы лексика арқылы олардың бір-бірімен оңай түсінетіні байқалады.

Білім саласында жүрген жастар ойын дәлелдеуде қыстырма сөздерді белсенді қолданады. Мәселен, меніңше, менің ойымша, деп ойлаймын, т.б. дискурсивті сөз тіркестері баяндаудың логикалық құрылымына оң септігін тигізетіні байқалады. Оны келесі мысалдардан көруге болады. Меніңше, музыка адамға жақсы әсер етеді. Оқудан не басқа жерден шаршап келгенде ұнататын музыка тыңдаса релаксация болады. Субмәдениеттің теріс әсері бар шығар, бірақ ол жағымсыз субмәдениеттер, мысалы скинхедтер.

Әрқайсысының өзінің ұнататын ісі болу керек. Меніңше, ол іс жағымды бейбіт болу керек деп ойлаймын. Сонымен қатар, негізі, сөйтіп, сонымен, әрине сияқты қыстырма сөздер жиі кездеседі: Биге мен, негізі, бала кезімнен қызыға бастадм, бірақ билемедім. Ұялдым ба... Сөйтіп, оқуға түскен соң, екінші курста студенттермен бірігіп, өзіміз билей бастадық. Жақсы... Мысалы, там, туыстардың тойында, студенттік кештерде, іс-шараларда билеп береміз. Кей кезде флешмоб ұйымдастырамыз.

Байқауымызша, пікір бөліскенде ойын дәлелдеп, тыңдаушыны көндіру олар үшін өте маңызды. Мен есімдігін және бірінші жақтың көпше түрін пайдалануы жеке тұлғаға басымдық берілетінін аңғартады. Бізді түсіну – ол өнер. Көбінесе жастар біздің биімізді қалайды. Біз солай көңіл көтереміз сабақ арасында. Ата-аналарымыз қарсы емес, бізде жаман мақсат жоқ.

Стилистика тұрғысынан талдайтын болсақ, қазіргі жастарға метонимия, метафораларды жиі болмаса да қолдану тән: Димашқа бардық (Д.Құдайберген концерті), жақсы өтті, ол бьюти-трендтің нағыз үлгісі. Оның дауысын тыңдай берем, маған бальзам ол. Балаларға (мүгедек балаларға) медициналық жабдық алуға жақсы жиналды (көрермен/ақша). Ол project-ті кім ойлап тапты? Қазақ айдентикасын вижувал көрсетті (әншілер).

Кеше бірсыпыра балалармен кафеде кездестік. Так себе. Дизайн прикольный бірақ іші тас. Расслабуха болды, поутарали.

Қазіргі жастардың дисфемизмдерді жиі болмаса да пайдаланатыны анықталды. Оны келесі мысалдардан көруге болады. Бұл - ақпа құлақ, неше рет айтылса да өзінікін істей береді. Менің сіңілім ақ саусақ, көп нәрсеге икемі жоқ. Неше рет жаздым сендерге, соқырсыңдар ма? Жастардың дисфемизмдерді пайдалануын біз мінездің қызбалығымен, шыдамсыздықпен және уақыттың тығызыдығымен байланыстырамыз.

Нәтижелер. Зерттеу нәтижесінде жастарға англицизмдерді пайдалану тән ерекшелік екені анықталды. Провайдер, сингл, секьюрити, ремейк, абьюз, хейтер секілді т.б. англицизмдер жиі кездеседі.

Зерттеу нәтижесін диаграммадан көруге болады.

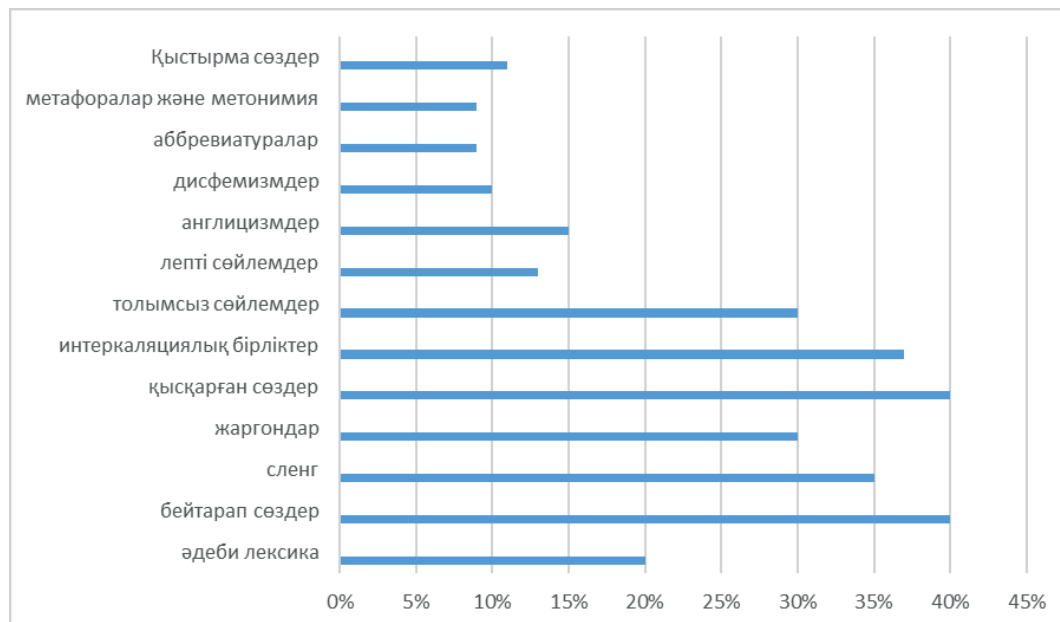

Диаграмма – 1 Жастардың лексикалық бірліктерді қолдану жиілігі

Ірі трендтерге ғана назар аударсақ, бейтарап пен қысқарған сөздер көп пайдаланылады және интеркаляция жиі кездеседі. Сондай-ақ, сленг пен жаргондар жоғары деңгейде орын алған.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде субмәдениеттің эволюциясын және жастардың сөзін талдай келе мынандай қорытынды жасауға болады:

- субмәдениет әлеуметтік қауымдастық ретінде этнос, шығу тегі, діні, жасы, тұрғылықты жері, кәсібі, әлеуметтік жағдайы секілді факторлар негізінде қалыптасады. Алайда, бүгінгі таңда заманауи үрдістердің бірі цифрлік технология болғандықтан виртуалды қарым-қатынас қарыштап дамып постсубмәдениет өзектілігі арта түсті. Постсубмәдениетте топтық бірігуден гөрі индивидуализация басым;

- жастар әсіресе қысқарған сөздер мен бейтарап сөздерді ең көп пайдаланады;
- жастар сөзінде метафоралар мен метонимия тәрізді амал-тәсілдерді және аббревиатураларды аз пайдаланады;
- жастардың сөзінде интеркаляцияға ұшыраған сөздер, сленг, жаргондар, т.б. қолданылу аясы жағынан жиі кездеседі.

Қорытынды. Субмәдениет өте кең және көпқырлы ұғым. Жаһанданған әлемде ақпараттық технология мен постмодернистік қоғам субмәдениеттің трансформациялануына басты себеп болды. Бүгінгі таңда виртуалды субмәдениет жастар арасында жақсы дамығандықтан, топтық ынтымақтастықтың орнына жеке тұлғаға екпін қойылады. Тіл субмәдени қоғамдастықтың қарым-қатынас құралы және субмәдениет өкілдерін біріктіретін маңызды құрал. Жастар сөзінде қысқартуларды, аббревиатураларды, сленг пен жаргондарды, англицизмдерді, т.б. және ресми тілден гөрі ауызекі тілді көбірек пайдаланатыны анықталды. Негізінен, бір саланың сленгтері мен жаргондары және т.б. лексикалық бірліктері екінші саламен өзара әрекеттесіп, әдеби тілге әсер етеді.

Постсубмәдениетті диахрониялық тұрғыдан және жастардың тілдік ерекшелігін зерттеу бүгінде белсенді түрде жалғасуда. Келесі зерттеулерде постсубмәдениет өкілдерінің

лексикалық құрамына, көлеміне гендерлік сипаттама тұрғысынан корреляциялық талдау жасау, сонымен қатар орта буынды тілдік ерекшелік тұрғысынан зерттеу перспективалы болып табылады.

Әдебиеттер

1. Ерофеева Т.И. Субкультура в лингвистическом освещении // Социо-е и психолингвистические исследования. – М.: – 2013. – № 1. – С. 5-10.
2. Blackman Shane. Subculture Theory: An Historical and Contemporary Assessment of the Concept for Understanding Deviance // *Deviant Behavior*. - 2014. – №35 (6). – pp. 496-512.
3. Ерасов Б.С. Специальная культурология. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 591 с.
4. Chijioke J. Nwalozie. Rethinking Subculture and Subcultural Theory in the Study of Youth Crime - A Theoretical Discourse // *Journal of Theoretical and Philosophical Criminology*. – 2015. – №7. – pp. 1-16.
5. Щепанская Т.Б. Символика молодежной субкультуры: опыт этнографического исследования системы 1986-1989 гг. – М.: Наука, 1993. – 340 с.
6. Гольдин В.Е. Речевая культура. – М.: Наука, 1997. – 413 с.
7. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
8. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
9. Сиротинина О. Б. Характеристика типов речевой культуры в сфере действия литературного языка // *Проблемы речевой коммуникации*. – 2003. – №2. – С. 3-20.
10. Дэвид Д., Джери Дж. Большой толковый социологический словарь. – М.: Наука, 2001. – 371 с.
11. Ryan M. *Cultural studies: A practical introduction*. Н.: Wiley, 2010. – 210 p.
12. Thornton S. *Club cultures: Music, media, and subcultural capital*. С.: Polity Press, 1996. – 302 p.
13. What is subculture? // *An introduction to Japanese subcultures*. Keio University. URL: <https://www.futurelearn.com/info/courses/intro-to-japanese-subculture>.
14. Yinger J. M. Contraculture and subculture // *American sociological review*. – US: American Sociological Association. – 1960. - №25 (5). – pp. 625-635.
15. Haenfler R. *Subcultures: The basics*. L.: Routledge, 2013. – 192 p.
16. Hesmondhalgh D. Subcultures, Scenes or Tribes? None of the Above // *Journal of Youth Studies*. – 2005. - №8 (1). – pp. 21-40.
17. Курбатов В.И., Волков Ю.Г., Воденко К.В. Молодежная субкультура в сетевых сообществах: приоритеты молодежи в социальных сетях и трансформация социально-информационного поведения // *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. – 2019. – №10 (96). – С. 34-38.
18. Смирнова Е.О. Современная детская субкультура. – М.: Наука, 2015. – 125 с.
19. Андреев В.К. Лингвистические параметры типологизации современных молодежных субкультур // *Вестник Волгогр. гос. ун-та. Языкознание*. – 2011. №1 (13). – С. 92-98.
20. Жаркова М.А. Максимова О.А. Молодежные пост (субкультуры) в контексте становления постмодернистского и информационного общества // *Вестник экономики, права и социологии*. – 2012. – № 3. – С. 257-261.

М.Б. ИБРАЕВА

Назарбаев Университет, Казахстан, Астана

ЯЗЫКОВОЙ ПОРТРЕТ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ПОСТСУБКУЛЬТУРЫ

Аннотация. Глобализация существенно влияет на субкультуру. Субкультура – это особое явление, возникающее в результате развития цивилизаций и межэтнических отношений.

Каждая субкультура имеет свои языковые отношения, т.е. лексику, стиль речи и особенности ее восприятия.

Основная цель статьи – проанализировать понятие субкультуры с диахронической точки зрения, изучить особенности речи современной молодежи, определить ее влияние на эволюцию языка. В статье анализируется концептуальное значение понятия субкультура, языковое выражение и коммуникативные особенности представителей постсубкультуры.

Методы исследования: общетеоретический метод, диахронический анализ, дискурсивный анализ. Исследовательская работа основана на модели культуры речи.

В эпоху глобализации субкультура трансформировалась в постсубкультуру. В постсубкультурный период молодежь отдает предпочтение виртуальному миру, а индивидуализация становится приоритетнее групповой сплоченности. Сленгизм способствует преодолению напряжения в речи и развитию коммуникации. Также встречаются аббревиатуры и сокращения, дисфемизмы в речи.

Ключевые слова: постсубкультура, языковой образ, диахрония, отличительные черты, дискурс.

M.B. IBRAYEVA

Nazarbayev University, Kazakhstan, Astana

LANGUAGE PORTRAIT OF POSTSUBCULTURE REPRESENTATIVES

Annotation. Globalization significantly affects subculture. Subculture is a special phenomenon that arises due to the development of general civilizational and interethnic relations. Each subculture has its own language relations, i.e. lexicon, style of language and special features of perception.

The main goal of the article is to analyze subculture from the diachronic point of view, study the speech features of modern youth, and determine its influence on language evolution. The article analyzes the conceptual meaning of the concept subculture, language expression and communicative features of postsubculture representatives.

Research methods: general theoretical method, diachronic analysis, discursive analysis. The research work is based on the model of speech culture.

In the era of globalization, subculture was transformed and replaced by postsubculture. In the postsubculture period, since young people prefer the virtual world, individualization has become a priority over group cohesion. In the main part of the article, it is proved that modern youth often use slang, jargons, anglicism, etc. in oral and written speech. Slangism has a great influence on overcoming tension in speech and developing communication. Moreover, abbreviations, dysphemism are met in the speech.

Keywords: postsubculture, language image, diachronic, distinctive features, discourse.

References

1. Erofeeva T. I. Subkul'tura v lingvisticheskom osveshhenii // Socio- i psiholingvisticheskie issledovaniya. – M.: – 2013. – № 1. – S. 5-10.
2. Blackman Shane. Subculture Theory: An Historical and Contemporary Assessment of the Concept for Understanding Deviance // Deviant Behavior. - 2014. - №35 (6). – P. 496-512.
3. Erasov B.S. Special'naja kul'turologija. – M.: Aspekt-Press, 2000. – 591 s.
4. Chijioko J. Nwalozie. Rethinking Subculture and Subcultural Theory in the Study of Youth Crime – A Theoretical Discourse // Journal of Theoretical and Philosophical Criminology. – 2015. №7. – P. 1-16.
5. Shepanskaja T.B. Simvolika molodezhnoj subkul'tury: opyt jetnograficheskogo issledovaniya sistemy 1986-1989gg. – M.: Nauka, 1993. – 340 s.
6. Gol'din V. E. Rechevaja kul'tura. – M.: Nauka, 1997. – 413 s.
7. Karasik V. I. Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 s.

8. Karaulov Ju. N. Russkij jazyk i jazykovaja lichnost'. – M.: Izdatel'stvo LKI, 2010. – 264 s.
9. Sirotinina O. B. Harakteristika tipov rechevoj kul'tury v sfere dejstvija literaturnogo jazyka // Problemy rechevoj kommunikacii. – 2003. – №2. – S. 3-20.
10. Devid D., Dzheri Dzh. Bol'shoj tolkovyj sociologicheskij slovar'. – M.: Nauka, 2001. – 371 s.
11. Ryan M. Cultural studies: A practical introduction. H.: Wiley, 2010. – 210 p.
12. Thornton S. Club cultures: Music, media, and subcultural capital. – C.: Polity Press, 1996. – 302 p.
13. What is subculture? // An introduction to Japanese subcultures. Keio University. URL: <https://www.futurelearn.com/info/courses/intro-to-japanese-subculture>.
14. Yinger J. M. Contraculture and subculture // American sociological review. – US: American Sociological Association. – 1960. - №25 (5). – P. 625-635.
15. Haenfler R. Subcultures: The basics. L.: Routledge, 2013. - 192 p.
16. Hesmondhalgh D. Subcultures, Scenes or Tribes? None of the Above // Journal of Youth Studies. – 2005. - №8 (1). – pp. 21-40.
17. Kurbatov V.I., Volkov Ju.G., Vodenko K.V. Molodezhnaja subkul'tura v setevyh soobshhestvah: priority molodezhi v social'nyh setjah i transformacija social'no-informacionnogo povedenija // Gumanitarnye, social'no-jekonomicheskie i obshhestvennye nauki. – 2019. – №10 (96). – S. 34-38.
18. Smirnova E.O. Sovremennaja detskaja subkul'tura. – M.: Nauka, 2015. – 125 s.
19. Andreev V.K. Lingvisticheskie parametry tipologizacii sovremennyh molodezhnyh subkul'tur // Vestnik Volgogr. gos. un-ta. Jazykoznanie. – 2011. №1 (13). – S. 92-98.
20. Zharkova M.A. Maksimova O.A. Molodezhnye post(subkul'tury) v kontekste stanovlenija postmodernistskogo i informacionnogo obshhestva // Vestnik jekonomiki, prava i sociologii. – 2012. – № 3. – S. 257-261.

Автор туралы мәлімет:

Ибраева Меруерт Баянқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің ассистент профессоры, Астана, Қазақстан.

Ибраева Меруерт Баяновна – кандидат филологических наук, ассистент профессор Назарбаев Университета, Астана, Казахстан.

Ibrayeva Meruyert Bayanovna – candidate of philological sciences, assistant professor of Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

G. ZH. ISKAKOVA¹

*D.S. RYSPAYEVA²

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan^{1,2}

(e-mail: g.ristina@mail.ru¹, DRyspayeva@shokan.edu.kz²)

***LANGUAGE AND EMOTIONS: EMOTIONAL LEXICON IN A LITERARY TEXT
(based on the works of A. Kekilbayev, Ch. Aitmatov)**

Annotation. The study focuses on exploring the ways emotional lexicon is conveyed in literary works. Grammatical, particularly syntactic, semantics play a crucial role in revealing the content of a work. Emotions are among the most profound manifestations of the human psyche. Language serves not only as a means of communication but also performs evaluative and descriptive functions, expressing various moods and experiences of a person. A. Kekilbayev and Ch. Aitmatov are writers who skillfully use linguistic tools to express, depict, and describe emotions, to reveal the character's image, and convey their inner "self" to the reader as it is. The aim of the study is to examine the lexical and grammatical means of expressing the category of emotionality based on the literary works of A. Kekilbayev and Ch. Aitmatov. The research explores the ways emotions are conveyed in language, the linguistic means of expressing psychological states in a literary text, and conducts a linguistic analysis of the emotional states of characters in the works. An analysis of theoretical concepts in both domestic and foreign linguistics concerning the study of emotionality has shown that any emotion carries an evaluative character. Based on the analysis of A. Kekilbayev's "*Kui*" and Ch. Aitmatov's "*The Day Lasts More Than a Hundred Years*", linguistic units that denote such emotional states as "fear" and "joy" were identified, revealing that the authors use phraseological expressions to more accurately convey the emotional states of their characters.

Keywords: literary text, emotional lexicon, Naiman ana, emotional state 'fear', 'joy'.

Introduction. From the perspective of the contemporary level of linguistic development, the issues of human factors manifesting in language, i.e., linguistic personality, are highly relevant. Consideration of the dialectical unity of the communicative and cognitive functions of language with the function of expressing emotions reveal the meaning of language as a universal tool. Language conveys the human worldview, diverse emotional states, artistic expressions, and national identity, among other elements.

One of the most powerful manifestations of the human soul are emotions. Language not only serves as a means of communication and reveals thoughts but also expresses, evaluates, and depicts various moods and emotions of a person. Such phenomena of the human soul as "love and hate", "anger and pleasure", "joy and sorrow", "surprise and confusion" are expressed through the language. There are still many unexplored, undiscovered and undefined aspects of the expression of emotions in the language in Kazakh linguistic. One of the most complex tasks is defining the essence, properties, types and characteristics of the one of multilayered human soul mystery – emotion.

---

* This research is funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grand No. AP23487659 «Formation of cultural values and civic identity in the multilingual environment of Kazakhstan in the era of globalization").

The aim of the present research is to study the lexical and grammatical means that reveal the category of emotionality on the basis of literary texts' analysis. To achieve the aim of the research, the following objectives are set:

1) to review the works of scholars who have studied the ways of conveying human emotions in language;

2) to study the linguistic means of expressing psychological states of a person in a literary work;

3) to conduct analysis of the linguistic characteristic of the emotions of the characters on the works of such writers as A. Kekilbayev and Ch. Aitmatov on the theme of "mankurt sana" – "mankurt consciousness".

The materials for the study include novella of A. Kekilbayev "Kui" and Ch. Aitmatov's novel "The Day Lasts Longer Than a Hundred Years". The subject of the study emotive lexicon that expresses human feelings.

A person's emotions clearly reflect feelings about his/her relatives, friends, and neighbours, as well as feelings to the Motherland and people. Emotions indicate not only a person's mood, but also intentions and intelligence. Individuals' emotional levels are influenced not only by their natural features, but also by social circumstances. From this perspective, studying the emotional lexicon in the context of the concept of "mankurt sana" – "mankurt consciousness", which is based on a specific historical event of a people, is of great importance. Based on the hypothesis of the research, a model of the emotional lexicon study of the concept "mankurt sana" – "mankurt consciousness" from a psycholinguistic point of view.

Methodology and research methods. Since the research involved the analysis of a literary text, a comprehensive text analysis method, namely contextual analysis, was used. Although a number of scholars have examined emotionality and expressiveness, there are few comprehensive works that investigate the ways in which human emotions are conveyed in language through literary works. As a result, theoretical research methods are used to study and classify scholarly works, both international and domestic. These theoretical approaches are relevant to the analysis of literary sources. The descriptive-analytical method was employed to characterize the linguistic phenomenon under investigation, understand scholars' opinions and draw conclusions.

Statistical analysis was applied to identify and quantify linguistic units reflecting emotions within the selected works. According to S.B. Koyanbekova: "In psychological and linguistic studies, there are two approaches to analyse human emotions:

- to study human emotions through their expression in language by identifying the emotional experiences inherent to humans;

- to analyse the world of human feelings by identifying emotional means in language" [1, 16].

In the present research work, we attempted to apply the first approach, that is to analyse emotional experiences and their expression in language.

Discussion and observation. In Kazakh linguistic, several scholarly works have been published on certain aspects of emotionality and expressiveness. Notably, Sh.I. Nurgozhina [2] investigated emotionally expressive language in the colloquial speech of the Kazakh language, A.A. Musabekova [3] explored linguistic means of expression and emotions in contemporary Kazakh journalism, B.S. Zhonkeshov [4] studied the linguistic nature of emotionality, K.S. Saryshova [5] focused on set expressions reflecting emotions, S.B. Koyanbekova [1] (Koyanbekova, 2008) examined expressiveness from a stylistic perspective and E.E. Tuyte [6] (Tuyte, 2013) analysed the linguistic nature of psychological states.

In the study of the category of emotionality in the Russian linguistics, the term "emotiology" or "linguistic theory of emotions" was introduced by a linguist from the Volgograd Linguistic College. A specific field was initiated by V.Ya. Shakhovskiy. V.I. Shakhovskiy argues that it is necessary to distinguish between emotionality in linguistics and emotionality in psychology, and he believes that the term "emotivity" should be used in linguistics [7, 234]. However, the terms "emotionality" and "emotivity" are still used synonymously.

In linguistics, the peculiarities of using emotionally expressive lexicon in the works of individual writers have also become a special subject of research. For example, K.M. Nurmukanov's *"Emotionally Expressive Lexicon in the Dramatic Works of M. Auezov"* [8] and A.G. Sembayev's scholarly work *"Emotionally Expressive Lexicon in Literary Works (Based on the Works of O. Bukeyev)"* [9].

Speaking about the ways of creating emotionally expressive words, H.M. Nurmukanov said that, first, the emotional meaning is immediate in the semantics of the word (қарағым [karagym] – "dear", бұлік [būlik] – "mischievous"), second, the emotional tone can be altered in meaning (өгіз [ögiz] – "ox", қалпақ [qalpaq] – "hat"), context (atmosphere), tone of voice (Шырақшыңмын! [Shyraqshtyngmyñ!] – "I am your guardian!") and syntactic (алтын ер [altyn er] – "golden man"), morphological (ойшыл [oyshyl] – "thinker", Камаржан [Kamarzhan]) methods, and third, he emphasizes that words without any meaning (pppakaион [pprakalyon], тирралай [tirralay]) create emotional sense [8, 11].

E.V. Chuprakova and E.S. Popovich identify the following means of expressing emotions in language: "phonetic; morphological; lexical-semantic; formal-syntactic" [10, 337]. According to V.Ya. Shakhovskiy, there are two semiotic systems of emotions: 1) Body Language (язык тела [yazyk tela]); 2) Verbal Language [11]. Body language, or non-verbal means of expressing emotions, surpasses the system of verbal means in terms of speed, reliability, accuracy, and degree of sincerity.

The characteristic features of emotions include:

1. Emotions reflecting a person's state and expressing attitude towards the object;
2. Emotions with positive and negative connotations: pleasant-unpleasant, joy-sorrow, etc.

K.E. Izard [13], A.N. Luk [14], A.S. Nikiforov [15], and B.I. Dodonov [16] identify 27 types of human psychological states in the study of human emotions, the interrelationship between emotions and thinking, and human values and emotions. These are: Joy, Fear, Anger, Disgust, Surprise, Shame, Love, Hatred, Suffering, Interest, Happiness, Desire, Anxiety, Sadness, Courage, Grief, Boredom, Envy, Hope, Pride, Tenderness, Pain, Pleasure, Expectation, Taste.

According to S.B. Koyanbekova "A person not only receives or conveys information through language but always also communicates their attitude, feelings, and subjective relation to the surrounding environment and phenomena through language. Thus, language has become the primary means of conveying internal emotions and feelings of a person. In psychology, there are about 500 types of human feelings, and the content and expression of each within the linguistic system are diverse. This is because the main task of language is to serve people, and human beings are multifaceted and complex phenomena" [1, 3].

M.I. Lazaridi, who studied the functional-semantic field of linguistic figures expressing psychological states, shows that there are six macrofields of human psychological states: joy, fear, anxiety, anger, shame, and sorrow [16, 10].

Positive emotions include happiness, sadness, sorrow, regret, jealousy, hatred, and anger, as well as ambiguous emotions such as anxiety, love, excitement, and surprise [6, 42].

Results. The author in his/her works addresses events and issues occurring in society and constantly evaluates various things and actions of people. The expression of emotion in their works is achieved through various linguistic levels, including phonetic, morphological, syntactic, and stylistic elements. Since the author is a neutral, hidden figure in their work, they express their emotions through the dialogues or monologues of characters. Through these linguistic characters, emotionally expressive words, and phraseology, the author shows the reader which side they take in a given situation.

This research will analyze linguistic means of expressing human emotions related to psychological states proposed by M.I. Lazaridi. The analysis will be based on the novella "Kui" by Kazakh writer A. Kekilbayev and the novel "The Day Lasts More Than a Hundred Years" by the Kyrgyz writer Ch. Aitmatov.

The introduction of the term "mankurt sana" – "mankurt consciousness" by Ch. Aitmatov into world literature caused a significant resonance in society. The concept of "mankurt sana" –

"mankurt consciousness" was raised as a pressing global issue by the author in the novel *"The Day Lasts More Than a Hundred Years"* (1980). Although the concept of mankurtism has long existed in the country, Abish Kekilbayev was the first to address this issue in Kazakh literature at the age of 28. The author's story "Kui" was published in 1967 in the magazine "Zhuldyz" (No. 12). It is known that the work was published in the Russian language in 1969 in the writer's collection *"Ballads of Forgotten Years"* from Moscow. Thirteen years later, in 1980, Ch. Aitmatov's novel *"The Day Lasts More Than a Hundred Years"* was published in the magazine "Noviy Mir" (No. 11) and immediately became a popular work among readers.

Notably, the writers present divergent representations of the phenomenon of "mankurtism," each offering distinct thematic and narrative approaches. In A. Kekilbayev's works, the problem of "mankurtism" is depicted not as a legend but based on real-life situations, such as conflicts between two nations (Kazakh and Turkic). Becoming a mankurt means taking revenge on a captive enemy, tormenting him, torturing him, stripping him of reason, and turning him into a slave. In the novella, the transformation of a prisoner into a mankurt is described as a real-life event. The author masterfully conveys the psychological state of the six captive children among the Turkmen, evoking a sense of fear in the reader during the reading (1):

...After the meat of the white camel calf had been served and eaten, and the Quran was read once more, two young men led each prisoner forward. One by one, elderly Turkmen with bare daggers in their hands approached them. The captured children looked at their faces with fear, but the hardened men, who had drawn blood into their stomachs and darkened with determination, showed no sign of respect. When they saw the dagger looming over their heads, the six boys turned pale like a bone picked clean of meat, a lump of sobs stuck in their throats, their eyes were brimming with tears, and they felt their joints and nerves go weak and they trembled like chicks fallen into water.

The ferocious Turkmen struck the back of the head with the hilt of a dagger, the trembling stopped like a knife stroke, the necks became numb from dumbness. The Turkmen pulled Arshin by the ears, sat him down on the ground, pressed his shoulders to his body and hung over him. The older Turkmen, further intimidating the already terrified six children, who no longer had the strength to endure, whose hearts pounded, began to sharpen their daggers on the edge of their boots. Then they grabbed the prisoners by the forehead with one hand and touched the shining blade of the dagger to their hair. In the blink of an eye, the heads of the six prisoners were shorn. Their freshly shaved bare blueish scalps shone like mirrors.

... The men, who had rolled up their sleeves and were ready from the very beginning, grabbed the six children by the ears, forcing them to kneel, and pinned them to the ground. They took the skins they were holding in their hands and put them on the heads of the prisoners. The warm, still damp skin clung to their freshly shaved, smooth heads. The heads that had just been relaxed weighed down again. The warm skin, soaking in, began to throb on their temples... [17, 28].

The linguistic devices used by the author to convey the psychological state of the child prisoners at that time can be traced on the basis of the given example, following the scheme presented in Figure 1.

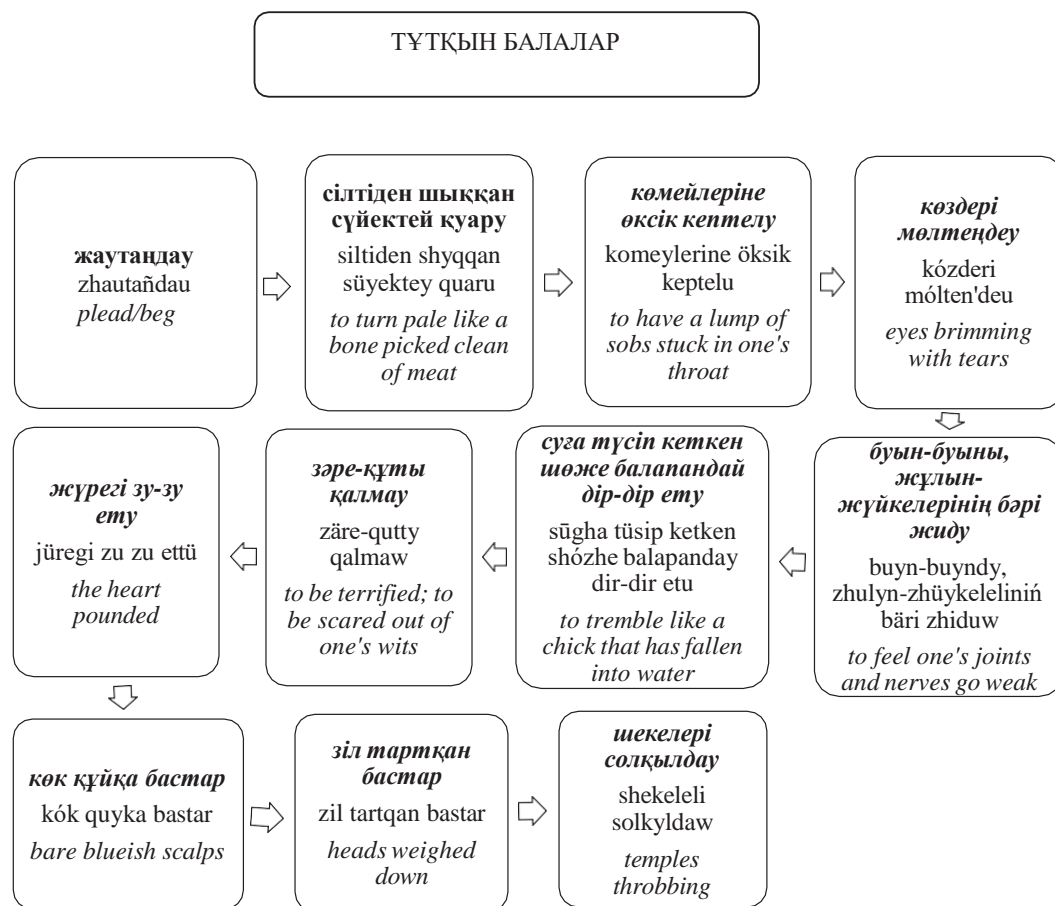

Figure 1. Manifestation of the emotion of “fear” in child prisoners.

The reason for the emergence of “fear” in the prisoners was the “glinting of the bare daggers” in the hands of the Turkmens, the “grim-faced men who had drawn the blood inward and turned dark”, the “daggers looming above their heads”, the “strike to the back of the neck with the hilt of the dagger”, and the “older men with rolled-up sleeves ready for action”. Fear is a conscious process. Instead of this, we can use synonymous expressions like “shocked”, “alarmed”, “startled”.

A. Kekilbayev uses emotionally charged synonyms like “to glance pleadingly” (жауаңдау – zhautaıñdau) or vividly expressive idioms such as “to turn pale like a bone exposed to the wind” (сілтіден шыққан сүйектей қуару – siltiden shyqqan süyektei quaru), “to be utterly terrified” (зәре-құты қалмау – zäre-quty qalmaw), as well as author-specific expressions like “a sob stuck in their throats” (көмейлеріне өксік кептелу – komeylerine öksik keptelü), “their eyes brimming with tears” (көздері мөлтендеу – kózderi mólten’deu), “every joint and nerve going limp” (буын-буыны, жұлын-жүйкелерінің бәрі жидуу – buyn-buynıy, julyn-zhüykeleliniń bári zhıduw), “to tremble like a chick that has fallen into water” (суға түсіп кеткен шөже балапандай дір-дір ету – suwğa túsip ketken shözhe balapandai dir-dir etü) — which also hints at the young age of the captive children— “bare blueish scalps” (көк құйқа бастар – kók quyka bastar), and “heads weighed down” (зіл тартқан бастар – zil tartkan bastar). This showcases the author’s mastery in the art of expression.

The plot of Ch. Aitmatov’s novel “The Day Lasts More Than a Hundred Years”, which depicts the phenomenon of “mankurtism”, takes place on the Kazakh steppes at the Sarozek station. The story is based on a legend. The writer delves into the legend of Naiman-Ana – Naiman Mother. By masterfully portraying the image of a brave, determined Mother fighting for her offspring, he

draws the public’s attention to the fact that mankurtism is an extremely dangerous social disease and a perilous phenomenon for humanity. He warns society against the dangers of mankurtism.

In this work, the author vividly portrays the psychological state of the mother who sees her son turned into a mankurt and of the son himself (2):

– Oh, my son, my dear child! I searched everywhere for you! – She stumbled through the dense, interwoven bushes, rushing forward. – I am your mother! Her heart sank. She stamped her foot on the ground, her mouth trembling, unable to hold back her tears. The poor mother began to wail and sob uncontrollably. Her limbs trembled as she embraced her son stiff, unmoved shoulders, standing like a log, about to collapse. When the crushing weight of the sorrow that had always loomed over her finally fell upon her, she had no choice but to wail in a sorrowful, fearful voice. As she cried, the tears streaming down her face mixed with the dust on her cheeks, and through the fingers of her trembling hands, still filled with a glimmer of hope, she gazed at the familiar face of her son. She looked into his eyes with desperate hope, praying that he would recognize her. Recognizing one’s own mother shouldn’t be so difficult, should it, dear God!

But he acted as if he saw this woman every day in the steppe, completely accustomed to her presence, without giving any thought to the fact that this traveler had come from afar, exhausted and worn out. Whether someone was standing beside him or not, why she was choking with rage and grief –none of it seemed to matter to him. He didn’t even ask, “Why are you crying?” No, instead, he coldly took his mother’s hand off his shoulder, and without a word, started walking away toward the camels, leading his ever-present, fully loaded camel, as if worried that the young herd might have wandered off [18, 110].

In the given example, the linguistic units used by the author to describe the emotional state of the Naiman mother and her mankurt child can be more accurately depicted through an illustration.

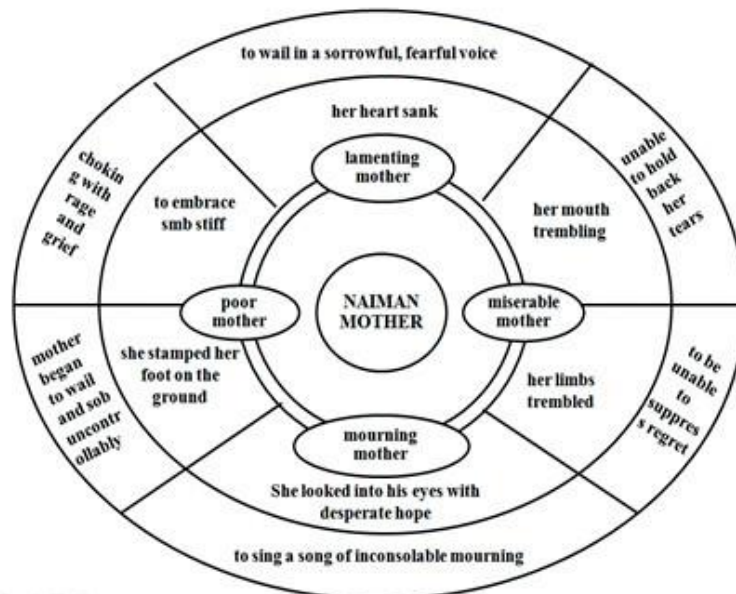

Figure 2. Linguistic Units Describing the Naiman Mother’s Psychological (Emotional) State

In describing the psychological state of the mother upon seeing her son turned into a mankurt, Ch. Aitmatov uses emotionally powerful words such as “poor” and “miserable”, and employs dual qualifiers (e.g., “mourning mother,” “lamenting mother”). The first component consists of somatic terms, while the second component includes verbs (e.g., “stamping feet on the ground”, “embraced her son’s stiff”). He also uses the conjunction “and” to create compound members and verbs (e.g., mother began to wail and sob uncontrollably, “exhausted and worn out” “choking with rage and grief”), adverbs as the first component and verbs as the second

(e.g., “uncontrollably wailing”). The text features conditional conjunctions and compound members with synonymous phrases (e.g., a sorrowful, fearful voice “one wail and one lament”). Additionally, he uses imitative collocations (e.g., “her heart sank”) to skillfully convey and describe the emotional state.

E.E. Tuyte, who studied the linguostylistic characteristics of terms related to psychological states in the Kazakh language, points out the structural peculiarities of contemporary Kazakh vocabulary concerning human psychological states and identifies six main types. They are: “fear, anxiety, anger, sorrow, joy, and shame”. According to Tuyte, these six states represent the core of psychological states in our language, and all other psychological states fall under these six categories [6, 87].

Through the linguistic units presented in Figure 2, psychological state experienced by Naiman mother upon seeing her son Zholaman can be observed:

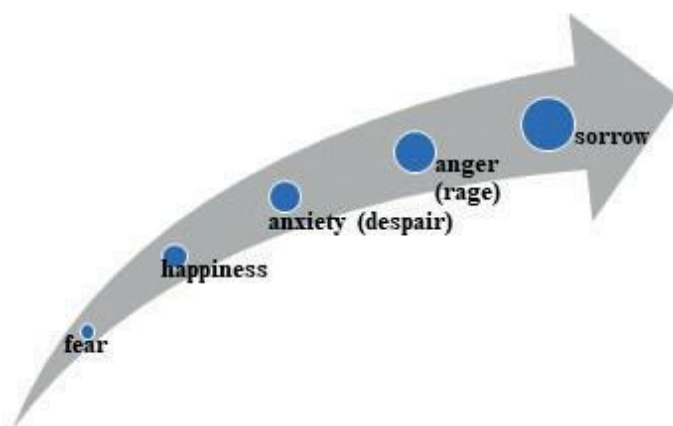

Figure 3. Psychological State of Naiman Mother

At first, the Naiman mother experienced two contrasting psychological states. On one hand, she was terrified by the sight of her son having turned into a mangyurt. On the other hand, seeing her child still alive filled her with a sense of happiness.

1. Fear, terror, dread, and apprehension are exceptional forces and dangers that intimidate a person. The verbs in this context include “to fear”, “to be afraid”, “to startle”, “to lose courage”, “to become cowardly”, “to be apprehensive”, “to flinch”, “to shrink back”, “to be timid”, “to shudder”, and “to tremble in fear”, all used to convey various forms of fear, shyness, and dread [19, 357].

2. Joy, happiness, and delight are feelings of satisfaction and pleasure with something, and cheerfulness. Verbs related to these feelings include “to be happy”, “to rejoice”, “to feel delighted”, “to be pleased”, “to be in high spirits”, “to be content”, “to be exhilarated”, and “to feel elated”, all conveying the experience of joy, being in a good mood, and feeling uplifted.

3. Anxiety, unrest, discomfort, and restlessness refer to states of being uneasy or troubled [19, 387].

Helplessness refers to a state of powerlessness.

4. Anger, rage, irritation, and vexation are feelings that arise from dissatisfaction and intense irritation, representing a state of being in turmoil.

Verbs associated with these feelings include “to get angry”, “to be enraged”, “to become irritable”, “to become furious”, “to flare up”, “to be exasperated”, “to be outraged”, “to be aggravated”, “to be infuriated”, “to seethe”, and “to become enraged”, all indicating a surge of anger, being overwhelmed by fury, or feeling one’s blood boil [19, 87-88].

5. Sorrow, grief, distress, pain, sadness, lament, worry, and lamentation refer to feelings that occur in the context of suffering and hardship.

Verbs related to these emotions include “to grieve”, “to lament”, “to be distressed”, “to feel sad”, “to mourn”, “to be troubled”, “to worry”, “to be melancholic”, “to moan”, “to sigh”, and “to be mournful”, reflecting a state of deep sadness, distress, and suffering [19, 321].

Creating their works, authors consider ways to make their writing as impactful as possible for readers. When examining examples, the author describes the character's state in a way that highlights the connection between national identity and history. In depicting this situation, the author often immerses themselves in the emotion as if they have personally experienced it. Since such words cannot be written without emotion, it becomes clear that the author's perspective, thoughts, and conclusions about the psychological state of a person are conveyed through emotional-expressive words, fixed phrases, changes in word order in sentences, and so on.

To analyse frequency of linguistic units expressing emotional states such as "fear" and "joy" in the works of A.Kekilbayev in the novella "Kui" and Ch.Aitmatov in the novel "The Day Lasts More Than a Hundred Years".

Analysis of the Emotional State of "Fear" in the Examined Works (Table 1)

Table -1

A.Kekilbayev in the novella "Kui"		Ch.Aitmatov in the novel "The Day Lasts More Than a Hundred Years"	
FEAR		FEAR	
Linguistic units	Frequency of use	Linguistic units	Frequency of use
Fear	5	fear	6
Alarm	9	alarm	41
fearful / alarmed	2	alarmed	10
to be afraid / to fear	12	to be afraid / to fear	43
to be startled / to be shocked	5	to be startled / to be shocked	18
to flinch / to hesitate	2	to be terrified	41
to be scared	2	to be scared	13
to be intimidated	4	to be intimidated	3
to be paralyzed with fear	2	to widen one's eyes in fright	3
to be frozen with fear	2	to be frozen with fear	2
heart pounding	2	heart pounding	1
heart racing anxiously	1	heart racing anxiously	1
heart feeling like it will burst	2	heart feeling like it will burst	1
heart pounding like a galloping horse	1	heart pounding like a galloping horse	1
heart sank	1	heart sank	1
heart failing to endure	1	heart failing to endure	1
heart throbbing	1	heart throbbing	1
		heart feels like it's in one's throat	2
		to be terrified out of one's wits	4
		to be out of breath.	1
		hands and legs trembling	1
		to lose color from the face	1
		turning pale	2
		to turn as white as a sheet	1
		to go pale and drained	1
Барлығы	54		199

In conveying the emotional state of “fear”, both authors use the following linguistic units: fear, anxiety, terror, fright, tremble, and shrink away. Although A.Kekilbayev novella “Kui” is not a large work, it uses 54 linguistic units to express the emotion of “fear”, whereas Ch. Aitmatov employs 199 units. The fixed expressions denoting psychological states in our language can be divided into those created through the internal and external parts of a person’s body. Both authors skillfully use fixed expressions related to the heart, which are created through the internal organs. However, their usage differs between the two authors. To be precise, A.Kekilbayev uses expressions such as “his heart pounding”, “his heart beating anxiously”, “his heart feeling like it will burst”, “his heart racing like a horse”, “his heart fluttering,” and “his heart tingling”. On the other hand, Ch. Aitmatov uses phrases like “his heart felt as if it had turned to ice”, “his heart pounding”, “his heart thudding”, “his heart beating rapidly”, “his heart trembling”, “his heart leaping”, and “his heart felt like it was in his throat”. Additionally, concerning the external parts of the body, Ch. Aitmatov uses expressions like “his hands and feet trembling” and “his face losing color”, as well as phrases related to the change in complexion due to fear, such as “his face turned pale”, “his face became ashen”, and “he turned completely white”.

Analysis of the Emotional State of “Joy” in the Examined Works (Table 2)

Table – 2

A.Kekilbayev in the novel “Kui”		Ch.Aitmatov in the novel “The Day Lasts More Than a Hundred Years”	
JOY		JOY	
Linguistic units	Frequency of use	Linguistic units	Frequency of use
Happiness	1	happiness	22
good news	1	good news	10
rejoice	4	rejoice	3
to laugh	29	to laugh	96
laughter	1	laughter	27
to be pleased	5	To be pleased	7
cheerful	1	cheerful	11
to be in high spirits	1	to be in high spirits/ to be in high spirits	8/7
to delight	1	to be happy	46
to have one’s head reach the sky	1	to be elated	1
to radiate joy, to shine with happiness	3	to be pleased	8
to be in a state of celebration	1	to be ecstatic	1
		heart soaring	5
		heart almost bursting with joy or excitement	3
		light shining on their face	2
		face glowing	2
		eyes sparkling with light	1
Барлығы:	48		261

When a person is very happy (happiness) – their eyes widen, sometimes they squint. Their nostrils flare, their mouth corners lift, their mouth opens, their teeth show in a smile, and their head, chest, and shoulders lean back.

Essentially, the dominant expression of the emotional state of "happiness" is laughter. In the works of the analyzed authors, the verb "to laugh" is represented in various dynamics. In A. Kekilbayev's works, one frequently encounters expressions such as "laughing loudly", "boisterous laughter", and "smiling with a smirk", along with "smiling" as a verb. In contrast, Ch. Aitmatov uses various types of laughter such as "mocking laughter", "pure laughter", "fake laughter", "mischievous laughter", and "silver laughter". The verb "to laugh" is represented through expressions like "giggling", "laughing uncontrollably", "laughing with derision", "smiling warmly", "laughing heartily", "laughing in a restrained manner", "laughing softly", and "laughing quietly". As we can see, the authors use different dynamics to convey the action of "laughing" and the variations in "laughter" based on the character's reaction to certain situations [20, 70-73].

When we simply say "he was happy" in relation to the emotion of "happiness", using fixed phrases allows us to see more specifically why, how, and to what extent he was happy. The creation of such fixed phrases can be influenced by everyday situations (stereotypical scenarios). For example, in Kazakh culture, if someone has a child, they might say "he was as happy as if his wife had given birth to a son", if they meet someone they haven't seen for a long time, they might say "happy like a child", if they have been waiting for a long time and finally receive something, they might say "happy as if his father had returned from the bazaar", and if they find something they had lost, they might say "happy as if they had found seven rabbits on the ground", etc. Secondly, fixed expressions often have a greater expressive-emotional impact compared to plain words, providing a stronger artistic-aesthetic effect.

Conclusion. The ways of expressing psychological states are varied in the language. They are created through different parts of speech such as verbs, nouns, adjectives, interjections, and onomatopoeia, and evoke different psychological states in various situations. In psychology, these psychological characteristics are called feelings. "A feeling is a reflection or disturbance that manifests in various forms as a result of interaction with the surrounding objects and phenomena" [21, 207]. For example: fear, joy, anxiety, embarrassment, anger, etc. Regarding such feelings, the psychologist W. James states: "Our sorrow comes from our crying; our fear comes from our trembling; our joy comes from our laughter" [22, 208]. While words serve as indicators of meaning, sentences and texts serve as indicators of thought. Additionally, other language units also have their own meanings and functions. Through these properties, language can convey the emotional aspects of human feelings, relating to human consciousness, objective reality, and the image of that reality in human consciousness.

Analysis of the works showed that the authors employed all grammatical tools in the language to express the speaker's emotions in their works. Additionally, the authors implicitly conveyed their emotions, viewpoints, and conclusions to the reader concerning a specific situation. For this reason, the authors sought effective ways to use linguistic units at the morphological, syntactic, textual, and stylistic levels.

A. Kekilbayev and Ch. Aitmatov used phraseological units effectively to convey the emotional state of their characters. Phraseological units have been studied in terms of their use in literary works, their semantic and thematic categories, and their comparison with other languages up to the present day. The examination of units related to human emotions in phraseological studies contributes to the theory of Kazakh phraseology and provides a certain degree of direction for further research into the issue of emotionality in Kazakh linguistics.

A. Kekilbayev and Ch. Aitmatov are writers who masterfully use linguistic tools to express, depict, and describe emotions, effectively conveying the inner world of their characters to the reader. The distinctive impact from individual linguistic units that describe emotions to the overall text is related to the presence of modal, intensity, evaluative, and expressive qualities in the linguistic tools used by the authors.

Literature

1. Қоянбекова С.Б. Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негіздері: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты // Қоянбекова С.Б. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. – Алматы: 2008. – 44 б.
2. Нургожина Ш.И. Эмоционально-экспрессивная лексика казахского разговорного языка: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук // Нургожина Ш.И. Академия наук КазССР, Институт языкознания. – Алма-Ата: 1989. – 145 с.
3. Мұсабекова А.А. Қазіргі қазақ публицистикасында экспрессия мен эмоцияны білдірудің тілдік құралдары: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясы. – Астана: 2004. – 135 б.
4. Жонкешов Б.С. Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносемантика): филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясы. – Алматы: 2006. – 130 б.
5. Сарышова К.С. Қазақ тіліндегі эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясы. – Алматы: 2006. – 152 б.
6. Түйте Е.Е. Психикалық жай-күйлер атауларының лингвистикалық сипаты. Монография / Е.Е. Түйте. – Қарағанды: Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2013. – 246 б.
7. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций: монография / В. И. Шаховский. – М.: Гнозис, 2008. – 416 с.
8. Нурмуханов Х.М. Эмоционально-экспрессивная лексика драматургических произведений Мухтара Ауэзова: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук // Нурмуханов Х.М. Казахский Государственный Университет имени С. М. Кирова. – Алма-Ата: 1969. – 31 с.
9. Сембаева А.Ф. Көркем шығармалардағы эмоционалды-экспрессивті лексика (О. Бөкеев шығармалары бойынша): филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты // Сембаева А.Ф. – Алматы, 2002. – 28 б.
10. Чупракова Е. В., Попович Е. С. Особенности репрезентации категории эмотивности в английском публицистическом тексте // Общество и право. № 2. – 2014. (48) . – С. 336-340.
11. Шаховский В. И. Эмоции как объект исследования в лингвистике // Вопросы психолингвистики. № 9. – 2009. – С. 29-42.
12. Изард К.Е. Эмоции человека = Human Emotions: монография / Изард К.Е. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 440 с.
13. Лук А.Н. Эмоции и личность / А. Н.Лук. – М.: Знание, 1982. – 176 с.
14. Никифоров А.С. Эмоции в нашей жизни: учебник / А. С. Никифоров. – М.: Советская Россия, 1978. – 272 с.
15. Додонов Б.И. Эмоция как ценность / Б.И. Додонов. – М.: Политиздат, 1978. – 272 с.
16. Лазариди М.И. Функционально-семантические поля психических состояний в современном русском языке / М. И. Лазариди Бишкекский гуманитарный университет. – Бишкек: 2002. – 180 с.
17. Кекілбаев Ә. Күй: повесть / Ә.Кекілбаев. – Алматы: Өнер, 1980. – 88 б.
18. Айтматов Ш. Ғасырдан да ұзақ күн. Роман, повесть / Айтматов Ш., орыс тілінен аударған Ш.Мұртаза. – Алматы: Атамұра, 2005. – 312 б.
19. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі / Құраст. С.Бизақов, Ә.Болғанбаев, Ш.Дәулетқұлов. – Алматы: Арыс, 2005. – 720 б.
20. Исакова Г.Ж. Қазақ және қырғыз жазушыларының көркем шығармаларындағы авторлық модальдылық және оның берілу жолдары (Ә. Кекілбаев, Ш. Айтматов шығармалары негізінде): Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясы. – Көкшетау, 2024. – 164 б.
21. Бап-Баба С. Жалпы психология. Оқу құралы / Бап-Баба С. – Алматы: Дарын, 2003. – 273 б.
22. Джемс У. Психология / Джемс У. – М.: Педагогика, 1991. – 369 с.

Г. Ж. ИСКАКОВА, Д.С. РЫСПАЕВА

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан

ТІЛ ЖӘНЕ ЭМОЦИЯ: КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЛЕКСИКА (Ә.Кекілбаев, Ш.Айтматов шығармаларының негізінде)

Аңдатпа. Мақалада көркем шығармада эмоционалды лексиканың берілу жолдары қарастырылады. Шығарманың мазмұнын ашуда грамматикалық, атап айтқанда, синтаксистік семантика маңызды рөл атқарады. Бұл жерде тілдік фактілерді анықтау емес, олардың семантикалық доминантты білдірудегі рөлін айқындау, яғни тұтас шығарманың семантикасын қалыптастыру құралы ретінде қарастыру көзделеді. Эмоция – адамның жан-дүниесінің аса қуатты көріністерінің бірі. Тіл қатынас құралы қызметін атқарып, ойды жарыққа шығарып қана қоймайды, сонымен бірге адамның әрқилы көңіл толқындары мен жан тебіреністерін білдіруші, бағалаушы, бейнелеуші қызметтерін де атқарады. Ә.Кекілбаев пен Ш. Айтматов – эмоцияны білдіру, бейнелеу, сипаттау мақсатында тілдік құралдарды ұтымды пайдаланып, кейіпкер бейнесін аша түсуде, оның ішкі жан-дүниесін оқырманға сол күйінде жеткізуде үлкен шеберлік көрсете білетін жазушылар. Зерттеу жұмысының мақсаты – Ә.Кекілбаев пен Ш. Айтматовтың көркем шығармалары негізінде эмоционалдылық категориясын танытатын лексика-грамматикалық құралдарды зерттеу. Зерттеу жұмысының мақсатына сай адам бойындағы эмоция түрлерінің тілде берілу жолдары, көркем мәтінде адамның психологиялық күйлерін білдірудің тілдік құралдары зерттеліп, кейіпкерлер эмоциясының лингвистикалық сипатына талдау жасалды. Эмоционалдылық мәселесіне қатысты отандық және шетелдік лингвистикада жинақталған теория кез келген эмоцияның астарында бағалаушылық сипат жататындығын дәлелдеп отыр. Ә.Кекілбаевтың «Күй» повесі мен Ш.Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» романынан «қорқыныш», «қуаныш» эмоциялық күйін білдіретін тілдік бірліктер сұрыпталып, Ә.Кекілбаев пен Ш.Айтматов кейіпкерлердің эмоциялық күйін беруде фразеологизмдерді ұтымды қолданады деген тұжырымға келдік.

Түйін сөздер: көркем мәтін, эмоционалды лексика, Найман ана, «қорқыныш», «қуаныш» эмоциялық күйі.

Г. Ж. ИСКАКОВА, Д.С. РЫСПАЕВА

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

ЯЗЫК И ЭМОЦИИ: ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ (на основе произведений А. Кекильбаева, Ш. Айтматова)

Аннотация. Исследование направлено на изучение путей передачи эмоциональной лексики в художественном произведении. Важную роль в раскрытии содержания произведения играет грамматическая, в частности синтаксическая семантика. Эмоции – одно из самых мощных проявлений человеческой души. Язык выполняет не только функцию средства общения, но и оценочные, описательные функции, выражающие различные настроения и переживания человека. А. Кекильбаев и Ш. Айтматов – писатели, умеющие рационально использовать языковые средства для выражения, изображения, описания эмоций, раскрыть образ героя, передать его внутреннее «я» читателю таким, какой он есть. Цель исследования – изучение лексико-грамматических средств выражения категории эмоциональности на основе художественных произведений А. Кекильбаева и Ш. Айтматова. В исследовательской работе изучены пути передачи в языке эмоций человека, языковые средства выражения психологических состояний человека в художественном тексте, проведен лингвистический анализ эмоциональных состояний героев в произведениях. Анализ теоретических положений отечественной и зарубежной лингвистики, касающийся изучения вопросов эмоциональности, показал, что за любой эмоцией стоит оценочный характер. На основе анализа произведений А. Кекильбаева «Күй» и романа Ш. Айтматова «И дольше века длится день» были выделены языковые единицы, обозначающие такие эмоциональные состояния как «страх» и «радость»,

было выявлено, что авторы для более точной передачи эмоционального состояния героев используют фразеологизмы.

Ключевые слова: художественный текст, эмоциональная лексика, Найман ана, эмоциональные состояния «страх», «радость».

References

1. Qoyanbekova S.B. Qazaq tılı ekspresivtik stilistikasynyñ negızderı: filologia ğylymdarynyñ doktory ğylymi дәrejesin alu üşin дайындалған дисертасияныñ авторефераты // Qoyanbekova S.B. Abai atyndaғы Qazaq ұлттық педагогикалық университети. – Алматы: 2008. – 44 b.
2. Nurgozhina Sh.I. Emosionalno-ekspresivnaia leksika kazahskogo razgovornogo iazyka: avtoreferat disertatii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk // Nurgozhina Sh.I. Akademia nauk KazSSR, Institut iazykoznanıa. – Alma-Ata: 1989. – 145 s.
3. Musabekova A. A. Qazırғы qazaq publisistikasynda ekspresia men emosiany bildirudiñ tıldık qūraldary: filologia ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi дәrejesin alu üşin дайындаған дисертасиясы. – Astana: 2004. – 135 b.
4. Zhonkeshov B.S. Emosionaldy birlıktediñ tıldık tabıǵaty (semantika, sözjasam, fonosemantika): filologia ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi дәrejesin alu üşin дайындаған дисертасиясы. – Алматы: 2006. – 130 b.
5. Saryshova K.S. Qazaq tilindeǵı emosiany beineleitın frazeologizmder: filologia ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi дәrejesin alu üşin дайындаған дисертасиясы. – Алматы: 2006. – 152 b.
6. Tuyte E.E. Psihikalıq jai-küiler atalarynyñ lingvostilistikalyq sipaty. Monografiya /E.E. Tuyte Qaraǵandy: Akademik E.A. Böketov atyndaғы Qaraǵandy universiteti, 2013. – 246 b.
7. Shakhovskiy V. I. Lingvisticheskaia teoria emosi: monografiya / V. İ. Shakhovskiy. – M.: Gnozis, 2008. – 416 s.
8. Nurmuhanov H.M. Emosionalno-ekspresivnaia leksika dramaturgicheskikh proizvedeni Muhtara Auezova: Avtoreferat disertatii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk // Nurmuhanov H.M. Kazahski Gosudarstvennyi Universitet imeni S. M. Kirova. – Alma-Ata: 1969. – 31 s.
9. Sembaeva A.Č. Kórkem şyǵarmalardaғы emosionaldy-ekspresivti leksika (O. Bökeev şyǵarmalary boıynşa): filologia ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi дәrejesin alu üşin дайындалған дисертасияныñ авторефераты // Sembaeva A.Č. – Алматы: 2002. – 28 b.
10. Chuprakova E. V., Popovich E. S. Osobnosti reprezentacii kategorii e`motivnosti v anglijskom publicisticheskom tekste // Obshhestvo i pravo. № 2 (48). – 2014. – S. 336-340.
11. Shaxovskij V. I. E`mocii kak ob`ekt issledovaniya v lingvistike // Voprosy` psixolingvistiki. № 9. – 2009. – S. 29-42.
12. Izard K.E. E`mocii cheloveka = Human Emotions: monografiya / Izard K.E. – M.: Izdatel`stvo Moskovskogo universiteta, 1980. – 440 s.
13. Luk A.N. E`mocii i lichnost` / A. N.Luk. – M.: Znanie, 1982. – 176 s.
14. Nikiforov A.S. E`mocii v nashej zhizni: uchebnyk / A. S. Nikiforov. – M.: Sovetskaya Rossiya, 1978. – 272 s.
15. Dodonov B.I. E`mociya kak cennost` / B.I. Dodonov. – M.: Politizdat, 1978. – 272 s.
16. Lazaridi M.I. Funkcional`no-semanticheskie polya psixicheskix sostoyanij v sovremennom russkom yazı`ke / M. I. Lazaridi Bishkekiskij gumanitarny`j universitet. – Bishkek, 2002. – 180 s.
17. Kekilbayev A. Küi: povest / A. Kekilbayev. – Алматы: Öner, 1980. – 88 b.
18. Aitmatov Ch. Časyrdan da úzaq kün. Roman, povest / Ch. Aitmatov, orys tilinen audarǵan Sh. Murtaza. – Алматы: Atamūra, 2005. – 312 b.
19. Qazaq tiliniñ sinonimder sözdigi / Qūrast. S. Bizakov, A. Bolganbaev, Sh. Dauletkulov. – Алматы: Arys, 2005. – 720 b.
20. Iskakova G.Zh. Qazaq jáne qyrǵız jazushylarynyñ kórkem şyǵarmalaryndaғы avtorlyq modaldylyq jáne onyñ berilı joldary (A. Kekilbayev, Ch. Aitmatov şyǵarmalary negizinde): Filosofıa doktory (PhD) дәrejesin alu üşin дайындаған дисертасиясы. – Kókşetau, 2024. – 164 b.
21. Bap-Baba S. Jalpy psihologıa. Oqu qūraly / Bap-Baba S. – Алматы: Daryn, 2003. – 273 b.
22. Dzhehms U. Psihologiya / Dzhehms U. – M.: Pedagogika, 1991. – 369 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Искакова Гулгул Женисовна – филология докторы (PhD), Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің қауымдастырылған профессоры, Көкшетау, Қазақстан.

Искакова Гулгул Женисовна – доктор филологии (PhD), ассоциированный профессор Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан.

Iskakova Gulgul Zhenisovna – doctor of philology (PhD), Associate Professor of Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan.

Рыспаева Динара Сарсембаевна – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің қауымдастырылған профессоры, Көкшетау, Қазақстан.

Рыспаева Динара Сарсембаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан.

Ryspayeva Dinara Sarsembayevna – candidate of philological Sciences, associate Professor of Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan.

А.Т. ИСПАНДИЯРОВА

А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
(e-mail: ispandyarova@mail.ru)

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ КОГНИТИВТІ МЕТАФОРАНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Метафора – басқа нәрсемен салыстыру арқылы идеяларды немесе тұжырымдарды білдіру үшін қолданылатын лингвистикалық құрал. Метафораны қолдану тарих бойы поэзияның дәйекті сипаты болды. Мақаламызда қазақ халық лирикасындағы когнитивтік метафораның семантикалық сипаты қарастырылған. Зерттеу нысанымызға алынып отырған Бабалар сөзі еңбегінде когнитивті метафораны айқындайтын тілдік бірліктердің ұлттық дүниетанымда берілгені аңғарылады. Бабалар сөзі еңбегінде метафоралардың қалай пайдаланғанын талдай отырып, зерттеушілердің адам миына тілді қалай өңдеп, қалай түсіндіретінін терең түсінуге мүмкіндік алады. Мақаламызда әдеби талдау, когнитивтік лингвистика сияқты әдістер қолданылды. Нәтижесінде қазақ лирикасындағы когнитивтік метафораның семантикасын зерттеу метафоралық ойлау мен және тілді пайдаланумен байланысты когнитивтік процестер туралы түсінік береді.

Мақаламыздың басты мақсаты - қазақ халық лирикасы тіліндегі когнитивтік метафораның семантикалық сипатын айқындау. Қазақ халқының болмысы мен тыныс-тіршілігін танытатын фреймдер талданды. Сонымен қатар, когнитивтік метафоралардың мағынасын ашатын сценарийлік және схемалық құрылымдар мен ойсурет арқылы берілуі анықталып, талданды. Тұрақты және индивидуалдық метафоралар, эпитетті және теңеулі метафоралар, когнитивтік метафоралар түрлері анықталып, мысалдар келтіріліп, талдаулар жасауға тырыстық.

Жұмыстың теориялық нәтижесін Когнитивтік лингвистика, Этнолингвистика, Лингвомәдениеттаным, Мәтін лингвистикасы сияқты курстарда пайдалануға болады. Сондай-ақ Стилистика және тіл мәдениеті, Көркем мәтінді лингвистикалық талдау пәндері бойынша өтетін тәжірибелік сабақтарда көмекші материал ретінде қолдануға болады.

Түйін сөздер: концепт, қазақ, лирика, тіл, метафора, фольклор, ұлт, дүниетаным.

Кіріспе. А.Байтұрсынов метафораны ғылыми тұрғыда талдаған. Ғалым Метафора сөздерді басқа мағынасында жұмсамайды. Ұқсастығы жоқ екі ұғым әсері бірдей болса, бірі-бірін ауыстырып тұрады. Ұқсастықтарды алмастырып сөзді басқаша айту -ауыстыру деген анықтама берген [1, 69].

Ғалым Қ.Жұмалиевтің пайымдауынша: «метафора ішкі және сыртқы сәйкестіктеріне қарап, бір затты екінші затқа ұқсату, екі заттың арасына теңдік белгісін ажырату» [2, 117].

Бүгінде терминтаным деректер мен құбылыстарды сипаттаумен ғана шектелмейді, сонымен қатар оларды нақты түсіндіруге тырысады. Когнитивті көзқарас дәстүрлі құрылымдық жүйеден бас тартып, дүниенің қарапайым және ғылыми бейнесінің өзара байланысын ұғынуға мүмкіндік береді. [3, 162]

Когнитивті метафоралар лингвомәдени компоненттен тұратын тікелей және жанама байланыста қолданылады [4].

Жұмысымызда қазақ халық лирикасындағы метафоралардың қолданылу аясын талдай отырып, олардың семантикалық сипатын ажыратуға тырыстық. Метафораларды

талдау барысында метафоралардың фразеологиялық тіркес ретінде көрініс тапқандығы анықталды. Жұмысымызда қазақ халық лирикасы тілін суретті, образды жеткізетін фразеологизмдер болса, солардың бірі метафоралы тіркестер екенін байқаймыз. Мысалы, **қу заман, жүзі гүл, ел бейнесі, зымиян заман т.б.** метафоралық тіркестер кездеседі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада Бабалар сөзі еңбегіндегі қара өлең, тарихи өлең томдарындағы шығармаларының тіліне концептілік талдау жасалынды. Фольклорлық шығармалар тілінде ұлттың дүниетанымы, дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, болмысы көрініс тапқан. Жұмысымызда эпитетті және теңеулі метафоралар, когнитивті метафоралар түрлеріне талдау жасалынды. Талдау барысында сипаттау, жүйелеу, тұжырымдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қу заман [5, 64] метафоралық тіркес арқылы заманның бұрыс жаққа өзгергендігін, жала жабу мен әділетсіздік жайын суреттейді. Халықтың зар жылап, жазықсыз жала жабылған аянышты күйін тарылған заман [5, 64] тіркесі арқылы бейнелейді. **Қу заман** метафоралық тіркесі тістей қатып қалған қақпан, қозыдай үйшік [5, 64] секілді теңеулер және қанды қақпан, сүйегін саудыратқан [5, 64] фразеологиялық тіркестер арқылы ашылған. **Қайтіп жұрт бола аламыз?** [5, 64] риторикалық сұрау арқылы халқымыз қашан әділ, кең заманда өмір сүріп, азат елге болудың жауабын іздегендей көрініс тапқандай.

Жұмысымызда заман тақырыбы суреттелгенде қазақ халқының тарихы, өмірі, салт-дәстүрі, болмысы тамаша сипатталғанын байқаймыз. Ел батырлары еліндегі заман өзгерістерін, бұрылысын халқынан бұрын танып, заман бағытын, өмір сүру салтын тамырдай дәл басып анықтай білген. Сырттан келген қатерді алдын ала сезе білген. Міне соның бір дәлелі ретін келесі өлең жолдарынан көре аламыз.

Қай заман мына заман, **қысқан заман,**

Бақ даулет басымыздан **ұшқан заман** [6, 151].

Қысқан заман, ұшқан заман деген метафоралық тіркес арқылы сол заманның ауыртпалығын, халықтың соқпалы қиын кезеңдерді басынан кешкен өмірін елестете аламыз.

А.Айғабылова ауыспалы ұғым тудыратын тілдік метафора, тұрақты және индивидуалдық метафоралар түрлерін атап көрсетеді. 1. Тілдік метафора - сөйлеу, жазу, әдеби шығараларда кездесетін халық тілінде қолданылады. 2. Тұрақты метафора - образдылығымен дараланатын ауыспалы ұғымдағы сөздер. Мысалы, қара алтын (көмір), сары алтын т.б. 3. Индивидуалдық метафоралар. Жалпы қолданысында жоқ, автордың өзіндік стиліне тән метафралар [7, 10].

Осы үш метафораның түрі Бабалар сөзі еңбегіндегі шығармаларда кеңінен қолданылған. Айықпайды аспан да сұр бұлттан,

Судай болып ағылды қып-қызыл қан.

Зымияндық, зиянкес алуан түрлі

Шыққан заман суайт та, сұм да ұлықтан [5, 43].

«Зымиян заман» фразеологиялық тіркесі арқылы зиянкес адамдардың іс-әрекеттерін бейнелейді. Заманға налығанымен, осы заманды құраушы адамға деген сынды да байқауға болады.

Дүние өте шығар бір соққан жел,

Ажалдан қала алмайды құтқарып ел.

Барында тіршіліктің күл де ойна,

Қайғырып төге бермей көзінен сел [8, 365]. Дүние соққан жел метафорасы өмірдің ауыртпалығын, ажалдың кез келген уақытта келетінін баяндай келе, осы тіршілікте көз жасыңды төге бермей барынша позитивпен өмір сүру керектігі суреттелген. Қайғырып төге бермей көзіңнен сел тұрақты тіркесі автордың даралық стилін көрсеткен тіркес.

Сыбанбаева А. Метафора тілдегі сөздердің лексикалық мағынасын кеңейтеді.

Фразеологизмдер, мақал-мәтелдер метафораға негізделген. Метафоралану сөздің мәнін молайтып, мағынасын дамытуға үлес қосады деген анықтама берген [9, 12].

Тауда өскен тау қазағы, тау саңылағы,
Тұлғасы тұрып қалған тау салмағы.
Шарықтап шарлап оймен, домбырамен,
Қаулаған қасіретті тауыса алмады [5, 23].

Тау қазағы, тау саңылағы метафоралары кең далада еркін өскен қазақ халқының бейнесі танылған. Тау сөзі қайталануы арқылы өлең шумақтарына экспрессивтік мән үстеп тұр. **Қаулаған қасіретті тауыса алмады** тіркесі арқылы елдің ауыр жағдайы, жалпы қазақ ауылының қиын қыстау кезеңіндегі мүшкіл халі баяндалған.

Құйын ғой өмір, шіркін, шыр айналып,
Күтеміз алдағысын, шыдай барып.
Ағайын, ат ізін сал, мұңаймалық,
Сары табан сағыныштың шырайға алып [5, 23].

Құйын ғой өмір ғой сөзі құйын өмір метафорасына лексикалық мағына үстесе, сары сағыныш тіркесіне табан сөзі тіркесіп окказионалдық фразеологизм қолданылған.

Дүние, өмір тақырыбында үлкен философиялық көзқарас пен халықтың тыныс-тіршілігін аңғаруға болады. Жоңғар шапқыншылығынан азап шеккен халыққа бір күн тар, бір күн кең дүние уақытша дүние болса да, сол тар заманда өмір сүруге, азаттық үшін күреске шақырған.

Дүние бір күні кең, бір күні тар,
Көз жетпес алды, артың бір терең жар.
Уақытша ортасында ойна да күл,

Бұл күні бұл күніңе боласың зар [8, 364]. **«Дүние бір күні кең, бір күні тар» метафорасы** авторлық окказионализммен беріліп, өлең жолдарына ерекше әр беріп тұр.

Жұмысымызда когнитивті метафоралардың қолданылуы кең өріс алған. Когнитивті метафоралардың қалыптасуы негізін ашуға тырысу өте күрделі сұрақ. Бұған әр түрлі факторлар негіз бола алады деген ойдамыз. Когнитивті метафоралардың пайда болуына халықтың өмір салты, ой санасының дамуы, өзге адамдармен араласу әсер етеді. Адам түйсігіндегі ойдың тіл арқылы шығуы, ақиқат дүниенің көрінісі, когнитивтік белгісі мен өмірдің ғылыми бейнесі секілді түсініктер когнитивтік метафоралар қалыптастыруға ықпал тигізеді деген ойдамыз

Оразалиева Э. пайымдауынша категория адам санасындағы ойы тіл арқылы баяндалған әрекеттерді, заттарды қасиеттеріне қарай жіктеп, әр түрлі әрекеттерін әр қилы формаларды объективті түрде класстарға, топтарға ұштастыру қажеттіліктерімен дамыту деген пікірін тұжырымдайды [10, 270].

Ғаламның тілдік көрінісінің негізгісі ақын, жазушылардың түйсігінде қалыптасқан ойын әрқалай әдістермен бейнелеу мүмкіндігі. Мысалы, жұмысымызда келесі когнитивті метафораны аңғаруға болады: дүние-қисық жол бұраңдаған [6, 364], алыс-жұлыс, дау-дамай қозған заман. [8, 264] т.б.

Ақындар адам санасын, дүниетанымын, тіршілігін, болмысын тіл арқылы бізге жеткізе білген. Тілдің құдіреті керемет. Қазіргі когнитологияның көрінісінде метафора негізгі ментальді операциялардың бірі болып табылады. Бұл әлемді тану, түсіндіру тәсілі. Когнитивті метафора арқылы басқа білім салалары байланысады. Мидағы ой бір жүйе. Адам түйсігіндегі ойды тіл арқылы сыртқа шығарады. Тіл қарым-қатынас құралы болғандықтан сөйлеудегі бейнелі, образды бейнелейді. Метафора күнделікті өмірде тілге ғана емес ойлау мен әрекет арқылы қалыптасады.

Әмірбекова А. Әлемнің танымдық көрінісін бейнесін көрсететін негіз – концептілік жүйе екенін айтады. Ғалым концептілік жүйенің ішкі және сыртқы құрылымдардан тұратынындығына тоқталып, ішкі құрылымдарға фрейм, сценарий, ойсурет, сызба, сыртқы құрылымдарға сөз, сөйлем, метафора, фразеологизм, тіркес, метонимия жатады деген анықтама берген. Когнитивтік модель арқылы ішкі құрылымдар құрылады және когнитивтік модель автор санасындағы символ, бейне, прототип, этикет, эталон, ассоциация, стереотиптік бірліктерімен құрылады деген тұжырымға келген [11, 28].

Ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып метафора қолданысына концептілік талдау жасауға тырыстық.

Нәтижелер. Метафоралардың фреймдік құрылымына да назар аударған жөн деп санадық. Зерттеу барысында мынандай фреймдік құрылымдар анықталды: тірлік бақыт, тозған заман, дүние-қызыл гүл, дүние-қисық жол бұраңдаған; т.б

Тірлік бақыт.

Дүниеде не бақыт? **Тірлік бақыт,**

Тірліктен де болаттай бірлік бақыт.

Ынтымағың еліңнің ойламасаң,

Астындағы кетеді сырғыт тақыт [8, 255]. Жауап алу мақсатында «Дүниеде не бақыт?» деген риторикалық сұрау арқылы **тірлік бақыт, бірлік бақыт** фреймдері ауызбіршілігі бар елде бірлік, тыныштық болатынын айта келіп, елдің ынтымағы болмаса астындағы тағыңнан да айрылатыны баяндалған. Астындағы кетеді сырғыт тақыт ойсурет құрылымы түрінде берілген. Сырғыт тақыт фреймі биліктен, орнына айырылу деген мағынаны үстейді.

Тозған заман. Қазақ халық лирикасында **тозған заман** фреймі бірін-бірі алдаған заманнан көрініс берген. Халықтың ауыр тұрмысы, психологиялық күйі, қиындықтармен алысқан жағдайы, адамдардың бір біріне бейжайлылығы, қайырымсыздығы, бірін бірі алдауы, бір біріне опасыздық жасауы тозған заман, алыс-жұлыс заман, дау дамай қозған заман, озған заман [8, 264] секілді фреймдік құрылымдар арқылы ашылған. Қу құтырып, ептілер екі асап [8, 264] сценарийлік құрылым адамдардың арам пиғыл істері мен сараңдық, айлакерлік, немқұрайлылық, рақымсыздық қасиеттері суреттелген.

Дүние-қызыл гүл. Адам өмірінде жақсылық пен жамандық, бақыт пен қайғы, адалдық пен опасыздық бірге жүретіні белгілі. Мұндай қарама қайшылықтардан ешкім шет қалмады. Өйткені бұл өмір заңдылығы. Адам өмірінде жақсылық, бақыт, адал қадамдар болып жатса соған шаттанып ләззат алып жатады. Ал жамандық, қайғы, адамдардың бір біріне опасыз жасаған әрекеттерін көріп көңілі түсіп мұңаяды. Сол бір сәтте берілген бақытты да мұңды да адам көтере білу керек және бағалай білу керек. Фольклор тілінде дүние қызыл гүл метафорасы өмірдің сәтті, бақытқа толы кезеңінен көрініс берсе, дүние бір жар, үгіліп тұр құлағалы, бір күні толып, бір күні суалады [8, 362] деген ойсурет арқылы дүниеде қуаныш пен қайғы, бақыт пен мұң бірге жүретіні баяндалған. Өскен бір қызыл гүл қой дүние [8, 362] «қой» сөзі дүние-қызыл гүл метафорасына лексикалық мағына үстеп тұр.

Дүние бір қисық жол бұраңдаған. Өмір судың ағысы секілді еш уақытта бір орында тұра алмайды. «Бір қисық жол бұраңдаған» фреймімен өмірдің әрқилы жағдайын суреттей білген. Өмір шоқалақ жолдай қиындықтарға, жақсылықтар мен жамандықтарға, қуаныш пен қайғыға толы. «Дүниені қисық жол бұраңдаған» фреймі арқылы адамның төзімділігін де суреттегендей.

Қай кезде қандай қиын болса дағы,

Болмаған шығар әсте бұдан жаман [8, 365].

Дүние-жалған.

Дүние баяны жоқ бұл **бір жалған,**

Бұл дәурен бұрынғыдай бізге қалған.

Барында оралыңның ойна да күл,

Бүйтіп кез келе бермес көңілге алған [8, 362].

Дүние жалған фреймі арқылы өмірде болатын жалғандық, өтірік, арамдық сияқты жағымсыз қасиеттер айта келе бұл қасиеттер адам өмірін баянды етпейді деп түйінделген. Жақсы күндерге қанағат етіп, барынша өмірдің қызығын көру, шынайы болуға үндегендей.

Келесі өлең жолдарынан «дүние жалған» фреймі арқылы өмірдің алдамшы екенін баяндай келе бай да, патша да, батыр да өз ғұмырын кешіп о дүниелік болатынын «жер бесікке» ойсуреті арқылы ашылған.

Дүние негізінен жалған екен,

Алданып шын де әркім қалған екен.

Бай болсын, патша болсын, батыр болсын,
Бәрін де жер бесікке салған екен [8, 364].

Тіршілік -жанып тұрған шоқ.

Дүние- жалған бір боқ екенсің,
Тіршілік -жанып тұрған шоқ екенсің
Зымырап ә дегенде өте шығып,
Тиетін көрінбей кеп оқ екенсің [8, 364].

Тіршілік жанып тұрған шоқ деп өмірге біреулер келіп, біреулер кетіп жатса да дүние ол мәңгі. Себебі әр адамның артынан ұрпағын жалғастыратын тұяғы қалары хақ. Бұл мысалда шырағы сөнбесін деген стейоритипті байқауға болады.

Тиетін көрінбей кеп оқ екенсің деген ойсурет арқылы адамдардың жағымсыз қасиеттері баяндалаған. Адамдар өмірде өздері бірін-бірі жаман әрекеттерімен, сөздерімен жаралап жатқандарын байқамай жатады. Айтқан сөз атылған оқ деген нақыл сөзбен осы мысалды түйіндеуге болады.

Сары жазық.

Алпыс күн атан болып жай жүргенше,
Алты күн бура болып бұрқылдайық [8, 277].

Сары жазық фреймі арқылы ауылдың тыныс-тіршілігі суреттелген. Болады қырда киік, суда балық [6, 277 б.] сценарийлік құрылымы мен «алты күн бура болып бұрқылдайық» ойсуреті толықтай туған жердің көрінісін көз алдымызға әкеледі.

Жапан дала.

Фольклор тілінде жапан дала [5, 11] фреймі дала жазық, түз дала, сырт, таулы беткей, жазық дала, таса жер деген сөз және сөз тіркестерімен сабақтасып жатады. Жапан дала оқиғалардың, әрекеттердің өзгеруіне байланысты әрқилы бейнеде суреттелген. Бірде елі жоқ, жері жоқ қазақ еліне пана бола білген қорған жер,, бірде ұрыс алаңы, бірде еркіндік пен тыныштықты сезінген жаны жай табатын туған жері ретінде баяндалған. Қорған іздеген батырларымыз туған жерден қаншама мәрте баспана таба білген. Өз жерінің әр жерінің сырын білген батырларымыз сол аймақтарды паналап, жауына қарсы шабуыл жасау айдаларын іске асыра білген. Жапан дала – таулы беткей, жазық, ел қоныстанбаған жерді бейнелеген.

Білім қымбат.

Дүниеде не қымбат? [12, 282] реторикалық сұраққа жастарға жол бағыттайтын білімнің қымбаттығы білім қымбат фреймі арқылы ашылған. Білімді жастар көп болса көңілі тоқ болатыны баяндалады. Әр істің бастамасы білімде екендігі, білімсіз адамның өмірі қараңғы екендігі, Бойына ілімді сіңіріп өскен балғын ұрпақтың болашағы жарқын, елінің келешегі зор болатыны айтылған. Сондықтан білім дүниедегі қымбат, асыл қазынаға теңейміз. Тұлғаның бойындағы біткен ең күшті қару екендігін білеміз. Осы мысалда да білім әр істі ымдап жол сілтеп тұратын бағдаршам сияқты екендігі баяндалған.

Келесі мысалда сценарийлік құрылым жасалған. Дүниені сөз еткенде үлкен философиялық көзқарасты аңғарамыз. **Бұл дүниеден ақ та, қара да, сары да өткен-** ауыспалы мағынада қолданылып, өлең жолдарына тамаша реңк берген.

Жас та өткен бұл дүниеден, кәрі де өткен,

Ақ та өткен, қара да өткен, сары да өткен.

Барында оралыңның ойна да күл,

Хан, дана, қожа, молда бәрі де өткен [8, 363]. Осы дүниеде адамдар уақытша болатыны, барлығы қонақ екенін «хан, дана, қожа, молда бәрі де өткен» ойсуреті арқылы баяндалған.

Келесі өлең жолдарынан **Дүние құс па жалған?** реторикалық сұраққа өмірдің қысқа жалған, ұшпа жалған деген жауап қайтаруы арқылы дүниенің көзді ашып жұмғанша тез өтетіні, құстай ұшып зымырап шығатыны баяндалған. Ұшпа жалған, құс па жалған, қысқа жалған арқылы сценарийлік құрылым жасалған.

Барасың қайда асығып **ұшпа жалған,**

Әуеде ұшып жүрген **құс па жалған?**

Барында оралынның ойна да күл,
Кетеді әлі ақ өтіп **қысқа жалған** [8, 366].

Шабыспен өткен дүниенің баянсыздығы аяғы боқ теңелуі арқылы схемалық құрылым берілген.

Дүние өзі жақсы, баяны жоқ,
Жүйріктің шабысы бар, аяңы жоқ.
Мысалы бір нәрсенің бәрі сондай,
Өмірдің басы **жағы бал, аяғы боқ** [8, 363].

Дүние соққан жел метафорасы өмірдің ауыртпалығын, ажалдың кез келген уақытта келетінін баяндай келе, осы тіршілікте көз жасыңды төге бермей барынша позитивпен өмір сүру керектігі суреттелген. Қайғырып төге бермей көзіңнен сел [6, 365] тұрақты тіркесі автордың даралық стилін көрсеткен тіркес.

Өмір-соққан желдей [8, 39] метафоралық теңеу арқылы өмірді желге теңеп, адам өмірі қамшының сабындай тым қысқа екендігі баяндалған. Дүниеде жүрмейсің ақыр өлмей ойсурет арқылы еш адам мәңгі еместігі түйінделген.

Зар қылар қайтып келмей фразеологиялық тіркес уақыттың еш уақытта кері қайтарылмайтындығы, адам өз уақытымен өмір сүріп, ойнап-күліп, өмірдің рақатын көріп, бағалап, жері, еліне пайда әкелу керек деген ой түйіндеп отырмыз.

Қазақ фольклорлық мәтіндерінде метафоралық қолданыстағы сөздер сөз тіркестер, фразеологиялық тіркестер, фрейм, схема, ойсурет, сценарийлік құрылымдар арқылы көрініс тапқан. Зерттеу барысында қазақ халқының дүниетанымы, тіршілігі, болмысы когнитивті метафоралар арқылы ашылғанын байқаймыз. Метафоралардың семантикалық мағыналарын когнитивтік жүйенің ішкі және сыртқы құрылымдарымен талдауға тырыстық. Және төмендегі мағыналық белгілерін атап кеткенді жөн көрдік.

Қолаң шаш – сұлулық, әдемілік белгісі.

Алмас қылыш -күш, батылдық,еліне қамқор бола алатын батыр

Құмай тазы – адалдық, қамқорлық, достық

Батыр -қанын шашу; аш бөрідей; ту ұстап, тұлпар мінген қолбасы; қан болып аттан түскен; елге сіңген еңбегі.

Ұрыс алаңы - тұқым қалмай жалғыз келген: жердің үсті үрейленген; дұшпанының басын жеген; қалмақ қанын судай шашты [5, 86].

Құба қалмақ заманы [13, 302] - сол замандарда өмір сүрген Олжабай, Қабанбай, Бөгенбай батырлардың жауға қарсы тойтарыс берген шайқастары, олардың ерліктері құба қалмақ заманы деген метафоралық тіркес сценарийлік құрылым ретінде берілген.

Қорытынды. Жоғарыдағы метафоралар қазақ фольклорлық мәтіндерінде ұсынылған белгілерді бейнелейді және әртүрлі белгілер мәдени және моральдық құндылықтарды беруде маңызды элементтер ретінде қалай қызмет ететінін көрсетеді.

Қазақ фольклорлық мәтіндеріндегі белгілерді талдау белгілердің мәдени құндылықтарды білдіріп қана қоймай, ұрпақтар арасындағы байланыстырушы буын ретінде қызмет ететінін көрсетеді. Әрбір белгі тек әңгіме элементі ғана емес, сонымен бірге халықтың жеке басын сақтауға көмектесетін әлем туралы терең философиялық идеялар мен дәстүрлі идеялардың көрінісі.

Қорытындылай келе, Бабалар сөзі еңбегіндегі шығармаларда метафора өрісі ауқымды. Тұрақты және индивидуалдық метафоралар, эпитетті және теңеулі метафоралар, когнитивті метафоралар түрлері анықталып, мысалдар келтіріліп, талдаулар жасалынды. Талдау барысында тірлік бақыт, тозған заман,дүние-қызыл гүл, дүние-қисық жол бұраңдаған;сары жазық, жапан дала, білім қымбат, дүние-қызыл гүл т.б. фреймдер анықталды.

Тұратын барлық істі білім ымдап; болады қырда киік, суда балық; ұшпа жалған, құс па жалған, қысқа жалған т.б. сценарийлік құрылым, қу құтырып, ептілер екі асап, алаяқтар айламен озған заман схемалық құрылым айқындалды. Сонымен қатар метафоралардың ойсурет арқылы берілуі де анықталды. Мысалы: алты күн бура болып бұрқылдайық; хан,

дана, қожа, молда бәрі де өткен; алты күн бура болып бұрқылдайық; астындағы кетеді сырғыт тақыт; дүние бір жар, үгіліп тұр құлағалы, бір күні толып, бір күні суалады; жер бесікке.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 318 б.
2. Жұмағалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 243 б.
3. Хасанғалиева Б.К., Исакова С.С., Әлімбек Г.Р. Когнитивтік терминтағымның негізгі ұстанымдары // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. - 2023. - №4 - Б. 162-175. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.11>
4. Ospanova Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova K., Baltabayeva G. Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor // XLinguae – 2020. – V.13. – Iss.2. – pp. 157-165. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.13, http://www.xlinguae.eu/2020_13_02_13.html
5. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т 28: Тарихи жырлар. – Астана: Фолиант, 2006. – 378 б.
6. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т 61: Тарихи жырлар. – Астана: Фолиант, 2010. – 448 б.
7. Айғабылова А. Қазақ тілі стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1998. – 64 б.
8. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.70: Қара өлең. – Астана: Фолиант, 2011. – 504 б.
9. Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2002. – 154 б.
10. Оразалиева Ә. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Ан Арыс, 2007. – 321 б.
11. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев шығармалары бойынша). Филол.ғыл.канд. ... дисс. – Алматы: 2006.
12. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т 28: Тарихи жырлар. – Астана: Фолиант, 2006. – 378 б.
13. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т 71: Қара өлең. – Астана: Фолиант, 2011. – 416 б.

А.Т.ИСПАНДИЯРОВА

Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан

СЕМАНТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР КОГНИТИВНОЙ МЕТАФОРЫ В КАЗАХСКОЙ НАРОДНОЙ ЛИРИКЕ

Аннотация. Метафора – лингвистический инструмент, используемый для выражения идей или концепций через сравнение. Использование метафоры было особенной чертой поэзии на протяжении всей истории. В нашей статье рассматривается семантический характер когнитивной метафоры в казахской народной лирике. В работе «Слово предков», которая является объектом исследования, подчеркивается, что языковые единицы, определяющие когнитивную метафору, заложены в национальном мировоззрении. Проанализированы, как метафоры использовались в работе «Слово предков». Исследователи получают возможность глубокого понимания того, как человеческий мозг обрабатывает и интерпретирует язык. В статье использованы такие методы, как литературный анализ, методы когнитивной лингвистики.

Изучение семантики когнитивной метафоры в казахской лирике дает представление о когнитивных процессах, связанных с метафорическим мышлением и использованием языка.

Основная цель нашей статьи – выявить семантический характер когнитивной метафоры в языке казахской народной лирики. Проанализированы фреймы, отражающие бытие и жизнедеятельность казахского народа. Была выявлена и проанализирована передача когнитивных метафор через сценарные и схематические структуры и образы, раскрывающие их значение. Определены типы устойчивых и индивидуализированных метафор, эпитетных и сравнительных метафор, когнитивных метафор, приведены и проанализированы примеры.

Теоретические результаты работы могут быть использованы в таких дисциплинах, как «Когнитивная лингвистика», «Этнолингвистика», «Языкознание», «Языкознание текста». Результаты работы также можно использовать как вспомогательный материал на практических

занятиях по предметам «Стилистика и языковая культура», «Лингвистический анализ художественного текста».

Ключевые слова: концепт, казах, лирика, язык, метафора, фольклор, нация, мировоззрение.

A. T. ISPANDIYAROVA

A. Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

THE SEMANTIC NATURE OF COGNITIVE METAPHOR IN KAZAKH FOLK LYRICS

Annotation. A metaphor is a linguistic tool used to express ideas or concepts through comparison with something else. The use of metaphor has been a consistent feature of poetry throughout history. Our article examines the semantic nature of cognitive metaphor in Kazakh folk lyrics. In the work *The Word of Ancestors*, which serves as the object of this research, it is emphasized that the linguistic units defining the cognitive metaphor are embedded in the national worldview. Analyzed how metaphors were used in the work “*The Word of Ancestors*”, researchers gain a deep understanding of how the human brain processes and interprets language. Our article employs methods such as literary analysis and cognitive linguistics.

As a result, the study of the semantics of cognitive metaphor in Kazakh lyrics gives an idea of the cognitive processes associated with metaphorical thinking and the use of language.

The main purpose of our article is to identify the semantic nature of cognitive metaphor in the language of Kazakh folk lyrics. The frames reflecting the existence and vital activity of the Kazakh people are analyzed. In addition, the transfer of cognitive metaphors through scenario and schematic structures and images revealing their meaning was identified and analyzed. The types of stable and individualized metaphors, epithet and comparative metaphors, cognitive metaphors were identified, examples were given and we tried to analyze them.

The theoretical results of the work can be used in such courses as Cognitive Linguistics, Ethnolinguistics, Linguistics, Text Linguistics. It can also be used as an auxiliary material for practical classes on the subjects of “*Stylistics and linguistic culture*”, linguistic analysis of a literary text.

Keywords: concept, kazakh, lyrics, language, metaphor, folklore, nation, worldview.

References

1. Baitursynov A. *Shyǵarmalary*. – Almaty: Jazyshy, 1989. – 318 b.
2. Jumagaliev Q. *Ádebiyet teoriasy*. – Almaty: Mektep, 1969 – 243 b.
3. Khasangalieva B. K., Isakova S. S., Alimbek g. R. praecipua praescripta termini cognitivi // Bulletin L. N. Gumilev Instituti Humanitarii Eurasiani. Series philologiae. – 2023. - № 4- pp. 162-175. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.11>
4. Ospanova Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova K., Baltabayeva G. *Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor // XLinguae –2020. –V.13.-Iss.2. –pp. 157-165. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.13, http://www.xlinguae.eu/2020_13_02_13.html*
5. Babalar sözi: Jüztomdyq. T 28: Tarihi jyrlar. – Astana: Foliant, 2006. – 378 b.
6. Babalar sözi: Jüztomdyq. T 61: Tarihi jyrlar. – Astana: Foliant, 2010. – 448 b.
7. Aıǵabylova A. *Qazaq tili stilisikasy*. – Almaty: Mektep, 1998. – 64 b.
8. Babalar sözi: Jüztomdyq. T 71: Qara öleñ. – Astana: Foliant, 2011. – 504 p.
9. Sybanbaeva A. *Metaforanyń tildik bolmysy jáne konseptýaldy metaforalar*. – Almaty: Qazaq un-ti, 2002. – 154 b.
10. Orazalieva E. *Kognitivtik lingvisika: qalyptasýy men damýy*. – Almaty: An Arys, 2007. – 321 b.
11. Ámirbekova A.B. *Konseptilik qurylymdardyń poetikalıyq mátindegi verbaldaný ereksheligi (M. Maqataev shyǵarmalary boyynsha)*. Filol. ǵyl. kand. .... diss. - Almaty, 2006.
12. Babalar sözi: Jüztomdyq. T 28: Tarihi jyrlar. – Astana: Foliant, 2006. – 378 b.
13. Babalar sözi: Jüztomdyq. T 70: Qara öleñ. – Astana: Foliant, 2011. – 416 b.

Автор туралы мәлімет:

Испандиярова Айнұр Төлегенқызы – А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің докторанты, Қостанай, Қазақстан.

Испандиярова Айнұр Тюлюгеновна – докторант Костанайского регионального университета имени А. Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан.

Ispandiyarova Ainur Tyulyugenovna – doctoral student A.Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan.

G. SAGIDOLDA¹

*G.S. RAINBEKOVA²

L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan^{1,2}

(e-mail: sagidolda_g@enu.kz¹, g.rainbekova@mail.ru²)

ON LEXICOGRAPHY OF ANTONYMS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The structure of the dictionary of antonyms in the Kazakh language is analyzed, the nature of antonyms in general is studied, questions about the peculiarities of linguistic approaches in giving a common opposite meaning and compiling a dictionary of antonyms in the Kazakh language are considered.

The article analyzes the scientific considerations of foreign scientists and domestic researchers on semantic groups of antonyms and their classification, differentiated work is carried out based on the results of research in the modern Kazakh language.

Due to the grammatical specifics of antonyms, the method of forming antonyms in the Tatar and Kumyk languages and the creation of antonyms in the Kazakh language were considered as comparable, similar, correlated with the historical foundations of languages. Researchers have shown that antonymy arises from common semantic foundations and expresses opposite relationships. In preparing the dictionary, it was emphasized that along with the grammatical features of antonyms, attention should be paid to their semantic and contextual nature. It is noted that when studying antonyms, it is necessary to take into account not only linguistic features, but also the philosophical and conceptual level of the formation of human cognition.

It is also analyzed that the presence of the stylistic character of the antonym is considered in connection with the use of individual authors. It was also shown that the contextual meaning of stylistic antonyms is gradually fixed and becomes permanent. It was also shown that for the lexicography of antonyms, along with their linguistic character, the philosophical essence is also important.

Keywords: antonyms, lexicography, opposite meaning, linguistic approaches, dictionary of antonyms, comparison, contextual meaning.

Introduction. When discussing the creation of a dictionary of antonyms, it is important to define its nature within the language. That is why we decided to analyze the features of antonyms based on the studies related to lexical, grammatical and stylistic features in the paper.

It is known that scientists in their studies have stated that people learn by comparing and contrasting all the things in the world around them. Although there is sufficient research on the meaning of antonyms, the lack of studies on their modern development in the Kazakh language makes this research particularly relevant. The way in which opposites are created and formed in any language remains one of the most interesting topics. Because this contradiction represents a person's philosophy of understanding the world and his attitude towards determining his place in this world.

In modern linguistics, there is extensive material available on the study of antonyms. Antonymic relations are one of the most important types of systemic semantic relations between linguistic units. Antonymy is a general semiotic phenomenon: in any system there are at least several features associated with opposing relationships.

Contrasting antonyms are characteristic of all areas of oral and written communication. They are characteristic of various artistic, scientific and journalistic texts of a communicative

direction; they are widely used by the media, without which it is impossible to imagine dispute and discussion. Therefore, it is natural that the problem of antonymy annually attracts the attention of a wide range of scientists and occupies an important place in modern linguistics.

As a result of studying antonyms, researchers came to the conclusion that antonymic relations are characteristic not only of lexical units. At the same time, the grammatical level of the language also influences the origin and formation of antonymic relations. French scientist C. Bally in his monograph "General Linguistics and Problems of the French Language" noted that "grammar knows antonymy" [1, 192]. This point of view is based on the views of G.V. Valimova, Yu.N. Vlasova, V.I. Kononenko, L.A. Novikov, V.P. Timofeev, R. It was developed in the works of Martin and other linguists. This approach is shown in the latest edition of the Russian Language encyclopedia of 1998, where antonyms are defined as meanings opposite to the meanings of linguistic units of the same language level. They are said to be formed by words, morphemes and syntactic structures.

At the same time, researchers of antonyms in the English language define it as follows: "An antonym is a word that is opposite in meaning to another word. For example, in English the words "live", "big" and "small" are considered the antonyms. Sometimes the difference between live-dead pairs and big-small pairs is distinguished depending on whether they are gradual or non-gradual" [2, 27]. From our observations, scientists also emphasize that antonyms in English possess distinct semantic features. This is where the antonyms of the competition came from.

Foreign scientist S. Jones also shares the same opinion. In his works he noted that antonyms are words that are opposite in meaning, but not all words that are opposite in meaning are antonyms.

For example: the pair of words "rich" - "poor" acts on the wealth scale, the words "affluent" and "broke" also act on this scale, but we understand them intuitively. we do not say that it is an antonym" [3, 10].

When analyzing scientific works on antonyms in order to determine the initial theoretical rules and main directions of research, we notice that the role of grammar in the formation of antonyms in the Kazakh language predominates. In their opinion about the grammatical and lexical features of the antonymic series, many researchers agree with the scientist J. He agrees with Lyons and considers opposite contrasts to be true antonyms, since they are especially manifested in the phenomenon of binary lexical contrast [4, 189].

It is also important to determine the corpus of morphological formation of antonyms in the modern Kazakh language and describe their semantic features. This is due to the fact that in more recent studies, attention is mainly paid to the author's artistic antonyms in competition or artistic works. And it goes without saying that there is a difference between their creation and antonyms created by the language itself.

Theoretically, contextual antonymy can be created using units that belong to the same lexical-semantic group, such as antonyms, converses, hyponyms, cohyponyms, partitives, and synonyms. For example, scientist J. Musin: "Thus, concepts belonging to a logical series, i.e. homogeneous, show dialectical opposition in an object or phenomenon. The relationship between the concepts of hot and cold depending on temperature, early and late depending on time, good and evil depending on criticism is a dialectical contradiction" (Musin, 1984), he draws attention to the philosophical significance of the formation of antonyms. Note that scientists who studied antonyms in the Kazakh language differentiated their semantic groups in different ways. For example, G. Mukabaev and A. Bolganbaev show the appearance of antonyms in the text as follows:

1. The consecutive use of antonyms in one sentence.
2. Use in basic sentences.
3. One aspect of several antonyms is that they come after it.
4. Mixed use of antonyms» [5, 8].

Scientist M. Belbaeva considers that Zh. Muchin's classification is correct: 1. Antonyms that have a general meaning (they appear in a row in one sentence). 2. Antonyms that have exactly the opposite meaning (as a separate member of a sentence, the meaning is contradictory conjunctions

or negative words). 3. Antonymous context with an alternative meaning (functions as a separate member of the sentence). 4. Philosophical thought, summary, conclusion, opinion, antonymic contexts that arise from the significance (several antonymous pairs connected together form a single node). 5. Contexts where antonyms are in a subject-predicate relationship (often found in rhetoric, proverbs, phraseological phrases, poetry). 6. Metaphor of occumora (a set of words that, taken individually, have opposite meanings to each other and form an antonymous pair). 7. Reversing a word to its basic meaning (intentionally using a word in the opposite sense for the purpose of ridicule). 8. Antonomasia (a way of naming a generic term instead of a general term or vice versa) [6, 113].

J. Musin in his study notes that depending on the stylistic features, there are several types of antonyms. These are: 1. In our language, some words that are used as antonyms and have opposite meanings can be classified as direct antonyms. 2. Stylistic antonyms are developed using a synonym of the word. Similar stylistic antonyms are often found in fiction. 3. Stylistic antonyms can be formed by utilizing the word in its original meaning. 4. Stylistic antonyms are used to express the true meaning of a word. 5. Stylistic antonyms can be defined using the words sometimes, one, one or, or, using the words [7, 9].

Summarizing scientist K. Akhanov's opinion: "Antonyms have a very strong stylistic function. "Antonyms play a special role in unraveling contradictory phenomena, comparing them and expressing thoughts expressed in words as if dawn had just arrived" [8, 95].

Researcher I. Sultaniyazova in her study of antonyms in the modern Kazakh language, writes about the stylistic features of antonyms: "There are two types of stylistic figures based on agreement: 1) contradiction, in which opposing concepts and images are arranged in a row; 2) opposition, concepts that are not opposed to each other in meaning are opposed to each other. The contrast is used at all levels of the textual and artistic structure of the sentence," says the researcher [9,57].

Methodology and research methods. The research used the works of famous foreign and domestic scientists (K. Akhanov, A. Bolganbaev, G. Kaliuly, M. Belbaeva, S. Tolekova, Zh. Konakbaeva, Zh. Mutsin), who conducted the research on antonyms in general linguistics, as well as scientific works related to the phenomenon of antonymy are theoretically and methodologically consistent.

The phenomenon of antonymy is also studied in modern Kazakh linguistics from different angles. For example, thanks to the directions of using of antonyms through the comparison by A.K. Zhumabekova, M.G. Nurberdiev, K. Embekova, S.S. Mukhtarova, A.S. If Kokhakhmetova was engaged in research, then contextual use in literary texts was studied by Zh.K. Adilbekova, A.E. Zhuchipov, A.A. Abdykadykov, A.B. Zhuchipbekova, Zh.M. Makeshova, N.M. Kabyldina, A.Kh. Bekbotsinova, G. Ikamalinova and were differentiated. On the peculiarities of the formation of antonyms based on synonymous and polysemantic connections of the language G.K. Rezuanova, A.R. Naimanbay, and the antonymic meaning of phraseological phrases is given by G.T. Tsyrylbaev, in terms of the historical formation and development of B.R. Kulyanova; The methods of teaching antonyms by R. Begalieva, R. Uteпов, A. Echdauletov were studied and considered from various aspects of philological science. These studies examined in details the features of antonyms in the Kazakh language as a whole.

Although in the noted scientific works and scientific dissertations different parties express their opinions about the features of the antonym phenomenon, it can be said that they contributed to the formation of a general theory about the lexical nature of antonyms in general.

Discussions and observation. Taking into account the many definitions of the meaning of antonymy, differentiation of different interpretations of antonymy based on different criteria and opinions about the term is one of the main goals of the study, we considered it appropriate to focus on its originality in Kazakh linguistics. D.N. Shmelev writes: "words that are opposite in terms of the most general and important semantic features can be recognized as antonyms and are located at the extreme points of the corresponding lexical-semantic paradigm" [10,45]. Antonyms are named units of language that serve to denote opposite phenomena in real life.

In the Kazakh language, antonyms are found in all parts of speech. This feature determines their need to create a unified image of the world through opposite meanings in the Kazakh language.

When identifying the grammatical structure of antonyms, it is better to organize them by word class. The origin of antonyms from main nouns is not found in our language. However, nouns play an important role in creating antonymic series. Antonyms of nouns can be in the literal and figurative sense. Antonymous relations in the language are often abstract nouns, since they have different semantic shades. The Kazakh language has many antonymous pairs of nouns denoting socio-political and economic concepts. Lexical antonyms are different from antonyms, which are nouns in their basic meaning. For example, through this group of antonyms, relationships between people, psychological and physiological states, spatio-temporal and other types of relationships are reflected. For example, R. Zakirov studied antonyms in the Tatar language. In the work "Antonyms in the Tatar language: lexico-grammatical, semantic and stylistic features of use" Zakirov, focusing on the features of antonyms characteristic of Turkic languages in general: "Not all words of the Tatar language fall into antonyms. attitude. Thus, nouns with a specific meaning (sten "wall", ostel "table", urunnik "chair") do not have antonyms. Most nouns and pronouns do not have antonyms. As a rule, among qualitative adjectives there are no antonyms for the names of colors and shades (with a few exceptions: ak "white" - kara "black"; yachts "light" - dark "black") at all. Antonymous pairs between qualitative adjectives are created especially actively and serve as one of the distinguishing features of these qualitative adjectives [11,17], he says.

The logical connection of antonyms includes words that have a common meaning from the point of view of semantics and have mutual semantic continuity due to their grammatical meaning. For example, happiness is sadness; life is death; healthy - sick, etc. these pairs have opposite meanings in the field of quality, state and properties of things and phenomena.

Antonyms in the Kazakh language are often formed on the basis of nouns paired with components. Compound words with antonymic meanings in the Kazakh language often denote the opposite of quality, quantity, a certain situation and state. The components of a complex word consisting of antonyms with opposite meanings are not mutually exclusive, but differ from each other in qualitative meaning. Such contrasting words form paired names with the meaning of generalization and compactness: the meaning of earth is blue: world, universe; The meaning of the word "deal" is used when doing business, it is used when talking about pain and pleasure, etc.

Antonyms for adjectives are more common than for nouns. This, first of all, depends on the semantics of adjectives, since words that define properties from different points of view: quality, characteristic, character of a certain thing, perform the function of an additional description of objects.

Due to the semantics of the modern Kazakh language, antonymous pairs of adjectives are divided into a number of semantic groups. A large group consists of antonymous adjectives denoting psychological and physiological states, character traits, age characteristics, social and financial status of people: smart - stupid, healthy - sick, strong - weak.

Most often, antonyms of adjectives are the names of such qualities and properties that are directly perceived by the senses. Let us distinguish: a) by the presence or absence of a certain sign: smart - crazy, happy - unhappy, etc.; b) by size, weight: thick - thin, wide - narrow, long - short, etc.; s) according to taste, color, light: tasty - tasteless, sweet - bitter, salty - without salt, etc.

A special group consists of adjectives expressing spatiotemporal relations: right - left, top - bottom, night - day, summer - winter.

Adjectives denoting the physiological state of humans and animals form pairs of antonyms: young - old, old - new, fat - thin.

There are antonyms for natural phenomena: rainy - dry, hot - cold, cold - warm. Adjectives are characterized by polysemy; they can contrast all lexical meanings with each other.

Adjectives enter into antonymic relationships in specific lexico-semantic variants. Here the minimal context, which is a combination of an adjective and a noun, plays an important role.

The exact meaning of the adjective is determined by the related noun: low – high (voice); hard person - soft person; hard heart - soft heart, etc. It is with these nouns that the exact semantics of the adjective is realized.

Not only full-meaning words belonging to antonymic nomination paradigms, but also independent and non-independent nomination words, in particular, verbs and adverbs with a categorical-lexical relation scheme, on the one hand, and prepositions with the same categorical-grammatical scheme. on the other hand, they can be semantically comparable.

Results. Antonymic relations between lexical and grammatical antonyms, found in the syntagmatics of words in a text, are a projection of opposite relations between functional-semantic fields into the text. Scientist Z. Khasbulatov, who studied antonyms in the Kumyk language, one of the groups of Turkic languages close to the Kazakh language. Khasbulatova: "Antonymous pairs form qualitative adjectives. In comparative adjectives this feature is less noticeable. The affixes -siz, -saz, -suz, -suz mean the absence of an adjective. All such adjectives have the form of antonyms of adjectives formed by the affixes -ly, -li, -lu, -lyu from similar roots. There is no absolute antonymy between adjectives with the suffixes -ly, -li, -lu, -lyu and the affixes syz, -siz, -siz. For example, one can say that a powerful gyuch is a "strong force", and su el u alma is a "juicy apple", but one cannot say that a powerless force is a "weak force", and a waterless apple is a "weak force", and an anhydrous apple is a "juicy apple." juicy apple." [12,25].- focuses on the role of suffixes in the formation of antonyms.

Among classes of words, the antonymic meaning of nouns is primarily contextual, as noted by the researcher of the Kumyk language. For example, when saying "thank you a thousand times for your only help," "one" and "thousand" have opposite meanings. Opposite meanings of numerals can be found in phrases and proverbs.

One of the largest and most important lexico-grammatical groups of words are verbs, which can also express qualitative characteristics. But not all verbs have antonyms. Verbs with signs of opposite directions and dynamic processes are fundamentally antonymous: start-finish, open-close, raise-lower, take-give, build-take, etc.

Its interdisciplinary character determines the present appearance of linguistic Turkic studies, which has a solid theoretical-methodological foundation through historical-comparative, comparative-descriptive fundamental research covering the phonetic, morphological and lexical levels of the language system.

This is the 21st century in the anthropocentric direction, which, guided by the principle of "the human factor in language", aims to study the culture, thought, customs, worldview, practical experience accumulated over many centuries, knowledge fund through the language of the ethnos (people, nation). It arises from the combination with the future problems of linguistics, as well as from the transformation of Turkic studies into a comprehensive Turkological complex subject that combines such fields of humanities as linguistics, literary studies, history, ethnography, folklore, religious studies, cultural studies, and political studies.

The main reason for this is the re-evaluation of the place of the Turkish civilization in the universal civilization with the rise of the international relations and relations of the independent Turkish republics based on mutual cooperation and integration to a new qualitative level, the expansion of information technology and the globalization process, and the Turkishness as a component of the Eastern model of human culture. can be connected with the task of preserving peace.

In this regard, the importance and role of compiling bilingual explanatory dictionaries between Turkic languages, which show that the historical roots of the language and religion of the modern Turkic peoples, spiritual culture, and the sources of the world of values, are the same [13,31].

Antonyms from verbs show a change in the scene of action in space. Among them there are many antonyms with the same root, and these verb antonyms are explained by their own object. For example: let's go down - let's go up, go out - let's go in, etc. words. In addition, antonyms from verbs mean the opposite action. They show the actions, feelings, and internal states of

people in different situations. For example: laugh - become sad, light up - extinguish, turn pale - darken, etc. words. Like other linguistic devices, antonyms in a text do not belong to the same class of words.

At the same time, it can be said that in the Kazakh language there are many proverbs, riddles and misleading words with opposite meanings. This is due to the fact that antonyms are very suitable for conveying complex philosophical knowledge through the opposite meaning in the formation of the worldview and knowledge of the world of the Kazakh people. For example, in the proverb "The enemy laughs, the friend cries," the opposite meaning of enemy-friend, combined with the meaning of laughter-cry, serves to reveal the meaning of the proverb as a whole.

Conclusion. The results of the study, conducted in accordance with the objectives set during the study, allow us to conclude that antonymy is a single semantic category of symbolic units of language.

This category has a systemic organization, which is represented by a system of antonymic oppositions with a general invariant meaning of antonymic opposition at each level of sign language and a number of individual meanings reflecting the semantic features of the opposition at the corresponding level.

Designating opposite fragments of reality, nomination paradigms can be antonymous (single- or multi-root, as well as paradigms of explicit negation). Members of antonymic paradigms form single and cross oppositions based on the properties of parts of speech. For example, the ability of nouns to objectively express actions, states and properties determines the possibility of nouns forming partial oppositions with verbs, adjectives and adverbs. Verbs form cross oppositions with nouns and adjectives, since the participle is closely related to the subject and its properties. Adverbs are characterized by the appearance of oppositions with adjectives, which have the same categorical and grammatical features as adverbs, but, unlike adverbs, are associated with substantive referents.

Literature

1. Балли Ш. *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Richards J.C., Schmidt R. *Longman dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics* / J.C. Richards, R. Schmidt. – Routledge, 2010. – 656 p.
3. Jones S. *Antonymy. A corpus-based perspective* / S. Jones. – Routledge, 2004. – 193 p.
4. Murphy M. L. *Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy, and other paradigms* / M.L. Murphy. – Cambridge University Press, 2003 – 292 p.
5. Мусин Ж. *Қазақ тілінің антонимдер сөздігі* – Алматы: Мектеп. 1984. – 175 б.
6. Белбаева М.А. *Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы*. – Алматы: Рауан, 1976. – 116 б.
7. Мусин Ж. *Қазақ тіліндегі антоним сөздер*. – филол. ғыл. канд. дис... – Көкшетау, 1970. – 142 б.
8. Аханов К. *Қазақ тілі лексикасының мәселелері*. – Алматы: Ғылым, 1955. – 289 б.
9. Султаниязова И. *Қазақ тіліндегі қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің лингвостилистикалық қызметі: теориялық және әдістемелік аспектілер*. 6D011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: 2015.
10. Шмелев Д.Н. *Русский язык в его функциональных разновидностях*. – М.: Наука, 1977. – 145 с.
11. Закирова Р.М. *Антонимы в татарском языке: Лексико-грамматические, семантические и стилистические особенности употребления*. – Казань: РГБ ОД, 2001. – 193 с
12. Хасбулатова З. *Антонимы в кумыкском языке (лексико-грамматический и стилистический аспекты)*. – Махачкала: УРАН ДНЦ, 2011. – 162 с.
13. Сағидолда Г., Жамбулова Қ. *Түркі лексикографиясының теориялық-методологиялық негіздері*. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. №2, 2022. – Б. 28-36.

Г. САГИДОЛДА, Г.С. РАЙНБЕКОВА
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АНТОНИМДЕРДІ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛАУ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі антонимдер сөздігінің құрылымы бойынша талдау жасалып, жалпы антонимдердің табиғатын зерделеніп, жалпы қарама-қарсы мағына берудегі тілдік тәсілдердің ерекшеліктері мен қазақ тіліндегі антонимдер сөздігінің жасалуы туралы мәселелер қарастырылған.

Мақалада антонимдердің мағыналық топтары мен олардың жіктелуі жөнінде шетелдік ғалымдар мен отандық зерттеушілердің ғылыми ой-тұжымдары сараланып, қазіргі қазақ тіліндегі зерттеу нәтижелері бойынша саралау жұмыстары жүргізілді.

Антонимдердің грамматикалық ерекшелігіне байланысты татар, құмық тілдеріндегі антонимдер жасау жолы мен қазақ тіліндегі антонимдердің жасалуы салыстырыла отырып, ұқсатығы, тілдердің тарихи негіздерінің байланыстылығы ретінде қарастырылды. Антонимияның жалпы семиотика негіздеріне байланысты келіп, қарама-қарсы қатынастарды білдіретінін зерттеушілер көрсеткен. Сөздік дайындауда антонимдердің грамматикалық белгілерімен қатар, олардың мағыналық және контекстік сипаттына да назар аудару керек екені сараланды. Антонимдерді зерттеуде тек лингвистикалық белгілерін ғана емес, олардың адам танымының қалыптасуындағы философиялық сипаттарын да ескеру керек екені зерделенді.

Антонимдердің стильдік сипатының болуы жекелеген авторлардың қолданысымен байланысты қарастырылатыны да біршама талданды. Стильдік антонимдердің контекстік мағынасы бірте-бірте орнығып, тұрақты мағынаға айналатыны да дәйектеліп көрсетілді. Соңдай-ақ антонимдердің лексикографиялануы үшін тілдік сипатымен қатар, философиялық мәні де маңызды екені көрсетілді.

Түйін сөздер: антонимдер, лексикография, қарама-қарсы мағына, тілдік тәсілдер, антонимдер сөздігі, салыстыру, контекстік мағына.

Г. САГИДОЛДА, Г.С. РАЙНБЕКОВА
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

О ЛЕКСИКОГРАФИРОВАНИИ АНТОНИМОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Проанализирована структура словаря антонимов в казахском языке, изучена природа антонимов, рассмотрены вопросы об особенностях языковых подходов в придании общего противоположного значения и составлении словаря антонимов в казахском языке.

В статье рассмотрены идеи зарубежных ученых и отечественных исследователей о смысловых группах антонимов, их классификациях, проведена дифференцированная работа по результатам исследований в современном казахском языке.

В связи с грамматической спецификой антонимов способ образования антонимов в татарском, кумыкском языках и создание антонимов в казахском языке рассматривались как сопоставимые, сходные, соотнесенные с историческими основами языков. Исследователи показали, что антонимия возникает из-за общих семантических основ и выражает противоположные отношения. В подготовке словаря было подчеркнуто, что наряду с грамматическими признаками антонимов следует обратить внимание и на их семантический и контекстуальный характер. Отмечено, что при изучении антонимов необходимо учитывать не только лингвистические признаки, но и философско-концептуальный уровень становления человеческого познания.

Доказано, что наличие стилистического характера антонима рассматривается в связи с использованием его отдельных авторов. Было показано, что контекстное значение

стилистических антонимов постепенно закрепляется и становится постоянным. Для лексикографии антонимов, наряду с их языковым характером, важна и философская сущность.

Ключевые слова: антонимы, лексикография, противоположное значение, языковые подходы, словарь антонимов, сравнение, контекстное значение.

References

1. Bali Ş. Obşaiia lingvistika i voprosy fransuzskogo iazyka. – M.: İzd-vo inostr. lit., 1955. – 416 s.
2. Richards J.C., Schmidt R. Longman dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics / J.C. Richards, R. Schmidt. – Routledge, 2010. – 656 p.
3. Jones S. Antonymy. A corpus-based perspective / S. Jones. – Routledge, 2004. – 193 p.
4. Murphy M. L. Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy, and other paradigms / M.L. Murphy. – Cambridge University Press, 2003 – 292 p.
5. Musin J. Qazaq tılıniñ antonimder sözdıgı – Almaty: Mektep, 1984. – 175 b.
6. Belbaeva M.A. Qazırğı qazaq tılı lekcikologiacıy. – Almaty, 1976. – 116 b.
7. Mucin J. Qazaq tılındegı antonim cözder. – filol. ğyl. kand. dic... – Kökşetau, 1970. – 142 b.
8. Ahanov K. Qazaq tılı leksikasynyñ мәseleleri. – Almaty:h1955.
9. Sultaniazova İ. Qazaq tılındegı qarama-qarsy mağynaly tıldık birlikterdiñ lingvostilistikalyq qyzmeti: teorialyq jäne ädistemelik aspektiler. 6D011700 – Qazaq tılı men ädebiet.Filosofia doktory (PhD) ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndalğan disertasia. – Almaty, 2015. [in Kazakh]
10. Şmelev D.N. Ruski iazyk v ego funkcionälnyh raznovidnostäh. – M., 1977. – 145 s. [in Russian]
11. Zakirova R.M. Antonimy v tatarskom iazyke: Leksiko-gramaticheskie, semanticheskie i stilisticheskie osobenosti upotreblenia. – Kazän, 2001. [in Russian]
12. Hasbulatova Z. Antonimy v kumykskom iazyke (leksiko-gramaticheski i stilisticheski aspektı. – Mahachkala, 2011. [in Russian]
13. Sagidolda G., Zhambulova K. Theoretical and methodological bases of Turkish lexicography. Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute. No. 2, 2022. - pp. 28-36.

Авторлар туралы мәлімет:

Сағидолда Гүлғайша – филология ғылымының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Сағидолда Гүлғайша – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sagidolda Gulgaisha – doctor of philological sciences, L.N. Gumilev Eurasian National University Professor, Astana, Kazakhstan.

Райнбекова Гүлмира Сайлаубайқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан

Райнбекова Гүлмира Сайлаубайевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Rainbekova Gulmira Sailaybaievna – doctoral student L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қ.М. ТҰРҒАНБАЕВА¹

Қ.Қ. САРЕКЕНОВА²

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: kymbat-9697@bk.ru¹, sarekenova_kk@enu.kz²)

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ БАЛАНЫҢ ДҮНИЕГЕ КЕЛУІНЕ ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада баланың өмірге келуіне байланысты тұрақты тіркестер қазақ және түрік тілдерінде салыстырыла отырып, тілдік және этнографиялық талдаулар жасалды. Талдау барысында фразеологизмдердің этнографиялық сипаты анықталды. Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ және түрік тілдеріндегі бала өміріне байланысты тұрақты тіркестердің этнографиялық сипатын ашу.

Мақала мазмұнына баланың дүниеге келген сәтінен бастап алғаш қадам жасағанға дейінгі кезең негіз болды. Сонымен қатар, талдау барысы балаға айтылатын бата-тілек мағынасындағы тұрақты тіркестер мен жалпы сәбиге қатысты әртүрлі фразеологизмдерді қамтыды. Этнографиялық тұрақты тіркестер қатарындағы қазақ тілінде кездесетін әрбір фразеологиялық бірліктің түрік тіліндегі баламасы мағына немесе тұлға жағынан байланысты екеніне көз жеткізілді.

Зерттеу нәтижесінде қазақ және түрік халықтарының ғұрыптарына сәйкес этнографиялық ерекшеліктері айқындалып, «бала өміріне байланысты тұрақты тіркестердің ұқсастықтарымен қоса, айырмашылықтары да жеткілікті» деген қорытынды пікір ұсынылды.

Түйін сөздер: этнография, фразеология, фразеологизмдер, салт-дәстүр, әлпештеу фольклоры.

Кіріспе. Тілдің ұлттық рух, ұлттық ерекшеліктері айқын көрінетін бөлшегі – фразеология. Оған халықтың бейнелі ойлауы негізделген. Адамдарға ерте кезден ойлаудың бейнелілігі тән болып келеді. Сондықтан дәйексөздерге жиі жүгініп, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестерді көп қолданамыз.

Ұлттық-мәдени ерекшелік мәселесі фразеология бойынша зерттеулерде дәстүрлі болып табылады. Әртүрлі тілдерде фразеологиялық бірліктерді оқыту тілдік бейненің жарқын сипатталуына ықпал етеді, сонымен қатар салыстырмалы аспектіде фразеологизмдерді оқыту типтік қауымдастықтарды анықтауға, әр тілдің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін тануға және сипаттауға мүмкіндік береді.

Талданып отырған фразеологиялық бірліктер қазақ және түрік халықтарының тарихи дамуының өзіндік ерекшелігін, рухани мәдениетін, тұрмыстық тәртіптің ерекшеліктерін, бала өміріндегі айтулы сәттерді және соған қатысты ғұрыптарды көрсетеді. Ал осы фразеологизмдер дегеніміз не? Оған Лингвистикалық терминдердің сөздігінде «ауыспалы мағынаға ие болған және кейбір семантикалық бірлігі бар бірнеше құрамдас бөліктерді жатқызған» [1, 74]. Ал түрік тілінің сөздігінде «ауыспалы мағыналы және сөйлеу мәнерлілігін беру үшін қолданылатын тұрақты тіркестер» ретінде қарастырылады [2, 576].

Тілдерді салыстырмалы зерттеу салыстырылатын тілдердің нақты материалдарын зерделеудің әдістері мен тәсілдерін қолдануды талап етеді, өйткені салыстырмалы

лингвистиканың кейбір мәселелері өзінің одан әрі шешімін талап ететін пікірталастық болып қала береді. Қазақ фразеологиясын өзге тілдермен салыстыра зерттеудің ерекше маңызы бар, себебі қазақ тілінің көркем және мәнерлі құралдары арсеналының басым бөлігі фразеологияға келеді. Ал кез келген тілдің фразеологиясы құрамы мен мазмұны жағынан бай және әр түрлі. Соның ішінде адамзат баласы үшін ең маңызды болып саналатын балаға, бала дүниеге келуіне қатысты тұрақты тіркестерді қазақ-түрік тілдерінде салыстыра талдау – біздің басты міндетіміз.

Бала өміріне байланысты тұрақты тіркестердің қазақ және түрік тілдерінің фразеологиялық қорында қандай орны бар, оның салт-дәстүр, ғұрыптардағы маңыздылығы неде?

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу материалдарына қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологиялық сөздіктер, атап айтқанда, І.Кеңесбаевтың 1977 жылы жарық көрген «Фразеологизмдер сөздігі» және Омер Асым Аксойдың 1984 жылы жарияланған «*Deyimler sözlüğü*» пайдаланылды. Түрік тіліндегі аталған сөздікте ғалым фразеологизмдердің мақал-мәтелдерден айырмашылықтарын анықтаған. Ал І.Кеңесбаев сөздігінде қазақ тіліндегі фразеологизмдер, соның ішінде зерттеу нысаны ретінде алынып отырған бала өміріне қатысты тұрақты тіркестер мол қамтылған. Мақалада аталмыш сөздіктердегі балаға қатысты бірнеше фразеологизмнің этнографиялық сипаты талданады. Сонымен қатар, осы тұрақты тіркестердің қазақ және түрік тілдеріндегі мағына және тұлға жағынан ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталады. Фразеологизмдердің қолданыс аясын анықтау мақсатында әрқайсысына көркем шығармалардан мысалдар келтіріледі. Аталмыш екі тілдегі фразеологизмдерге талдау жасау барысында шетелдік және отандық ғалымдардың тұжырымдары беріледі. Нақтырақ айтқанда, Г.Смағұлованың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (2020), Қ.Әбдуәлидің «Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік» (2013), Э.В. Севортянның «Этимологический словарь тюркских языков» (1978), Л.З. Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (1869) сынды еңбектер негізге алынды. Қазақ және түрік тілдеріндегі бала өміріне қатысты тұрақты тіркестердің этнографиялық сипатын ашу үшін тілдік талдау, сипаттамалы және салыстырмалы әдістер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қазақ фразеологиясын тілдік тұрғыдан зерттеуді, соның ішінде оның теориялық-практикалық мәселелерін І. Кеңесбаев, Н. Сауранбаев, С. Аманжолов, Ғ. Мұсабаев, К. Аханов, Р. Сәрсенбаев көтерген. Ең алғаш қазақ тіл білімінде профессор С. Аманжолов 1940 жылдары тұрақты тіркестерді зерттеуді қолға алу мәселесін көтеріп, ғылыми бағыттарын атап көрсетті. Ал 1980 жылдары фразеологизмдерге диалектология саласының мәліметтерінен әртүрлі фактілер келтіріп, қазақ әдеби тілімен салыстыра қарастырды. Алғашқы іргелі «Фразеологиялық сөздікті» І.Кеңесбаев 1977 жылы басып шығарды.

Кейінгі буын зерттеушілерінен Қ. Қалыбаева, С. Сәтенова, Р. Сыздықова, Г. Смағұлова, Р. Авакова және т.б. ғалымдар тұрақты тіркестердің тақырыптық-мағыналық топтарын, синтаксистік қызметін зерделеп, маңызды тұжырымдар жасаған. Нақтырақ айтар болсақ, Г. Смағұлованың «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері» және «Мағыналас фразеологизмдер сөздігі», Р. Авакованың «Фразеология теориясы» еңбегі тұрақты тіркестердің зерттелу тарихындағы құнды зерттеулер болып табылады.

Ал фразеологизмдердің түрік тілінде зерттелуі бойынша екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі – Түрік Республикасы құрылғанға дейінгі кезең. 1480 жылы белгісіз автор және 1936 жылы Велет Избудакпен толықтырылған «*Atalar Sözü*» (Ата-бабалар сөзі) шығармасында мақал-мәтелдер ғана емес, кейбір фразеологизмдер де бар [3, 56]. Екінші кезең – Түрік Республикасы құрылғаннан кейінгі зерттеулер. Түркия Республикасы құрылғаннан кейін ұзақ уақыт бойы «таабир» (*ta'bir*) сөзі қолданылды.

Омер Асым Аксой жасалған сөздіктерде өз жұмыстарында дұрыс емес көзқарасқа қатысты өз пікірін білдірді. Ал Фетиха Гезлердің пікірінше, осы тақырып бойынша жалғыз кітап – Мұстафа Нихат Озонның «Түрік сөздігі» жұмысы [4, 6]. Омер Асым Аксой 1950

жылдың басынан бері жарияланған мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер арасындағы елеулі айырмашылықты, теорияны жетілдірген, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер теориясына үлес қосқан зерттеуші болып табылады және осылайша осы саладағы көптеген олқылықтарды толтырды.

Әрбір ұлт бала тәрбиесіне өзіндік ерекшеліктерімен әр түрлі мән беретіні анық. Сол сияқты қазақ халқының бала тәрбиесіне қатысты баяғы бағзы заманнан бері келе жатқан, қанға сіңіп қалған көптеген салт-дәстүр, ырым-тыйым, тілек-баталары қаншама. Оның дәлелі Әлпештеу фольклорына жататын ғұрыптар. Қазақта атам заманнан ұрпақ тәрбиесіне көп көңіл бөлінетін болғандықтан, халық санасына сіңіскен тіркестерді, оның ішінде сөздіктерге енгізілген тұрақты тіркестерді этнографизмдер қатарындағы өзіндік орны бар тіл байлықтары деуге болады. Ал осы мақалада салыстырыла қарастырылып отырған туыстас түрік тілінде де аталмыш фразеологизмдер бар. Олардың мағына және тұлаға жағынан ұқсастықтарымен қатар, айырмашылықтары да жоқ емес.

Нақтырақ айтатын болсақ, ең алдымен, сәбидің дүние есігін ашқан сәтінен-ақ маңызды рөл атқаратын, қазақ танымында киелі де қасиетті ағаш төсек саналатын бесіктің тәрбиелік мәні өте зор. Бесіктегі бала ана әлдиімен, бесік жырымен тәтті ұйқыға кетеді. Ал осы өнегемен өрілген өлең жолдары сәбидің бойына көркем мінез бен ұлттық қасиетті дарытады. Сол себепті, қазақ халқында «Алтын бесік» тұрақты тіркесі бар. «Тәрбиелеген, өсірген орта, туып өскен мекен» [5, 20] мағынасындағы бұл тіркес І.Кеңесбаевтың фразеологизмдер сөздігінде де «туып-өскен құтты ұя, ел, Отан» [6, 24] деп берілген. Мысалы, «Туған жер – ауылым алтын бесігім. Оның адам өмірінде алатын орны ерекше, киелі ұғым» (С. Шаймерденов). Яғни, тіркес құрамындағы «алтын» сөзі арқылы өзі киелі бесікті туған жердей қымбат екенін дәлелдейді.

Ал түрік тілінің фразеологиялық қорында «Biri eşikte, biri beşikte» тұрақты тіркесі кездеседі. Омер Асым Аксой сөздігінде «Çocukları her küçük küçük» [7, 535] мағынасында берілген. Яғни, бұл – бір отбасындағы балалардың бірінен соң бірі жиі дүниеге келгенде айтылатын фразеологизм. Бұл тіркестен түрік халқының да жаңа туған сәбиді бесікке бөлейтін салтының барын аңғаруға болады. Қазақ тілінің сөздігінде «Бала басты болды» тұрақты тіркесі бар [6, 91]. Алайда бұл фразеологизмнің жоғарыда келтірілген түрік тіліндегі тіркестен айырмашылығы «Көп балалы болды» дегенді білдіретіндігінде. Яғни, қазақша нұсқада дүниеге келген балалардың арасы қаншалықты жақын екендігі нақтыланбайды. Алайда І.Кеңесбаевтың сөздігінде «Шиеттей балалар» фразеологизмі бар. Мағынасы: «Үйелмелі-сүйелмелі, өрімдей жас». Демек, балалардың арасының жақындығын білдіретін мағынасы бар тұрақты тіркес қазақ фразеологиялық қорына «үйелмелі-сүйемелі» сөзімен енген. Бұл қос сөзге Ә. Қайдардың сөздігінде «бір-біріне жасы, бойы шамалас, бір-біріне тетелес» мағынасы берілген [8, 385]. Мысалы, Мәди мен Сағи үйелмелі-сүйелмелі болып тетелес өсіп жатты (А.Әшімұлы).

Сонымен «бесік» ұғымы адамның кіндік қаны тамған мекені, өмірінің бастамасы, балалық шағы деген түсініктермен барабар. Оның дәлелі – «Бесіктен белі шықпаған» тұрақты тіркесі. «Әлі есеймеген, жақсылық пен жамандықты айырмаған тым жас бала» мағынасын білдіреді. Мысалы, «Өзіме берген азабыңа төзейін-ақ, екі перзентім, өзіңнің екі пендең бесіктен белі шықпай жатып не жазып қалуы мүмкін» (Ә. Тарази). Демек, сәбиді бесікке бөлеген кезде тартпа баулары арқылы белінен төмен қарай таңылатынын тура мағынасында білдіретін бұл тіркестің де бала тәрбиесінде маңызы зор. І.Кеңесбаев аталмыш тіркеске «қаршадай, кіп-кішкентай» деген мағына береді [6, 66]. Осы сөздікте «Бесік табы (табы белінен) кетпеген» деген фразеологизм де кездеседі. Мағынасы алдыңғы тіркеспен бірдей, яғни «жап-жас, аузынан ана сүті кетпеген» дегенді білдіреді. Мұндағы «тап» сөзі Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «Таңба, із, мөр, дақ» мағынасында кездеседі. Оған мысал, «Жүзіндегі сары уайым табы кетіп, ашық-жарқын сөйлейтін болды» (Д.Исабеков, Қарғын) [9, 523].

Бала тәрбиесінде шыр етіп өмірге келген сәтінен-ақ басты рөл атқаратын бесік сәбидің өмірлік маңызы бар оқиғаларына себеп бола алады. Яғни, қазақтың салт-дәстүрі бойынша,

бұрыннан таныс, дос болған адамдар балаларын туғаннан бастап бір-бірімен атастырып қоятын болған. Содан да «Бесік кертті күйеу» тіркесі, яғни, бесікте жатқанда атастырылған күйеу мағынасындағы фразеологизм пайда болған. Мәселен, «Қайнағаның үйіне келген жігіт сол үйдегі бикештің бесік кертті күйеуі екен, бағана іңір қараңғысында шұнақ қыздың өзі келіп, айтып кетті (АТ)». Сонымен қатар, «Бесік құда» немесе «Бесік кертті құда» деген көне тіркестер де бар. Мағынасы: Сәбилерді бесігінде атастыру арқылы болған жекжаттық [6, 66]. Мысалы, «Екіншісі – бесік құда. Бұл әдет-салт бойынша, жастардың ата-аналары балаларын бесікте жатқан кезінде-ақ атастырып, құда болысқан (М.Ғ.)». Мұндағы «бесік кертту» дегеніміз этнографиялық энциклопедияда отпен аластау ғұрыптарының бір түрі ретінде анықтама берілген. «Бесік кертту» ғұрпы баланы ең алғаш бесікке бөлер алдында атқарылады екен. Сонымен бірге, сәби тынышсызданып, ұйықтамай қоятын болса, «бесік кертту» жасалады. Әдетте, бұл ғұрыпты баланың әжесі атқарады. Яғни, қыздырылған темірмен бесіктің арқа тұсын және басын қари отырып, әже «Алас, алас, а, құдайым, тіл-көзден сақтай гөр! Тфә, тфә!» – деген аластау, қорғау магиясында қолданылатын сөздерді дауыстап айтады. Мұнысы бесіктегі балаға жын-шайтан жоламасын дегенді ырымдағаны. Демек, наным-сенімге толы бұл ғұрыптың мән-мағынасы бұрыннан бері сақталған. Ал кертту егістігі «ағашқа өткір жүзді құралмен таңба салу, ойып жазу» [10, 152] мағынасында қолданылады.

Дәл осындай мағынаны білдіретін тұрақты тіркестен түрік тілінің фразеологиялық қоры да кенде емес. Нақтырақ айтар болсақ, түрік тіліндегі «beşik kertme nişanlı» тұрақты тіркесі Омер Асым Аксойдың сөздігінде «beşik kertme iki ana babanın nişanladığı çocuklar» мағынасында кездеседі [7, 525]. Демек, бұл тұстан аталмыш екі тілдегі осы тұрақты тіркестің мағына жағынан да, тұлғасымен де ұқсас екенін байқауға болады. Сондықтан, қазақ даналығында «Тәрбие тал бесіктен» деген сөз бекер айтылмаса керек.

Кез-келген ана бесікте жатқан сәбиінің тыныштығы мен саулығы үшін күн демей, түн демей тер төуге дайын. Қазақ тілінде осыған байланысты «Түн ұйқысын төрт бөлу» тіркесі бар. Мағынасы: «түні бойы көз ілмеу, таңды көзімен атқызу» [5, 330]. Бұл фразеологизмді төмендегідей мысалдан кездестіруге болады: «Түн ұйқысын төрт бөлген ананың ақ сүтін ақтамағаны несі? Менің ата-анам мұны көрсе не дейді (М. Ғабдуллин)». Жалпы әрбір әйел адам үшін ана болу – ең үлкен бақыт. «Қарға баласын апшағым дейді» демекші, ананың өз баласына деген аналық махаббаты әрқашан шынайы. Ол аналық махаббатын сәбиін құшақтау, құшырлана иіскеу, сүю сынды әрекеттермен білдіретіні анық. Осы баланы сүю егістігі қазақ тілінде ауыспалы мағынаға ие болып, «Бала сүю» фразеологизміне айналған. Перзент көріп, сәбилі болу мағынасын береді. Мысалы, «Адам өміріндегі ең үлкен қуаныш – бала сүю (Б. Момышұлы)» [5, 56]. Сол себепті де кез-келген ана үшін «Баласы балдан тәтті, оттан ыстық, күннен жарық, мамықтан жұмсақ» [5, 53]. Бұл тұрақты тіркестер І.Кеңесбаевтың сөздігінде «Ата-ананың балаға деген мейірі, сүйіспеншілігі» мағынасында кездеседі. Оған мысал: «Әркімнің өзінің баласынан артық көретіні жоқ екен ғой. Баласы өзіне Бала балдан тәтті, оттан ыстық, күннен жарық, мамықтан да жұмсақ екен ғой» деп ойлады (ҚЕ)».

Негізінен бала өміріне қатысты тұрақты тіркестер ғұрып, дәстүрге тікелей байланысты болғандықтан, Халық ауыз әдебиетінің Тұрмыс-салт жырларында жиі кездесетіні хақ. Демек, олардың көпшілігі ауыздан ауызға тараған Ауыз әдебиетінің қорынан да алатын орны айрықша. Ал «Ауызекі сөйлеу тілі қатысымды жақсарту және ақпаратты жіберу мен қабылдауды нақты әрі үнемді ету мақсатында өзіне тән эмоционалды және көркемдегіш құралдар қатарымен ерекшеленеді» [12, 121]. Сондықтан балаға қатысты фразеологизмдер сөйлесім әрекетіндегі күнделікті қолданыста да өзіндік этнографиялық сипатымен көзге түседі.

Сөйтіп, бала дүниеге келген кезде әртүрлі ізгі ниетті тілек-баталар айтылатыны сөзсіз. Олардың ішіндегі ең жиі таралғаны – «Бауы берік болсын!» этнографиялық мәні бар тілегі. Г.Смағұлованың сөздігінде «жаңа туған нәрестеге құтты болсын айту, игі тілек тілеу» мағынасында берілген. Мысалы, «О-о, немереңнің бауы берік болсын! Барамыз, сөзсіз

барамыз, – деді Әбекең қуанғанынан трубканы екі құлағына кезек тосып (Ш. Құмарова) [5, 67]. Ал І.Кеңесбаев бұл фразеологизмге екі түрлі мағына береді. 1. Жас балаға құтты болсын, өмірлі болсын деген сияқты тілек. 2. Мызғымайтын берік, табанды болсын дегені. Оған мысал: «Құнанбайларды ұра беріп, бұқтыра берсе, әсіресе жеңе берсе, бұның болыстығының бауы берік боп тұра беретіні айқын (М.Ә.)» [5, 67]. Мұның астарында жаңа туған сәби тезірек ширап, мықты болып өссін деген мән жатыр. Осы сынды тілек-баталар айтылғаннан кейін, балаға азан шақырып, ат қойылады. Яғни, қазақ тілінде «Ат қойды» тұрақты тіркесі кездеседі. Мағынасы: «есім берді, атады». Мысалға, «Құдайым кешіктірмей бір ұл беріп, молдалар оның атын Әзім қойған (Абай)» [6, 35] сөйлемін алатын болсақ, бұның бала дүниеге келгеннен кейін бірден жасалатын рәсімдердің бірі екенін байқауға болады.

Қазақ тілінде «азан шақыру» деген ұғым, түрік тілінде «ezan okumak» тіркесіне сәйкес келеді. Айырмашылығы тек тіркес құрамындағы етістіктерде екенін байқауға болады. Демек, түрік халқында бала дүниеге келгеннен кейін ең кеш дегенде бір апта өткен соң оң құлағына «ezan okuуur» есім беріледі. Бұл ғұрып атауын «bebeğe ismini okumak» деп атайды екен.

Сөйтіп, қырық күн бойы ат қойылған нәрестенің еті сүйегіне бекіп, қырқыншы күні қазақ дәстүрі бойынша «қырқынан шығады». Жаңа туған баланы қырық күн болған кезде қырық құмалақ қосып, қырық қасық шілде суға шомылдыратын ырым-салт – «Қырқынан шығару» фразеологизмі осыдан шыққаны анық.

Жалпы қазақ халқында адамның дүние есігін ашқан күнінен бастап өмірінің соңына дейін жасалатын салт-дәстүр, ғұрып, рәсімдердің барлығы дерлік аса маңызды әрі тәрбиелік мәні өте зор. Сол себепті қазақ этнографиясында бала тәрбиесіне қатысты тұрақты тіркестер жетерлік. Нәрестенің өсіп-жетілуі жаратылыс құбылыстары іспетті. Сонымен, бала қырқынан шыққаннан кейін оның дұрыс дамуының сатысы бойынша, 7-8 айынан бастап жүруге талпыныс әрекеттерін жасай бастайды, яғни, еңбектей бастайды. Баланың осы қимылын «еңбектеу» деп бекер атамаса керек. Адам кез-келген мақсатқа жету жолында өмір бойы қажырлы еңбек етіп, маңдай терін төтетіні белгілі. Сол сияқты бала өмірінің алғашқы «еңбегін» сәби кезінен-ақ тура және ауыспалы мағынасында да атқарып бастайды екен. Осыған байланысты, «Еңкейген кәріден еңбектеген жасқа дейін» деген фразеологиялық тіркесті қарастырайық. Бұл «барлық адамдардың жалпылама жинақтап айтылуы; үлкен-кішінің, бала-шағаның барлығы бір жерге топталуы, жиналуы» деген мағынаны білдіреді. Мұндағы «еңбектеген жас» тіркесі жоғарыда айтылған ойдың дәлелі. «Иә, бұл ақсаңдай басып елге оралғанда, осы Жұлдыз аулының еңкейген кәріден еңбектеген жасына дейін тайлы-таяғы қалмай ұбап-шұбап алдынан шыққан (О. Бөкей)» мысалынан да баланың жүруге талпыну әрекетін адамдардың түгел жиналуын білдіретін тіркес ретінде жұмсалып тұрғанын байқауға болады. [5, 101]. Содан кейін бала бір жасынан асқанда алғашқы қадамдарын тәй-тәй басып, өздігінен жүруге тырысады. Сол сәтте сәбидің өмір жолы ашық болсын деген ниетпен жасалатын «Баланың тұсауын кесу (қырку)» дәстүрі бар. Ол – «баланың апыл-тапыл жүре бастаған кезінде жасалатын ырым» [5, 53]. Этнографиялық сипатқа ие бұл фразеологизм сәби қаз тұрғаннан кейін тез жүріп кетсін деген ырыммен ала жіп немесе тоқ ішектен аяғына тұсау жасап, оны қиятын дәстүрге байланысты жиі қолданылады. Сонда «Қадамы оң болсын!», «Өмір жолы ақ болсын!» деген сияқты ақ тілектер айтылады.

Байқағанымыздай, қазақ тіліндегі аталмыш тұрақты тіркестер көбінесе тілек-бата мағынасында кездеседі. Ал түрік халқының ұғымында баланың алғаш қадам басқан сәтінде қолданылатын жұбату мәніндегі тұрақты тіркес ойға оралады. «Çocuk düşe kalka büyü» фразеологизмі тәй-тәй басқан бала құлап қалған кездерде ата-анасы уайымдамауы үшін айтылады. Сөзбе сөз келтірер болсақ, «Çocuk yürümeye başladığı sırada sık sık düşer, ağlar. Anne, baba çocuğun canı yanıyor diye üzülmemelidir» [7, 581]. Яғни, бала жүре бастағанда жиі құлап, көп жылайды. Сол кезде анасы мен әкесі баланың бір жері ауырып қалды екен деп уайымдамағандары жөн.

Жалпы қазақ санасында балаға, бала тірбиесіне қатысты айтылатын сөздердің барлығы жүректен жақсы ниетпен, ізгі тілекпен шығады. Солардың қатарында «Бала берсе адалынан, ағынан берсін!» деген тілекті атап өтуге болады. «Ата-анаға, еліне, халқына қамқор болатын ұрпағың болсын деген мағынада». Сонымен қатар «Бала-шағаңның игілігін (рақатын) көр!» тілегінің мағынасы – «бала өсіріп, жұмсап, қызығын көр, қуанышқа кенел дегенді білдіреді» [5, 53].

Балаға қатысты фразеологизмдер қатарын «Бала сияқты әр нәрсеге сенгіш, аңқау, аңғал жан» мағынасындағы «Бала мінез» тұрақты тіркесімен және «Сәби сияқты риясыз, шын қуанды» деген мағынаны беретін «Балаша (баладай) мәз болды» фразеологизмімен толықтыруға болады. Себебі баланы жасынан тәрбиеге баулу оның мінезінің көркем, ақылының жетік болуына үлкен әсер етеді. Яғни, баланы ақ, адал, кіршіксіз мінезді етіп тәрбиелеу әр адамның міндеті саналмақ. Түрік халқының санасына да «çocuk gibi sevinmek», яғни «бала сияқты қуану» тұрақты тіркесі сіңген. «Pek çok sevinmek», қазақ тіліне аударғанда «өте қатты қуану» мағынасын білдіреді.

Нәтижелер. Қазақ және түрік тілдеріндегі балаға қатысты фразеологизмдерге салыстырмалы талдау жүргізу тарихи тіл білімі үшін де, отбасылық құндылықтарды сақтау мақсатында ауыз әдебиеті үлгілері үшін де аса маңызды. Демек, бала тәрбиесіне байланысты қазақ-түрік қоғамының санасында қалыптасқан көптеген ұқсастықтар барына көзіміз жетті. Сондықтан, қазақ және түрік тілдеріндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдерді талдаған А.К. Колпенованың пікірінше, тұрақты тіркестер этномәдени функцияны атқарады. Яғни, мақала авторы «Халықтың наным-сенімінен туған салт-дәстүрлердің осылайша тілдік бірліктер арқылы сақталуы және синхронды, диахронды зерттеулерге нысан болуы өз кезегінде ұлттық менталитет пен мәдениетті адамзатқа кеңінен таныстыруға мүмкіндік береді» деген тұжырым жасаған [11, 75].

Мақалада сәбидің дүниеге келген сәтінен бастап алғаш қадам басқанға дейінгі өмірін сипаттайтын және жалпы балаға қатысты қазақ және түрік тілдеріндегі бірнеше тұрақты тіркестің этнографиялық сипаттамасы жасалып, лексика-семантикалық ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеу жұмысының нәтижесі бала тәрбиесінде фразеологиялық бірліктердің маңызы қаншалықты зор екенін көрсетіп отыр. Сонымен қатар, тұрақты тіркестердің құрамындағы кейбір мағынасы таңсық сөздерге он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» анықтамалар берілді. Мысалы, «бесік кертті құда» немесе «beşik kertme nişanlı» тұрақты тіркесінің құрамындағы «кертту» етістігі «ағашқа ойып жазу, таңба салу» мағынасын білдіретіндігі дәлелденді. Сондай-ақ «бесік табы (табы белінен) кетпеген» фразеологизміндегі «тап» сөзі әдеби тілде «таңба, із, мөр, дақ» деген мағынаны білдіретіндігі атап өтілді.

Қорытынды. Этнографиялық сипат кез келген тілдің лексикалық қабаттарына, сондай-ақ мақал-мәтелдер мен фразеологизмдеріне берілуі мүмкін. Яғни, қоғам санасында қалыптасқан этномәдени элементтер сол халықтың салт-дәстүрімен тығыз байланысты болады. Сол секілді қазақ және түрік тілдеріндегі этнографиялық фразеологизмдер де бағзы заманнан бері санада сіңіскен тіркестер болғандықтан, олардың ұқсастықтарымен қатар айырмашылықтарын да саралап көрсетудің маңызы аса зор.

Аталған екі тілдегі тұрақты тіркестердің лексика-семантикалық ерекшеліктерін анықтап, этнографиялық сипатын зерделеу – тарихи лингвистиканың өзекті мәселелерінің бірі. Осының негізінде зерттеу мақаламызда «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» мен «Deyimler Sözlüğü» еңбектеріндегі этнографиялық фразеологизмдердің мағыналарын салыстыра зерттеп, олардың құрамындағы кейбір сөздердің этимологиясын анықтап, лексика-семантикалық қырын саралап, маңызды ғылыми тұжырымдар жасадық. Осы тұжырымдардың түйіні ретінде, бала өміріне қатысты аталмыш тұрақты тіркестердің мазмұнына екі тілдің туыстығы, кейбір салт-дәстүрлерінің ортақтығы әсер еткен деген қорытындыға келдік. Сол себепті қазақ және түрік халықтарының санасына сіңген ғұрыптар арқылы тараған баланың дүниеге келуіне байланысты фразеологизмдердің этнографиялық сипаты өте тереңде.

Әдебиеттер

1. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1978. – 768 с.
2. Айтмұқашова А.А. Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтникалық семантика. филол. ғ.к. дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 189 б.
3. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – СПб., 1869. – Т.1. – 810 с.
4. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – 3 кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 488 б.
5. Смағұлова Г. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: «Қазақ университеті», 2020 – 398 б.
6. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.
7. Ömer Asım Aksoy. Deyimler Sözlüğü. Dördüncü baskı. – Ankara: «Türk dil kurumu yayınları», 1976 – 968 s.
8. Әбдуәлі Қ. Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік. - Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013. – 456 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том / Құраст. А. Фазылжанова, Н.Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том. / Құраст.: Б.Момынова, Б.Сүйерқұлова, А. Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011. 752 б.
11. Колпенова А.К. Қазақ және түрік тілдеріндегі мінез-құлықты сипаттайтын фразеологизмдер: функционалдық-параметрлік талдау. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 141(4), 2022. – 67-78 бб.
12. Kurmanbekova Z.R. A linguistic analysis of social network communication. ISSN 2329-2210 / International Journal of Society, Culture & Language, 11(1), 2023. 119-132 ss.

К.М. ТУРГАНБАЕВА, К.К. САРЕКЕНОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, КАСАЮЩИХСЯ РОЖДЕНИЯ РЕБЕНКА В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье проведен языковой и этнографический анализ с сопоставлением регулярных выражений на казахском и турецком языках, связанных с рождением ребенка. В ходе анализа был выявлен этнографический характер фразеологизмов. Основная цель статьи – раскрыть этнографический характер устойчивых выражений, связанных с жизнью ребенка на казахском и турецком языках.

Основой содержания статьи стал период с момента рождения ребенка до его первого шага. Кроме того, ход анализа включал регулярные выражения в значении благословения и желания, произносимые ребенку, и различные идиомы, относящиеся к ребенку в целом. В ряду этнографических регулярных выражений было убеждено, что каждая фразеологическая единица, встречающаяся в казахском языке, связана по смыслу или по характеру с турецким эквивалентом.

В результате исследования были выявлены этнографические особенности казахского и турецкого народов в соответствии с их обрядами и предложено заключительное мнение о том, что «устойчивых выражений, связанных с жизнью ребенка, достаточно, как сходства, так и различия».

Ключевые слова: этнография, фразеология, фразеологизмы, обычаи, фольклор

K.M. TURGANBAYEVA, K.K. SAREKENOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE ETHNOGRAPHIC NATURE OF PHRASEOLOGICAL UNITS CONCERNING THE BIRTH OF A CHILD IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

Annotation. The article provides a linguistic and ethnographic analysis with a comparison of regular expressions in Kazakh and Turkish related to the birth of a child. The analysis revealed the ethnographic nature of phraseological units. The main purpose of the article is to reveal the ethnographic nature of stable expressions related to the life of a child in the Kazakh and Turkish languages.

The basis of the content of the article was the period from the moment of the child's birth to his first step. In addition, the analysis included regular expressions in the meaning of blessings and wishes pronounced to the child, and various idioms related to the child as a whole. In a number of ethnographic regular expressions, it was convinced that every phraseological unit found in the Kazakh language is related in meaning or character to the Turkish equivalent.

As a result of the study, the ethnographic features of the Kazakh and Turkish peoples were identified in accordance with their rituals and a final opinion was proposed that «stable expressions related to the life of a child are enough, both similarities and differences».

Keywords: ethnography, phraseology, phraseological units, customs, folklore

References

1. Sevortjan Je.V. Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov. – M., 1978. – 768 s. [in Russian]
2. Aitmūqasova A.A. Čūryptyq fōlklor leksikasy: idioetnikalyq semantika. filol. ğ.k. diss.: 10.02.02. – Almaty, 2007. – 189 b. [in Kazakh]
3. Budagov L. Z. Sravnitelnyj slovar' turecko-tatarskih narechij. – SPb., 1869. – T.1. – 810 s. [in Russian]
4. Qondybai S. Arġyqazaq mifologiasy. – 3 kitap. – Almaty: Daik-Pres, 2004. – 488 b. [in Kazakh]
5. Smaġūlova G. Qazaq tiliniñ frazeologialyq sözdıǵı. – Almaty: «Qazaq universiteti», 2020 – 398 b. [in Kazakh]
6. Keñesbaev I. Qazaq tiliniñ frazeologialyq sözdıǵı. – Almaty: QazAqparat, 2007. – 356 b. [in Kazakh]
7. Ömer Asım Aksoy. Deyimler Sözlüğü. Dördüncü baskı. – Ankara: «Türk dil kurumu yayınları», 1976 – 968 s. [in Turkish]
8. Äbdüäli Q. Qazaq tilindeǵı qos sözder: zertteu jäne sözdık. - Almaty: «Sardar» baspa üii, 2013. – 456 b. [in Kazakh]
9. Qazaq ädebi tiliniñ sözdıǵı. On bes tomdyq. 13-tom / Qūrast. A. Fazyljanova, N.Oñǵarbaeva, Q. Čabithanūly jäne t.b. – Almaty, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
10. Qazaq ädebi tiliniñ sözdıǵı. On bes tomdyq. 7-tom. / Qūrast.: B.Momynova, B.Süierqūlova, A.Fazyljanova jäne t.b. – Almaty, 2011. 752 b. [in Kazakh]
11. Kolpenova A.K. Qazaq jäne türık tilderindeǵı munez-qūlyqty sipattaityn frazeologizmder: funksionaldyq-parametrlik taldau. – Astana: L.N. Gumilev atyndaǵy EÜU Habarşysy. Filologia seriasy, 141(4), 2022. – 67-78 bb. [in Kazakh]
12. Kurmanbekova Z.R. A linguistic analysis of social network communication. ISSN 2329-2210 / International Journal of Society, Culture & Language, 11(1), 2023. 119-132 ss. [in English]

Авторлар туралы мәлімет:

Тұрғанбаева Қымбат Мұратжановна – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Тұрғанбаева Қымбат Муратжановна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Turganbayeva Kymbat Muratzhanovna – Doctoral student, L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Саркенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Саркенова Карлығаш Курманғалиевна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sarkenova Karlygash Kurmangalieva – Candidate of Philology, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

К.Б. УРАЗАЕВА¹

Ш.К. ЖАРКЫНБЕКОВА²

*Г. ЕРІК³

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан^{1,2,3}
(e-mail: kuralay_uraz@mail.ru¹, zharkyn.sh.k@gmail.com², yerikgulnur88@mail.ru³)

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ БИЯ И ЭФФЕКТИВНАЯ КОММУНИКАЦИЯ

Аннотация. Статья посвящена вопросам коммуникативной риторики, касающимся понятий риторической и нравственной идентичности, характеризующих казахский риторический идеал, национальное и коммуникативное сознание. Объектом рассмотрения стала языковая личность бия и его коммуникация с субъектами права. Речевое воздействие бия на слушателя в аспекте риторической аргументации как инструмента формирования идентичности, роль бия как коммуниканта рассмотрены для анализа риторического дискурса, иллокутивного и перлокутивного воздействия говорящего на слушающего, описания портрета языковой личности бия.

Использование понятий «мемориальные культуры», риторическая идентичность, управляемая идентичность способствуют психо-аналитической и феноменологической трактовке проблемы. Применение неориторического подхода, методов лингвопрагматики, лингвоконцетологии, лингвокультурологии, а также историко-типологического метода позволило охарактеризовать коммуникативные стратегии Толе бия, Айтеке бия и Казыбека бия. Описание намерения говорящего, реализация намерения и распознаванием слушателем намерения бия построены на применении перлокуции. Описаны результаты применения бием логических загадок, идиом, фразеоресурсов казахского языка, пословиц как основы афористичного стиля и аллегории. Синтез языковой, управляемой и коллективной идентичности показан на примере аргументации, коммуникации для воспитания слушателя и управления его сознанием с помощью народных представлений о мировоззрении и мироповедении. Такой подход объясняет и кризис идентичности, и трансформацию риторического идеала. Значимость казахской риторики обоснована с позиций выработки риторической идентичности и ее профилирования в профессиональную идентичность.

Ключевые слова: риторика права, нравственная идентичность, риторическая идентичность, перлокуция, иллокуция, риторический идеал, коммуникативная риторика

Введение. Идеал судьи и справедливости, который воплощает личность бия, составляет часть ценностных представлений народа. Казахская риторика права не становилась предметом изучения в аспекте языковой личности бия и способов воздействия на слушателя, обеспечивавших согласие говорящего со слушающим. Между тем актуальность изучения речевого воздействия биев на слушателей касается риторической аргументации и способствует становлению в отечественной науке коммуникативной риторики. Освоенные наукой понятия идеального оратора и идеальной речи как принципы исследования риторического идеала предполагают анализ эффективного поведения

* Написано в рамках проекта АР 14870545 «Научная концепция казахской риторики: риторический идеал, идентичность, аргументация и речевая практика», финансируемого ГУ «Комитетом науки» МНВО РК

ритора. Цель статьи направлена на систематизацию факторов успешности коммуникации и установление роли бия, его авторитета как коммуниканта. Культурно-национальные экспликации ценностно-речевых доминант риторического идеала предусматривают понимание слушателем национальной картины мира. Тексты-сигналы: фольклорные и литературные символы, мифологическая поэтика, логические загадки, аллегория, пословицы – характеризуют нормы прецедентного права и составляют содержание коммуникации бия с участниками спора. Вместе с тем демонстрация бием объективности и справедливости решения обеспечивала единство говорящего и слушающего. Поэтому достижение обозначенной цели предполагает решение таких задач: 1) исследование риторического дискурса с позиций иллюкативного воздействия, 2) описание перлокуции посредством активизации говорящим когнитивных механизмов памяти и воображения, 3) создание портрета языковой личности бия.

Методика и методы исследования. История изучения института биев в аспекте правосудия характеризуется противоречивыми оценками. А. Левшин, Ч.Валиханов писали о развитости форм института. По мнению академика Х. Зиманова, «золотой век» бийского правосудия пришелся на правление Тауке хана (1680-1715/18). В этот период суд биев был народным благодаря своей нравственности и демократичности, представляя собой судебную систему в общецивилизационном смысле. Противоположной является точка зрения М. Магауина, который полагал, что одной из причин превращения Казахского ханства в «слабую и рыхлую структуру» был приход к власти биев и баев. Выработка объективного взгляда на роль биев в истории казахского правосудия возможна при оценке его как «субъекта историка цивилизационного процесса» (О.В. Ключевский) и в контексте государственного устройства, в единстве верховной власти и закона [1,66].

Парадигмы постсоветского осмысления института биев, его значимости для государства, власти и закона определили в отечественной историографии вопроса ряд направлений. Обзору дореволюционного, советского и постсоветского периодов посвящена диссертация Ж.С. Мажитовой [2]. Интерес ученого привлечен к соотношению адата и шариата в XIX веке, роли биев в отношениях с властью царской России, в Центральноазиатском регионе. Эти вопросы учёный рассматривает с позиции национальной идентичности. Диссертация Г. Ахмеджановой посвящена институту присяги в обычном праве казахов и её рассмотрению как феномена правовой системы казахского общества [3]. Исследователь описывает присягу не только как основной механизм, регламентирующий правопорядок в обществе, но и как «зеркало национальной самосознания и менталитета», отражение таких национальных ценностей, как честь и честолюбие [3, 41]. Важно отметить установленные исследователем предпосылки модели суда с участием присяжных заседателей в практике биев. Объектом изучения Н. Айткуловой стал айып – как мера наказания за совершение общественно-опасных и общественно-вредных деяний, воздействия на правонарушителя, а также способ примирения субъектов права [4]. Эволюция от мифолого-религиозного характера до способа соглашения о выкупе и примирения, а также утверждение и функционирование айып как правового института, формы и меры имущественной ответственности и наказания вплоть до ослабления регулирующей роли и отмены в новых условиях социальной действительности составляет научную ценность работы. Условия и порядок применения айыпа, особенности его исполнения автор оценивает в качестве способов применения в деятельности третейских судов, а также судов аксакалов, повсеместно возрождающихся в Казахстане как прообраз мировых судей. Диссертация К. Алимжана [5] ставит вопрос об использовании в современной национальной правовой системе Казахстана обычного права.

В контексте культурной идентичности наследие биев стало предметом исследования таких ученых, как Б. Адамбаев, Д. Кшибеков, Б. Ахан и др. Эти работы отличает идея о том, что деятельность биев способствовала формированию этнического самосознания. Отмечена роль биев как хранителей и трансляторов знаний о мире другим поколениям.

Работы Б. Шангирбаевой поднимают вопросы истории и теории казахского правосудия, включая его связь с нормами международного права. [6], [7]. Социо-правовые и культурные основы кочевых казахов, по мнению исследователя являются основой для формирования юридических норм и принципов, сохраняют актуальность в современных общественных отношениях. Автор анализирует практику современного судебного разбирательства с учетом применения принципов традиционного казахского института биев. Ученый считает: благодаря преимуществам кочевого образа жизни казахам было доступно открытое и доступное правосудие без формальных и бюрократических препятствий. По мнению Б. Шангирбаевой, кочевой образ жизни и осознание свободы способствовали формированию гуманистических принципов в казахском обычном праве, в котором отсутствие заключения в тюрьму и уголовного преследования являются проявлением особого уважения к человеческому достоинству.

Обзор историко-правовых аспектов института биев показывает, что открытыми для обсуждения остаются вопросы казахского риторического идеала в связи с идентичностью. Частично эта проблема восполнена авторами настоящей статьи [8, 131]. В упоминаемой работе рассмотрены российский опыт исследования риторического идеала, полемика А.П. Сковородникова и А.К. Михальской. Объектом анализа стал взгляд на риторический идеал как константу национального сознания и коммуникативную категорию. Плодотворность идеи о полнофункциональной речевой культуре, основанной на базовых культурно-речевых компетенциях, объясняет популярное в российской науке прагматическое толкование риторического идеала, представленное в работах И.А. Стернина.

Для разработки проблемы риторического идеала в степном праве значимо и внимание к философско-исторической его основе, обусловленной культурной памятью, характеризующей идентичность. Перспективы системного подхода содержит мультидисциплинарная область знания *memory studies*, объектом изучения которой являются идентичность, исторические нарративы и т. д. [9, 121]. Объектом изучения при таком подходе является историческое сознание, коллективная память отдельных социальных групп и человечества в целом.

Понятие, отражающее связь культурной памяти и идентичности, это «мемориальные культуры (*Erinnerungskulturen*). Активно используют этот термин А. Ассман и А. Эрл. Под мемориальной культурой А. Ассман понимает способы выстраивания собственной коллективной идентичности и ориентации во времени [10, 301]. Для выявления признаков мемориальной культуры в практике биев важное значение имеет наблюдение В. Чернявской о том, что «эмоциональный компонент ... может ... изменить ... предметно-логическое значение» [11, 12]. Новым и не получившим широкого функционирования понятием является «риторическая идентичность». Определение данной категории дано Ч. Далецким: «... риторическая идентичность предусматривает взаимное конвертирование сигнальных систем через ... коды коммуникации» [12, 195].

Понятие риторического идеала не становилось объектом изучения в аспекте психо-аналитического и феноменологического подходов. Между тем исследование коллективного Я как идеального результата любой ситуации спора и тяжбы позволяет систематизировать признаки лингвориторической и коммуникативной компетенции бия. Для понимания «коллективного Я» в казахской культуре и юридической практике плодотворной представляется мысль И. Нойманна о роли данной категории как единицы самопрезентации в политическом пространстве [13]. Интерес представляет рассмотрение ученым «коллективного Я» как активной компоненты и продолжения идентичности. Интересно выделение учеными понятия нравственной идентичности. Левинас описывает нравственную идентичность таким образом: мы смотрим на себя самих глазами других людей и сравниваем себя, свое поведение с наиболее адекватным образом, чтобы дать место чужому и представить себя как самоидентификацию Я и чужого Я [14].

Для понимания воздействия бия на слушателя важен анализ коммуникативной и риторической компетентности бия, способного понимать себя как Другого. П. Рикёр проводит различие между «другим-ты» и «любим другим». Данный взгляд означает направленность на самопознание и обоснован в работах Рикёра [15], [16] в качестве понятия «Я-сам как другой». Концепция Рикёра построена на четырех базовых человеческих способностях: речь, действие, самоидентификация, субъектность действия. Именно они вырабатывают двойственность человека, выявляя в нем самом Другого. Теоретик разграничивает неподвижную идентичность (*idem*) и подвижную самость (*ipse*). Для реконструирования идеального оратора и идеальной речи важными компонентами анализа становятся выделенные Рикёром категории.

Перспективы освоения заявленной в научном проекте темы связаны с вопросами языковой идентичности и построения государственной языковой политики. Как показывают современные исследования, языковая идентичность рассматривается в поле форм связи человека с миром и влияния на мировосприятие, образ жизни, ценностные ориентации личности [17, 57]. В этом плане история биев подтверждает закономерность исторического факта, касающегося конструирования языковой идентичности и его места в создании общей государственности.

Разработка концепции риторики права биев дает основание для выработки риторической идентичности и ее перевода в профессиональную идентичность для овладения будущими юристами и в целом для практики устного выступления правилами и процедурами управления аудиторией.

Для понимания обстоятельств принятия решения бием и его воздействия на слушателя важны методы неориторического подхода. Для изучения коммуникативной стратегии бия и инструментов воздействия, понимания процесса убеждения бием слушателя в объективности и справедливости решения, для описания алгоритма речевых действий использован лингвопрагматический метод. Он направлен на описание намерения говорящего, реализацию намерения и распознаванием слушателем намерения бия. Сравнительно-исторический, историко-типологический, лингвоконцетологический, лингвокультурологический методы в настоящей книге обусловлены разработкой проблемы риторического идеала.

Обсуждение и наблюдения. Изучение языковой личности бия и его коммуникации является воплощением казахского риторического идеала как категории национального и коммуникативного сознания. Внимание к наследию биев расширяет понятие «мемориальной культуры» и реконструирует процесс управляемой идентичности. Языковая идентичность – как связь человека с миром и способ влияния на мировосприятие, образ жизни, ценностные ориентации личности – является основой создания не только риторической идентичности, но и иллюстрирует традиции коллективной идентичности. Управляемая идентичность – фактор сохранения единства народа и управления старейшинами трех жузов для сохранения целостности этноса.

В легендах о биях запечатлены мифологические представления, которые позволяют описать основные признаки культурной и коммуникативной памяти, коллективной и риторической идентичности, т.е. все, что можно охватить понятием «мемориальной культуры». Вот одна из легенд поры составления казахского свода законов, известного как «Жеті жарғы» (Семь уложений), авторами которых явились знаменитые бии трех казахских жузов: от Старшего жуза – Толе бий, от Среднего жуза – Казыбек бий, от Малого жуза – Айтеке бий.

Казахскими воинами был взят в плен глава посольской группы иноплеменных врагов. Одни предлагали убить его, другие – оставить в живых. Поднялся большой шум. Бии собрались для решения задачи и поднялись на холм на берегу озера. Вдруг на озеро прилетела стая гусей и накрыла водную гладь. Тогда изрекли трое биев следующее. Толе бий сказал: «Можно ли завладеть озером, убив гусей?». Айтеке бий сказал: «Не стоит изводить пули на гусей. Не попасть бы в большую беду».

Для понимания логики решения важно понимать символику тюркской мифологии и сказочного фольклора, воплотившую ценностные и сакральные представления казахского народа. Пери представляли как волшебное существо в образе прекрасной девушки. С другой стороны, в традициях семейного этикета наблюдалось особое отношение к девушке и ее воспитание. Казахская девушка росла вольной и свободной, не покрывала лица, могла принимать участие в айтысах – песенных состязаниях импровизационного характера, воевала (история хранит предания о девушках-воительницах). Пословицы и песенный фольклор запечатлели отношение к девушке как гостю в родном доме. Следует отметить градацию родственно-семейных отношений по линии матери и отца, дифференцирование правил ношения головного убора, одежды, установление границ вольностей в поведении, по которым можно было визуально определить семейный статус девушки /женщины. С другой стороны, определенной символикой обладают образы птиц в казахской фольклорной поэтике. Прикрепление ремы «каз» (гусь) встречается в дополнительном, данном народом имени или самоназвании известных в народе и авторитетных людей. Қаздаусты Қазыбек – голосистый, т.е. обладающий зычным голосом. Қазтуған жырау – поэт, воспевавший малую родину – берега Волги, богатые рыбой, куда прилетали птицы как в край обетованный. Хотя и с юмором тот же Казтуған сравнивает свой небольшой рост с небольшой птицей, с которой родит его омонимичное имя. Гусь – волшебная, мифологическая проекция, символ священной силы, своего рода оберег. Поэтому, спасая жизнь посла, бии подразумевали оберегающие народ от несчастий и бед силы небесные, их покровительство. Активизация в воображении слушателя ценностных представлений, мифологических знаний формирует согласие с решением биев на основе риторических модальностей знания, понимания и убеждения. Бии придают известным с детства сказаниям и сказкам характер рекомендаций к поведению и принятию продуманных решений в ситуациях, грозящих трудно прогнозируемыми последствиями.

Понятие мемориальной культуры как признака риторической идентичности можно иллюстрировать сохранившимися техниками аргументации с их функцией интерактивных действий и рассмотрением риторической идентичности сквозь призму структуры процесса коммуникации. Это технологичность управления и конструирования коллективной идентичности. Реализация риторической идентификации с помощью визуальных и аудиальных каналов восприятия / сохранения памяти объясняет «управляемую идентичность». Например, в одной легенде о Толе бие можно наблюдать типичную для легенд трехчленную структуру споров и их решения. Вопросы касаются шести алашев, трех жузов и снятия обид у родственников. Ответы также имеют трехступенчатую структуру: о шести алашах – сыновьях Алаш-хана, о трех жузах в символическом понимании как трех братьев. Для объяснения того, как забывают / прощают обиду казахи, Толе бий использует пословицу, которая переводится так: «Соскучившись, забывают обиду в объятях»).

В первом вопросе запечатлены особенности этногенеза казахского народа. Несмотря на территориальные притязания и распри, это сыновья единого отца. Во втором вопросе скрыта информация об истории, географии родо-племенных отношений. Третий вопрос воспроизводит обряд корісу. Смысл всех трех вопросов заключается в призыве к единству как гарантии крепости уз, социальной и национальной стабильности.

Важно обратить внимание и на такой момент в концепции идентичности П. Рикера. Ученый описал одно из свойств идентичности термином *Idem*, обозначив им числовую идентичность вещи. Здесь в качестве измеримых ценностей в практике биев можно назвать выработанные показатели измерения количеством мелкого и крупного скота. С одной стороны, численностью скота и его видами измерялись обычные ритуальные практики: сватовство, похороны, обряды жертвоприношения. С другой стороны, количеством скота измерялись виды наказания за совершение преступлений разной степени тяжести – за убийство, возмещение кражи, похищение невесты. Выявленная Рикером категория *ipse* подразумевает «множество воображаемых вариаций», которое делает проблематичной идентификацию самотождественности» [15, 99]. Ученый обращается здесь к диалектике

идентичности и самости, что делает человека человеком, так как речь (говорение) предполагает наличие Я-идентичность человека [14, 229]. Отсюда следует, что человек одновременно идентичен и не идентичен, что показывает его внутреннее *idem* пространство для *ipse*, а для самого же человека – внутреннее пространство Другого в нем самом. И к этому *ipse* в практике биев можно отнести способы трансляции с помощью народной этики и морали представлений о мировоззрении и мироповедении.

Отдельным аспектом эффективной коммуникации является проблема персуазивного (перлокутивного, по Остину) воздействия: «Под персуазивностью понимают воздействие автора устного или письменного сообщения на его адресата с целью убеждения или призыва к совершению действия» [9, 25]. Таким образом, убедительность сопровождается повышением осведомленности аудитории, изменениями в их эмоциональном состоянии, взглядах и оценках, а также воздействием на их поступки.

Перлокуция характеризует риторическую аргументацию бия, а именно техники воздействия говорящего (бия) на слушателя (истца, ответчика, аудиторию), а также механизм перлокуции, подразумевающий совокупность таких элементов, как перлокутивный акт, перлокутивный эффект, перелокутивная попытка и перлокутивное последствие. В использовавшихся биями пословицах нарушение этических ценностей представляет угрозу целостности нации и ее институтов – социальных, правовых, в том числе семьи и рода, племени и народа. В круг жизненно важных вопросов включаются понятия родственных и иных отношений. Понимание того, кто считается близким родственником, а кто чужаком, как строить отношения с родственниками, как выбирать друга, что унаследовать от отцов, что является честью и долгом перед Отечеством и что означает достоинство человека, правда и ложь, добро и зло, мудрое слово и дурное дело, богатство и бедность, спокойствие и терпение, жадность и милосердие, гнев и месть, красота и уродство – определяет концептуальные вопросы, характеризующие содержание риторического идеала. Как видим, приемы убеждения, применяемые биями, построены, как правило, на оппозициях. Другая тактика убеждения определяется сакральным статусом слова. Бии подчеркивали охранную силу завета предков: доброе слово наполовину добро и передается с помощью материальных категорий, воплощающих утилитарный смысл красоты. Искусство убеждающей коммуникации заключается и в идеале доблестного воина – мужчины, для которого самым большим врагом является жажда возмездия. Данная грань риторического идеала формируется на основе корреляций – идеала батыра и бия. Мужество в бою воина и риторическое мастерство бия составляют основу риторического идеала казахского народа.

Проблемы казахской национальной идентичности и риторический идеал наиболее последовательно предстают в легендах о казахском бие Айтеке и пословицах, к которым он обращался. Одна из драматических проблем риторического опыта бия связана с трактовкой кризиса идентичности. Понимание бия направлено на уточнение одностороннего толкования родственных уз. Таково назидание Айтеке: «Близкий сородич – сердцу услада. Не всякого к сердцу своему подпускай, а уж коль породнился – кривотолков избегай. С сородичем поссорисься – накличешь беду, не давайте повода злорадствовать врагу. Не торгуйся с родичем, торг устраивай с врагом, с братьями пируй, гуляй, с врагом держись особняком». Тонкая подвижная граница между своим и чужим, другом и врагом пронизывает практически весь паремиологический фонд казахского народа. Сближение прямодушного друга с родным братом вносит устойчивость представлений о крепости духовной связи между людьми, также способствующей целостности народа и социальной и национальной стабильности. Вместе с тем такое сближение является отголоском кризиса родственных отношений, подрывающих устои и ставит вопрос об альтернативной силе единства, мира и согласия с родной.

Эволюция этических убеждений бия отражает закрепление определенных образцов и норм поведения в повседневной жизни, основанных на базовых концепциях и ценностях. Например, идея истинной дружбы, испытанной в деле и на протяжении времени, служит критерием оценки личности и социального статуса. Подлинный и ложный

друг становятся ключевыми образами в понимании социальной динамики отношений. Подобные утверждения подчеркивают важность дружбы и предупреждают молодых от непонимания ее значения. Метафоры и аллегории используются для иллюстрации моральных уроков. Например, обида сравнивается с раной, а честность сопоставляется с подлостью. Подобные образы помогают выразить сложные концепции, такие как духовная слепота или обманчивость, через аналогии из природы или материальной культуры. Уважение к личности человека и признание образованности как идеала дружбы являются важными аспектами, создающими риторический идеал народа. Следует отметить также использование гиперболы и иронии в высказываниях Айтеке бия. О роли социального воздействия свидетельствует появление мотивов ислама, адаптация его к народным представлениям о милости и сострадании. Так, Айтеке бий трактует понятия «милость» и «благо». В народной мудрости благословение старшими младших – это проявление милости. В свете догматики ислама Айтеке расширяет концепт «милость» как источник всего сущего.

Кризис идентичности – как трансформация риторического идеала в высказываниях Айтеке бия – обусловлен эволюцией абстрактных категорий в мировоззренческие. Учение предков становится направляющей этической и дидактической стратегией для бия. Так, понятие «ума» делегируется слушателю в широком контексте: «Красота мудрости подобна чистому озеру, а глупость – как облака в день бури». Синтаксический параллелизм, используемый как аллегорический прием, привносит в мир абстрактных концепций образы органического мира и создает пандетерминизм, основанный на несуществующей границе между физическим и духовным.

Заключение. Риторический идеал связан также с идеалом власти и правителя. Для казахов связь между правителем и народом была безусловной. Воля и слава рассматриваются как взаимосвязанные понятия, создающие образ хана и предполагающие систему ожиданий, связанных с ним.

Эстетика героизма и воинской доблести приобретает конкретное направление в контексте исторической памяти, которая обуславливает понятия чести и доблести: «Тот не герой, а трус презренный, кто встал на колени там, где предок и головы не склонял». Трусость и предательство приводят к проблеме рабства: «Тот не раб в глазах чужих, кто смог поднять народ с колен. В стране слепцов косою становится ханом. Коль правитель – глупец, страну грабит не только враг, но и случайный пройдоха». Закономерность трусости как причины враждебного и опасного для народа свойства, а также причина предательства, позволяют прояснить появление уничижительных оценок: «Ничтожная птица гадит в собственном гнезде. Ничтожество, дорвавшись до власти, грабит свой народ неистовой злейшего врага». Эти высказывания подчеркивают важность мужества, честности и преданности в правлении, а также несут предупреждение о последствиях несправедливого и бесчестного управления.

В назиданиях Айтеке бия проявляется глубокое различие подлинного врага, который живет среди своих, и врага внешнего. Такой взгляд бия придает высказываниям силу убеждения и личной причастности к происходящим событиям. Феномен духовного рабства, понимаемый как отсутствие связи с народом и родиной, получает в устах Айтеке бия характер непреложной и очевидной истины. Его слова: «Истинный джигит, вспоенный любовью родного края, никогда рабом не станет» – передают мудрость, на которой основывались предки. Отсюда вытекает убеждение, что настоящая сила и защита приходят от связей с народом и родной землей, а не от одиночества.

Изучение риторической компетенции бия как условие эффективной коммуникации предполагает анализ ценностных мировоззренческих представлений казахского народа, которые определяют картину мира. Понимание воздействия на слушателя предполагает также рассмотрение образности в виде аллюзий, аллегорий, символов, которые обеспечивают интерактивную связь говорящего и слушающего. Это происходит за счет активизации бессознательного, когнитивных механизмов памяти и воображения.

Литература

1. Баринова К.В. Русское национальное самосознание: истоки и развитие в историческом контексте // Судьба России: национальная идея и ее исторические модификации. Доклады Пятой Всероссийской конференции: Екатеринбург, 14-15 октября 2003. – Екатеринбург: УрГУ, 2003. – С. 58-68.
2. Мажитова Ж.С. Институт биев в российской и казахской исторграфии: компаративный анализ (XVIII – начало XXI вв.) дис. ... д-ра ист.наук. – М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, 2016. – 533 с. <https://www.dissercat.com/content/institut-biev-v-rossiiskoi-i-kazakhstanskoi-istoriografii-komparativnyi-analiz-xviii-nachalo> (дата обращения: 10.02.2023).
3. Ахмеджанова Г.Б. Институт присяги в системе казахского обычного права: автореф. дис. д-ра юридич.наук. – Астана: КазГЮ, 2010. – 44 с.
4. Айткулова Н.Л. Институт «айып» в обычном праве казахов: дис.канд.юридич.наук. – Алматы: КазГЮУ, 2002. – 124 с.
5. Алимжан К.А. Обычное право как форма права: автореф. дис. канд. юридич. наук. – Алматы: КазГЮУ, 1999. – 29 с.
6. Шангирбаева Б.Ю. Обычное право казахов и институт биев. Роль в имплементации права на справедливое судебное разбирательство в современном Казахстане // Альманах «Via Evrasia», Центр Евразии Софийского университета (Болгария). – 2016. – №5 (37). [Электронный ресурс]: <http://www.viaevrasia.com/documents/37.%20ВЕИБИТ%20ШАНГИРБАЕВА,%20ВИА%20EVRASIA,%202016,%205.pdf> (дата обращения: 22.09.2022).
7. Shangirbayeva B. "The art of the word" or the cultural background for the implementation of right to freedom of expression in contemporary Kazakhstan Proceedings of the 14th Bi-Annual Conference of the European Society for Central Asian Studies (ESCAS) Central Asia in the XXI Century. Historical Trajectories, Contemporary Challenges and Everyday Encounters. // Zurich. – 2015. – pp. 42-43.
8. Уразаева К., Молкецова И., Ерик Г., Байтурина У. Риторический идеал бия как фактор культурной и национальной идентичности. Вестник КГУ имени Ш.Уалиханова. – 2023. – Серия филологическая. – № 4. – С. 131-142. ISSN 2788-7979 (online) DOI: 10.59102/kufil/2023/iss4 – pp. 131-142.
9. Нечаева А.А. Становление memory studies как отдельной области знания. Основные вопросы и понятия. // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия: Социальные науки. – № 4 (60). – 2020. – С. 121-129.
10. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. – М.: НЛО, 2014. – 323 с.
11. Чернявская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия. – М.: Наука, 2006. – 136 с.
12. Далецкий Ч. Риторическая культура и идентичность в контексте цифровизации образования // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. – 2019. – №7. – С.192-205.
13. Нойманн И. Использование Другого: Образ Востока в формировании европейских идентичностей – М.: Новое издательство, 2004. – 336 с.
14. Левинас Э. Путь к Другому. Сборник статей. – СПб.: СПбГУ, 2006. – 239 с.
15. Рикер П. Путь признания. Три очерка. Философия жизни – М.: РОССПЭН, 2010. – 268 с.
16. Рикер П. Память, история, забвение. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
17. Гронская Н.Э. Языковые механизмы манипулирования массовым политическим сознанием. // Вестник Нижегородского лингвистического университета. – Нижний Новгород. – 2000. – С. 220-231.

Қ.Б. УРАЗАЕВА, Ш.Қ. ЖАРҚЫНБЕКОВА, Г. ЕРІК

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

БИДІҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫ ЖӘНЕ ТИІМДІ КОММУНИКАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақала ұлттық және коммуникативтік сананы сипаттайтын риторикалық және адамгершілік, бірегейлік ұғымдарына қатысты коммуникативтік риторика мәселелеріне арналған. Зерттеу нысаны ретінде бидің тілдік тұлғасымен оның құқықтық субъектілері қарастырылды. Бидің тыңдаушыға сөйлеу әсері риторикалық аргумент аспектісінде жеке тұлғаны қалыптастыру құралы ретінде, бидің коммуникант ретіндегі рөлімен риторикалық дискурсын, сөйлеушінің тыңдаушыға иллокутивті және перлокутивті әсерін, бидің тілдік тұлғасының портретін сипаттау үшін қарастырылды. «Мемориалды мәдениеттер» ұғымдарын қолдану, риторикалық бірегейлік, басқарылатын бірегейлік сынды мәселелерді психо-аналитикалық және феноменологиялық тұрғыдан түсіндіруге ықпал етеді. Неориторикалық тәсілді, лингвопрагматика, лингвоконцетология, лингвомәдениеттану әдістерін, сондай-ақ тарихи-типологиялық әдістер арқылы Төле би, Қазыбек би және Әйтеке бидің коммуникативтік стратегияларын қарастырылды. Сөйлеушінің ниетін сипаттау, ниеттің жүзеге асыру және тыңдаушының ниетін таңуы перлокацияны қолдануға негізделген. Билердің қолданған логикалық жұмбақтары, идиомалары, сөз тіркестері мен мақал-мәтелдері афористік стиль мен аллегорияның негізі ретінде қарастырылып, нәтижелері сипатталған. Тілдік, басқарылатын және ұжымдық бірегейліктің синтезін дәлелдеу, тыңдаушыны тәрбиелеу және оның санасы мен дүниетанымы туралы халықтық идеялар арқылы басқару үшін коммуникация мен аргументация мысалында көрсетілген. Бұл тәсіл бірегейлік дағдарысымен риторикалық идеалдың өзгеруін қатар түсіндіреді. Қазақ риторикасының маңыздылығы риторикалық бірегейлікті дамыту және оны кәсіби бірегейлікке бейіндеу тұрғысынан негізделген.

Түйін сөздер: заң риторикасы, моральдық бірегейлік, риторикалық бірегейлік, перлокация, иллокуция, риторикалық идеал, коммуникативті риторика.

K.B. URAYEVA, SH.K. ZHARKYNBEKOVA, G. YERIK

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

BIY'S LINGUISTIC PERSONALITY AND EFFECTIVE COMMUNICATION

Annotation. The article is devoted to the issues of communicative rhetoric concerning the concepts of rhetorical and moral identity characterizing the Kazakh rhetorical ideal, national and communicative consciousness. The object of consideration was the biy's linguistic personality and his communication with subjects of law. The object of consideration was the biy's linguistic personality and his communication with subjects of law. The speech impact of biy on the listener in the aspect of rhetorical argumentation as an instrument of identity formation, the role of biy as a communicator are considered to analyse rhetorical discourse, illocutionary and perlocutionary effects of the speaker on the listener, description of the portrait of biy's linguistic personality. The use of the concepts of «Memorial cultures», rhetorical identity, and managed identity contribute to the psycho-analytical and phenomenological interpretation of the problem. The use of a neorhetorical approach, methods of linguopragmatics, linguoconcentration, linguoculturology, as well as the historical and typological method allowed us to characterize the communicative strategies of Tole biy, Kazybek biy and Ayteke biy. The description of the speaker's intention, the implementation of the intention and the listener's recognition of the biy's intention are based on the use of perlocution. The results of using logical riddles, idioms, phraseological resources of the Kazakh language, proverbs as the basis for an aphoristic style and allegory are described. The synthesis of linguistic, controlled and collective identity is shown on the example of argumentation, communication for educating the listener and controlling his consciousness with the help of popular ideas about worldview and world behavior. This approach explains both the identity crisis and the transformation of the rhetorical ideal. The

significance of Kazakh rhetoric is substantiated from the perspective of developing a rhetorical identity and profiling it into a professional identity.

Keywords: rhetoric of law, moral identity, rhetorical identity, perlocution, illocution, rhetorical ideal, communicative rhetoric.

References

1. Barinova K.V. Russkoe nacional'noe samosoznanie: istoki i razvitie v istoricheskom kontekste// Sud'ba Rossii: nacional'naja ideja i ee istoricheskie modifikacii. Doklady Pjatoj Vserossijskoj konferencii: Ekaterinburg, 14-15 oktjabrja 2003 g. – Ekaterinburg, UrGU, 2003. – S. 58-68.
2. Mazhitova Zh.S. Institut biev v rossijskoj i kazahskoj istoriografii: komparativnyj analiz (XVIII – nachalo XXI vv.): dis. ... d-ra ist. nauk. – M.: MGU im. M.V. Lomonosova, 2016. – 533 s. // <https://www.dissercat.com/content/institut-biev-v-rossiiskoi-i-kazahstanskoi-istoriografii-komparativnyi-analiz-xviii-nachalo> (data obrashhenija: 10.02.2023)
3. Ahmedzhanova G.B. Institut prisjagi v sisteme kazahskogo obychnogo prava: avtoref. dis. ...d-ra. juridich. nauk. – Astana: KazGJuU, 2010. – 44 s.
4. Ajtkulova N.L. Institut «Ajyp» v obychnom prave kazahov: dis. kand. juridich. nauk. – Almaty: KazGJuU, 2002. – 124 s.
5. Alimzhan K.A. Obychnoe pravo kak forma prava: avtoref. dis. kand. jurid. nauk. – Almaty: KazGJuU, 1999. – 29 s.
6. Shangirbaeva B. Obychnoe pravo kazahov i institut biev. rol' v implementacii prava na spravedlivoje sudebnoje razbiratel'stvo v sovremennom Kazahstane //Al'manah «Via Evrasia», Centr Evrazii Sofijskogo universiteta (Bolgarija). – 2016. – № 5 (37). [Jelektronnyj resurs]: <http://www.viaevrasia.com/documents/37.%20BEIBIT%20SHANGIRBAYEVA,%20VIA%20EVVASIA,%202016,%205.pdf> (data obrashhenija: 22.09.2022).
7. Shangirbayeva B. “The art of the word” or the cultural background for the implementation of right to freedom of expression in contemporary Kazakhstan Proceedings of the 14th Bi-Annual Conference of the European Society for Central Asian Studies (ESCAS) Central Asia in the XXI Century. Historical Trajectories, Contemporary Challenges and Everyday Encounters. // Zurich. – 2015. – P. 42-43.
8. Urazyaeva K., Molkecova I., Yerik G., Bajturina U. Ritoricheskij ideal bija kak faktor kul'turnoj i nacional'noj identichnosti // Vestnik KGU imeni Sh.Ualihanova. Serija filologicheskaja. № 4, 2023. S. 131-142. ISSN 2788-7979 (online) DOI: 10.59102/kufil/2023/iss4 – pp131-142
9. Nechaeva Stanovlenie memory studies kak otdel'noj oblasti znanija. Osnovnye voprosy i ponjatija. // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. Serija: Social'nye nauki, 2020, № 4 (60), – s. 121-129.
10. Assman A. Dlinnaja ten' proshlogo: Memorial'naja kul'tura i istoricheskaja politika. – M.: NLO, 2014. – 323 s.
11. Chernjavskaja V.E. Diskurs vlasti i vlast' diskursa: problemy rechevogo vozdeystvija. – M.: Flinta: Nauka, 2006. – 136 s.
12. Daleckij Ch. Ritoricheskaja kul'tura i identichnost' v kontekste cifrovizacii obrazovanija // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Gumanitarnye nauki. – 2019. – №7. – S. 192-205.
13. Nojmann I. Ispol'zovanie Drugogo: Obraz Vostoka v formirovanii evropejskih identichnostej – M.: Novoe izdatel'stvo, 2004 – 336 s.
14. Levinas. Put' k Drugomu. Sbornik statej. – SPb.: SPbGU, 2006. – 239 s.
15. Riker P. Put' priznanija. Tri ocherka. Filosofija zhizni – M.: ROSSPJeN, 2010. – 268 s.
16. Riker. Pamjat', istorija, zabvenie. – M.: Izdatel'stvo gumanitarnoj literatury, 2004. – 728 s.
17. Gronskaja N.Je. Jazykovye mehanizmy manipulirovanija massovym politicheskim soznaniem/ N.Je. Gronskaja // Vestnik Nizhegorodskogo lingvisticheskogo universiteta. – Nizhnij Novgorod. – 2000. – S. 220-231.

Авторлар туралы мәлімет:

Оразаева Құралай Бибиталықызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Уразаева Куралай Бибиталыевна – доктор филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Urzaeva Kuralai Bibitalyevna – Doctor of Philology, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Жарқынбекова Шолпан Кузарқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Жарқынбекова Шолпан Кузаровна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zharkynbekova Shoplan Kuzarovna – Doctor of Philology, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ерік Гулнур – философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Ерік Гулнур – доктор философии (PhD), старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Yerik Gulnur – doctor of Philosophy (PhD), senior lecturer of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

FTAMP 17.07.61

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.15>

Н.С. АБДРАСИЛ¹

А.Ж. ЖАПАРОВА²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: mr.yes_94@list.ru¹, asemzhan@mail.ru²)

**МҰХТАР ӨУЕЗОВТИҢ «КӨКСЕРЕК» ПОВЕСІНДЕГІ МЕТАФОРЛАРДЫ
САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ
(ТҮПНҰСҚА ЖӘНЕ АУДАРМА НҰСҚАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Мақалада жазушы Мұхтар Өуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафоралардың орыс және ағылшын тілдеріндегі аударма нұсқалары түпнұсқамен талданып, авторлар алынған зерттеу нәтижелерін талдау және талқылау арқылы ғылыми тұжырымдар жасалған.

Зерттеудің ғылыми мақсаты, негізгі бағыттары мен идеяларына – көркем аудармадағы аудармашыдан ерекше қатысым мен жоғары шеберлікті талап ететін көркемдік-бейнелеуіш құралдардың бірі – метафораны қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне аударылу ерекшелігін тұжырымдау жатады.

Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы қаламгер М. Өуезовтің «Көксерек» шығармасындағы метафоралардың орыс және ағылшын тілдеріндегі нұсқаларын ресейлік және отандық аударматанушы ғалымдардың концепциялары мен теорияларына сүйене отырып өзара салыстыру қазақ транслатологиясының практикасы мен теориясын, сапасын, сынын дамытуға үлес қосатындығымен анықталады.

Зерттеудің әдіснамасы ретінде көркем аудармадағы түпнұсқа мен тәржіме нұсқаларын талдауда салыстырмалы әдістің құндылығы туралы зерттеген отандық аударматанушы ғалымдар Ж. Дәдебаев пен А. Алдашеваның еңбектері негізге алынды. Жалпы зерттеуге түсетін тіл бірліктерін іріктеу, интерпретациялау, контент анализ жасау, лексико-семантикалық талдау және тұжырымдау алгоритмі қолданылды.

Зерттеу жұмысының нәтижелеріне мақала авторлары жазушы М. Өуезовтің «Көксерек» повесін ағылшын тіліне қазақ тілінен тікелей тәржімелеу түпнұсқадағы ұлттық метафоралардың этно-мағыналық қабаттарының сақталуы мен форенизациялануына және келешек аудармашылардың тәржіме үдерісінің жеңілдеуіне ықпал ететіндігін дәлелдейді.

Зерттеудің құндылығына қазақ әдебиетшілері мен лингвистері тарапынан қаламгер М. Өуезовтің «Көксерек» повесіндегі әлеуметтік талдау мәселесі, мазмұндық және құрылымдық ерекшелігі, жазылу тарихы мен поэтикасы, мағыналық қабаттары, Көксеректің көзімен сияқты ғылыми мақалалар мен диссертациялар зерттелді, дегенмен, түпнұсқадағы метафоралардың орыс және ағылшын тілдеріне тәржімелену ерекшеліктерін салыстырмалы талдау қазақ транслатология саласында ғылыми мақала ретінде қарастырылмаған.

Түйін сөздер: повесть, метафора, аударма, түпнұсқа, эквивалент, доместикация, форенизация.

Кіріспе. Қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасы бар, қара сөздің қас шебері, әлем әдебиетінде ерекше орын алған жазушы Мұхтар Өуезовтің «Көксерек» повесі 1929 жылы жазылып, ал фильмі 1974 жылы жарыққа шыққан. Аталмыш повесть тек қазақ реципиенттерін ғана емес, сонымен қатар басқа ұлттардың да оқырмандарын таң

қалдырды. Бұл әңгіме ағылшын, орыс, мажар, поляк, монғол, неміс, эстон, голланд және тағы басқа әлем тілдеріне аударылған.

«XXI ғасырда М.О. Әуезовтің шығармашылық мұрасының әрбір жаңа зерттеуі әлемдік мәдениет пен әдебиет тарихы контексіндегі феноменальды құбылыс. Қазақ классигі мен әлем әдебиеті шығармаларының шет тілдеріне әрбір жаңа аудармасы ерекше ғылыми құндылыққа ие. Қазіргі әдебиеттануда көркем аударма салыстырмалы зерттеудің бір қыры ретінде қарастырылады» [1, 52].

XX ғасырда қазақ балалар қауымына арналып жазылған қаламгер Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесі ерекше танымдық, көркемдік-эстетикалық, тағылымдық деңгейімен ерекшеленеді. Бұл классикалық туындыға түпнұсқа авторы мол мағына мен мән, философиялық ой сыйдыра білген, яғни адам баласының табиғатпен байланысын ғана емес, сондай-ақ әке мен баланың қарым-қатынасы, дос пен қастың арасындағы тартыс, Көксеректің еркіндікті қалауы сияқты мәселелері әсерлі бейнеленген. «Әдеби еңбек – негізінен автордың идеясын білдіру құралы болып табылатын өнер түрі. Адам өмірі мен ол бастан кешетін түрлі мәселелер автордың әдеби шығарма жазудағы шабыт көзі болып келеді. Сондай-ақ әдеби шығарма – автордың өмірге көзқарасын жеткізу құралы. Мұндай жағдайда, автор өзі бейнелейтін адам өмірінің шындығын айқындап алады» [2].

Түпнұсқаны тезис ретінде қайталап өтетін болсақ, Көксерек ауылға келеді, Құрмаш үлкендердің ескертпелеріне қарамастан, ақылдарымен санаспай, жабайы дала аңы–бөлтірік Көксеректі бағады, Көксеректі ауыл тұрғындары да, иттері де жақтырмайды. Сондықтан Көксерек адамдар мен иттерді де жек көріп өседі. Ол бостандықты аңсағандықтан, дала көкжалына айналады. Дегенмен, адам баласы Көксеректің бөлтіріктерімен қоса ақ қасқырды да өлтіреді. Жүрегі кек алуға толған жалғыз Көксерек ауыл малдарын қырып салады. Аязды далада қой бағып жүрген Құрмаш өзі асыраған көкжалдан қаза болады. Құрмаштың өлімінен кейін аңшы Қасен төбет иті Аққасқамен Көксеректің түбіне жетеді.

Бұл шығармада кездесетін метафоралардың этномәдени тұстары түпнұсқада ерекше орын алады, өйткені автор әңгімеге астарлы ой мен терең бітімді мотивтерді қолданған. Осы әңгімедегі мән мен мағынаны, философиялық ерекшеліктерді басқа ұлттың оқырмандарына беру мақсатында аудармашылар өзге тілдерге тәржімеледі, өйткені бұл повесть реципиенттердің когнициялық қабылдаулары мен ойлау қабілетін дамытатын ерекше повестердің бірі екендігі туралы мына тұжырым толықтыра түседі: «Балалар әдебиетінің аудармасы өзіндік ерекшеліктерге ие және оның сапасына қойылатын талаптар қашан да жоғары. Себебі балаларға арналған әдебиет танымдық, тәрбие, қосымша білім беру функцияларын атқарады» [3, 286].

«АҚШ-та М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты мен Колумбия университеті шығарған “Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat” атты қазақ әдебиетінің антологиясына С. Левшиннің аудармасындағы «Серый лютий» (“Fierce Grey”) әңгімесі енгізілген» [4]. Сонымен қатар, «М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының «Адам және табиғат/Человек и природа/Human and Nature» атты қазақ әдебиеті антологиясына М. Әуезовтің «Көксерек» повесінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары енгізілді» [5].

Қазақ балалар әдебиеті туындыларының ішіндегі осы мақалаға арқау болған Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесі қазіргі таңда әдебиет сыншылары мен лингвистері тарапынан зерттеу нысанына айналғанымен, қазақ транслатологиясында аталмыш повестегі метафоралардың орыс және ағылшын тілдеріндегі аударма нұсқаларын салыстырмалы талдау ғылыми мақала деңгейінде әлі де зерттелмеген.

«М.О. Әуезовтің жеке шығармашылық коды, оның әлемге ғылыми көзқарасы мен көркемдік көзқарасын біріктіретін ойлау стилі, әрине, оның шығармашылығында да, мәтіндерінің әлемдік тілдерге аудармаларында да көрініс тапты» [6, 51]. Қаламгер М. Әуезовтің балалар қауымына арнап жазған «Көксерек» повесіндегі метафоралардың орыс және ағылшын тілдеріндегі тәржімелену ерекшеліктерін зерттеу отандық аударматану саласын дамытады. Әңгімедегі метафоралардың көркемдік-эстетикалық

маңызы мен семантикалық белсенділігі жоғары, сондықтан басқа тілдердегі тәржіме нұсқаларын зерттеу арнайы талдауды қажет етеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. 1960 жылы қаламгер Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесін алғаш рет орыс тіліне аудармашы А. Пантиелев «Серый лютий» деп аударған. Тәржімеші А. Пантиелев нұсқасынан алғаш рет ағылшын тіліне 1997 жылы «Fierce Grey» деп аудармашы С.О. Чоракаев аударды. Ал, екінші рет орыс тіліне 2010 жылы «Матерый» деген атаумен филология ғылымдарының докторы, профессор, кәсіби аудармашы А.Ж. Жақсылықов тәржімеледі. 2017 жылы ағылшын тіліне екінші рет А. Пантиелев нұсқасынан аудармашылар С. Гейган, С. Холлингсуорс «Savage Grey» деп аударды.

Мақаланың зерттеу материалы ретінде М. Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафоралар және олардың орыс тіліндегі 2 нұсқасы және ағылшын тіліндегі 2 нұсқасы болып табылады. Түпнұсқадағы көп метафораларды автор Көксерек пен Аққасқаны сипаттау және олардың оқиғаларын суреттеу барысында қолданғанын байқауға болады. Мысалы, сырт әлпетін, физиологиялық ерекшеліктерін көрсету мақсатында жасыл көздері от шашады, атылып келе жатқан садақ үзілген, сүйірленген бір бітімі бар, жүні жығылу, құлағын жымитып, ашумен тап береді, мінез-құлық сипатын жеткізу үшін сөзге көнбейді, ін ішінен жат иіс сезу, мұрнын жарып өзіне тартқан қой иісі келу, сіркесі су көтермейтін долы, ызалы, ашу шақыру тәрізді бейнелі образдарды байқауға болады. Сонымен қатар, автор табиғат пен адам тіршілігі повестің негізгі ұғымдары болғандықтан уақытқа қатысты (қас қараюға айналған уақытта), табиғат иелерінің тұрмыс-тіршілігіне қатысты (елсізге қарай бет түзеу, ес жию, кеңдігі кісі сыйғандай ін, екі аяқтылар) метафораларды пайдаланады.

Талдау үдерісінде іріктеліп алынған түпнұсқадағы таңдамалы метафоралардың орыс және ағылшын тілдеріндегі аударма нұсқаларына ресейлік аударматанушы ғалым В.Н. Комиссаровтың 5 эквиваленттілік деңгейіне байланысты салыстырмалы талдау жасалып, эквиваленттіліктің қай деңгейінде орын алғаны анықталды.

Сонымен қатар, ресейлік аударматану зерттеушісі В.Н. Комиссаров эквивалент ұғымы туралы: «аударманың эквиваленттілігі түпнұсқа мен аударманың мазмұнының ортақтығы (мағыналық жақындығы)» [7, 403], яғни түпнұсқадағы мазмұнның тәржімесі аудармада мағынасы жағынан ұқсас болуы қажет. Сондай-ақ, ғалым В.Н. Комиссаров эквиваленттілік теориясының 5 деңгейін: «...тілдік белгілер деңгейі, мәлімдеме деңгейі, хабарлама деңгейі (құрылымы жағынан), жағдаятты сипаттау деңгейі және коммуникация мақсатының сақталу деңгейі...» [7, 10] ұсынған. Аталмыш эквиваленттіліктің деңгейлерін жеке-жеке толығырақ талдайтын болсақ, эквиваленттіліктің 1-деңгейі – тілдік белгілер деңгейі, яғни бұл деңгейдегі тәржімеде реципиенттер аударма мәтініндегі сөздерді түсінгенімен, мән мен мағынаны жоғалтып алады. Ал, эквиваленттіліктің 2-деңгейі – мәлімдеме деңгейінде оқырмандар ақпаратты қабылдағанымен, байланыс орнықпайды. Сондай-ақ, эквиваленттіліктің 3-хабарлама (құрылымы жағынан) деңгейінде реципиент ақпаратты түсінгенімен, фондық білімі жеткіліксіз болады, яғни белгілі бір салаға байланысты немесе бір мәдениеттің ұлттық ерекшеліктерін ұғына алмауы, ал эквиваленттіліктің 4-жағдаятты сипаттау деңгейінде реципиент аударма мәтіндегі жағдаятты толық қабылдап, түсінгенімен, түпнұсқа авторының астарлы ойын (интенциясын) қандай мақсатта қолданғанын ұғына алмайды. Аударматанушы ғалым В.Н. Комиссаровтың эквиваленттілік теориясындағы 5-коммуникация мақсатының сақталу деңгейінде оқырман мәтінді толыққанды жан-жақты түсініп, талдап және өзіндік қорытынды жасауы, яғни эквиваленттіліктің барлық деңгейлері сақталған түрі. Сонымен қатар, эквиваленттіліктің ең жоғары деңгейінде аударма жасау үшін тәржімеші тек тілдік ерекшеліктерді жетік біліп қана қоймай, сонымен қатар басқа ұлт оқырмандарының мәдени құндылықтарын да ескеруі қажет.

Біздің мақаламызда түпнұсқадағы М. Әуезовтің «Көксерек» әңгімесіндегі этномағынасы бар метафораларды орыс және ағылшын нұсқаларындағы тәржімелерін талдауда ресейлік аударма зерттеушісі В.Н. Комиссаровтың эквиваленттіліктің деңгейлеріне байланысты теориясы мен концепциясын қолданамыз, өйткені қазіргі заманауи аударматану мәселелерін шешуде өзектілігін жоғалтпаған алдыңғы қатардағы теориялардың бірі.

Белгілі аударма зерттеушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор, академик Ж. Дәдебаев көркем аудармадағы салыстырмалы зерттеу туралы: «Көркем аударма мәселелерін қарастыру міндетті түрде, кем дегенде, екі түрлі тілде жасалған көркемдік құбылыстарды, түпнұсқа әдеби шығарма мен оның өзге тілдегі аудармаларын, өзара салыстырып зерделеуді талап етеді. Салыстырусыз көркем аударманы өнер ретінде тану да, таныту да мүмкін емес. Сондықтан салыстырмалы талдау көркем аударманың теориясы үшін де, тарихы үшін де, сыны үшін де бірден бір әдіснамалық, методологиялық негіз болып табылады» [8, 54] десе, отандық ғалым А. Алдашеваның келесі тұжырымы жоғарыдағы пікірді толықтыра түседі: «Адам факторының тілдегі көрінісін, тіл мен сол тілді иеленуші адамның (тұтас бір халықтың) ойлау-пайымдау қабілетінің арасындағы байланысты, ұлттық мәдениеттің ұлт тіліне (және керісінше) ықпалын зерттеуде аударма әдебиет көп көмек жасайды. Аударма әдебиеті түпнұсқамен салыстыру бірнеше тілдерде бар универсиалды бір ұғым, образ, стереотиптер үшін жұмсалатын тілдік единицалардың ұлттық-мәдени құндылығын дәлірек танытуға мүмкіндік береді» [9, 17].

Кемеңгер жазушы М.О. Әуезовтің «Көксерек» повесінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аударма сапасын талдауда салыстырмалы әдістің құндылығы мен эквиваленттіліктің деңгейлері туралы зерттеген отандық және ресейлік аударматанушы ғалымдардың пікірлерін осы ғылыми мақалада қолдаймыз және олардың тұжырымдары біз үшін өте қымбат.

Талқылау мен бақылау. Қазақ поэзиясын зерттеуші, ф.ғ.д. А. Әлтай пікірінше: «Балаларға арналған туындыларда қолданылатын тілдік-бейнелік тәсілдер мен көріктеу құралдарының қай-қайсысы да екі түрлі мақсатқа қызмет етуі шарт. Оның бірі көркем әдебиеттің басты белгісі – көркем образдылыққа қызмет ету болса, екіншісі – балалар әдебиетінің өзіндік ерекшелігі болып табылатын тәрбиелік міндет атқару» [10, 90]. Осы пікірге сай жазушы М. Әуезов «Көксерек» повесіндегі Құрмаш пен Көксеректің образына байланысты көптеген ұлттық метафораларды қолдану арқылы оқырманды еркіндікті сүйеге, табиғат ананы қадірлеуге, үлкендердің айтқанына құлақ асуға және озбырлықтан арылу сияқты тағылымдық, философиялық ойларға жетелейді. Сонымен қатар, түпнұсқа авторы реципиенттердің ауыл тақырыбына байланысты когнициялық және фондық білімдерін кеңейту мақсатында жазған тәрбиелік мәні бар шығармасы.

Енді нақты мысалдарға тоқталар болсақ, ең бірінші назарымызды кеңдігі кісі сыйғандай деген қазақы өлшем бірлікке негізделген метафора аударды:

М. Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафораның аударма нұсқалары

1-кесте

Түпнұсқада:	Бұрын итмұрын жанындағы кішкентай алаңда кеңдігі кісі сыйғандай үш үлкен ін болатын [11, 5].
А. Пантиелев нұсқасында:	Старые норы размыло водой, в них мог бы свободно влезть человек [12, 3].
А.Ж. Жақсылықов нұсқасында:	Словно сквозь завесы времени, из-под корней шиповника отчужденно глядели на мир пустыми глазницами большие норы [13, 3].
С.О. Чоракаев нұсқасында:	They had been washed out by the flood-water and become wide enough for a grown man to easily crawl into [14, 80].
С. Гейган, С. Холлингсуорс нұсқасында:	The old lairs had been eroded by the flood water running off the plain and were now easily big enough for a man to crawl into [15, 59].

Ресейлік аударматанушы ғалым В.Н. Комиссаровтың эквиваленттілік теориясына сай орыс тіліндегі А. Пантиелевтің нұсқасы 4-жағдаятты сипаттау деңгейінде берілген, өйткені түпнұсқадағы кеңдігі кісі сыйғандай метафорасы орыс реципиенттеріне

бейімделіп, доместикацияланған. Отандық аударма зерттеушісі, профессор, филология ғылымдарының докторы, тәржімеші А.Ж. Жақсылықов жазушы М. Әуезовтің «Көксерек» повесінің орысша нұсқасы туралы: «Түпнұсқа мен А. Пантиелевтің орысша аудармасының мәтіндері құрылымдық жағынан айтарлықтай сәйкес келмейтінін айтқымыз келеді» [16, 67], – деген тұжырым жасаған.

Ал, тәржімеші А.Ж. Жақсылықовтың түпнұсқадағы метафораны глядели на мир пустыми глазами большими норы деген орыс тіліндегі нұсқасы аударма зерттеушісі В.Н. Комиссаров теориясының 5-коммуникация мақсатының сақталу деңгейінде берілген, яғни түпнұсқа мәтіні аудармада доместикацияланған.

Ағылшын тіліндегі аудармашы С.О. Чоракаевтың become wide enough for a grown man деген нұсқасы ресейлік ғалым В.Н. Комиссаровтың 4-жағдаятты сипаттау деңгейінде берілген, өйткені аудармашы А. Пантиелев нұсқасынан тәржімеленген, сонымен қатар аудармашы орыс тілді екенін ескеру қажет.

Сондай-ақ, С. Гейган, С. Холлингсуорс тәржімешілерінің were now easily big enough for a man to crawl into нұсқасы В.Н. Комиссаровтың 4-жағдаятты сипаттау деңгейінде берілген, өйткені түпнұсқа мәтіні қазақ тілінде жазылғандықтан, ағылшын тіліне жанама орыс тілі арқылы аударылған тәржіме эквиваленттіліктің 5-деңгейінде беріле алмайды, өйткені орыс тіліндегі А. Пантиелев нұсқасы форенизацияланған. Аударма эквиваленттіліктің 5-деңгейінде және сапалы шығуы үшін түпнұсқа басқа тілдерге тәржімеленгенде доместикациялануы қажет. Сонымен қатар, аудармашылар С. Гейган мен С. Холлингсуорс тәржіме үдерісіндегі қиындықтар туралы: «М.О. Әуезовтің шығармаларын ағылшын тілді аудиторияға аударғанда және одан әрі оқығанда «шығарма – оқырман» және «оқырман – шығарма» қатынастарын ашу маңызды болды» [1, 53].

Келесі метафора автордың адамдарға табиғаттың көзімен қарап, адамзаттың оған деген қатыгездігін білдіру үшін, санадан айырып, адам демей, екі аяқтылар деп аталуымен өте экспрессивті:

М. Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафораның аударма нұсқалары

2- кесте

Түпнұсқада:	Ин аузында екі аяқтылар жыбырлады [11, 7].
А. Пантиелев нұсқасында:	Набрасывая на головы, на шеи волчатам крепкие ременные путы, двуногие вытаскивали их одного за другим из темной норы [12, 4].
А.Ж. Жақсылықов нұсқасында:	Затем двуногие забежали, засуетились возле нор [13, 4].
С.О. Чоракаев нұсқасында:	The shepherds put strong thongs over the cubs' heads and necks and dragged them one by one out of the dark hole [14, 81].
С. Гейган, С. Холлингсуорс нұсқасында:	Throwing a strong leather lasso over the cubs' necks, the humans pulled them out of the den one after the other [15, 61].

Аударма зерттеушісі В.Н. Комиссаровтың эквиваленттілік концепциясына сай түпнұсқадағы екі аяқтылар (жыбырлады) метафорасы А. Пантиелев бойынша двуногие (вытаскивали их одного за другим из темной норы) деп, 4-жағдаятты сипаттау деңгейінде берілген.

Ал, аудармашы А.Ж. Жақсылықовтың (Затем) двуногие (забежали, засуетились) деген нұсқасы 5-коммуникация мақсатының сақталу деңгейінде аударылған, сондай-ақ орыс реципиенттерінің мәдени құндылықтары ескерілген.

Тәржімеші С.О. Чоракаевтың The shepherds (put strong thongs over the cubs') нұсқасы 4-жағдаятты сипаттау деңгейінде берілген, яғни орыс тілдегі «двуногие» метафорасын The shepherds деп аударма трансформациясы-генерализацияны қолданып, жағдаятқа сай бейімдеген.

Аудармашылар С. Гейган мен С. Холлингсуорстың нұсқасы: the humans (pulled them out of the den one after the other) 4-жағдаятты сипаттау деңгейінде жасалған, өйткені ағылшын реципиенттеріне доместикациялаған.

Ал, төмендегі мысал уақытқа қатысты бейнелі ұлттық өлшем бірлік атауы – қас қараюға айналған уақыт:

М. Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафораның аударма нұсқалары

3- кесте

Түпнұсқада:	Әбден қас қараюға айналған уақытта Көксерек жалғыз өзі баяулап басып ауылға келді [11, 12].
А. Пантиелев нұсқасында:	Волк появился в ауле ночью [12, 8].
А.Ж. Жақсылықов нұсқасында:	Уже в сумеречной тьме Коксерек вернулся в аул, бежал он пугливо-настороженной трусцой [13, 7].
С.О. Чоракаев нұсқасында:	The wolf turned up in the aul at night [14, 86].
С. Гейган, С. Холлингсуорс нұсқасында:	But Savage Grey paid no heed to his plaintive calls, only returning to the aul later that night [15, 66].

Түпнұсқадағы Әбден қас қараюға айналған уақытта деген метафора аудармашы А.Пантиелевте ночью нұсқасы аударматанушы В.Н. Комиссаровтың 3-хабарлама (құрылымы жағынан) деңгейінде берілген, яғни түпнұсқадағы метафора орысша аудармада ночью деп трансформацияланған.

Ал, аудармашы А.Ж. Жақсылықовтың в сумеречной тьме тәржімесі 5-коммуникация мақсатының сақталу деңгейінде берілген.

Сондай-ақ, тәржімешілер С.О. Чоракаевтың, С. Гейган мен С. Холлингсуорс нұсқасы аудармашы А. Пантиелев тәржімесінен жасалғандықтан, 3-хабарлама (құрылымы жағынан) деңгейінде берілген, яғни түпнұсқадағы автор айтқысы келген уақыт түн емес, кеш пен түн арасындағы уақытты метафораны қолдану арқылы меңзеген, сондықтан орыс және ағылшын тілдеріндегі нұсқаларда қазақ халқына тән мәдени, ұлттық метафораның мағынасы аудармада сақталмаған. Және оны біз А.Ж. Жақсылықовтың аудармасынан в сумеречной тьме-in the twilight darkness деп аударуды ұсынар едік.

Автор қолданған келесі метафора (мұрнын жару) дала тағысы, жабайы табиғат өкілі, жыртқыштың табиғи инстинктін одан әрі әсірелеп көрсетеді:

М. Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафораның аударма нұсқалары

4- кесте

Түпнұсқада:	Бірақ сол қорадан кеш бойы мұрнын жарып өзіне тартқан қой иісі келеді [11, 14].
А. Пантиелев нұсқасында:	Он останавливался с подветренной стороны, и в нос ему бил густой сытный запах хлева и скота, а в уши – собачий беспокойный лай [12, 10].
А.Ж. Жақсылықов нұсқасында:	От сараев, воспаля ноздри, струился притягательный запах овец [13, 7].
С.О. Чоракаев нұсқасында:	He would stop leeward and his nose would sense the rich tasty smell of a sheep-cot and his ears would hear the excited barking of dogs [14, 87].
С. Гейган, С. Холлингсуорс нұсқасында:	He stopped on the leeward side of the hill, his nose filled with the dense, appetizing smell of paddock and livestock and his ears, with the agitated barking of dogs [15, 67].

Ресейлік аударматанушы ғалым В.Н. Комиссаровтың эквиваленттілік концепциясына сай түпнұсқадағы метафораның аудармасы А. Пантиелевте 4-жағдаятты сипаттау

деңгейінде берілген, өйткені и в нос ему бил (густой сытный запах хлева и скота) деп түпнұсқадағы екі жай сөйлемді аударма біріктіріп, күрделі сөйлеммен берген.

Аудармашы А.Ж. Жақсылықовтың түпнұсқадағы метафораны воспалая ноздри, (струился притягательный запах овец) деген нұсқасы эквиваленттіліктің 5- коммуникация мақсатының сақталу деңгейінде берілген, яғни түпнұсқадағы ұлттық метафораның мәні мен мағынасы аудармада сақталған.

Тәржімеші С.О. Чоракаевтың his nose would sense (the rich tasty smell of a sheep-cot) нұсқасы зерттеуші В.Н. Комиссаровтың 4-жағдаятты сипаттау деңгейінде берген, өйткені аудармашы метафораны форенизациялаған.

Ал, С. Гейган, С. Холлингсуорс аудармашылары his nose filled with (the dense, appetizing smell of paddock and livestock) тәржімесі 4-жағдаятты сипаттау деңгейінде берген, өйткені ағылшын оқырмандарының қабылдау деңгейі мен фондық білімдерін ескерген.

Төмендегі келесі мысалда да жазушы Аққасқаның мінез-құлқын сипаттайтын сіркесі су көтермеу бейнелі образы:

М. Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафораның аударма нұсқалары

5- кесте

Түпнұсқада:	Аққасқа өте қабаған. Сіркесі су көтермейтін долы, ызалы [11, 35].
А. Пантиелев нұсқасында:	Пес был кровный, гордый и вспыльчивый [12, 24].
А.Ж. Жақсылықов нұсқасында:	Аккаска – опасный, злобный, легко раздражающийся [13, 17].
С.О. Чоракаев нұсқасында:	The dog was thoroughbred, proud and irascible [14, 106].
С. Гейган, С. Холлингсуорс нұсқасында:	Akkaska was pure-blooded, proud and hot-tempered [15, 84].

Бұл метафораны аудармашы А.Пантиелев: Пес был кровный, гордый и вспыльчивый деп аударматанушы ғалым В.Н. Комиссаровтың 3-хабарлама (құрылымы жағынан) деңгейінде береді, яғни түпнұсқадағы метафора Қасеннің иті «Аққасқа» туралы болғандықтан, орысша аудармада Пес деп генерализациялау әдісі арқылы көрініс тапқан.

Ал, аудармашы А.Ж. Жақсылықовтың Аккаска – опасный, злобный, легко раздражающийся тәржімесі 5-коммуникация мақсатының сақталу деңгейінде берілген.

Сондай-ақ, тәржімешілер С.О. Чоракаевтың, 3-хабарлама (құрылымы жағынан) деңгейінде берілген, өйткені аудармашы А. Пантиелев тәржімесінен аударылған. Ал С. Гейган мен С. Холлингсуорс нұсқасында: 4-жағдаятты сипаттау деңгейінде берген, яғни аудармашылар Akkaska was pure-blooded, proud and hot-tempered деп аударған. Демек, барлық аудармада экспликация әдісі орын алған.

Келесі мысалға назар аударсақ:

М. Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафораның аударма нұсқалары

6- кесте

Түпнұсқада:	Бетті елсізге қарай түзеп қасқырлар бүлкетеді [11, 28].
А. Пантиелев нұсқасында:	Волки бежали без оглядки [12, 18].
А.Ж. Жақсылықов нұсқасында:	Волки все той же трусцой убегали в безлюдные места [13, 14].
С.О. Чоракаев нұсқасында:	The wolves ran without turning their heads [14, 99].
С. Гейган, С. Холлингсуорс нұсқасында:	The wolves ran without a backwards glance [15, 78].

Ресейлік аударматанушы ғалым В.Н. Комиссаровтың эквиваленттілік теориясына сай орыс тіліндегі А. Пантиелевтің нұсқасы 3-хабарлама (құрылымы жағынан) деңгейінде берілген, өйткені түпнұсқадағы бежали без оглядки метафорасы орыс реципиенттеріне бейімделіп, доместикацияланған.

Ал, тәржімеші А.Ж. Жақсылықовтың түпнұсқадағы метафораны убегали в безлюдные места деген орыс тіліндегі нұсқасы аударма зерттеушісі В.Н. Комиссаров теориясының 5-коммуникация мақсатының сақталу деңгейінде берілген.

Ағылшын тіліндегі аудармашы С.О. Чоракаевтың ran without turning their heads деген нұсқасы ресейлік ғалым В.Н. Комиссаровтың 4-жағдаятты сипаттау деңгейінде берілген, өйткені аудармашы А. Пантиелев нұсқасынан тәржімеленген, сонымен қатар аудармашы орыс тілді екенін ескеру қажет.

Сондай-ақ, С. Гейган, С. Холлингсуорс тәржімешілерінің The wolves ran without a backwards glance нұсқасы ғалым В.Н. Комиссаровтың 4-жағдаятты сипаттау деңгейінде берген.

Төмендегі ашу шақыру метафоралық образы тағы да Аққасұаны суреттейді:

М. Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафораның аударма нұсқалары

7-кесте

Түпнұсқада:	Бірақ тар үйде, көп бөтен кісінің ортасында Аққасқа жиі ашу шақырады [11, 37].
А. Пантиелев нұсқасында:	При кормежке мясо брал с рычанием [12, 24].
А.Ж. Жақсылықов нұсқасында:	В тесной зимовке, в окружении чужих людей, Аккаска раздраженно клотал, злобно скалился [13, 19].
С.О. Чоракаев нұсқасында:	When fed he would seize his meat with a growl [14, 106].
С. Гейган, С. Холлингсуорс нұсқасында:	He would devour his food with a menacing growl [15, 84].

Түпнұсқадағы жиі ашу шақырады метафорасын аудармашы А. Пантиелев мясо брал с рычанием деген нұсқасы зерттеуші В.Н. Комиссаровтың 3-хабарлама (құрылымы жағынан) деңгейінде жасаған, өйткені контекстке мән беретін болсақ, түпнұсқадағы сөйлемдердің құрылымын тәржімеде аударма трансформациялары генерализация, конкретизация сияқты амалдарды қолдану арқылы өзгерткен, сонымен қатар орыс реципиенттеріне бейімдеуге тырысқан.

Ал, аудармашы А.Ж. Жақсылықовтың раздраженно клотал, злобно скалился деген нұсқасы 5-коммуникация мақсатының сақталу деңгейінде берілген және орыс оқырмандарына доместикациялаған.

Тәржімеші С.О. Чоракаевтың with a growl деп, ал аудармашылар С. Гейган мен С. Холлингсуорс: with a menacing growl нұсқалары 3 - хабарлама (құрылымы жағынан) деңгейінде берілген, өйткені ағылшын тіліндегі 2 нұсқа аралық тіл, яғни тәржімеші А. Пантиелев нұсқасы негізінде жасалған.

Талдауға түскен соңғы метафора (ес жию) повестің де шарықтау шегіне жеткен тұсында қолданыс тапқан:

Түпнұсқада:	Ес жиған соң, жұрт көк шолақтың құлағына қарап отырып, бұрынғы кеткен Көксерек атты күшікті таныды [11, 43].
А. Пантиелев нұсқасында:	Волчью тушу привезли в аул, бросили у юрты Курмаша, и здесь старая бабушка опознала Серого Лютого, как и Курмаш, по надорванному уху. [12, 26].
А.Ж. Жақсылықов нұсқасында:	Собрались джигиты. Рассматривая волка, по надорванному уху опознали в нем Коксерека, которого знали еще щенком [13, 21].
С.О. Чоракаев нұсқасында:	Here his old grandmother identified Fierce Grey, as Kurmash had, by his torn ear [14, 110].
С. Гейган, С. Холлингсуорс нұсқасында:	Like Kurmash, his grandmother recognized Savage Grey from his torn ear [15, 88].

Түпнұсқадағы Ес жиған соң деген метафора аудармашы А.Пантиелевте и здесь старая бабушка опознала Серого Лютого, как и Курмаш нұсқасы аударматанушы В.Н. Комиссаровтың 3-хабарлама (құрылымы жағынан) деңгейінде берген, яғни түпнұсқадағы метафора тәржімеде конкретизацияға ұшырап, орыс реципиенттеріне доместикациялаған.

Ал, аудармашы А.Ж. Жақсылықовтың собрались джигиты тәржімесі 5-коммуникация мақсатының сақталу деңгейінде берген, өйткені түпнұсқа авторының ойын контексте байланысты тәржімеде толықтырып, форенизациялаған.

Сонымен қатар, тәржімешілер С.О. Чоракаевтың Here his old grandmother identified Fierce Grey, as Kurmash had, С. Гейган мен С. Холлингсуорстың Like Kurmash, his grandmother recognized нұсқалары аудармашы А. Пантиелев тәржімесінен жасалғандықтан, 3-хабарлама (құрылымы жағынан) деңгейінде сақталып, ағылшын тілді оқырмандарға бейімделген.

Жоғарыдағы метафораларды талдау барысында орыс тілінен ағылшын тіліне тәржімелеуде аудармашылар С. Гейган, С. Холлингсуорс ағылшын тіліндегі нұсқаларын қолдаймыз, өйткені ағылшын тіліне аралық тіл арқылы аударылса да, тәржімешілер талданған метафораларды ағылшын реципиенттеріне доместикациялауға тырысқан, сонымен қатар аталмыш тәржімешілер ағылшын тілінің ерекшеліктері мен ұлттық сипаттарын тереңдеу білетін және аударма теориясы мен сыны, тарихын жетік меңгерген мамандар ретінде саналады.

Ал, орыс тіліндегі нұсқада тәржімеші А.Ж. Жақсылықовтың аудармасын мақұлдаймыз, өйткені түпнұсқадағы метафораларды орыс тіліне ресейлік зерттеуші В.Н. Комиссаровтың эквиваленттілік теориясына сай жоғары деңгейде жасалған нұсқа екендігін мысалдармен дәйектедік.

Нәтижелер. Белгілі ресейлік аударма зерттеушісі В.Н. Комиссаровтың 5 эквиваленттілік деңгейіне сай талқылану бөлімінде берілген М. Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафоралардың орыс және ағылшын тілдеріндегі нұсқаларын салыстырмалы талдау нәтижесінде келесідей тұжырымдар жасалды:

1) Түпнұсқадан орыс тіліне эквиваленттіліктің 5-коммуникация мақсатының сақталу деңгейінде аударған А.Ж. Жақсылықовтың нұсқасы сәтті шыққан және аударма моделі бойынша түпнұсқа орыс халқының реципиенттеріне форенизацияланған, өйткені кәсіби тәржімеші А.Ж. Жақсылықов заманауи көркем аударма сыншысы әрі практигі;

2) М.Әуезовтің «Көксерек» повесінің ағылшын тіліндегі нұсқасы эквиваленттіліктің 5-коммуникация мақсатының сақталу деңгейінде берілуі үшін аудармашы А.Ж. Жақсылықов тәржімесінен тағы да келешекте аударылуы қажет;

3) Дегенмен, ағылшын тіліне орыс тілінен жанама аудармай, екі тілді толық меңгерген, сондай-ақ мәдени және ұлттық ерекшеліктерді ажырата алатын, заманауи аударма теориясы, сыны мен практикасынан құзыреттілігі жоғары, проза авторының ритмі мен

стилін сезінетін кәсіби отандық тәржімешінің ағылшын тіліне тура тәржіме жасауы келешекте атқарылатын міндеттердің бірі.

«Егер түпнұсқаның барлық элементтерін аудармада беру мүмкін болмаса, аудармашы баламалы алмастыруларға жүгіне алады, соның арқасында оқырманға әсерлі болады. Десек те, ауыстырамын деп, түпнұсқа идеясынан ауытқуға болмайды» [15, 88] – деген тұжырымды қандай аудармада болсын, ұстану қажет.

Қорытынды. Осы мақаланы қорытындылай келе, М. Әуезовтің «Көксерек» әңгімесіндегі ұлттық метафоралардың орыс тіліндегі аудармашы А. Пантиелев нұсқасында орыс халқына тым бейімделіп, домектикацияланған, өйткені түпнұсқадағы метафоралар аударма трансформацияларымен беріліп, құрылымдық жағынан да автор стилін сақтамау сияқты ауытқуларды байқауға болады.

Сонымен қатар, аударматанушы В.Н. Комиссаровтың эквиваленттілік дейгейінің концепциясына байланысты тәржімеші А. Пантиелев түпнұсқадағы метафоралардың аудармасын орыс тіліне 3 және 4-деңгейлерінде ғана аударған. Ал, ағылшын тіліндегі 2 түрлі С.О. Чорақаев және С. Гейган, С. Холлингсуорс нұсқалары аудармашы А. Пантиелев аудармасынан жасалғандықтан, эквивалент деңгейлері орысша нұсқасымен бірдей келеді.

Ал, аударма зерттеушісі, профессор, филология ғылымдарының докторы, кәсіби тәржімеші А.Ж. Жақсылықовтың түпнұсқадағы метафоралардың тәржімелерін орыс тіліне 5-коммуникация мақсатының сақталу деңгейінде берген.

«Егер түпнұсқаның барлық элементтерін аудармада беру мүмкін болмаса, аудармашы баламалы алмастыруларға жүгіне алады, соның арқасында оқырманға әсерлі болады. Десек те, ауыстырамын деп, түпнұсқа идеясынан ауытқуға болмайды»

Кемеңгер қаламгер М. Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафоралардың орыс және ағылшын тілдеріндегі аударма нұсқаларын салыстырмалы талдау болашақта отандық транслатология саласының сыны мен тарихын ғана дамытып қана қоймай, сондай-ақ аударма практикасы мен әдіснамасын жетілдіреді. Жалпы, бұл бір зерттеу мақала аясында әдеби троптардың ішінен тек метафораның аударылу ерекшелігі қарастырылды. Туындыдағы көркемдік-бейнелеуіш құралдардың басқа да түрлері келесі зерттеулерімізге негіз болады, яғни бұл тақырып ауқымды жұмысты талап етеді және келешекте диссертациялық деңгейде зерттелуі қажет.

Әдебиеттер

XVII Әуезов оқулары: XVII ғылыми-практикалық конференция материалдары/ Құрастырушы: Ханкей Ермек. – Алматы: Brand Book, 2020. – 212 б.

2. Danik S., Herman J.W., Kundharu S. The Value of Character Education in Short Stories Perempuan by Mochtar Lubis Collection: A Postcolonial Approach – AJHSSR // American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR) e-ISSN: 2378-703X. – 2021. – Vol. 5 (1). – pp. 01-05. URL: <https://www.ajhssr.com/the-value-of-character-education-in-short-stories-perempuan-by-mochtar-lubis-collection-a-postcolonial-approach/>

3. Абдрасил Н.С., Жапарова А.Ж. Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі реалиялардың тәржімеленуі (түпнұсқа және аударма нұсқалары негізінде) // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ хабаршысы. – 2024. – №1 (72). – Б. 285–301. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.021>

4. Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat. The Outside World in Kazakh Literature. First Edition. Edited by R. Abazov. – San Diego, California: Cognella Academic Publishing, 2016. – pp. 85-102.

5. Адам және табиғат / Человек и природа / Human and Nature / Сост. А.Т. Калискарова, Е. Султан. – Алматы: Service Press, 2017. – 360 с.

6. Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармашылығының халықаралық маңызы. М.О. Әуезовтің 125 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары (29 маусым 2022 жыл) / ҚР Ұлттық кітапханасы. – Алматы: ҚР Ұлттық кітапханасы, 2022. – 64 б.

7. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. 2-е изд., испр. – М.: Р.Валент, 2011. – 408 с.
8. Дәдебаев Ж. Әдеби компаративистика және көркем аударма. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2013. – 142 б.
9. Алдашева А. Аударматану (Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер). Оқу құралы/Тіл комитеті; жауап. ред. Р. Сыздық. – Алматы: Арда, 2006. – 248 б.
10. Әлтай А. Қазақ балалар поэзиясы: генеология, типология, поэтикалық даму: филол. ғыл. док. ... дис. – Астана: М.Н. Гумилев атын. Еуразия ұлттық ун-ті, 2009. – 285 б.
11. Әуезов М. Көксерек: повесть және әңгімелер / М.Әуезов. Үшінші рет басылуы. – Қарағанды: Qasym, 2023. – 94 б.
12. Ауэзов М. Серый Лютыг: Рассказ/Пер. с каз. А. Пантелиева. – Алма-Ата: Жалын, 1982. – 28 с.
13. Ауэзов М. Матерый [Текст] / М. Ауэзов; Перевод А. Жаксылыкова // Простор. №3. – 2010. – С. 3-21.
14. Auevov M. Fierce Grey. – Almaty: Zheta Zhargy, 1997. – 112 p.
15. Auevov M. Beauty in mourning / M.Auevov. – Translation by S. Geoghegan, S. Hollingsworth. – London: Russell Press, 2017. – 412 p.
16. Жаксылыков А.Ж. Рассказ М.О. Ауэзова «Көксерек» в переводе на русский язык. Проблема адекватности / А.Ж. Жаксылыков // Тамыр. №2. – 2011– С. 66-74.
17. Daurenbekova L.N., Kartayeva A.M., Zhumatayeva Z.N., Bekenova G.S, Nurlanova A.N.. The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe. //Cadernos de Tradução, 44(1), 2024. Graduate Program in Translation Studies. Federal University of Santa Catarina, Brazil. DOI <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>

Н.С. АБДРАСИЛ, А.Ж. ЖАПАРОВА

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕТАФОР В ПОВЕСТИ МУХТАРА АУЭЗОВА «КӨКСЕРЕК» (НА ОСНОВЕ ОРИГИНАЛА И ПЕРЕВОДЧЕСКИХ ВЕРСИЙ)

Аннотация. В статье были проанализированы переводы метафор повести Мухтара Ауэзова «Көксерек» на русском и английском языках. Были сделаны выводы в результате анализа и обсуждения полученных данных исследования.

К научной цели, основным направлениям и идеям исследования относится формулировка специфики перевода метафоры с казахского на русский и английский языки, одного из художественно-образительных средств, требующего от переводчика особого участия и высокого мастерства в художественном переводе.

Научная и практическая значимость исследования заключается в том, что сравнительный анализ метафор на основе концепций и теорий российских и отечественных ученых в повести литератора М. Ауэзова «Көксерек» на русском и английском языках способствует развитию практики и теории, качества, критики казахской транслатологии.

В качестве методологии исследования были взяты труды отечественных ученых-переводчиков Ж. Дәдебаева и А. Алдашевой, изучавших ценность сравнительного метода в художественном переводе. Применен алгоритм отбора, интерпретации, контент-анализа, лексико-семантического анализа и формулирования языковых единиц, поступающих в общее исследование.

Было доказано, что прямой перевод повести писателя М. Ауэзова «Көксерек» с казахского на английский язык способствует сохранению и форенизации смысловых слоев национальных метафор оригинала и облегчению процесса обучения будущих переводчиков.

Ключевые слова: повесть, метафора, перевод, оригинал, эквивалент, доместикация, форенизация.

N.S. ABDRASSIL, A.ZH. ZHAPAROVA
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

COMPARATIVE ANALYSIS OF METAPHORS IN MUKHTAR AUEZOV'S STORY "KOKSEREK" (BASED ON THE ORIGINAL AND TRANSLATION VERSIONS)

Annotation. In this article, translations of metaphors in Mukhtar Aueзов's story "Kokserek" were analyzed in Russian and English versions furthermore the authors also made scientific conclusions by analyzing and discussing the research results.

The scientific goal, main directions and ideas of the research include the formulation of the specifics of translating metaphors from Kazakh into Russian and English, one of the artistic and visual means that requires special participation from the translator and high skill in literary translation.

The scientific and practical significance of the study lies in the fact that the comparative analysis of metaphors in M. Aueзов's story "Kokserek" in Russian and English based on the concepts and theories of Russian and Kazakh scientists contributes to the development of practice and theory, quality, criticism of Kazakh translatology.

The research methodology was based on the works of Kazakh scientists Zh. Dadebaev and A. Aldasheva, who studied the value of the comparative method in literary translation. The algorithm of selection, interpretation, content analysis, lexico-semantic analysis and formulation of language units falling into the general study was used.

Based on the results of the research work, the authors of the article prove that a direct translation of M. Aueзов's story "Kokserek" from Kazakh into English helps to preserve and foreignize the ethno-semantic layers of the original national metaphors and facilitate the learning process of future translators.

The value of the research was studied by Kazakh literary scholars and linguists in such scientific articles and dissertations as the problem of social analysis, content and structural specificity, history of writing and poetics, layers of meaning, through the eyes of Kokserek in Mukhtar Aueзов's story "Kokserek", but a comparative analysis of the features of translating metaphors based on the original and translation versions have not considered as a scientific article in the field of Kazakh translatology.

Keywords: story, metaphor, translation, original, equivalent, domestication, foreignization.

References:

1. XVII Áýezov oqýlari: XVII gylymi-praktikalýq konferenciya materialdary/Qýrastyrýshy: Hankei Ermek. – Almaty: Brand Book, 2020. – 212 b.
2. Danik S., Herman J.W., Kundharu S. The Value of Character Education in Short Stories Perempuan by Mochtar Lubis Collection: A Postcolonial Approach – AJHSSR // American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR) e-ISSN: 2378-703X. – 2021. – Vol. 5 (1). – pp. 01-05. URL: <https://www.ajhssr.com/the-value-of-character-education-in-short-stories-perempuan-by-mochtar-lubis-collection-a-postcolonial-approach/>
3. Abdrasil N.S., Japárova A.J. B. Soqpaqbaevtiń «Meniń atym Qoja» povestindegi realialardyń tájrimelenýi (typnusqa jáne aýdarma nusqalary negizinde) // Abylai han atyndagy QazHQ jáne ÁTU habarshysy. – 2024. – №1 (72). – B. 285–301. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.021>
4. Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat. The Outside World in Kazakh Literature. First Edition. Edited by R. Abazov. – San Diego, California: Cognella Academic Publishing, 2016. – pp. 85-102.
5. Adam jáne tagibat / Chelovek i priroda / Human and nature / Sost. A.T. Kaliaskarova, E. Sýltan. – Almaty: Service Press, 2017. – 360 s.
6. Muhtar Omarhanulu Áýezov shygarmashylygynyń halyqaralyq mańyzy. M.O. Áýezovtin 125 jyldygyna arnalgan halyqaralyq gylymi-praktikalýq konferenciya materialdary (29 maýsym 2022 jyl). – Almaty: KR Ulttyq kitaphanasy, 2022. – 64 b.
7. Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie. – M.: R.Valent, 2011. – 408 s.

8. Dádebaev J. Ádebi komparativistika jáne kórkem aýdarma. – Almaty: Qazaq ýn-ti, 2013. – 142 b.
9. Aldasheva A. Aýdarmataný (Lingvistikalıyq jáne lingvomdeni máseleler). Oqý quraly/Til komiteti; jaýap.red. R. Syzdyq. – Almaty: Arda, 2006. – 248 b.
10. Altaj A. Qazaq balalar poeziyası: geneologiya, tipologiya, poetikalıyq damý: filol. gyl. dok. ... dis. – Astana: M.N. Gýmılev atyn. Eýraziya ulttyq ý-ti, 2009. – 285 b.
11. Áýezov M. Kókserek: povest jáne áńgimeler / M. Áýezov. Ushinshi ret basyluy. –Qaragandy: Qasym, 2023. – 94 b.
12. Áýezov M. Seryj luytyj: Rasskaz/ Per. s kaz. A. Pantieleva. – Alma-Ata: Jalyn, 1982. – 28 s.
13. Áýezov M. Materyj [Tekst] / M. Áýezov; Perevod A. Jaksylykova // Prostor. – 2010. – N3. – SS. 3-21.
14. Auezov M. Fierce Grey. – Almaty: Zheti Zhargy, 1997. – 112 p.
15. Auezov M. Beauty in mourning / M.Auezov. – Translation by S. Geoghegan, S. Hollingsworth. – London: Russell Press, 2017. – 412 p.
16. Jaksylykov A.J. Rasskaz M.O. Áýezova «Kókserek» v perevode na russkiy iazyk. Problema adekvatnosti / A. J. Jaksylykov // Tamyr. – 2011. №2. – ss. 66-74.
17. Daurenbekova L.N., Kartayeva A.M., Zhumatayeva Z.N., Bekenova G.S, Nurlanova A.N.. The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe. //Cadernos de Tradição, 44(1), 2024. Graduate Program in Translation Studies. Federal University of Santa Catarina, Brazil. DOI <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>

Авторлар туралы мәлімет:

Абдрасил Наурызбай Сабыржанұлы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Абдрасил Наурызбай Сабыржанұлы – докторант Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Abdrassil Nauryzbay Sabyrzhanuly – doctoral student Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Жапарова Асемжан Жапарқызы – философия докторы (PhD), Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доцент м.а., Алматы, Қазақстан.

Жапарова Асемжан Жапаровна – доктор философии (PhD), и.о. доцента Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Zhaparova Assemzhan Zhaparovna – doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

*Ж.Ә. АЙМҰХАМБЕТ¹

М. ДАУЫЛБАЙ²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан¹
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан²
(e-mail: a_zhanat@mail.ru¹, maqsat_dauylbay@mail.ru²)

ӘБІШ КЕКІЛБАЙДЫҢ «ХАНША-ДАРИЯ» ХИКАЯСЫНДАҒЫ ГҮРБЕЛЖІН БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Әбіш Кекілбай туындыларында қазақ елінің тарихы, ел жадындағы аңыздар, сол тарихи орта мен аңыздық оқиға тұлғалары философиялық-психологиялық тұрғыда бейнеленген. Солардың қатарында «Ханша-Дария хикаясы» атты туындысын ерекше атауға болады. Біз талдау нысанына алған бұл хикая тарих пен аңыз тоғысындағы бір баянды арқау еткен. Хикаяда зұлымдық пен махаббат, қатыгездік мен адамдық тартысқа түседі. Шыңғыс – ұлы жаулаушы, асқақ билеуші, жеңілмейтін жеңімпаз болғанымен өз бапсына жетекшілік кемшілігі бар және ажалдан қашып құтылмайтын жұмыр басты пенде. Жазушы ол туралы халық аңыздарына зер сала отырып, билеушінің құлқына, ішкі жан-дүниесіне терең үңіледі. Шыңғыс ханның қанды жорықтарының бірінде жолыққан таңғұт билеушісінің ақылына көркі сай сұлу жары Гүрбелжін – бұл хикаядағы орталық кейіпкер. Мақалада Гүрбелжін хикаяның басты тұлғасы ретінде талдау нысанына алынған. Шыңғыс хан бейнесі Гүрбелжіннің фондында ашыла түседі. Кейіпкер тұлғасын даралауда жазушы тарихи аңызды суреткерлік қиялмен шебер ұштастырып, туындының мазмұндық, көркемдік сипатын психологиялық детальдар арқылы байытқан. Мақалада осы мәселелер талдау нысанына алынып, авторлық ұстанымның кейіпкер болмысын танытудағы тәсілдері сараланады.

Түйін сөздер: аңыз, сюжет, көркем кеңістік, түс көру, психологиялық деталь, суреткерлік қиял.

Кіріспе. Тарихтағы елеуді, маңызды оқиғалар ұрпақтан ұрпаққа тек деректер арқылы ғана емес, көркем әдебиет үлгілері арқылы да жетеді. Көркем әдебиетте тарихи оқиғаны суреттеудің сан алуан тәсілі бар. Қаламгерлер тарихи деректерге сүйене отырып, сол қиға ішіндегі бір детальді күллі шығарманың өзегіне айналдырады немесе кейіпкерлер психологиясы арқылы оқиғаның мәнін танытуға ұмтылады. Тарихи шындық арқау болған туындының бас кейіпкері сол оқиғаның орталық тұлғасы, басты себепкері болады. Сондай-ақ басқа да кейіпкерлер орталық қаһарманға айналуы мүмкін. Әлем әдебиеті және қазақ әдебиеті үлгілерінен бұл сөзімізге көп мысал ұсына аламыз.

Көркем туындының өз заңдылықтары бары белгілі. Ондағы шындық – көркем шындық. Тарихи шындықтың көркем кеңістіктегі көрінісі өзіндік заңдылықтармен ұсынылады. Елдік жолындағы ерлік істер, билікке ұмтылған әміршілердің күрделі де қайшылықты тағдырлары көркем әдебиеттегі тақырып және кейіпкерлер жүйесін қалыптастырғаны белгілі. Шындықты тануда суреттеулердің айрықша маңызы бар екенін ескере отырып, жазушы баяндаған тарих пен ол сомдаған тарихи тұлға өмір шындығы мен көркемдік шешім байланысының қағидаларын тани түсеміз.

Қазақ әдебиеттануында тарихи шындықты, сол шындықтан бастау алған аңыз оқиғаларын суреткерлік шеберлікпен жаңғыртқан қаламгер Әбіш Кекілбай

шығармаларының кейіпкерлік өрісі алуан тағдырлы тарихи тұлғаларды қамтиды. Солардың ішінде біз «Ханша-дария хикаясына» тоқталмақпыз.

Бұл өткен заман тарихын аңыз оқиғасымен сабақтастыра философиялық-психологиялық тұрғыда көркем кеңістікте жаңғыртқан туынды.

Жалпы, Ә.Кекілбай прозасына тән басты ерекшеліктің бірі – тарихи-аңыздық сюжеттерді философиялық-психологиялық тұрғыда пайдалана отырып өзекті мәселелерді танытады. Аңыз – жазушы шығармаларының алтын өзегі десе де болады. Бұл туралы зерттеушілер айтқан мына пайымға назар аударайық: «Ә.Кекілбаев шығармаларындағы мифтік желілер, аңыз-әңгімелерді пайдалану тәжірибесін алсақ, ол өзіне дейінгі аңыз-әңгімелерді шебер пайдалана отырып, философиялық, психологиялық мән-мағына, өзіндік концепция жүктейді. Жазушы шығармаларында аңыздық сарынды дайын күйінде алмайды. Қаламгер халық жадындағы аңыз-әңгімелерден ерекше бір күрделі мазмұн, символдық мағына көре біледі» [1, 54].

Жазушы шығармашылығындағы аңыз сюжеттерінің орны жайлы айтқанда тек тарихи тақырыптағы туындылары ғана емес, бүгінгі күн тақырыбын арқау еткен шығармаларында да бағзы дәстүрді басты назарда ұстайтынын көруге болады. Жазушы Г.Бельгер: «Жазушының «Шыңырау», «Бәсеке», «Автомобиль», «Күй», «Ханша-дария» атты повестеріндегі оқиғалар мен әлеуметтік ой пікірлер мазмұны жағынан біздің заманымызға жақын. Мұнда да Ә.Кекілбайдың о бастағы философиялық, мифологиялық, аналитикалық суреттеу тәсілінен айнымағанын көреміз, бұл жол – ежелгі аңыз-әңгімелердің бірін таңдап алып, соны өзінше баяндап жатады», – деген пікір білдіреді [2, 133].

Ә.Кекілбайдың аңыз сюжеттері негізінде жазылған туындыларының қатарында «Аңыздың ақыры» романы мен «Ханша-Дария хикаясы» повесін ерекше атауға болады. Бұл екі туынды әрі тарихи, әрі аңыздық оқиғаларды арқау еткен.

«Ханша-Дария хикаясы» мынадай сөйлемнен басталады: «...Шығыс Азиядағы бір өзенді қытайлар Хуанхэ-Сары өзен, тибеттіктер Қызыл өзен, Маңғұлдар қара өзен деп атайды. Ал енді оны Хатын гол – Ханша-Дария десеңіз бәрі түсіне қояды. Неге олай?» [3, 6].

Оқиғаның өтетін уақыты да, мекені де тым алыста. Хикаяның бөтен өлкеден баяндалуы Мағауия Абайұлының «Меғдат-Қасымын» еске түсіреді. Бұл да жазушының өзіндік тәсілін аңғартады.

Хикаяда Таңғұт патшалығының күйреуі мен Шыңғыс хан өліміне байланысты жиі айтылған аңыз сюжеті пайдаланылған. Яғни Шыңғыс хан ажалына байланысты айтылатын аңыздың бір версиясы алынады.

Шыңғыс хан – ұлы қолбасшы, көреген саясаткер болумен бірге жауға қатал, қатыгез жаулаушы. Жалпы ұлы қолбасшылардың қайшылықты болмысы туралы айтар болсақ Атилла, Ескендір Зұлқарнайын, Әмір-Темір жайлы тарихи, көркем әрі фольклор туындыларын еске түсірейік. Шыңғыс хан да осы саптағы күрделі болмысты қайшылықты тұлға. «Ханша-дария» повесінің идеясы – жауыздықты, қанышерлікті, тойымсыздықты әшкерелеп, адалдықты, адамдықты ардақтау. Ә.Кекілбай хикаясында әлемді жаулаған билеушінің қаһарынан гөрі елі, ері үшін кек алған Гүрбелжін арудың әрекеті алдыңғы орынға шыққан.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу материалы ретінде жазушы Ә.Кекілбайдың «Ханша-Дария хикаясы» повесі нысанға алынды. Тақырыпты зерделеуде талдау, даралау, жинақтау, сондай-ақ салыстыру әдістері қолданылды. Талдаулар арқылы көркем туындыдағы кейіпкер бейнесі, сюжеттің өрбуі, бейнелеу тәсілдері анықталып, жинақтауда осы талдауда алынған нәтижелер сараланады. Даралау негізінен жекелеген кейіпкер характеріне, бейнесіне қатысты қолданылды. Кейіпкер бейнесін, ішкі әлемін таныту мақсатында және сана ағымы арқылы бейнеленген психологиялық ахуалды ашу үшін психоаналитикалық әдіс ұстанымдарына басымдық берілді.

Талқылау мен бақылау. Көркем туындының материалы шындық өмірден алынады. Аңыз мен тарихи шындық Әбіш Кекілбайдың көркем кеңістігінде ерекше орынға ие. Ел жадында жатталып аңызға айналған оқиғалар және кейіпкерлер жазушының

шығармашылық кеңістігінде молынан орын алады. Фольклор үлгілерінің көркем жазба әдебиетке қызмет етуі қалыптасқан дәстүр, заңдылық деуге болады. Сол аңыз оқиғаларының шебер де кемел көркем баяншысы – Ә.Кекілбайұлы. Жазушының «Ханша-Дария хикаясы»

әлем тілдерінің біразына аударылды. Оқырмандары да жетерлік. Айтушысы болғаны өз алдына, «Ханша-Дария хикаясы» – Таңғұт елінің ер жүрек, намысты әйеліне деген құрмет.

Зұлымдық атаулыға қарсы шығып, өзінің мақсатын ақыл-айласымен іске асырған таңғұт аруына сөзбен қойылған ескерткіш дерліктей бұл туындының көркемдік бітімі де ерекше.

Ә.Кекілбай шығармаларындағы аңыздық және тарихи тұлғалар туралы зерттеулер әлемдік деңгейдегі ғылыми басылымдарда жарияланып келеді. Солардың бірі – «The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of statehood» атты мақаладағы: «A. Kekilbay's works present the law of struggle and unity of contradiction, which is the driving force of development. White and black, good and bad, yesterday and today, honesty and evil intent, love and hatred, peace and war, contentment and greed, kindness and evil develop together in the novel «Anyzdyn ақуғы» and story «Khansha Dariya khikayasy» [4,384], – деген тұжырым суреткер жазушы стилін таныта түседі (қазақшасы: «Ә.Кекілбай туындыларында дамудың қозғаушы күші болып табылатын қайшылықтардың бірлігі мен күрес заңы көрсетілген. Ақ пен қара, жақсы мен жаман, кеше мен бүгін адалдық пен арам ниет, махаббат пен өшпенділік, бейбітшілік пен соғыс, қанағат пен ашкөздік, мейірімділік пен зұлымдық арасындағы тартыс «Аңыздың ақыны» романы мен «Ханша Дария хикаясының» алтын өзегі»)

Хикаяның бас кейіпкері Гүрбелжін – таңғұт билеушісі Шидүргенің ханымы. Ол туралы айтылатын аңыздың кеңістігі өте ауқымды. Е.Кычановтың «Звучат лишь письма» атты еңбегінде таңғұт патшалығының күйреуі туралы көп мәлімет келтірілген. Осы кітаптың алғашқы тарауы «Прекрасная Гурбелджин» деп аталады [5,5-11]. Бұл кітапта автор Гүрбелжін туралы әңгімені бір қарттың аузымен баяндалған аңыз түрінде келтіреді.

Ә.Кекілбай ұлы әміршілердің, билеушілердің мықтылығын, қарапайым адамдардан дараланып тұрар ерекшелігі мен дәрменсіздігін өзінің көркемдік кеңістігінде суреткерлік шеберлікпен ашып көрсетеді. Өмір мен өлім атаулы хан мен қараға, жұмыр басты пенденің бәріне ортақ екенін философиялық тұрғыда бейнелеп жеткізеді. «Ханша-Дария» хикаясы – мазмұн мен идеясы жағынан автордың терең философиясы мен көркем психологизмі шебер астасқан туынды.

Хикаятта әуелі Шыңғыс ханның көңіл күйі алға тартылады. Жеңіліс көрмеген жеңімпаз билеушінің өзгелердің көзінен жасырғысы келген дәрменсіздігін жазушы нақты суреттеулермен жеткізеді.

«Елден шыққалы біраз болыпты. Одан бері айтқаны болып, атқаны тиіп, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ сайран салып келе жатқанымен, бұның өзін мысқалдап болдырта түсетін өлшеулі ғұмырдың алдамшы жылдарының бірталайын ада еткені есіне енді оралды...» [3,17] – деген жолдар арқылы Шыңғыс ханның өлшеулі өмірдің біразы кетіп қалғанын сезінуі берілген.

Өміршінің Қасар мергенмен аңға шыққан сәті хикая оқиғасының кілті тәрізді. Сондай-ақ жазушы алдында ғана түсініксіз түс көріп оянған Шыңғыстың көңіл алаңын аңшылық сәтінде де еске салып өтеді:

«Мұның ту сырты дүсір етті де, қар көмген шыршаның түбінен ақ түбіт ту қоян атып шығып беже жөнелді. Артындағы нөкері бұл қапы қала ма деп қиқулап жатыр. Қорамсақтан бір оқ алды. Зәресі зәр түбіне кетіп, мәнсіз-мағынасыз шыбын жанын қайтсем аман алып қалам деп, безіп бара жатқан қол басындай қораш мақұлқат ақырғы рет бір қарғыды да, таңы қып-қызыл боп, анадай жерге ұшып түсті.

Қасар мерген екеуі желе-жортып қасына жетіп барды. Түнде жауған мамық қар бетіне қан тамғанда қандай әдемі. Есіне түндегі түсі оралды.

– Осы дүниеде, сірә, денесі тап осы қан сонардың қарындай апшақ әйел баласы бар ма екен? – деді.

Қасар мерген:

– Таңғұттардың Шидүрге деген бір бекзадасының Гүлбелжін деген әйелі қараңғы үйге кіріп барғанда, самаладай жарқырап кетеді дейді. Болса тек соның жүзі ғана осындай шығар, – деді шала-жансар қоянды тамағынан орып жатып.

– Таңғұттардың дейсің бе...

Шыңғыс хан ойланып қалды» [3,18].

Шыңғыстың бұл сөзі тек ерекше сұлу әйелге деген құмарлық қана емес, жазушы астарлап отырған пенделік тойымсыздық ниет, қанағатсыздық екенін аңғаруға болады.

Әлемнің жартысын билеп-төстеп, дүниенің төрт бұрышына есімін мойындатқан Шыңғыс хан – өз заманының озық ойлы, саяси және әскери тактиканы жақсы білетін қолбасшы, көрегендігімен көзге түскен ерекше тұлға, бір орталыққа бағынған алып империяны құрушы. Әдеби, тарихи шығармалардың көпшілігінде қағанды жолында бас имеген халықты қырып, жайпап, атының басқан жерін қызыл қанға бояйтын «жауыз, қанға тоймайтын қанішер» етіп суреттейді. Тарихтағы даңқты билеушілердің образы кейбір туындыларда ерен ерлік, шебер қолбасшылық, көрегендік қалыпта да суреттеледі. Жалпы, тарихтағы ірі тұлғалардың қайшылықты тұлға екендері рас, осы қайшылықтар оларды ұнамды яки ұнақсыз қаһарман етіп бейнелеудің басты тетігі.

Шапқан елін үрім бұтағына дейін қырып-жоятын қатыгездігін жазушы Ә.Кекілбайұлының «Ханша-Дария хикаясында» ханның Таңғұт билеушісі Шидүргемен тіл қатысуынан және ісінен көрінеді: «Ендеше сенің таңғұтыңнан тірі қалған осы алпыс және өзің. Қалған еркек кіндіктің бәрін лақша бауыздадым. Әйелдерді сұрыптап жүріп, тек сұлуларын ғана аман алып қалдым. Олар бұдан былай Маңғұлдан бала сүйеді. Ал мынау алпыс – қазір сенің көзіңше жаһаннамға жөнелтіледі. Шыңғыс ханның мына сөзін естігенде анадай жерде бөлек иіріп қойған тұтқын таңғұт әйелдері жеңдет семсері әрқайсысының ішін жарып бөрінің бөлтірігін тірілей салып жібергендей, оқыс ышқындасып қалды. Арасында жылап тұрғандары да баршылық» [3, 77].

Шыңғыстың ойлануы тағы бір қырғынның да басы болып еді. Таңғұт елінің патшасын, оның халқын соңғы алпысын да жер бетінен құртты. Жүкті әйел біткеннің қарнын жарды. Зорлық пен қорлықтың жойқын түрімен жазалады. Бұл билеушілердің қатыгездік болмысын танытатын сипаттар.

Нәтижелер. Шыңғыс хан бейнесі көптеген әдеби, тарихи туындылардың нысанына алынғаны белгілі. Ә.Кекілбайұлы «Ханша-Дария хикаясы» повесінде қағанның бейнесін мүлдем басқа қырынан танытты, себебі, жазушының көздегені әміршінің даңқын марапаттау емес, оның қайшылықты болмысының бір қырын таныту, жорықтағы әрекетін, пенделік қалпын философиялық тұрғыдан байыптау. Шығыс хан бұл туындыда бас қаһарман Гүрбелжін бейнесін даралай түсу мақсатында қызмет етеді.

Шығарма құрылымы күрделі: эпиграф (бұл – парамәтін элементі), пролог, сегіз бөлімнен және эпилогтан тұрады. Повесть Шыңғыс ханның оянып, он саусағында жарқыраған асыл он жүзікті алғаш көріп отырғандай тесіле қарап қызықтауынан, саусағында тұрған-тұрмағанын түгендеуінен басталып: «Кәрі жүрек көп қуана бермейді. Бірақ әр күн сайын таңертең төсегінен тағы да тірі өргенін көргенде қалай да көңілденеді» [3, 6], – деп суреттеу арқылы күні еңкеюге тақаған билеушінің көңіл күйін танытудан басталады

Автор осы жолдармен Шыңғыс хан туралы қалыптасқан ой-пікірлерден бөлек оның да кәдімгі «адам баласы, пенде» екендігін таныта түседі. Көркем туындылардағы бейнелеу тәсілдерінің бірі ретінде түс көру оқиғасын да ұтымды мотив етіп кіргізген. Көрген түсті жоруға көбірек көңіл бөлген.

«Негізі, Ә.Кекілбаев әдеби түс көруді шығармасына енгізу арқылы адамның жан күйін, ішкі сезім құбылыстарын қазбалай, қадағалай зерттеуді мұрат тұтады. Тіршілікте ешкім елеп-ескере қоймайтын түс көруді талдау мен жорудың поэтикалық суреттемелері Ә. Кекілбаев үшін нені меңзейді, нені түспалайды? Жазушы кейіпкерлерінің көрген түстері оқушысын түпсіз ойларға, философиялық толғаныстарға тіреп қоятыны неліктен? Шынында да Ә. Кекілбаевтың әрбір шығармасында Түс – Ақиқат. Олар оқушысына ақыл

айтпайды, жол сілтемейді. Ол тек түспалдайды, ой толғайды, өмір мен өлім, тазалық пен настық (адам жанының), қуаныш пен қасірет, адалдық пен жауыздық т.б. арасында өмірі ымыраға келмейтін қайшылықтар мен қақтығыстар жайлы сыр шертеді», – деді әдебиет зерттеушісі Г.Пірәлиева [6, 69].

Автор осы түс арқылы Шыңғыстың дәл сол мезеттегі ішкі толғанысынан хабар береді. Ол қаншалықты құдіретті болса, соншалықты дәрменсіз. Бұл Шыңғыстың өз ойы арқылы беріледі: «Дүниеде билеуші атаулы бет-ажары келіскенмен, денесінде тыртығы бар сұлу әйелмен бірдей ғой. » [3, 25]. Мұнда, ұлы қағанның психологиясын танытуда «денесінде тыртығы бар сұлу әйелмен» салыстырудың мәні зор. Әйелдің міні әшкере болған соң, сұлулығына шәк келеді, Шыңғыс хан да өз әлсіздігі мен дәрменсіздігін өзі жақсы білгенмен, өзгенің білуін қаламайды. Бұл да жеңімпаз қолбашы, қаһарлы қағанның болмысындағы бір олқылық.

Шыңғыс ханның қуыстанатыны да осы: сары шатырына жолатпайды, түсін де ешкімге жорытпайды. Ел аузында сөз болып, ханның осал тұсын біліп қоятындағынан қорқады.

Жарты әлемді қасы мен қабағына қаратқан ұлы әміршіні жеңе алған – жалғыз өлім. Шыңғыс хан өлімі туралы тарихшылар пікірі де әртүрлі: бір деректерде жорықтан келе жатқанда ауырып өлді десе, енді бір деректерде аттан құлап мерт болды дейді. Қытай тарихшылары басқа дерек ұсынса, моңғолдың кейбір тарихшылары Таңғұттың сұлу патшайымы Гүрбелжіннің қолынан ажал құшты деп жазады.

Повесте Шыңғыс хан Таңғұт билеушісі Шидүргенің басын алады, халықты қынадай қырады. Қанды қасап оқиға Шидүргенің айдай сұлу әрі ақылды ханымы Гүрбелжіннің көз алдында өтеді. Осы бір қанға бөккен сұмдық сәттегі Гүрбелжіннің жайын автор былай суреттейді: «Ханым көйлегінің жеңін шап беріп асап алды. Оң-сол жоқ сүп-сүр жүзін удай ащы көз жасы тілгілеп жатыр» [3, 40].

Ханым арына дақ түсірмей және қанқұйлы жиһангерден кек қайтарып, ғайып болады. «Ұлы әмірші екі санын жуып бара жатқан қызыл-жоса қанға шошына қарап отырып қалды» [3, 41]. Қанша елді шауып, судай аққан қанды көруге еті үйреніп кетсе де, мына отырысына шошынған себебі – өзінен шыққан қан, өзінің қаны.

«Ханша дария хикаясының» эпилогында Қытай диқандары жер бетін қан жылатып, өмір бақи жеңілмейтін жиһангер атанған Шыңғыс ханнан да кек қайтарған арудың денесін тауап етіп, әрқайсысы бір-бір күрек топырақ салғанда, Гүрбелжін ханшаның моласы осындай шартараптан өзіне шақырып тұратын найза төмпекке айналыпты» [3, 45].

Аңызға айналған Гүрбелжіннің туған халқының кегін алу жолындағы намысты ісі барлық халыққа үлгі-өнеге болды. Ханшаның ерлігі мәңгі ұмытылмайды. Қанша ғасыр өтсе де әлем жұртшылығының санасына Гүрбелжін ару аңыз болып орнықты. С. Қирабаев: «Ә. Кекілбаевтың «Ханшадария хикаясы», «Күй», А. Сүлейменовтың «Бесатар», Н. Әбутәлиевтің «Қайран Нарын», Қ. Мұхамбетқалиевтің «Ежелгі дұшпан» сияқты повестері көшпелі халықтың қаһармандық салты мен рухани биік өмірін романтикалық бояулармен жаңғыртуға арналды. Әбіш повестері халық жадында сақталған көне сюжеттер мен аңыздарды көбірек бағдар тұтады. Содан бүгінгі заман үшін қажетті жаңа мазмұн іздейді» [7, 158], – дейді

Повестегі Әміршінің өлім үстіндегі халін жазушы шебер суреттейді. Ж.Дәдебаев былай деп жазады: «Әміршінің түсіндегі өзімен бетпе-бет келген сәті, оның нысана көздеп тұрғандай індете қарағаны, сол қарастың өзінен жаны қалмай қорқуы өзінің сырттай айбарының сесін көрсетеді, дәрменсіз халі ағыл тегіл жылатады. Өлімнің алдында билеушінің де әлсіз, желім құйып тастағандай қыбырсыз, тіпті даусы да шықпай, иегінің кемсеңдеген мүсәпір халі көңіліне алаң кіргізеді. Содан бастап ойы бұзылады. Әміршінің өмірінің соңғы сәттері мен сол сәттегі көңілінің тыныш болмағаны, көреген билеушінің арбалған торғайдай қалай әйелдің қолынан қаза табуына апарар жолы нанымды суреттеледі» [8, 56].

Хикаяттың орталық қаһарманы – Гүрбелжін ханым. Қаншалықты нәзік болса, ішкі қайраты соншалық артық жан. Гүрбелжінге әкесі сыйлаған қос мүйіз Шидүрге екеуінің

тағдырының екі айырылатынын көрсететін деталь ретінде сипатталады. «Мынау қақ сүйектегі ай сызатты бұрын неғып байқамаған? Ханым қос көрінгендей, көз алдында тұрып алған әлгі сызатқа әлі сенбей отыр. Қос мүйізді қақ орталарынан қақ айырып түсетіндей қатерлі сызат» [3, 36]. Ала болар қасіретті осындай сызат түскен сүйек арқылы меңзеген суреткер әрі қарай Гүрбелжіннің көз алдында өткен қанды қасап оқиғаны оның көзімен, сезінуімен бейнелейді.

Ері Шидүргенің, таңғұт халқының тағдыры жанын барынша жылатқан ару елінің, ерінің кегін жауға жібермейді. «Жер бетінде бір таңғұт тірі қалса, менің кегімді жоқтайды» деген таңғұт әміршісінің сөзі орындалады. Әділдік жеңетіндігін жазушы шым-шытырман оқиғалар желісі арқылы шынайы жеткізе білген. Ә.Кекілбаевтың философиялық ойының қорытындысы да анық. Оның образ жасаудағы ізденістерін тереңірек зерттеп, зерделеуіміз керек. «Бүгінгі адам психологиясында жүріп жатқан арпалысты ашу үшін, әрине, оның өзін ғана сөйлету жеткіліксіз. Адамның ішкі әлемінің мүмкіншіліктерін, оның тез өзгеріп жататынын, тіпті өзін-өзі билей алмайтынын, өзіне де көп жағдайда түсініксіз әрекеттердің пайда болуына тоқтау сала алмайтын ерекше күштің билеп кететінін зерттеуге көшкен бұл әңгімелер-метафоралық прозаның жаңа үлгісі. Сана дағдарысы. Экзистенциальдық әдебиетті еске түсіреді» [9, 228].

Егер осы тұжырымға сүйенетін болсақ, автордың әлемдік классикалық проза дәстүрінен меңгергені көп екені белгілі. Жазушы маңызды эстетикалық үдеріс барысында таптауырын баяндаулардан бойын аулақ салды. Жаңа сипатты бейнелердің өрісіне жол ашты. Жазушы аңыз арқылы кейіпкер болмысына терең бойлап, Гүрбелжін ханымның көркем тұлғасын сомдады. Тойымсыз нәпсінің құрбаны болған билеуші үшін Гүрбелжін ханым – қол жетпес арман, рухы асқақ жеңімпаз. Ол – жарты әлемді билеген әміршіден биік тұрған тұлға. Тұқымымен құртылған таңғұт елінің және сол елдің әміршісі, сүйікті ері Шидүргенің кегін нәзік жанды қайсар ару қайтаруы – оның ұлы ерлігі. Міне, ол сондықтан да бас қаһарманға айналған.

Қорытынды. «Ханша-дария хикаясы» повесінің идеясы – жауыздықты, қанішерлікті, тойымсыздықты әшкерелеп, адалдықты, пәктікті, адамдықты ардақтау» [10, 35] – дейді, әдебиет зерттеушісі. Гүрбелжін – зұлымдықты жеңген ізгіліктің, жауыздықты жеңген адами рухтың символы десек болады.

Жазушы шығармада тарихи аңызды суреткерлік қиялмен арттырып, туындының философиялық-психологиялық әрі романтикалық мәнін тереңдеткен. Әрине, ханға жасалынған қастандықтан гөрі, қатыгездік алдындағы адам табиғатының рухани жеңісі, адам рухының мықтылығы жазушы үшін басты нысанда болған. Таңғұт елінің ханшайымы Гүрбелжін көзі көрген сұмдық жауыздық пен қатігездіктен түршіксе тіп, шошынса да үрейге бой алдырмайды. Елі мен ерінің кегін қайтарып, өзі де мерт болады. Бұл аңыздың философиясы зұлымдық пен қара күш ізгілік алдында сөзсіз жеңілетіндігін мегзейді. Мейманасы тасыған зұлым күштің, қиянаттың тағдыры уақытша екенін көрсетеді. Қаншама ерлердің қолынан келмеген ерліктің нәзік те сұлу ханшаға бұйыруы зұлымдық пен ізгілік шайқасының түйіні іспетті.

Жазушы осы романтикалық рухтағы шығармасы арқылы шын мәнісінде әділдікке, оның аңыздағы жоқшысы Гүрбелжін сұлуға өлмес ескерткіш қойды. Хикаят соңында жазушы өзі айтқандай, Гүрбелжін туралы аңызды көркем баяндау арқылы ерліктің, қайсарлықтың үлгісін ұсынады.

Әдебиеттер:

1. Жанұзақова Қ., Өтепбергенова Г. Қазақ прозасындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №4-5 (150-151). 2014
2. Бельгер Г. Помни имя свое. Мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 2012. – 296 б. (қаз.)
3. Кекілбайұлы Ә. Ханша-Дария хикаясы. Балладалар мен роман. – Алматы: Атамұра, 2003. – 320 б.

4. Turysbek R., Sarekenova K., Baitanasova K., Myrzakhmetov A., Aimukhambet Zh. The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of statehood // *Astra Salvensis*, Volume 2021, P. 383-393 // <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107062588 &origin=resultslist>
5. Кычанов Е.И. Звучат лишь письма. – М.: Наука, 1965. – 141 с.
6. Пірәліева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.
7. Кирабаев С. // Материалы международной конференции. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 158 б.
9. Балтабаева Г. Қазақ прозасының көркемдік әлемі. – Алматы: Дәстүр, 2016. – 228 б.
10. Орда Г. Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы мәңгілік құндылықтар // «Әбіш Кекілбаев – замананың заңғар тұлғасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 312 б.

AIMUKHAMBET ZH.A.

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

DAUYLBAI M.D.

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

**THE IMAGE OF GURBELJIN IN THE STORY BY ABISH KEKILBAYEV
«THE LEGEND OF HANSHA-DARIA»**

Annotation. Abish Kekilbai's works reflect legends about historical and legendary figures with philosophical and psychological depth. Among them, one can especially highlight the work "The Legend of Hansha-Darya". This story, bridging history and legend, is the focus of this study. It traces the confrontation between evil and love, cruelty and humanity. Genghis is a great conqueror, an outstanding leader, an invincible ruler, but he had his flaws, and he could not escape the fate. Based on the folk legends about Genghis, the writer plunges into the psychological state and inner world of the ruler. Gurbeljin, the wise and beautiful wife of the Tangut ruler, who met Genghis Khan during one of his bloody campaigns, is the central character in this story. This article presents an analysis of Gurbeljin as the main character of the story, while the image of Genghis Khan is revealed against Gurbeljin's background. In individualizing the personality of the hero, the writer skillfully combined a historical legend with a picturesque imagination, enriching the meaningful, literary character of the work with psychological details. These issues are analyzed in the article in order to determine the author's position and personality of the character. The work is based on the vision of the invincibility and invulnerability of the human spirit.

Keywords: legend, plot, literary space, dream, psychological detail, literary fantasy.

Ж.Ә. АЙМУХАМБЕТ

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева

М. ДАУЫЛБАЙ

Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

**ОБРАЗ ГУРБЕЛДЖИНА В ПОВЕСТИ АБИША КЕКИЛБАЯ
«ЛЕГЕНДА О ХАНШЕ-ДАРЬЕ»**

Аннотация. Произведения Абиша Кекильбая с философско-психологической глубиной отражают в сознании народа предания об исторических и легендарных личностях. Среди них можно особенно выделить произведение «Легенда о Ханше-Дарье». Эта повесть, являющаяся связующим звеном между историей и легендой, представляет объект данного исследования. В ней прослеживается противостояние зла и любви, жестокости и человечности. Чингиз – великий завоеватель, выдающийся правитель, непобедимый повелитель, однако у него были

свои недостатки, он не мог избежать судьбы. Опираясь на народные легенды о Чингизе, писатель погружается в психологическое состояние и внутренний мир правителя. Гурбельджин, мудрая и прекрасная супруга тангутского правителя, повстречавшаяся Чингисхану во время одного из его кровавых походов, является центральным персонажем в этой истории. В данной статье представлен анализ Гурбельджин как главного персонажа повести, тогда как образ Чингисхана раскрывается на фоне Гурбельджин. В индивидуализации личности героя писатель искусно соединил историческую легенду с живописным воображением, обогатив содержательный, художественный характер произведения психологическими деталями. Данные вопросы анализируются в статье с целью определения авторской позиции и личности персонажа. В основе произведения лежит видение нерушимости и непобедимости человеческого духа.

Ключевые слова: легенда, сюжет, художественное пространство, сновидение, психологическая деталь, художественная фантазия.

References

1. Zhanuzaqova K., Otepbergenova G. Kazak prozasyndagy dastur men zhanasyldyk mäaelesi // KazUU khabarshysy. Filologia seriasy. №4-5 (150-151). 2014
2. Belger G. Pomni imya svoe. Makalalar zhinagy. – Almaty: Gylym, 2012. – 296 b. (qaz.)
3. Kekilbaiuly Ä. Hanşa-Daria hikaiasy. Baladalar men roman. Almaty: Atamura, 2003. – 320 b.
4. Turysbek R., Sarekenova K., Baitanasova K., Myrzakhmetov A., Aimukhambet Zh. The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of statehood // *Astra Salvensis*, Volume 2021, P. 383-393 // <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107062588 &origin=resultslist>
5. Kychanov E.I. Zvuchat liş pismena. – M.: Nauka, 1965. – 141 s.
6. Piralieva G. Korkem prozadagy psihologizmning keibir maseleleri. Monografia. – Almaty: Alaşh, 2003. – 328 b.
7. Kirabaev S. // Materialy mezhdunarodnoi konferensii. – Almaty: Qazaq universiteti, 2019. – 158 b.
8. Dadebaev J. Tus aiany. – Almaty: Gylym, 1992. – 56 b.
9. Baltabaeva G. Qazaq prozasynnyng korkemdik alemi. Almaty: Dastur, 2016. – 228 b.
10. Orda G. Äbiş Kekilbaev şygarmalaryndaғы мәңгілік құндылықтар // «Äbiş Kekilbaev – zamananyng zangar tulgasy» atty khalyqaralyk gylymi-praktikalyq konferensianynyng materialdary. – Almaty: Qazaq un-ti, 2019. – 312 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Аймұхамбет Жанат Аскербекқызы – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy – doctor of Philology, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Дауылбай Мақсат Дауылбайұлы – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің докторанты, Қызылорда, Қазақстан.

Дауылбай Мақсат Дауылбайұлы – докторант Кызылординского университета имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Dauylbai Maksat Dauylbaiuly – doctoral student Korqyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Н.Б. АСАН¹Н.С. ХАЛИКОВА²Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан^{1,2}(e-mail: assan.nazerke@mail.ru¹, khalikova_nurila1976@mail.ru²)

ӘЛІШЕР РАХАТТЫҢ «ПАРАЛЛЕЛЬ» РОМАНЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ОРНЫ

Аңдатпа. Мақалада ХХІ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің жаңа белестері, жаңа көркемдік ізденістері мен әдеби процесте болып жатқан өзгерістер қарастырылады. Бұл кезең әдебиеттің дәстүр мен жаңашылдық арақатынасы негізінде жаңашыл бағыттар мен ағымдарды, жаңаша көркемдік ізденістері тудырған кезең. ХХІ ғасырдағы жаһандандудың әсері әдебиетте жаңа форма, жаңа көркемдік таным және жаңа тақырыптардың қалыптасуына мүмкіндік берді. Осыған орай, зерттеуде өзгеге ұқсамайтын қолтаңбасымен танылған жазушы Әлішер Рахаттың «Параллель» романы әдеби процестің көрнекті үлгісі ретінде талданады. Ә. Рахаттың шығармашылығында кездесетін философиялық тереңдік және психологиялық портреттер қазақ әдебиетінің жаңа бағыттарын көрсетеді. Романда қазіргі кезең жастарының өмірі шынайы бейнеліп, олардың дүниеге деген түсінігі жаңа көркемдік танымда суреттелген. Романның кейіпкерлері арқылы автор қоғамдағы адам қатынастарының күрделілігін, адамның ішкі күйі терең ашады. Роман әдебиеттегі модернизмнің белгілерін қабылдаған және экзистенциалистік көріністерді бойына сіңірген туынды. Роман адам болмысының күрделілігін, шынайы өмір мен өткен өмір елестері арасындағы байланыстарды көркемдік танымда бейнелейді. Мақалада Ә. Рахат шығармаларының қазақ әдебиетінің трансформациялануы мен жаһандану дәуіріндегі әсерлерін қалай көрсете алатыны қарастырылады. Мақалада шығармадағы кейіпкердің ішкі әлемін суреттеудегі жазушының өзіндік қолтаңбасы айқындалады. Зерттеу барысында деректер жинау, жинақталған әдебиеттермен танысу, әдеби шығармаларды тану мен талдауда герменевтикалық талдау жасау әдістері қолданылады.

Мақаланың мақсаты – қазіргі қазақ прозасында жаңа бағытта жазылған шығармаларға әдеби талдау жасау, жазушылардың көркемдік ізденістерін жүйелеу, әдеби процеске еніп жатқан жаңа қаламгерлердің шығармаларын зерттеп, сын пікір білдіру, ғылыми айналымға түсіру. Осы орайда, жас жазушы Әлішер Рахаттың шығармашылығына талдау жасау – өзекті мәселелердің бірі.

Түйін сөздер: ХХІ ғасырдың басы, қазақ әдебиеті, қазақ прозасы, модернизм, экзистенциализм, Әлішер Рахат, «Параллель» романы, кейіпкер, образ.

Кіріспе. ХХІ ғасырдың басы қазақ әдебиеті үшін жаңа белестердің бастауы болды. Ақпараттық қоғамның дамуы және посткеңестік кезеңнің аяқталуы әдебиеттің жаңа кезеңіне жол ашты. Қазақ әдебиеті осы уақытта өзіндік ерекшеліктерімен қатар, заманауи мәселелерді де көтеріп, жаһандық әдеби процестерге ұмтылды. ХХІ ғасырдың алғашқы жылдарында әдебиетте дәстүр мен жаңашылдықтың синтезі көрініс тапты. Бұл кезеңнің басты ерекшелігі – жаһандандудың әдебиетке ықпалы және заманауи технологиялардың әдеби шығармашылыққа қосқан үлесі. ХХІ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің маңызды ерекшелігі – ұлттық дәстүрлер мен жаһандық жаңашылдықтың үйлесімділігі. «Кенес

кезіндегі саяси шектеуден, социалистік реализм құрсауынан босаған қазақ көркем сөзі алғашында абдырап қалғаны рас. Мұның өзі қоғамда «қазақ әдебиеті тоқырауға ұшырады, бүгінгі заманның жедел даму қарқынына ілесе алмай қалды» деген пікір тудырды. Алайда, ұшқыр ой да оңтайлы жанр – поэзияны айтпағанда, шығармашылық толғанысы ұзаққа кететін проза жанрында да уақыт көшінен қалмай, жаңа заман талабына сәйкес тың сюжеттерді негіз еткен шығармалар жазылды» [1, 188-189]. Бұл кезеңдегі авторлар ұлттық болмысты сақтай отырып, әлемдік әдебиеттегі озық үлгілерді қабылдады. Олардың шығармаларында қазақ халқының тарихи тағдыры, мәдени ерекшеліктері, рухани құндылықтары кеңінен қамтылды. ХХІ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде жанрлық жаңарулар мен эксперименттер байқалды. Әдебиеттегі дәстүрлі проза жанрларында жаңа формалар мен стильдер пайда болды. ХХІ ғасыр басында қазақ прозасы түрлі жанрлық бағыттарды игеріп, модернистік, реалистік және постмодернистік үрдістердің тоғысында дамыды. Бұл әсіресе қазіргі заманғы әңгімелер мен романдарда көрініс тапты. Бүгінгі таңда, сол модернистік бағытта жазылған шығармалар ғалымдардың зерттеу жұмыстарының нысанына айналып отыр. Модернизм бағыты сөз болғанда, ғалым А. Ісімақова, Б. Майтанов, Г. Піралиева, Т. Есембеков, Г. Елеуқенова, Ж.Ж. Жарылғаповтарың еңбектерін айтпай өту мүмкін емес. Солардың бірі, белгілі ғалым А. Ісімақова: «Модернизм (французша modern – жаңа, қазіргі) буржуазиялық әлем дағдарысының және олардың қалыптастырған сана типін белгілеген ХХ-ғ. әдебиет пен өнердегі философиялық-эстетикалық қозғалыс» [2, 231] деп анықтама берді. Шындығында, бұл бағыттың бастауы – Еуропа яғни, еуропалық мәдениеттің өнімі. Ал түрткісі философия ғылымы екені белгілі. Модернизм өкілдері жаңашылдыққа, жаңа кезеңнің бастауы болуға ұмтылды. Модерн анықтамасының өзі соған саяды. Модернизм саласындағы зерттеулердің басым бөлігі өнер салаларымен байланысты болды. «Әдебиеттегі модернизм – ілкі бастауларын өз заманындағы адамның әлеуметтік өміріндегі өзгерістердің, рухани дағдарыстардан алатын, тарихи көркемдік тәжірибені теріске шығарып, соны форма жаңа мазмұн негізінде дүниені көркем пайымдауды мақсат тұтатын әдеби бағыт. Әдеби модернизмнің қалыптасу себептері мен тарихи-әлеуметтік алғышарттары өзге өнер түрімен сабақтас. Әдебиеттегі модернизм ХІХ ғасырдың соңғы онжылдығында туып, Бірінші дүниежүзілік соғыс тудырған салдардың әсерімен ХХ ғасырдың жиырмамыншы жылдарында Еуропа мен АҚШ әдебиетінде шырқау шыңынан көрінді» [3, 220]. Әлемдік әдеби-мәдени дамудағы ортақ жаңашылдықтар мен заңдылықтар қазақ әдебиетінде де көрініс табуы заңдылық. Себебі, ұлтымыздың әдебиеті әлемдік әдебиеттің бір бөлшегі. ХХ ғасырда қазақ прозасында жазылған шығармалардан модернистік бағыттың көріністерін байқай аламыз. Ғалым Б. Майтанов: «Сәл ертерек дәуірге көз салсақ, модернизм мен постмодернизмге хас мәтін құрамының байлығы мен әркелкілігі М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Жетім», «Бүркіт аңшының суреттері», Ж. Аймауытовтың «Елес», М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», С. Ерубаевтың «Менің құрдастарым», С. Сейфуллиннің «Біздің тұрмыс» шығармаларынан мол аңғарылады.» [4, 8-9] – деген тұжырым жасады. Ал, ғалымдар С. Асылбекұлы, Ж. Аширов, Ш. Құттыбаев «Модернизм тарихи-әлеуметтік аспектіде» атты мақаласында модернизмнің айқын белгілерін төмендегідей түйіндейді:

- адамның (кейіпкердің) ішкі әлеміне үңілуге ерекше құлшыныс таныту;
- адам мен өнерді дара құндылықтар ретінде бағалау;
- шығармашылық интуицияға басымдық беру;
- әдебиетті адам жаны мен болмысының ең құпия, нәзік түкпірлеріне енуге және әлемді рухтандыруға қабілетті құбылыс деп тану;
- жазу техникасындағы (құралдарындағы) жаңашылдық (метатіл, символ, мифошығармашылық, сана ағымы);
- әлемді әсемдік пен өнер заңдылықтарына бағындыра отырып өзгерту (дадистер мен сюрралистердің өнердегі радикалды ізденістер)» [3, 220-221]. Шынында да, модернизм белгілері қазақ әдебиетінде ХХ ғасырдың басынан бастап қазақ қаламгерлерінің шығармаларында көрініс тапты. Жазушылар кейіпкердің ішкі әлеміне үңілуге ерекше

құлшыныс танытып, әдебиетті әлемді рухтандыруға қабілетті құбылыс деп таныды. Қазіргі қазақ әдебиетінің жаңа толқыны да бұл үрдісті ары қарай дамыту үстінде. Әлішер Рахаттың «Параллель» романын осы бағытта жазылған бірегей шығарма ретінде қарастыруға болады. Бұл роман заманауи қазақ прозасындағы көркемдік формалардың жаңаруына, идеялық мазмұнның тереңдеуіне және тақырыптық ауқымның кеңеюіне айтарлықтай үлес қосқан шығарма.

Қазақ әдебиетіндегі жаңашылдық белгілері туралы С. Асылбекұлы, Ж.С. Аширов, Ш.Д. Құттыбаеваның «Модернизм тарихы-әлеуметтік аспектіде» [3], А.К. Жуатаева, Ө. Әбдиманұлының «Қазіргі қазақ әдебиетіндегі постмодернизм көріністері» [5], А.О. Тоқсанбаеваның «Қазіргі қазақ прозасының көркемдік ерекшелігі» [6], А.К. Матаева, С.Б. Жұмағұл, А. Дәлелбекқызының «XX ғасырдың соңы мен XXI ғасыр басындағы қазақ әдебиеттануы: әдебиет тарихын жаңаша танымда зерттеудегі ізденістер» [7], Д.А. Ислам, С.Ғ. Нарметованың «Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық мінезді суреттеудегі көркемдік ізденістер» [8] т.б. зерттеулер жасалынады. Зерттеу нысаны ретінде алынған Әлішер Рахаттың шығармашылығына әдеби талдау, сын пікір білдіріп жүрген зерттеушілердің бірі PhD доктор А. Ахметова. Ахметова Айнұрдың «Параллель»: әлем елес пен ерік» [9] тақырыбындағы мақаласында қазіргі қазақ жазушыларының, әсіресе, жас авторлардың әлемдік философиялық, психологиялық теориялар мен концепцияларды көркем шығармашылық аясында талданады. Сонымен қатар, жазушының шығармаларын талдау А.Қ. Қалиеваның «Әдеби санадағы трансформациялық үдерістер: когнитивтік талдау» [10] атты мақаласында көрініс тапқан. А.Қ. Қалиева жазушының «Махаббатым-constant» романы талданады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Әлішер Рахаттың «Параллель» романын талдау – модернистік эстетиканың қазақ прозасындағы көрінісін ашып көрсетудің маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Зерттеу жұмысында әлемдік әдебиеттегі модернистік стильдің қазақ әдебиетіне қалай ықпал еткенін анықтауға назар аударылды. Романдағы тақырыптық және идеялық мазмұнды жүйелі түрде талдауда контент-талдау әдісі қолданылды. Философиялық талдау әдісі – «Параллель» романындағы экзистенциалистік идеяларды ашу үшін қолданылды. Бұл әдіс адам болмысы, тұлғаның ішкі жан дүниесі мен рухани ізденістері тұрғысынан шығармадағы негізгі философиялық мәселелерді зерделеуге мүмкіндік берді. Әсіресе, кейіпкерлердің ішкі жан дүниесіндегі рухани қайшылықтар, сананың екіге жарылуын, өмірдің мәнін іздеуді терең философиялық тұрғыдан талдау романның идеялық мазмұнын ашуда маңызды рөл атқарды. Шығармадағы кейіпкерлердің ішкі әлемін тереңірек ашып көрсету үшін психологиялық талдау әдісі пайдаланылды. Әлішер Рахаттың кейіпкерлері күрделі психологиялық жағдайларды басынан кешіреді, сондықтан бұл әдіс кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін, олардың әрекеттерін, мотивтерін түсіну және бейнелеу үшін маңызды болды.

Талқылау мен балқылау. Әлішер Рахат XXI ғасыр басында шығармашылықпен айналысып жүрген жас жазушы. Жазушының шығармаларында модернистік және экзистенциалистік идеялар көрініс табады. «Параллель» романының композициялық құрылымы классикалық роман құрылымынан ерекше. Бұл туындыда уақыт пен кеңістіктің шектеулілігі бұзылады, оқиғалар желісі параллель әлемдер арасында алмасып отырады. Яғни бас кейіпкер Шоқанның қазіргі сәттегі күйі мен өткен шақтағы естеліктері романда кезектесе суреттеледі. Басты кейіпкердің ішкі күйімен күресі шығарма бойы түрлі эмоциялармен сипатталады. Осындай композициялық құрылым арқылы автор шынайы өмір мен параллель әлемдердің шегін анықтамай, оқырманды көркемдік шындықтың салыстырмалылығы туралы ойлауға шақырады. Параллель әлемдер идеясы – заманауи ғылымдағы кванттық физика мен философиялық дискурста тән ұғым, оны көркем шығармашылықта пайдалану қазіргі қазақ прозасындағы тың жаңалық деп санауға болады. Оқиға желісінің үзілмелі болуы, кейіпкерлердің психологиялық күйлерінің шынайылық пен фантазия арасында ауысуы, сондай-ақ мәтіндегі интертекстуалдық элементтер автордың модернистік стильге бағыт алғанын дәлелдейді.

«Параллель» романындағы негізгі идея – адамның ішкі әлемі мен әлеуметтік орта арасындағы қарым-қатынас, рухани ізденіс пен қоғамдағы моральдық-этикалық қарама-қайшылықтар. Автор қазіргі қоғамдағы тұлғаның шынайы болмысын, адами құндылықтарды іздеуін және түрлі әлеуметтік мәселелермен күресуін көрсетеді. Және жастар арасындағы махаббат мәселесі түрлі кейіпкерлер арасындағы байланыс арқылы суреттеледі.

Романда көрініс тапқан өзекті мәселелер:

1. Жеке тұлғалық және әлеуметтік жауапкершілік – кейіпкерлердің жеке мақсаттары мен қоғамның талаптары арасындағы қарым-қатынас.

2. Адамгершілік пен құндылықтар – заманауи қоғамдағы адамгершілік стандарттарының өзгеруі және жеке тұлғаның этикалық таңдау жасаудағы қиындықтары.

3. Сүйіспеншілік пен достық – қарым-қатынастардың күрделілігі, достықтың маңыздылығы және өзара түсіністік.

4. Махаббат тақырыбы – жастар арасындағы ыстық сезім, ғашығына қолы жетпеген жігіттің сағынышы.

Романдағы негізгі тақырып - махаббат тақырыбы. Жиырмадан жаңа асқан жас жігіттің «жасыл жанарлы» бойжеткенмен арасындағы ыстық сезімі, оған жан дүниесін айқара ашуы. Аяның жанында тыныштық тауып, болашағын онымен байланыстыруы, қызғаныш пен құмарлық отына өртенуін автор қазіргі заман тілінде түсіндіруге тырысады. Романның махаббат тақырыбына арналған шығарма екені туралы PhD доктор А. Ахметова «Әдебиет порталына» жазған мақаласында мынадай пікір білідіреді: «...бұл роман махаббат туралы. Қазіргі қазақ әдебиетінде басы бүтін махаббат тақырыбына арналған романдар аз кездеседі және жемқорлықтан, әділетсіз жүйеден, ақша табудан шаршаған қоғамға махаббат туралы шығарма керек-ақ» [9]. Алайда, махаббатқа адалдық басты кейіпкерден алыс. Қазақ әдебиетінде махаббатың символы ретінде бейнеленетін «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу», «Еңлік-Кебек» секілді қос ғашықтардың сүйгеніне деген адалдығын романдағы жастар арасынан көре алмаймыз. Бұл арқылы да автор қазіргі қоғам бейнесін көрсеткен. Сонымен қатар, шығармада толық емес отбасының көрінісі, жұмысқа орналасу барысында туындайтын қиындықтар, жастардың зиянды әдеттерге үйір болуы сияқты әлеуметтік мәселелер қозғалады.

Зерттеудің алғашқы кезеңінде дерек жинау мақсатында жазушымен әлеуметтік желі арқылы байланыс жасап, онлайн сұхбат алынды. «Қазіргі әдебиетте жаңа көркемдік дәстүрлер қалыптасып жатқаны белгілі. Сіздің шығармаларыңыз қай бағытта жазылып жүр?» деген сұраққа жазушы өзін модернистік бағыттың өкілі ретінде таныстырды. Және «Параллель» романын жазуға түрткі болған жағдай махаббаттың брендке айналуы және шын махаббаттан ажырап қалуымыз екенін жеткізді. Шынында да, «Параллель» романы модернистік бағыттың көркемдік белгілерін бойына сіңірген қазақ әдебиетіндегі жаңашылдық ретінде қабылданады. «Өміртанымның алғашқы көркемдік бастаулары ұлттық сөз өнеріміздің көне тарихы арнасымен ағып, адамзат ақыл ойына ортақ көркемтаныммен сабақтасатыны жайында айтып келеміз» [11, 87]. Автор шығармасында адам болмысының күрделілігі, оның шынайы өмір мен қиял арасындағы байланысы терең философиялық тұрғыдан суреттеледі. Бұл роман қазақ әдебиетінің жалпы даму үрдісінде маңызды рөл атқарып, ұлттық прозамызға жаңа эстетикалық бағыттарды енгізді. Жоғарыда айтылған экзистенциалистік бағыт жөнінде ғалым Ж. Жарылғапов былай тұжырым жасайды: «...Сананың екі айрыққа түсуі «ішкі адам» мен «сыртқы адамның» ымырасыздығы түрінде көрінген. Реалды өмір ортасында қалғанды қалайтын Ақтан мен оның Аңшы-Ақтан болмыстары сана астарларындағы инстинктер мен түйсінулер арқылы, фрейдшілік үлгіде бейнеленген. Адам экзистенциясына көңіл аударудағы мұндай үрдіс Т. Әбдіковтің «Оң қолы» мен «Парасат майданында» кездеседі» [12, 97]. Мұнда ғалым экзистенцианың белгісі адам ойының екіге айырылуы деп түсіндіреді. Ал, Д. Жалелов пен А. Әлтай «Доспамбет жырау толғауларындағы экзистенциялық мән» атты мақаласында Доспамбет жырау поэзиясындағы сағыныш,

аңсау, өкінішсіз өмір сүру ұғымдарын экзистенциалық мән деп есептейді [13,109-118]. Жазушы Ә. Рахаттың «Параллель» романында жоғарыда айтылған екі айрыққа түсу, сағыну, аңсау сезімдері басты кейіпкер Шоқанның бастан кешіп жүрген эмоциялары. Екі жыл бұрын «жасыл жанарынан» тыныштық тапқан сүйіктісі Аяға деген сағынышы мен қазіргі екіге жарылған «мені», оның ішкі ойлары Шоқанды мазасыз күйге түсіреді. Бұл мазасыздықты автор «...Аяны біржолата ұмыттым деп, ол жайлы ойлардан қашып, елестетпеуге тырыссам да, жүрегімнің қуысында оны менің ренішімнен тығып асыраған бір Шоқан бар екен. Ол шынайы Шоқан ба, әлде Мен бе, білмеймін, бәлкі алмасып тұрамыз, десе де, екі жыл бойы Ая менің ішкі әлемімде жасырын өмір сүрген тәрізденді...» [14, 177] деп суреттейді. Кеудесіне батпақ секілді өкпе-ренішті толтырып алған жас жігіт ыстық естеліктерін, бойжеткеннің жанында өзін әлдеқайда бақыттырақ сезінетін сәттерін аңсайды. Романда адам өмірінің мәні мен оның көпқырлы табиғаты терең философиялық тұрғыдан қарастырылады. Кейіпкерлер шынайы әлем мен параллель әлемдер арасында саяхаттай отырып, өздерінің ішкі күйзелістерін, өмірдегі мақсатын және моральдық таңдау мәселелерін шешуге ұмтылады. Бұл тұрғыдан алғанда, роман экзистенциализм философиясымен үндес келеді.

«Экзистенциализмде – адамның ішкі болмысы, оның бастан өткергендері, адам «меніндегі» түсінілмейтін нәрсе, соның салдарынан адам қайталанбайтын кісі ретінде көрінеді» [15, 332]. Экзистенциализмнің өкілдері өмірдің мәнін ұғынуға тырсады. Автор шығармада қазақ әдебиетінде үйреншікті болған түсініктерден алыс кетіп, адамның ерік-жігері мен ақыл-санасы өмірін басқарады деген философиялық тұжырым жасайды. Басты кейіпкер Шоқанның ішкі мазасыз күйі, өз-өзімен қайшылық тартысы өмір сүріп жатқан қоғаммен біте қайнасып жатады. Ол өмірдің мәнін тауып, бақытты болуға тырысады, алайда әрдайым бір параллель тағдыр жолығады. Сол тағдырлар Шоқанның ішкі әлемімен параллель ғұмыр кешіп жатады.

Әлішер Рахат «Параллель» романында кейіпкерлердің образын ашу үшін ішкі монолог, сана ағымы, диалог, ішкі қайшылықтарға толы көркемдік бенелеу тәсілдері қолданыс тапқан «...Әлішер Рахаттың жақында жарық көрген «Параллель» романы сана ағымы, бейсана теориясы (Фрейд) және «әлем дегеніміз – табиғат құбылыстары мен адамның ерік-жігері/ырқы (Шопенгауэр)» деген иррационалды постулаттары көркемдік ой негізінде интерпретациялайды» [9]. Көркем шығармадағы сана ағымы ХХ ғасыр әдебиетіндегі модернистік бағыттың баяндау түрі. Ол концептуалды-логикалық ойлаудың бейнелі астарлы ойлармен үйлесуі. Сана ағымы саналы ой мен кейіпкердің ішкі жан дүниесінің астасып жатуын айтамыз. Шығармадағы «сана ағымы» негізінен кейіпкердің эмоционалды-психологиялық жағдайын сипаттаудан туындайды. Романда құпия-қалтарысқа толы адам өмірі психологиялық бейнелеу құралдары негізінде ашылып жатады. Романның бас кейіпкері Шоқан көлік апатына түсіп, ес түссіз жатқан кезінде өткен өмірінің әдемі кезеңдерінің куәсі Аямен кездескені көрініс береді. Аямен кездескен бір сәт түс көргендей жоқ болып, екі дүненің ортасында қалғандай күй кешеді. «Жарық жетпеген қараңғы жақ», «жарық түсіп тұрған мекен», «бәрі бос кеңістік» деп автор өмір мен өлім сияқты адамзаттың рухани жан күйі арқылы бұл дүниенің мәнін ашып көрсетеді. Өмір, өлім және адам өмірінің мән-мағынасы бұл ежелден келе жатқан адамзатты ойландырған философиялық мәселелер. «Өмір философиясы» ХХ ғасырдағы иррационализмнің бастамасы болған концепция.

Романның «Параллель» аталуының өзіндік сыры да бар. Кейіпкердің шынайы өмірімен қатар өткен күндердің елесін беретін параллель әлемге өтіп отырады. Өзінің сүйіктісі Аямен болған сәттері Шоқанның өмірімен қатар сабақтаса отырып суреттеледі. Осылайша кейіпкер шынайы өмір мен рухани күйзелістің арпалысында өмір сүреді.

Жазушы кейіпкерлердің ішкі ойлары мен сезімдерін, олардың ішкі конфликтерін көрсету арқылы автор олардың психологиялық күйін тереңірек ашады. Шоқан ішкі монологтары олардың рухани ізденістерін айқын көрсетеді. Кейіпкерлердің мінез-құлқы мен іс-әрекеттері арқылы автор әлеуметтік мәселелер мен мәдени контексттерді білдіреді.

Мысалы, Мираның бейнесі әйелдер құқығы мен теңдігінің символы ретінде көрінеді. Мұнда автор символизм тәсілін қолданады. Адамдар арасындағы сөйлесулер шығармада олардың қатынастары мен көзқарастарын айқындайды. Диас пен Арсыланның диалогтары арқылы әлеуметтік мәселелердің әр түрлі тараптары ашылады. Жазушы романдағы конфликтілер мен қарама-қайшылықтар арқылы оқырманға ойдың күрделілігін көрсетуге тырысады. Мысалы, Шоқан мен Арсыланның көзқарастарының айырмашылығы достыққа әсер етеді. Контекст – кейіпкерлердің өмірлік жағдайлары мен әлеуметтік ортада болуы олардың мінез-құлқына септігін тигізеді. Бұл тәсіл арқылы автор қоғамның әсерін және оның моральдық-этикалық мәселелерін ашады. Осы тәсілдер арқылы автор кейіпкерлердің тереңдігін, олардың мәселелерін және оқырманмен эмоционалдық байланысын қалыптастырады. «Шоқан идеал кейіпкер емес. Әдетте көп шығармада бас кейіпкер идеалданған болып шығады. Ал «Параллель» шығармасында Шоқан болмысы идеалдан алшақ» [16].

Шығарманың көркемдік тілі бай әрі образды. Шығармадағы әр сөйлем бір ақпарат береді және жазушы бос мәтін сөйлемді жазбауға тырысады. Атап өтер бір ерекшелік кейіпкерлер арасындағы диалог кезінде кейбір ауызекі сөздерді, орыс тіліндегі сөздерді сол қалпы жеткізеді. Ол жазушының оқырманға жақын болғысы келген қадамы болса керек. Мәселен: Мирамен диалогы кезінде «...Қазір зонтик алып шығайыншы, - деді де подъезіне кіріп кетті» деген кезде қолшатырды «зонтик» деп қолданады. Келесі сөйлемдерінде «Мира қолшатырын ашып, бетіме әлдеқандай үмітпен, өзгеше махаббатпен мөлдірейді» деп әдеби мағынадағы сөзбен жіткізеді [14, 186]. «...Мені әтірінің шлейфі қоршап үлгеріпті. Ағаштың жұпарын жасминнің білінер-білінбес иісі сүйемелдейді» деген сөйлемде «шлейф» сөзін аудармасыз жеткізіп тұр. «Шлейф» сөзі – бұл әтірдің ауада немесе адамның үстінде қалатын ұзақ уақытқа созылатын иіс. Бұл сөз тіркесі де көркем әдебиетте сирек қолданылады. Және Аяның образын ашу үшін «...Знаешь, не үшін қаламды таңдағанымды? – деді. Күлімсірей бас шайқаймын»-деген секілді орыс тілді сөздерді аудармасыз қолданады [14, 196]. Сонымен қатар, романда футболка, пикник, парфюм, коляска, зажигалка, ночник, душ секілді сөздер мен сөз тіркестері аудармасыз қолданылады.

Автор стильдік ерекшеліктер мен түрлі әдеби тәсілдерді қолдануда өзіндік қолтаңбасын танытады. Суреттеу арқылы – кейіпкерлердің ішкі әлемін, табиғатты, әлеуметтік ортаны жандандырады. Кейбір элементтер мен образдарға терең мағына беріп, маңызды идеяларды жеткізуде, кейіпкерлердің эмоциялары мен жағдайлары арқылы әлеуметтік мәселелерді ашуда символизмді қолданады. Мәселен, автор шығармада саябаққа мынадай терең мағына береді: «... Саябақ, шын мәнісінде, адамдардың бақытты өмір сүре алатынына көзін жеткізетін мекен екен. Тіршіліктің тырбыңы жаныңды тырнағанда, бір сәтке болсын бақытты болуға талпынған адамдардың арасындағы қиыншылықтарың да есіңнен шыға тұратындай. Шешілмеген мәселелерің бір айналып қайта соққанда, сен оны бақытты адам болып күтіп тұрасың, иммунитет қалыптастырып алып» [14, 206], Динамикалық диалогты – кейіпкерлер арасындағы диалогтар арқылы олардың мінездерін және қарым-қатынастарын нақты көрсетуде пайдаланады. Персонаждармен эмоциялық байланыс орнатуда, олардың күйзелістерін нәзік түрде жеткізу кезінде –эмоционалдық тереңдікті қолданады. Автор романда: «... Біз бұрын-соңды болмаған жақындыққа, бір-бірімізден ендігәрі сыр жасырғанымыз ұят көрінетін қарым-қатынастың деңгейіне жеткен секілді едік. Енді, сондағы шынайылық пен сенімділік мені дәл қазір жалғыз тастап кеткен сықылды. Мен Мираның жанында құр сұлдерімді сүйретіп тұрмын» [14, 188], деп Шоқанның күйзелісін нәзік түрде жеткізеді. Романның тілі мен стилі оқиғаға тереңдік беріп, кейіпкерлердің психологиясын, ішкі жан дүниесін жан-жақты ашуға мүмкіндік жасайды. Автор параллель әлемдерді символикалық құрал ретінде пайдалана отырып, адамзат болмысының түрлі аспектілерін зерттейді. Әлемдер арасындағы байланыстар мен қайшылықтар жеке тұлғаның өзін-өзі тану процесін бейнелейді. Сонымен қатар, бұл метафора қазіргі заманғы қазақстандық қоғамдағы рухани және әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған көркемдік тәсіл болып табылады.

Нәтижелер. «Параллель» романы қазақ әдебиетінің жаңа кезеңін байқататын туындылардың бірі ретінде қарастырылуы тиіс. Біріншіден, ол қазақ прозасына жаңа формалық және мазмұндық ізденістер әкелді. Әдебиеттегі модернизм мен экзистенциализм элементтерін ұтымды пайдалану арқылы автор ұлттық әдебиетте бұрын-соңды болмаған күрделі философиялық мәселелерді көтерді.

Екіншіден, бұл роман қазақ прозасындағы кейіпкерлердің ішкі әлемін тереңнен ашып көрсетуге бағытталған жаңа бағыттың бастауы болды. Жеке тұлғаның рухани ізденістері мен моральдық таңдау мәселелері «Параллель» романында жаңа көркемдік тәсілдер арқылы көрсетіліп, қазақ әдебиетінде адам болмысының күрделілігін түсінуге деген талпынысты байқатады.

Үшіншіден, Әлішер Рахаттың шығармасы қазақ прозасында жаңа жазушылық ұрпақтың қалыптасуына әсер етті. Жас авторлар үшін «Параллель» романы заманауи стильдер мен идеяларды батыл пайдаланудың үлгісі болып табылады. Бұл қазақ әдебиетінің жаһандық әдеби үдерістермен байланысын күшейтіп, қазақ прозасының әлемдік әдебиет аренасындағы маңызын арттырады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Әлішер Рахаттың «Параллель» романы қазіргі қазақ әдебиетінің жаңаша тенденцияларын, заманауи стильдер мен тақырыптардың байлығын көрсететін маңызды туынды болып табылады. Роман модернистік және экзистенциалистік элементтерді ұтымды пайдалана отырып, қазақ әдебиетінде бұрын-соңды болмаған күрделі философиялық мәселелерді көтерді. Автор уақыт пен кеңістік, шындық пен қиял арасындағы шекараны жойып, параллель әлемдер идеясын шебер қолдана отырып, оқырманды терең философиялық сұрақтарға жетелейді. Шығарманың құрылымы мен композициясы, кейіпкерлердің ішкі психологиялық дамуы және символдық элементтердің моддығы әдебиеттің кең таралған классикалық үлгілерінен ерекшеленеді. Жаңа жазушылардың шығармашылығы, эксперименталды стильдер, модернистік белгілер және дәстүр мен жаңашылдықтың синтезі қазақ прозасынң болашағын айқындайды. Аталған шығарма арқылы автор ұлттық әдебиеттің жаңа дәуірін қалыптастыруға бағытталған, жеке тұлғаның рухани ізденістері мен моральдық таңдау мәселелерін терең қарастыруға ұмтылған. Бұған қоса, «Параллель» романындағы кейіпкерлердің ішкі әлемін ашуға бағытталған жаңа көркемдік тәсілдер қазақ прозасының эстетикалық дәрежесін көтеріп, заманауи әдебиетте жаңа жазушылық ұрпақтың қалыптасуына әсер етеді. Осылайша, Әлішер Рахаттың шығармасы қазақ әдебиетін жаһандық әдеби процестермен байланыстыра отырып, қазақ прозасының әлемдік әдебиеттер аренасындағы маңызын арттыруда үлесін қосады. Бұл тұрғыда Ә. Рахат шығармашылығы қазақ әдебиетіндегі көпқырлы өзгерістерді бейнелейтін маңызды құбылыс ретінде бағаланды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «Параллель» романы тек әдеби шығарма ретінде ғана емес, сонымен қатар, ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтарды жаңғыртуда маңызды рөл атқаратын туынды болып табылады. Романның қазақ әдебиетіне қосқан үлесі ұшан-теңіз, әрі ол қазақ прозасының болашақтағы дамуына бағыт сілтейтін құнды туындылардың бірі ретінде қарастырылады.

Әдебиеттер

1. Тоқсамбаева А. Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ерекшеліктер // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. 2022. №3. – Б. 188-196.
2. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 231 б.
3. Асылбекұлы С., Аширов Ж.С., Құттыбаев Ш.Д. Модернизм тарихи-әлеуметтік аспектіде // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. 2020. № 4(74). – Б. 217-221.
4. Майтанов Б. Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік және постмодернистік ағымдар // Қазақ әдебиеті. №43. 2004. – Б. 8-9.
5. Жутаева А.Қ., Әбдіманұлы О. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі постмодернизм көріністері // Серия филологическая. 2019. Т. 174. № 2. – С. 47-54.

6. Тоқсамбаева А. Қазіргі қазақ прозасының көркемдік ерекшелігі // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. 2022. №3. – С. 188-196.
7. Матаева А.К., Жұмағұл С.Б., Дәлелбекқызы А. ХХ ғасырдың соңы ХХІ ғасыр басындағы қазақ әдебиеттануы: әдебиет тарихын жаңаша танымда зерттеудегі ізденістер // Eurasian Journal of Philology: Science & Education. 2022. Т. 187. № 3.
8. Ислам Д.А., Нарметова С.Г. Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық мінезді суреттеудегі көркемдік ізденістер // Яссауи университетінің Хабаршысы. 2022. Т. 4. №126. – С. 7-18.
9. Ахметова А. «Параллель»: әлем елес пен ерік. Әдебиет порталы, 2022. <https://qazaqadebiati.kz/31445/parallel-lem-eles-pen-erik>
10. Калиева А. Әдеби санадағы трансформациялық үдерістер: когнитивтік талдау // Keruen. 2021. Т. 73. №4.
11. Dana Shayakhmetova, Aigul Baituova, Kazyna Bekbenbetova, Dosbol Islam, Saule Yerzhanova. The development of teachers multicultural competence on the context of modern higher education // Journal is included to Scopus. 2017 issues. <https://www.scopus.com/sourceid/82170?origin=sbrowse>
12. Жарылғапов Ж., Такиров С., Жақулаев Ә. Қазақ прозасы: модернизм және постмодернизм. Монография. – Қарағанды, 2015. – 168 б.
13. Жалелов Д., Алтай А. Доспамбет жырау толғауларындағы экзистенциялық мән // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. 2024. № 2. – С. 109-118.
14. Рахат Ә. Параллель. – Астана: Фоллиант, 2023. – 361 б.
15. Әлемдік әлеуметтану антологиясы. – Алматы: Қазақстан, 2008. – 349 б.
16. Батыр Н. «Parallel»: ерік жолайрығы немесе Әлішер Рахаттың жаңа романы бізге не айтады? / Әдебиет порталы, 2022 https://adebiportal.kz/kz/news/view/parallel-erik-zolairygy-nemese-aliser-raxattyn-zana-romany-bizge-ne-aitady_23890

Н.Б. АСАН, Н.С. ХАЛИКОВА

Южно-Казахстанский педогогический университет имени У.Жанибекова

МЕСТО И РОЛЬ РОМАНА «ПАРАЛЛЕЛЬ» АЛИШЕРА РАХАТА В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация. В статье рассматриваются новые вехи казахской литературы начала ХХІ века, художественные поиски и изменения, происходящие в литературном процессе. Этот период литературы отмечен обновлением традиций и новаторством, появлением новых течений и поисков в области художественной формы. Влияние глобализации ХХІ века на литературу привело к новым формам, новому художественному сознанию и новым темам. В этой связи исследуется роман «Параллель» молодого писателя Алишера Рахата, который прославился своим уникальным стилем. Роман выбран как значительный пример в литературном процессе. В творчестве Алишера Рахата отражаются философские тенденции и психологизм, демонстрирующие новые направления в казахской литературе. В романе описывается жизнь и бытие молодого поколения, их восприятие мира через художественную призму. В нем рассматриваются глубокие вопросы взаимодействия человека и общества, экзистенциальные переживания героев и их сложные рефлексии на жизнь. Персонажи романа представлены как символы обновленного казахского литературного дискурса, связывая переживания и эмоции с глобальными процессами модернизации.

Цель статьи – провести литературный анализ произведений, написанных в новом направлении в современной казахской прозе, систематизировать художественные поиски писателей, провести литературоведческий анализ произведение писателей нового поколения, вступающих в литературный процесс, а также ввести их в научный оборот. Одним из важнейших вопросов является анализ художественных поисков, идейно-тематических изменений, закономерностей смены жанров, вновь созданных произведений в общем литературном процессе.

Ключевые слова: начало ХХІ века, казахская литература, казахская проза, модернизм, экзистенциализм, Алишер Рахат, роман «Параллель», персонаж, образ.

N.B. ASSAN, N.S. KHALIKOVA

O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University

THE PLACE AND ROLE OF THE NOVEL «PARALLEL» BY ALISHER RAKHAT IN MODERN KAZAKH PROSE

Annotation. The article examines new milestones in Kazakh literature at the beginning of the 21st century, artistic searches and changes occurring in the literary process. This period of literature is marked by the renewal of traditions and innovation, the emergence of new trends and searches in the field of artistic form. The influence of globalization in the 21st century on literature has led to new forms, new artistic consciousness and new themes. In this regard, the novel “Parallel” by the young writer Alisher Rakhat, who became famous for his unique style, is examined. The novel is chosen as a significant example in the literary process. In the work of Alisher Rakhat, philosophical tendencies and psychological portraits are found that demonstrate new directions in Kazakh literature. The novel describes the life and being of the young generation, their perception of the world through the prism of art. It examines deep issues of interaction between man and society, the existential experiences of the heroes and their complex reflections on life. The characters of the novel are presented as symbols of the updated Kazakh literary discourse, linking experiences and emotions with global modernization processes.

The purpose of the article is to conduct a literary analysis of works written in a new direction in modern Kazakh prose, to systematize the artistic searches of writers, and to conduct a literary analysis of the works of new writers entering the literary process, as well as to introduce them into scientific circulation. In this regard, one of the most important issues is the analysis of artistic searches, ideological and thematic changes, patterns of genre change, newly created works in the general literary process.

Keywords: beginning of the 21st century, Kazakh literature, Kazakh prose, modernism, existentialism, Alisher Rakhat, novel “Parallel”, personage, image.

References

1. Toqsambaeva A. Qazırgı qazaq prozasındaǵy kórkemdık erekselikter // Eurazia gumanitarlyq institutynyń Habarşysy. 2022. №3. – B. 188-196.
2. Ädebiattanı. Terminder sözdıǵı. – Almaty: Ana tılı, 1998. – 231 b.
3. Asylbeküly S., Aşırov J.S., Küttybaev Ş.D. Modernizm tarihi-äleumettık aspektıde // Abai atyndaǵy QazĪPU Habarşysy. 2020. № 4(74). – B. 217-221.
4. Maitanov B. Qazırgı qazaq prozasındaǵy modernistik jäne postmodernistik aǵymdar // «Qazaq ädebieti» gazeti, 2004. №43. – B. 8-9.
5. Jutäeva A.Q., Äbdımanüly O. Qazırgı qazaq ädebiatındaǵy postmodernizm körinisteri // Seria filologicheskäia. 2019. T. 174. № 2. – S. 47-54.
6. Toqsambaeva A. Qazırgı qazaq prozasynyń kórkemdık erekselıǵı // Eurazia gumanitarlyq institutynyń Habarşysy. 2022. № 3. – S. 188-196.
7. Mataeva A.K., Jümaǵül S.B., Dälebekqyzy A. HH ğasyrdyń sońy HHI ğasyr basyndaǵy qazaq ädebiattanuy: ädebiat tarihyń jańaşa tanynda zertteudeǵy izdenister // Eurasian Journal of Philology: Science & Education. 2022. T. 187. №. 3.
8. İslam D. A., Narmetova S.G. Qazırgı qazaq prozasındaǵy ülttyq minezdı suretteudeǵy kórkemdık izdenister // İassauı universitetinıń Habarşysy. 2022. T. 4. №126. – S. 7-18.
9. Ahmetova A. «Paralel»: älem eles pen erik. Ädebiat portaly, 2022. <https://qazaqadebieti.kz/31445/parallel-lem-eles-pen-erik>
10. Kalieva A. Ädebi sanadaǵy transformasialyq üderister: kognitivtik taldau // Keruen. 2021. T. 73. №4.
11. Dana Shayakhmetova, Aigul Baituova, Kazyna Bekbenbetova, Dosbol Islam, Saule Yerzhanova. The development of teachers multicultural competence on the context of modern higher

education // Journal is included to Scopus. 2017 issues. <https://www.scopus.com/sourceid/82170?origin=sbrowse>

12. Jarylǵapov J., Takirov S., Jakulaev Ä. Qazaq prozasy: modernizm jäne postmodernizm. Monografia. – Qaraǵandy, 2015. – 168 b.

13. Jalelov D., Altai A. Dospambet jyrau tolǵaularyndaǵy ekzistensialyq män // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. 2024. № 2. – S. 109-118.

14. Rahat Ä. Paralel. – Astana: Folliant, 2023. – 361 b.

15. Älemdik äleumettanu antologiasy. – Almaty: Qazaqstan, 2008. – 349 b.

16. Batyr N. «Parallel»: erik jolairyǵy nemese Älişer Rahattyñ jaña romany bizge ne aitady? / Ädebiet portaly, 2022 https://adebiportal.kz/kz/news/view/parallel-erik-zolairygy-nemese-aliser-rahattyn-zana-romany-bizge-ne-aitady_23890

Авторлар туралы мәліметтер:

Асан Назерке Бағланқызы – Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің докторанты, Шымкент, Қазақстан.

Асан Назерке Бағановна – докторант Южно-Казakhstanского педагогического университета имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан.

Asan Nazerke Baglanqyzy – doctoral student at the South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan.

Халикова Нурида Сатыбылдықызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан.

Халикова Нурида Сатыбалдиевна – кандидат филологических наук, Южно-Казakhstanский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан.

Khalikova Nurila Satybaldievna – candidate of philological sciences, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.

У.К. БАЙТУРИНА Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан
(e-mail: u.baiturina@mail.ru)

РУССКИЙ СОЦИАЛИЗМ Н.Г. ЧЕРНЫШЕВСКОГО И РУССКАЯ ИДЕЯ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО

Аннотация. Статья посвящена полемике Достоевского с Чернышевским как фактору становления русской идеи в творчестве автора «Записок из подполья» и «Преступления и наказания». Впервые русская идея Достоевского рассматривается с позиций полемики как источника эволюции литературных взглядов писателя и его героя, движения от подпольного человека к антигерою, персонифицирующему в процессе преобразования ценности христианства. Сопоставление социального идеала в философии, публицистике и творчестве двух писателей подчинено пониманию факторов русского реализма и двух его ветвей, апеллирующих к христианству – секуляризации его у Чернышевского и апологии христоцентризма Достоевского. Сравнительно-философский, историософский и литературный анализ способствует установлению специфики русской идеи Достоевского. Объектом рассмотрения в статье являются идеал русского социализма Чернышевского и религиозно-утопическая система взглядов Достоевского. Poleмика писателей анализируется в аспекте различий философских взглядов двух писателей и феноменологии сознания героя Достоевского. Концепты страдания и вины как компоненты русской идеи Достоевского проводят границу между идеалистической и рационалистической утопиями как двумя ветвями русского реализма. Установление связи философских и литературных взглядов писателей актуализирует роль христианства в социальном переустройстве России.

Ключевые слова: социальный идеал, утопия, страдание, вина, сознание, русский реализм.

Введение. Постсоветская наука характеризуется пересмотром концепций, касающихся истории и теории литературы. Одним из вопросов, создающих предпосылки для нового прочтения романа «Преступление и наказание», является полемика Ф. Достоевского с Н. Чернышевским. Исследователи характеризуют эту полемику как противостояние утопии и почвы. При этом выделяются две точки зрения. С одной стороны, полемика двух писателей рассматривается в контексте романа «Что делать?» Чернышевского и «Записок из подполья» Достоевского. С другой стороны, очевидна связь этой проблемы с русской идеей Достоевского. Она изучается на фоне полемики писателя с народниками, славянофилами, западниками. Наиболее изученным аспектом полемики писателей является историография вопроса. Безусловно, это важный вопрос, проливающий свет на философско-эстетические и литературные взгляды писателей, их представления о судьбе революции в России, русском социализме, роли российской интеллигенции в преодолении пропасти между ней и народом. Однако арест Чернышевского прервал скрытую полемику писателей. Вместе с тем потребность пореформенной России в обосновании русского социализма и его места в истории России – вопрос, поставленный расцветом естественных наук и взглядом на науку как единственный способ объяснения и постижения мира – получил продолжение в творчестве Достоевского. Ответом писателя на

идеи утопического социализма Чернышевского было создание «Записок из подполья» и последующее романное творчество. Этот ответ получил известное со времен эмигрантской русской философии начала XX в., работ Н. Бердяева название «русской идеи».

Русская идея Достоевского наиболее изучена в области права и правосознания. Между тем актуальность представляет анализ двух утопий, осмысленных с позиций социального идеала, влияния разных трактовок идей христианства на понимание русского социализма и отражения в литературном наследии. Полемика Чернышевского и Достоевского не становилась объектом рассмотрения в аспекте формирования русской идеи автора «Записок из подполья» и «Преступления и наказания» в сопоставительном аспекте. С этой точки зрения цель – обобщить разные философские основания и литературное воплощение русской идеи Достоевского как ответ на утопию Чернышевского – является новой. Достижение цели построено на решении задач: 1) описание философских основ двух утопий, 2) сравнение секуляризации христианства в философии Чернышевского и христоцентризма Достоевского как источника социального идеала, 3) установление роли полемики двух писателей как одной из причин формирования русской идеи писателя, 4) сопоставление «Записок из подполья» и «Преступления и наказания» как отражение антигероя и движения к русской идее.

Методы и методы исследования. Обзор и выявление тенденций в историографии вопроса позволяет выделить, с одной стороны, внимание к философским, онтологическим взглядам писателей, с другой – обобщить методы исследования, раскрывающие разные грани утопии двух писателей – русского социализма Чернышевского на основе ненасильственного реформирования общества и государственного устройства и отражение в его романе, а также идеалистическую христоцентричную утопию Достоевского как почву формирования русской идеи.

Полемика Н.Г. Чернышевского и Ф.М. Достоевского восходит к историософии в трудах П.Я. Чаадаева и славянофилов, почвенничеству автора «Записок из подполья». Отношение к славянофилам и их эволюции в сторону этнонационализма и политического панславизма, выразителем которого явился Н. Данилевский, актуализировало для русских литераторов идеи альтруизма как черты русской нации. О разных философских обоснованиях русского альтруизма в публицистике и художественных произведениях Достоевского, философских построениях и романе Чернышевского – как носителей культуры идеализма и культуры материализма – пишет В. Викторович в статье «Достоевский и Чернышевский: русские качели» [1]. Полемика стала объектом рассмотрения в статье А.Н. Кузнецовой «Антропологический принцип в философии Чернышевского» (2002). В записях Достоевского 1861 года исследователь обращает внимание на такой факт: «Достоевский, составляя для себя список под названием «Будущие критические статьи», под номером 4 зафиксировал такой план: “Чернышевский – недавняя полемика. Что есть истинности в “Современнике”» [2]. Обращает ученый внимание и на наброски Достоевского к статье о Чернышевском [3].

Вопрос скрытой полемики Ф.М. Достоевского и Н.Г. Чернышевского рассмотрен В.В. Зверевым [4]. Утопии Чернышевского, воссоздающей модель социального переустройства как воплощения теории разумного эгоизма, Достоевский, по мнению ученого, противопоставил регулирующие общественный порядок и общественное сознание морально-этические нормы. Статья посвящена анализу общественной ситуации начала 1860-х гг. и роли русской интеллигенции, соотношению революционных и реформационных намерений, «свойственных пореформенной эпохе» [4, 18].

Еще одно направление полемики Достоевского и Чернышевского – отношение к народникам и их идеям. Е.С. Бужор обращает внимание на исповедование народниками и их предшественниками этики просвещенного эгоизма, верой в то, что «с ходом общественного прогресса все больше людей приходят к усвоению моральных идеалов и пониманию того, что индивидуальное благо неотделимо от общественного, а преследование собственного интереса – от уважения к интересам всех людей» [5, 53].

Исследователь пишет о критике Ф.М. Достоевским тезисов Н.Г.Чернышевского и П.Л. Лаврова о том, что «люди ищут только своего удовольствия или выгоды и будут вести себя социально приемлемым образом, если поймут, что благополучие общества – это их собственное благополучие» [5, 54].

Бужор приводит мысль о том, что идеал богочеловечества в мышлении Достоевского неразрывно связан с исторической миссией России. Часто именно ролью народа-богоносца и миссии России объясняют представление писателя о «русской народности» как стремлении «ко всемирности и всечеловечности». Знаменитая юбилейная речь Достоевского, посвященная А.С. Пушкину, объясняет, что значит «стать настоящим русским»: «значит стать братом всех людей» [6, 129]. «Всемирность» не только уникальное свойство Пушкина, но и русского человека и народа в целом. Писатель дает такое определение: «... не мечом приобретенная, а силой братства и братского стремления нашего к воссоединению людей» [6, 130].

Приведенная грань русского вопроса, русской идеи Достоевского касается и формулы «социализма народа русского»: «он верит, что спасется лишь в конце концов всесветным единением во имя Христово» [5, 55]. Об этом писатель упоминает в последнем выпуске «Дневника писателя» (январь 1881 г.), вышедшем посмертно. Историческая концепция писателя дала основание Бужору выделить в русской идее Достоевского следующие основания: идеал создания универсального человеческого общества, а не отдельных культурно-исторических организмов; всемирное общество должно быть построено не на рациональных светских началах, а на религиозных основаниях, христианских ценностях; они должны быть выработаны (открыты заново) и усвоены каждой человеческой личностью самостоятельно (отсюда упомянутая персоналистичность религиозного опыта) [5, 55].

Еще один интересный момент рассматриваемой проблемы, связанный с полемикой Достоевского с Р. Декартом. Обращение к философии сознания дало основание И.В. Евлампиеву увидеть еще в исканиях подпольного человека Достоевского «среди всевозможных интенций личности ту, которая никаким образом не может быть поймана в сети разума, не может быть включена, как все остальные, во всеобщую закономерность бытия. И он находит такую интенцию – это желание-каприз, желание не ради чего-то положительного и «умного», а желание против всего положительного, «желание во вред» [7, 13]. Примечательно, что достоверность суждений российский ученый обосновывает на примере таких произведений, как повести «Двойник», «Белые ночи», «Хозяйка», «Записки из подполья» романы «Бедные люди» и роман «Игрок». Отсюда наметившаяся в раннем творчестве Достоевского особенность сознания героя: помимо отмеченных исследователем мечтательности и двойничества, сущность человеческого сознания, сущность личности как «непрерывное противостояние всей сфере закономерного бытия», которая выражается в том, что сознание вносит «фантастический элемент» в реальность [7, 13]. Приведенная точка зрения плодотворна для настоящей работы новым подходом к утопии Достоевского с позиции феноменологии сознания.

Нельзя обойти и евангельский подтекст полемики Достоевского с Чернышевским, на который обратила внимание исследователь И. Паперно [8]. Этот подтекст ученый выводит из заглавия романа «Преступление и наказание», апеллирующего к Библии. Таким образом, методы историографии, исторической философии, феноменологии сознания, аксиологический, сравнительно-исторический и сравнительно-культурный подходы способствуют созданию целостной картины о моделях русского социализма, диапазоне общественных настроений и философских исканий и их влияния на литературу пореформенной России.

Обсуждение и наблюдение. Утопия Н.Г. Чернышевского и Ф.М. Достоевского как объект научной рефлексии. Убежденность Чернышевского в необходимости ненасильственного реформирования России объясняется научным влиянием главной идеи эпохи Просвещения: «чем выше образованность людей, тем совершеннее общество, тем гуманнее отношение между его членами» [4, 19]. В основе трактовки Чернышевским эволюции общества лежит философско-этическая программа Просвещения, основанная

на вере во всемогущество разума, науки, образования. Идеи просвещения людей, рационального постижения мира и использования научных знаний определили модель утопического социализма как высшей фазы развития общества. Морально-этические взгляды писателя в вопросе реформы и революции базировались на необходимости рационального постижения общественных законов и целенаправленного их использования. Ядром теории писателя был вопрос о взаимодействии личности и масс в историческом процессе.

В этом свете интерес представляет влияние идей Просвещения на Достоевского. В одной из работ автора настоящей статьи в связи с формированием в творчестве писателя 1846-1862 гг. религиозно-утопической концепции права было отмечено, что идея Просвещения о правах людей независимо от законов государства «была осложнена в мировоззрении Достоевского концептами христианского благочестия как залога внутренней полноты личности, а также отношением писателя к модной в среде дворянской либеральной интеллигенции теории среды» [9, 140]. Взгляд автора на право, как источник преступления и возможность искупления вины характеризует отношение писателя к русскому народничеству, идеям славянофилов и западничества.

Поставленный Зверевым вопрос об отношении российской интеллигенции к народу разделяет двух писателей. Так, для Чернышевского пропасть между образованными и «дюжинными» предполагает в их сближении понимание «народного сознания» просвещение народа и ликвидацию русского азиатства. Проявлением азиатства для Чернышевского было раболепие как следствие отсутствия законности. Задача российской интеллигенции заключалась для писателя в том, чтобы «Просвещением догнать других [4, 24]. Понимание Чернышевским невежества, предрассудков и слепой ненависти народа «...ко всем отказавшимся от его диких привычек»: «Он не пощадит и нашей науки, нашей поэзии, наших искусств; он станет уничтожать всю нашу цивилизацию» [4, 24] – объясняет опасение писателя перед радикальным, насильственным свержением существующего строя. Между тем начиная с советского периода Чернышевскому приписывали радикальные взгляды на преобразование общества.

Особенность позиции Достоевского в решении прав личности вразрез с современной ему русской интеллигенцией состояла в понимании того, как должно дворянство служить народу. Решение вопроса писателем в лоне проблемы прав личности и преступления радикально изменило русскую историю правосознания. И здесь таится коренное отличие Достоевского от Тургенева. Понимание данного отличия позволяет ответить на вопрос: «Почему Раскольников не нигилист, как Базаров у Тургенева? [9, 140]. Анализ русской идеи права в аспекте категории всечеловечности, обоснованной Достоевским как свойство русского национального самосознания, в цитируемой статье указывает на необходимость анализа полемики двух писателей и ее роли в формировании русской идеи Достоевского.

Авторитет Чернышевского, автора романа «Что делать?», у сочувствующей интеллигенции был построен на выражении оптимизма писателя и его вере в общественной прогресс. Однако идеал «новых людей», утопия писателя встретили непримиримую критику в лице Достоевского, который вывел образ обычного человека в «Записках из подполья» как опровержение идеализма Чернышевского. Мифологическому «новому человеку» Чернышевского противостоял антигерой Достоевского. Сомнение Достоевского состоит в правильности «не только просветительской идеи бесконечного и вечного прогресса человечества», но и построении светлого будущего, некоего хрустального Дворца, в котором будет «ужасно скучно», и, пожалуй, наступит такой момент, когда найдется человек, который захочет разрушить этот логарифмически выстроенный мир, чтобы «...опять по своей глупой воле пожить» [4, 30]. Отрицание Достоевским теории Чернышевского Зверев обобщает как разоблачение иллюзорности автора романа «Что делать?» и систематизирует в такой последовательности. Это отрицание необходимости изменения общества для изменения условий существования человека, иначе человек может «пуститьсь во все тяжкие» для достижения благой цели. Отрицает Достоевский и «возможность постепенного изменения, перевоспитания человека»: «Он сомневался,

как в конечной цели социальной эволюции, так и в умеренных рецептах ее реализации, сторонником которой был его оппонент», – пишет Зверев [4, 31]. Далее ученый называет в качестве еще одной линии противостояния идеал Достоевского, а именно необходимость пробудить в человеке любовь, сочувствие, сострадание.

В полемике Чернышевского и Достоевского значимы проблемы народа и этики, осмысленные в аспекте христианской морали. Чернышевский ассоциировал народ с крестьянской общиной. В отличие от славянофилов, община означала для писателя артельные производственные отношения. Второй момент в теории Чернышевского – нравственность как «единственный способ выживания человека и человечества» [1, 203], касающийся понятия «товарищество». Дав оценку роману Чернышевского «Что делать?» как плоду «секуляризованного христианства», исследователь опирается на мнение В.В. Зеньковского о Чернышевском: «Он является одним из виднейших представителей русского секуляризма, стремящегося заместить религиозное мировоззрение, сохранив, однако, все ценности, открывшиеся миру в христианстве» [1, 204]. Приводя слова Достоевского из «Зимних заметок о летних впечатлениях» (1973) [10], которые вышли накануне романа «Что делать?», ученый акцентирует внимание на противоположности понимания человеческой природы Чернышевским и Достоевским: «Чтоб было братское, любящее начало, надо любить. <...> Любите друг друга, и всё сие вам приложится. <...> Всё основано на чувстве, на натуре, а не на разуме» [1, 205]. Так, ученый сводит спор писателей к двум основным постулатам: «Достоевским движет истина христианства «Бог есть любовь», в то время как формула Чернышевского – “добро есть польза”» [1, 205]. Другими словами, в теории Чернышевского это философия разума и пользы, а в творчестве Достоевского от «Записок из подполья» до «Братьев Карамазовых» религиозно-утопическая концепция любви.

Известная мысль писателя о страдании – как искуплении и очищении – построена на неприятии Достоевским теории разумного социального поведения, общественного благополучия. Персонификацией этой мысли стал образ «подпольного человека» в творчестве писателя. Ф.М. Достоевский был противником теории «русского социализма» А.И. Герцена и народников, их концепции просвещенного эгоизма. Социальный идеал Достоевского неотделим от понятия свободы, которую писатель трактует как главную и первую ценность учения Христа.

О социальном идеале в трактовке А.И. Герцена, Н.Г. Чернышевского и народников, применив созданное Достоевским понятие человекобожество, писал Н.Бердяев в книге «Мирозерцание Достоевского» [11]: это человек, отказавшийся от Бога и поставивший себя на его место. А отказ от Бога отвержении включает в себя отрицание человеческой свободы. Христоцентричный характер идеала религиозного общества для Достоевского, когда в сравнении с ценностями исторического христианства преобладают личность и учение Христа, объясняет богочеловечество как личный выбор человека в пользу Христа. Исследователи обычно приводят в пример Ставрогина из «Бесов»: если бы математически доказали, что истина вне Христа, то лучше остаться с Христом, нежели с истиной [5, 56]. В контексте заявленной темы статьи внимание привлекает не только противопоставление материализму Чернышевского идеализма Достоевского, сколько последствия революционного преобразования действительности, катастрофические для России, что впоследствии и привело к роману «Бесы» как апологии будущего в случае победы революция в стране.

И.И. Евлампиев обращает внимание на типичность позиции Достоевского как представителя неклассической философии, который «отвергает представление о субстанциальности сознания, характерное для новоевропейских концепций сознания» [7, 16]. Это понимание сознания в отрицании бытия. Именно здесь берет начало позиция Раскольникова, характерная для подпольного героя Достоевского – «демонстрация своей способности существовать в самом небытии, способности существовать, не подчиняясь бытию» [7, 16].

«Записки из подполья» и «Преступление и наказание»: формирование русской идеи Ф.М. Достоевского. Внимание к «Запискам из подполья» как контексту изучения романа «Преступление и наказание» объясняется не только скрытой полемикой автора с Чернышевским, но и тем, как формировались основы русской идеи, апеллирующие к христоцентризму Достоевского. Эволюция от «Записок из подполья» к роману «Преступление и наказание», разделенная менее чем 2-летней разницей, отражает кардинальное изменение взглядов писателя на концепты страдания и вины, искупления вины страданием как сущность русской идеи Достоевского. Впервые в «Записках из подполья» роль страдания в понимании подпольного человека обособлена как нормальное и универсальное состояние человека, оно тождественно разрушению и хаосу и которое есть «единственная причина сознания» [12, 281]. Евлампиев привлекает внимание к триаде в сознании героя: это разрушение, хаос и страдание как феноменальное выражение небытия, с одной стороны, и основа, причина сознания, самый явный результат его, с другой. Парадоксальное объяснение Достоевским любви человека к разрушению и хаосу как оборотной стороне созидания, искания новых дорог объясняет и страдание героя не от внешних факторов, а от внутренних антиномий его мыслей и чувств. Если сущность человеческого сознания составляет небытие, ничто, то и все действия, направленные на преобразование мира, не могут достичь цели. Концептуальная для автора «Записок из подполья» мысль: он (герой) «выдумает разрушение и хаос, выдумает разные страдания и настоит-таки на своем! Проклятие пустит по свету, а так как проклинать может только один человек (это уж его привилегия, главнейшим образом отличающая его от животных), так ведь он, пожалуй, одним проклятием достигнет своего, то есть действительно убедится, что он человек, а не фортепьянная клавиша» [12, 289]. «Каприз» как непредсказуемое желание, «желание во вред» и «проклятие» сформировали неразрешимость желания героя «Записок из подполья», неизменно направленного против бытия, считает ученый [6, 13]. В терминах философии, «сущность сознания состоит в негативности, в отрицании бытия; и это означает, что сознание по своей сущности есть ничто». Сравним с убежденностью Раскольникова: «Кто много посмеет, тот у них и прав. Кто на большее может плюнуть, тот у них и законодатель, а кто больше всех может посметь, тот и всех правее! Так доселе велось и так всегда будет!» [13, 85]. Эволюция героя определена сознанием прав и царящего бесправия.

Примечательна еще одна параллель «Записок из подполья» и «Преступления и наказания». Это противопоставление героем «Записок из подполья» человека муравьям и описание муравейника как модели достижения ясной и определенной цели. Человек, «подобно шахматному игроку, любит только один процесс достижения цели, а не самую цель» [12, 308]. И, поскольку цель, к которой стремится человечество, «есть непрерывность процесса достижения, т.е. сама жизнь, то это ведь «начало смерти» [12, 308].

Важный момент, связанный с целью исканий человека. Говоря о возникновении в сознании человека «роковой бурды», из которой невозможно вывести никакого действия, а можно только признать себя «за мышь, а не за человека» [12, 77], об участи и обреченности «постыдно проскользнуть в свою щелочку» [12, 78], т.е. в подполье, где подпольного человека ждут сомнения, мы получаем вероятность толкования сравнений процентщицы Алены Ивановны из романа «Преступление и наказание» с тараканом, вошью не только в привычном мифологическом контексте прочтения образа хтонического мира, сколько результата ресентиментного сознания Раскольникова, его заблуждения, ментального и нравственного тупика. В признании подпольного человека и восприятии им своего мира как «мерзкого, вонючего подполья» примечательно отождествление «мышь» и «злости»: «наша обиженная, прибитая и осмеянная мышь немедленно погружается в холодную, ядовитую и, главное, вековечную злость» [12, 79]. При этом «злость» подпольного человека далека от буквального значения понятия: «злость» – это рационально принятая установка, происходящая из «сознания», даже боле точно – из разума» [6, 22]. Неслучайно, помимо иронического и саркастического описания подпольного человека, сострадание

и милосердие к герою, его преимущество над «непосредственным деятелем» формирует устойчивую с раннего творчества черту поэтики Достоевского – феноменологию сознания как выражение идеалистической утопии в противовес рационалистической утопии Чернышевского. Неслучайно Раскольников убежден: «Человек не рождается для счастья, человек заслуживает счастья, и всегда страданием» [13, 154]. Эволюция сознания героя как эволюция взглядов Достоевского – новый этап в полемике с Чернышевским.

В «Записках из подполья» созрел конфликт сознания героя и его деятельности. Внутренняя парадоксальность человеческого сознания как такового сформировалась в «Записках из подполья» как дихотомия «необходимости» и «вины». Как говорит устами подпольного человека автор: «... до ясности очевидно, что вовсе не виноват» [12, 79]. И если в сознании подпольного человека одновременно уживаются понятия «виноват» и «не виноват», то следующая ступень духовной эволюции и зрелости Раскольникова – наступившее осознание вины и необходимость его искупления. Так, утопия автора романа и его социальный идеал закладывают отношение к идее русского социализма Чернышевского, хотя и сторонника ненасильственного изменения строя, но допускающего в революции «отформатированные» ценности христианства с акцентом на общественном факторе, поглощающем личность.

Следует заметить, что в современной науке встречаются работы, отождествляющие психологические паттерны в сознании и ощущениях Достоевского с категорией вины как частью личности человека, а не концептом, т.е. мировоззренческим явлением в сознании героя. Между тем русская идея Достоевского основана на концептах страдания и вины как свойства русского человека, формирует представление писателя о русской идее и богоизбраннической миссии народа в противовес социальным утопиям русского социализма. Разграничение личности писателя и героя, роль историко-философского, историософского, литературного контекста, сравнение произведений, посвященных христоцентричной трактовке страдания, вины, цели жизни как вопросов онтологического свойства выявляет спорность суждений, представляющих собой развитие мыслей Фрейда о невротической натуре Достоевского, идеи Ницше о ressentimentе. Такие взгляды неправомерно заменяют художественную условность и вымысел биографическим подтекстом. Так, ученый пишет: «... переживание вины через страдание, искупление греха через покаяние, человеческое смирение в страдании – вот тот пласт психологических паттернов ... лежат в основе мироощущения Ф.М. Достоевского» [14, 256]. Исследователь объясняет это явление как «чувство компенсации ... мученического невротического характера» [14, 258] и приходит к выводу о писателе: «принимает свою субъективность за вполне объективный реализм [14, 259]. Между тем взгляд на роман Достоевского как результат продолжившейся имплицитно полемики с Чернышевским позволяет выявить становление и вызревание русской идеи в творчестве художника как новый этап русского реализма второй половины XIX в., открытие новой галереи образов и тем не только в частной поэтике, но и литературном процессе в целом.

Результаты. Полученные результаты обусловлены детальным анализом взаимосвязи философских построений русского социализма, выраженного в материалистической модели Николая Чернышевского, и апологии духовных и этических ценностей христианства в произведениях Федора Достоевского. С одной стороны, исследование раскрывает, как противоположные мировоззрения этих мыслителей повлияли на формирование их социальных идеалов. С другой стороны, анализ показывает, что онтологические представления, которыми руководствовались Чернышевский и Достоевский, находят отражение не только в их философских трудах, но и в их художественных произведениях. В-третьих, сопоставление повести «Записки из подполья» и романа «Преступление и наказание» демонстрирует продолжение скрытой полемики Достоевского с идеями Чернышевского. Эта полемика эволюционирует от образа «подпольного человека», как носителя нигилистического протеста, к герою, осознавшему свою вину и страдание как высшие человеческие ценности. Последние, в свою очередь, противостоят не только

радикальным материалистическим и либеральным теориям, но и остаются неизменными в контексте человеческого бытия.

Заключение. Исследование полемики Достоевского с Чернышевским представляет собой важный вклад в переосмысление русской идеи как ключевого фактора, который оказал влияние на судьбу реализма в литературе XIX века. Новаторский характер данного подхода заключается в том, что русская идея Достоевского представлена не просто как философская концепция, но как результат глубокой полемики с социальной утопией, предложенной Чернышевским. В этом контексте утопические воззрения Чернышевского, основанные на материалистическом понимании прогресса и общественного устройства, противопоставлены христианским ценностям, которые Достоевский отстаивает в своих произведениях.

Особое внимание уделяется тому, как противоположные трактовки христианских ценностей, особенно понятий вины и страдания, проявляются в творчестве обоих писателей. Эти различия оказывают влияние на формирование феноменологии сознания героев Достоевского. В частности, сознание его героев строится вокруг ключевых экзистенциальных категорий, таких как страдание, вина и искупление. Страдание становится для Достоевского не просто физическим или эмоциональным испытанием, но глубинной метафизической категорией, позволяющей герою осознать своё внутреннее состояние и выйти за пределы рационалистических и утопических схем мышления, предложенных Чернышевским.

Таким образом, данное исследование раскрывает, что именно через эту полемику с Чернышевским и его утопическими идеями Достоевский формирует свою уникальную философию, которая неразрывно связана с русской идеей и её влиянием на развитие реализма в русской литературе XIX века.

Литература

1. Викторovich В. Достоевский. Писатель, заглянувший в бездну. 15 лекций для проекта Магистерия «Достоевский и Чернышевский: русские качели» Лекция 7.1. – М.: Rosebud Publishing, 2019. – 452 с.
2. Кузнецов А.Н. «Антропологический принцип в философии Чернышевского» //Вестник Мурманского государственного технического университета. Том 5, №3. 2002. – С. 367-372
3. Достоевский Ф.М. Полное собрание сочинений в тридцати томах. Том III. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 153-158.
4. Зверев В.В. «Новые люди» Н. Г. Чернышевского и «Человек из подполья» Ф. М. Достоевского: противостояние утопии и почвы. Вестник Сургутского государственного педагогического университета. 2022; (3 (78)):17-33. <https://doi.org/10.26105/SSPU.2022.77.2.018>
5. Бужор Е.С. Полемика Ф. М. Достоевского с позитивистами и ее значение для русской философской мысли // Общество: философия, история, культура <https://doi.org/10.24158/fik.2020.2.4> (дата обращения 08.08.2024)
6. Достоевский Ф.М. Пушкинская речь // Там же. Т. 26. Л., 1984 // Там же. 2012. 30 авг. URL: http://az.lib.ru/d/dostoewskij_f_m/text_0340.shtml
7. Евлампиев И.И. I. Записки из подполья Ф. Достоевского: неклассическая концепция сознания // Соловьёвские исследования. Выпуск 3(31). 2011. – С. 6-25
8. Паперно И. Семиотика поведения: Николай Чернышевский – человек эпохи реализма. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 137 с.
9. Уразаева К.Б., Моклецова И.В., Байтурина У.К. Русская идея права в романе Ф. Достоевского с позиции «Всечеловечности» // Вестник КазНУ. Серия филологическая. Том 193 № 1 (2024). – С. 138-149.
10. Достоевский, Ф.М. Зимние заметки о летних впечатлениях // Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч.: В 30 т. Т. V. – Ленинград: Наука, 1973. – С. 46-99.
11. Бердяев Н.А. Мирозерцание Достоевского. – М.: АСТ, 2006. – 254 с.

12. Достоевский Ф. Записки из подполья. Собр. соч. в 15 тт. Т.4. – Ленинград: Наука, 1989. – 352 с.

13. Достоевский Ф. Преступление и наказание. – М.: ЭКСМО, 2020. – 672 с.

14. Герций В.М. Вина и страдание в структуре «Преступления и наказания» Ф. М. Достоевского // Историческая и социально-образовательная мысль. Т. 7, №6 часть 1, 2015. – С. 255-259.

Ұ.Қ. БАЙТУРИНА

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

Н.Г. ЧЕРНЫШЕВСКИЙДІҢ ОРЫС СОЦИАЛИЗМІ МЕН Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙДІҢ ОРЫС ИДЕЯСЫ

Аңдатпа. Мақала «Жер асты жазбалары» және «Қылмыс пен жаза» авторының шығармашылығындағы орыс идеясының қалыптасу факторы ретінде Достоевскиймен Чернышевскийдің пікірталасына арналған. Достоевскийдің орыс идеясы алғаш рет жазушы мен оның кейіпкерінің әдеби көзқарастарының эволюциясының, христиандық құндылықты өзгерту процесінде дербестендіретін жасырын адамнан анти-қаһарманға қарай қозғалысының көзі ретінде пікірталас тұрғысынан қарастырылады. Екі жазушының философиясындағы, публицистикасындағы және шығармашылығындағы әлеуметтік идеалды салыстыру орыс реализмінің факторларын және оның екі тармағын түсінуге бағынады, олар христиандыққа – Чернышевский секуляризациясына және Достоевский христіанцентризмнің апологиясына шағымданады. Салыстырмалы-философиялық, тарихи және әдеби талдау Достоевскийдің орыс идеясының ерекшелігін анықтауға ықпал етеді. Мақалада қарастырылатын нысан - Чернышевскийдің орыс социализмінің идеалы және Достоевскийдің діни-утопиялық көзқарастар жүйесі. Жазушылардың пікірталасы екі жазушының философиялық көзқарастары мен Достоевский кейіпкерінің санасының феноменологиясындағы айырмашылықтар аспектісінде талданады. Достоевскийдің орыс идеясының компоненттері ретінде азап пен кінә тұжырымдамасы орыс реализмінің екі тармағы ретінде идеалистік және рационалистік утопиялар арасындағы шекараны жүргізеді. Жазушылардың философиялық және әдеби көзқарастарының байланысын орнату Ресейді әлеуметтік қайта құруда христиандықтың рөлін өзектендіреді.

Түйін сөздер: әлеуметтік идеал, утопия, азап, кінә, сана, орыс реализмі.

U.K. BAITURINA

A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

RUSSIAN SOCIALISM OF N.G. CHERNYSEVSKY AND RUSSIAN IDEA OF F.M. DOSTOEVSKY

Annotation. The article deals with the polemics between Dostoevsky and Chernyshevsky as a factor in the formation of the Russian idea in the works of the author of “Notes from Underground” and “Crime and Punishment”. For the first time the Russian idea of Dostoevsky is considered from the standpoint of polemics as a source of the factor of the evolution of the writer’s literary views and his hero, the movement from the underground man to the anti-hero who personifies the values of Christianity in the process of transformation. His comparison of the social ideal in philosophy, journalism and the work of the two writers is subordinated to the understanding of the factors of Russian realism and its two branches, appealing to Christianity - Chernyshevsky’s secularization of it and Dostoevsky’s apologia of Christocentricity. Comparative-philosophical, historical and literary analyses contribute to the identification of the factors of formation and specificity of Dostoevsky’s Russian idea. The object of the article is Chernyshevsky’s ideal of Russian socialism and Dostoevsky’s religious utopian system of views. The polemic of the writers is analysed in the aspect of differences

in the philosophical foundations of the two writers and the phenomenology of Dostoevsky's hero's consciousness. The concepts of suffering and guilt as components of Dostoevsky's Russian idea draw the main boundary between idealistic and rationalistic utopias as two branches of Russian realism. Establishing the connection between the philosophical and literary views of the writers actualises the role of Christianity in the model of social reorganisation of Russia.

Keywords: social ideal, utopia, suffering, guilt, consciousness, Russian realism

References

1. Viktorovich V. Dostoevskii. Pisatel zaglyanuvshii v bezdnu. 15 lekcii dlya proekta Magisteriya «Dostoevskii i Chernishevskii: russkie kacheli». Lekciya 7.1. M.: – Rosebud Publishing, 2019. – 452 s.
2. Kuznetsov A.N. «Antropologicheskii princip v filosofii Chernishevskogo» // Vestnik Murmanskogo gosudarstvennogo tehnikeskogo universiteta. – Tom 5. №3, – 2002. – S. 367 - 372.
3. Dostoyevsky F.M. Polnoye sobraniye sochinenii v 30 tomakh. – T.3. – Leningrad: Nauka, 1972. – S.153-158.
4. Zverev V.V. «Novie lyudi» N. G. Chernishevskogo i «Chelovek iz podpolya» F. M. Dostoevskogo protivostoyanie utopii i pochvi // Vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, – 2022. – №3 (78). – S.17-33.
5. Bujor E.S. Polemika F. M. Dostoevskogo s pozitivistami i ee znachenie dlya russkoi filosofskoi mysli // Obschestvo, filosofiya, istoriya, kultura. URL: <https://doi.org/10.24158/fik.2020.2.4> (data obrascheniya: 08.08.2024).
6. Dostoevskii F.M. Pushkinskaya rech [Elektronniy resurs]: URL: http://az.lib.ru/d/dostoevskij_f_m/text_0340.shtml (data obrascheniya: 09.08.2024).
7. Evlampiev I.I. “Zapiski iz podpolya” F. Dostoevskogo: neklassicheskaya koncepciya soznaniya // Solovevskie issledovaniya. Vypusk 3 (31). – 2011. – S.625
8. Paperno I. Semiotika povedeniya. Nikolai Chernishevskii - chelovek epokhi realizma. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 1996. –137s.
9. Urazaeva K.B., Mokletsova I.V., Baiturina U.K. Russkaya ideya prava v romane F. Dostoevskogo s pozitsii «Vsechlovechnosti» // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – Tom 193. № 1. –2024. – S.138-149.
10. Dostoevskii F.M. Zimnie zametki o letnikh vpechatleniyakh // Dostoevskii F.M. Poln. sobr. Soch. V 30 tomakh. – T. V. – Leningrad: Nauka, – 1973. – S. 46-99.
11. Berdyaev N.A. Mirosozertsanie Dostoevskogo. – M.: AST, 2006. – 254 s.
12. Dostoevskii F. Zapiski iz podpolya. Sobr. soch. V 15 tomakh. – T.4. – Leningrad: Nauka, Leningradskoe otdelenie. – 1989. – T. 4. – 352 s.
13. Dostoevskii F. Prestuplenie i nakazanie. – M.: EKSMO, 2020. – 672 s.
14. Gertsii V.M. Vina i stradanie v strukture «Prestupleniya i nakazaniya» F. M. Dostoevskogo // Istoricheskaya i socialno_obrazovatel'naya misl. – Tom 7. № 6(1). – 2015. – S. 255-259.

Автор туралы мәлімет:

Байтурина Ұлжан Қабіқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Байтурина Ұлжан Кабиевна – магистр педагогических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан.

Baiturina Ulzhan Kabievna – master of Pedagogical Sciences, Associate Professor of A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

*З.Т. КӘРІМХАН¹

Қ.Ә. ӘУБӘКІРОВА²

Е.Н. ТОҚТАРБАЙ³

Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан^{1,2}

Қажы Байрам Уәли университеті, Анкара, Түркия³

(e-mail: zangaralash2020@gmail.com¹, kz.aubakirova@gmail.com², yeldos@toktarbay.com³)

*ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МЕМУАРИСТИКА. ОТЫНШЫ ӘЛЖАНҰЛЫ ЖАЗҒАН ҚАЗАНАМА ЕСТЕЛІК РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақала алаш қозғалысының көрнекті өкілі, алашорда үкіметінің мүшесі, Жетісудағы алаш қозғалысының басшыларының бірі, ағартушы-публицист, халық ағарту мәселелерімен айналысқан Отыншы Әлжанұлының (1873-1918) өмір жолының маңызды кезеңдеріне арналған. Сонымен қатар, мақалада алаш зиялысы, педагог, аудармашы Отыншы Әлжанұлының әдеби мұрасы, оның ішінде мемуарлық туындылары, некрологтар қарастырылған. Ұлт әдебиетінде қазанамалардың жазылуы, алаш қайраткерлерінің көңіл айтуларындағы естеліктердің мән-маңызы, ерекшеліктері талданған. Некрологтардың тұлғатанудағы естелік сипаты, ондағы дәуір шындығы мен адам тағдыры, өзге ұқсас туындылармен ұқсастығы, айырмашылығы сараланып беріледі. Ескеретін бір жайт, талдауға алынған некрологтар екі негізде: біріншісі – тарихи тұлға Отыншы Әлжанұлының опат болуына байланысты қазақ зиялыларының жазған қазанамалары, екіншіден – қаламгер ретінде Отыншы Әлжанұлының өзі жазған некролог (алғашқы әрі жалғыз) жан-жақты талданады. Әр некрологтан авторлардың өздері қатысқан, көзбен көрген, куә болған тарихи оқиғалар, алаш қайраткерлерінің өнегелі өмірлері туралы көркем естеліктерді аңғаруға болады. Мақала жеке тұлғаның өмірі мен атқарған жұмыстарының жылнамасын, ғұмырнамасын тереңірек білуде некрологтардың маңызды екенін байқатады. Сондай-ақ, қазақ әдебиетіндегі мемуаристика жанрының қалыптасуынан ақпараттар беріледі.

Түйін сөздер: мемуаристика, қазақ әдебиеті, қазанама, Отыншы Әлжанұлы, естелік, әдеби мұра

Кіріспе. Алаш ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті қайраткері, мұғалім, заңгер, аудармашы, көсемсөзші, Алаш Орда ұлттық кеңесінің мүшесі, әскери қолбасшы Отыншы Әлжанұлы (1873-1918) – артына мол мұра қалдырған шығармашыл тұлға. Оның еңбектерін бірнеше негізгі бағыттар бойынша жіктеуге, қарастыруға болады:

1. Публицистикалық шығармалар. Отыншы Әлжанұлы қоғамдағы әлеуметтік және саяси мәселелерді қозғайтын мақалалар жазған. Ол қазақ қоғамының жағдайын, білім беру жүйесін, ұлттық болмысты сақтау мәселелерін терең талқылап, осы тақырыптарда түрлі публицистикалық еңбектер қалдырды. Оның мақалалары көбінесе патшалық Ресейдің отарлау саясатына қарсы, қазақ халқының құқықтары мен еркіндігін қорғауға бағытталған.

2. Мақалалар мен очерктер. Отыншының шығармашылығының маңызды бөлігі – қоғамдағы әртүрлі мәселелерді көтерген мақалалары мен очерктері. Олауылшаруашылығы,

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР22688434 «Қазақ әдебиетіндегі мемуаристика: XX ғасыр басындағы мұраны кешенді зерттеу» ғылыми жобасы аясында жазылды.

білім беру, ұлттық сана мәселелерін талқылайтын мақалалар жазып, қазақ халқының өмірін жақсартуға арналған ұсыныстарын білдірді. Мысалы, оның «Қазақтардың кедей болып жатқанының себебі» атты мақаласы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-экономикалық мәселелерге талдау жасаған.

3. Қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеу. Отыншы Әлжанұлы қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеуге үлкен көңіл бөлді. Оның еңбектерінде қазақтардың тарихи тұлғалары, халықтың мәдениеті, салт-дәстүрлері мен тұрмыс-тіршілігі туралы маңызды мәліметтер бар. Сонымен қатар туған өлке табиғаты мен тарихына қатысты қызықты мақалалар жазып қалдырған.

4. Оқу-ағарту саласындағы еңбектері. Отыншының шығармашылық мұрасының көп бөлігі оқу-ағарту ісіне арналған. Ол қазақ халқының білім алуын жақсартуға, ұлттық мектептерді ашуға, қазақ тілінде оқу құралдарын жасауға бағытталған жұмыстар жүргізген. Ол халық арасында білім мен ғылымның маңыздылығын насихаттап, жастарды оқытуға үлкен мән берген.

5. Тарихи-этнографиялық мақалалар. Отыншы шығармашылығының тағы бір бағыты – қазақ халқының тарихы мен этнографиясына арналған жазбалары. Ол қазақтардың тұрмысы, дәстүрлері, тарихи оқиғалары туралы мәліметтерді жинап, оларды жүйелеп берген.

Отыншы Әлжанұлының шығармашылық мұрасы оның қоғамдағы, саясаттағы, білім мен мәдениеттегі маңызды рөлін көрсетеді. Оның еңбектері қазақ халқының ұлттық сана-сезімін көтеруге, тарихи мұрасын сақтауға, білім мен мәдениетті дамытуға үлкен үлес қосқан [1, 140].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу барысында мемуарлық прозаның қазақ әдебиетіндегі орнын, оның жанрлық ерекшеліктерін және тарихи маңыздылығын айқындау мақсатында кешенді зерттеу тәсілдері қолданылды. Мысалы, салыстырмалы зерттеу тәсілі арқылы қазақ мемуарлық шығармаларын әлем әдебиетіндегі мемуарлық туындылармен салыстыра отырып, өзара ерекшеліктері анықталды. Сондай-ақ жалпы әдеби үрдістердегі орны, жанрдың ұлттық және мәдени-танымдық ерекшеліктері да сараланды. Тарихи-әдебиеттану әдісі арқылы мемуарлық шығармалардың жазылған кезеңімен байланысы тарихи контексте сұрыпталып, мемуарлардың тарихи дереккөз ретіндегі құндылығы айқындалды. Мақала жазу барысында жалпы теориялық әдістерден жинақтау, салыстыру, талдау, қорыту әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Алаш кезеңінің қазанамалық материалдарын жинақтап, ғылыми айналымға енгізсе, ол бір жақсы дүние боп шығады. Әдебиеттің бір ауыр да айрықша жанры ретінде некрологтар өмір сүруге тиіс. Некрология – нақтырақ айтқанда, журналистиканың бір жанры. Оның мақсаты – оқырманға адамның қайтыс болғанын хабарлау.

Қазақ халқының өлімге деген көзқарасы «жақсы адамның өлімі де өнеге» деген нақыл сөзімен сабақтас келеді. Өмірден өткен адамдардың тірлігінде жасаған жақсылықтары, игі істері, көз жұмар алдында артына қалған еліне, туыс-туғандарына айтқан өсиеті мен арыздасу сөзі оның қоғамда қандай кісі болғанынан хабардар етеді. Өлер шақта тіршіліктегі ескі кек, тұтанған өштің бәрін кешіріп, артында қалған ағайынды татулыққа шақырып, араз адамдарды татуластырға адамдарды ерекше ардақтап, ел-жұрты үшін жақсылық жасап, мол қайырымдылық еткен жандарды өлімінің өзінен үлкен адамгершілік сабақ, үлгі мен өнеге алып отырған [2, 535].

Белгілі бір адамның қайтыс болғанына байланысты жазылған естелік мәтіндерде қайтыс болған адамның туған жері, отбасы, білім алған жері, кәсіп және қызмет жолы, оның атқарған істері, қоғамға қосқан үлесі, жеткен жетістіктері, жақындарына, достарына, әріптестерге деген қарым-қатынасы, ізгі қасиеттері, адам өмірден өткен сәт пен сол жағдайға қатысты өзге де ақпараттар, адамды еске алу және жақындарына көңіл айту міндетті түрде айтылады. Некрологтар қайтыс болған адамның қоғамға қосқан үлесі үшін бағалау және оның өмірін құрметтеу мақсатында жазылады.

Әлемге әйгілі Guardian мұрағатында орыстың ұлы жазушысы Л. Толстойдың қазасын хабарлауға қатысты және өмірінің соңғы сәттері баяндайтын мәтіндер сақталған [3]. Ал бары-жоғы 36 жыл ғұмыр кешсе де, артына өлмес шығармалар қалдырған түрік жазушысы Өмер Сейфеддин жайлы естеліктердің құны жоғары [4].

Алаш ұлт-азаттық қозғалысының жетекшісі, ұлт көсемі Әлихан Бөкейхан уақытының тығыздығы мен жұмысының көптігіне қарамастан, өзі білген-таныған, жақсы жолдастарына арнап некрологтар жазып отырды. Мәселен, бұған «Абай Құнанбаев», «Исмайыл бек Ғаспрински», «Барлыбекті ұмытпасқа», «Кәкітай», «Николай Лукиш Ыскалозубов», «Жан Жорес», «Әбубәкір Құрманұлы», «Марқұм Сәдуақас Шамкенов», «Луи Пастер» деген қазанамалық жазбаларын жатқызуға болады [5, 5].

Мәселен, Әлихан Бөкейханның «12-нші шілдеде 1916-ншы жылы Семейде Ертісте судан өтіп бара жатып, қайық аударылып Әбубәкір суға кетті» деп жазғаны Әбубәкір Құрманұлының қайғылы қазасын баяндайды. Бұл жазба 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезеңінде орын алған қайғылы оқиғаны сипаттайды. Әбубәкір Құрманұлы – Қарқаралы оязындағы қаракесек руының керней нәсіліне жататын қазақ зиялысы әрі қоғам қайраткері. Есімі көп айтыла бермейтін елеусіз тұлға. Қазанамада Әлихан Бөкейхан Әбубәкірдің 49 жасында қаза болғанын және оның Ертіс өзенінде қайық аударылып кеткенін айтады. Бұл жағдайды Әлихан өзінің естеліктерінде, жазбаларында қамтып, оны ерекше тұлға ретінде атап өткен [6].

Сонымен қатар Әлихан Бөкейханның бұл жазбасында Әбубәкір Құрманұлына деген өкініш пен оның өміріндегі ерекше қасиеттері айқын сипатталады. Ол зерек, табиғаты мықты адам болғанымен, надан қоғамның дамуына түсіп, кей уақытта жолдан адасқанын да ашық жазады. Бірақ марұмның жасаған жақсы істері бұл қателіктерді жуып-шайып кететінін атап көрсетті: «Бірақ бұл адасқан істерін қылған жақсылығы жуып кетуші еді. Арман болып кетті есіл ер, сол құдай берген зеректігін жақсы медреседе пайдаланып, түзу жолда сарп етпеді. Еуропа медресесінде оқу оқып, үлгілі жұрттың мысалын көрсе, атышулы жүйрік, қазаққа зор қызметі тиетін ұл болатын еді» [7, 272].

Данышпан Шәкерім қажы Құдайбердіұлы да: «Әкеміздің бір шешесінен туған Ибраһим мырза, қазақ ішінде Абай деп атайды. Сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік, һәм Алланың берген ақылы да бұл қазақтан дана бөлек кісі еді. Ер жеткен соң сол кісіден тәлім алып, әр түрлі кітаптар оқып, насихатын тыңдап, аз ғана ғылымның сәулесін сездім» деп келетін естелігінде «Ибраһим мырзаның тұрағы қазақ іші болғандықтан қадірі азырақ білінді. Олай болмағанда данышпан, хақим философ кісі еді. Қор елде туды да, қорлықпен өтті. 1904 жылы июнь айында 60 жасында өтті, Алла тағала баршасының рухына рахмет қылсын» деп өкініш білдіретіні жоғарыда келтірген өкініштердің жалғасындай үндеседі [8, 52].

«Надан жұртта ғұмыр сүріп, қияға түсіп, жоғалған меруерт есебінде есіл ер кетті. Соңғы уақытта сотта айыпкерді қорғап, неше мәртебе өнер көрсетіп, қандай адвокат болатынын жұртқа білдірді. Мұнысы болат қанжар жерде жатпас. Биылғы жылдай ұлы дүбірде құдай туысына берген жүйрік өнер көрсетпей қалмас еді», – деп жазады Ә. Бөкейхан. Автор Әбубәкірдің ерекше қабілетін жоғары бағалап, егер ол еуропалық білім алып, үлгілі қоғам үлгісін көрсе, қазақ халқы үшін зор қызмет жасайтын тұлғаға айналатынын да айтады.

Отыншының өзі Үржарда большевиктердің қолынан қаза тапқанда әйгілі Міржақып Дулатұлы қайғыдан қабырғасы қайысып, «Қазақ» газетінің 1918 жылғы №263 санында: «Өткен июль басында мен Зайсан үйезінде болдым. Сонда Отынша марқұмның еліне мынандай хат келді: «Елдің басына мынандай пәле туып тұрғанда, мен бұларды тастап кете алмаймын, өлсем-тірілсем де бірге көремін, менің қатын-баламды келіп алып кетіңдер» деп. Марқұм айтқанын қылды, елді пәлеге тастап, өзі бас амандап кеткен жоқ. Алаш жолында құрбан болды! Қызықты ғұмырының көбі абақтыда, айдауда өтті. Бірақ, қымбатты Отыншы, Алаштың көркейгенін көре алмай арманда кеттім деме, сендей ұл туған ел ешқашан кем болмас. Топырағың торқа, жаның жәннатта болсын, аяуды Алаш азаматы!» – деп қазанама жазды [9, 356].

Бұл мәтінде Міржақып Дулатұлы Отыншы Әлжанұлының ерлігін, Алаш жолындағы құрбандығын еске алады. Отыншының өз халқын тастап кетпей, елінің қиыншылықтарына төтеп беру үшін бар күш-жігерін жұмсағанын, өзі үшін аман қалуды емес, елінің мүддесін бірінші орынға қойғанын атап өтеді. Отыншының еліне жазған хатынан оның жанқиярлық ерлігі көрініп тұр. Солсебепті Алаш көсемі оны Алаш жолындағы құрбан ретінде сипаттап, Отыншының көп абақты мен айдауда өткізген тағдырын айтады. Бұл сөздер Отыншының өмірінің күрделі әрі қайғылы болғанын көрсетеді, бірақ оның Алаш жолындағы күресі мен ерлігі ел есінде жатталып қалды.

Ал Қошке Кемеңгерұлының «Жан сүйікті жездем Отыншы» деп бастаған қазанама мәтінінде «Жұмсақ сөзді, мүләйім жүзді, көркем мінезді қымбат жездем, дидарыңды көре алмадым-ау!» деп өкініш білдіре келе, «Опасыз тағдыр, баянсыз дүние! Мейірімсіз өлім!» деп налиды [10, 224].

Алаштың асыл ерлерінің қатарында иықтас болып, үзеңгілес тұрып, елдің тәуелсіздігі жолында күреске түсіп, ел бастаған көсем болуға лайықты ұлы Әбіш (Әбдірахман) өмірден өткенде:

«Замана, неткен тар едің,

Сол қалқамды қоймаған?!» деп күңіренген Абайдай Отыншы тарих көмбесінде есімі көміліп, еткен істері көмескіленіп кеткен есіл ер Заир Мұхамет Ибраһимұлын еске алып, «Жақсы өнерпаз болған байғұстың иманы жолдас болсын. Әмин!» деп дұға қайырып, егіледі.

Ұлт түсінігінде өлімнің түрлері көп, соның бірі – ер өлімі. Отыншы Әлжанұлының «Заир Мұхамет Ибраһимұлының дүниеден көшуі» деген атпен жазған мұнақыбы (некролог) ер өліміне жазылған жоқтау десек болады. Өз отбасының қамы ғана емес, алтыннан, жаннан қымбат отаны, елі мен жұрты үшін өз өмірін қиған адамдардың өлімін ер өлім деп бағалап, олардың ерлік істерін ұрпаққа жазып қалдыруды мақсат етеді. Отыншының өз замандасы, қатарласы туралы қазанамасы да елі үшін туған ердің азамат басын ардақтаудан туындаған.

«28-нші июльде Зайсан уезіндегі Нарын елінде көкірек аурудан Қазан шаһарында патша ағзам хазіретінің университетіндегі заңдар оқитұғын бөлімінде оқып жүрген Заир Мұхамет Ибраһимұлы опат болып дүниеден көшті» деп басталған қазанама хабары [11, 2]. Бұл естіртуден біз нарын елі, яғни Отыншының ауылынан өзі сияқты талапты бір жастың, оқуға күштар жанның шыққанын білуге болады. Екіншіден, ол адамның Қазан қаласындағы императордық университеттің заң факультетінде оқығанын, тіпті оқып жүргенін анықтай аламыз. Және, үшіншісі, Заир Мұхамет Ибраһимұлының 1894 жылғы 28 шілдеде өмірден озғанын нақтылай түсеміз.

Заир Мұхамет Құдайбергенұлының Отыншыдан басқа адам жазған биографиялық дерегі жоқ, Отыншы жазбай қалған жағдайда өмірде болған бұл адамның кім екені мүлде білінбей кеткендей екен. Отыншы жазған некрологтың құндылығы сол, кейіпкердің қаза болардан бұрын қандай қалаларда, қандай оқу орындарында білім алғаны, қй жылдары оқығаны жайлы анық деректер кездеседі. Айталық, «1885-нші жылды бек жақсы оқыған соң, Семей медресесінің 3-нші класынан Омбыдағы еркек балалар оқитұғын гимназияға жіберілген еді. Бұл медресе Заир Мұхамет қадағалап жақсы оқып бекер қарап жүрмей өз жұмысын істеп жүріпті» деп, ең керекті мәліметтерді келтіреді. Демек, Заир Мұхамет Омбы ерлер гимназиясының түлегі болып шықпай ма.

Омбы ерлер гимназиясы қыздар гимназиясынан едәуір кейін ашылған. Ашылған жылы 1876 жыл. Құрылуын құрылғанымен, сырттан келіп оқитын ер балалар үшін мұнда арнайы пансионат болмады. Бұл мәселе шешімін табуы үшін ондаған жылдар кетті, ақырында 1885 жылы сәуір айының аяғында Омбы ерлер гимназиясының жанынан дайындық бөлімімен шәкірттер үйі ашылып, онда қазақ балаларына арнап Ақмола облысына – 7 және Семей облысына – 13 стипендиялық орын бөлініп берілді.

ҚР Орталық мемлекеттік архивіндегі 369-қор, 1-тізім, 7327-істегі материалдарға сүйенсек, «1885 жылы 12 шілдеде Дала генерал-губернаторы генераллейтенант

Колпаковский Ақмола облысының әскери губернаторына Омбы, Петропавл және Атбасар уездік қазақ мектептерінен біреуден және Ақмола мен Көкшетау уездерінен екіден 10-нан 15 жасқа дейінгі айтарлықтай ақыл-ойы өскен және қабілетті ұл балаларды таңдап алдағы оқу жылының басында гимназия директорының құзырына жіберуді тапсырады» [12].

Осы жылы 1 тамызда Омбы ерлер гимназиясына «Ақмола облысының Атбасар уезінен – Шаймерден Жаненев, Омбы уезінің Шерлақ болыстығынан – Рысқұл Құлембетов, Петропавл уезінен Хүсейін Тілеулиң, Көкшетау уезінен – Хасен Дауленов пен Бексұлтан Уәлиханов, Ақмола уезінен – Жүсіп Ізбасаров пен Әбдірахман Мұстафин алғашқы тәрбиеленушілер болып оқуға қабылданады» деп келеді де, Семей облысынан бөлінген 13 оқушының тізімі келтірілмейді. 1885 жылы Семейден Омбы ерлер гимназиясына жіберілген оқушының біреуі Заир Мұхамет Ибраһимұлы екені Отыншы жазбасынан анықталып отыр.

Некрологта жазба иесінің аңғарымпаз, байқағыштық қасиеті аңдалады, ол кейіпкерінің қандай адам болғанына байланысты сипаттарды келтіріп жазады. Жақсы адамдардың табиғатын, сипатын, сыры мен қырын жазу – қазанама жазбаларының басты ерекшелігі. Отыншы Әлжанұлы былай дейді: «Бұл адамның мінезі жұмсақ, тынышты еді. Жолдастарының ішінде тұрғанда Заир Мұхамет сүйкімді һәм ақылды, кеңес айтушы еді. Гимназияда оқып тұрушы Заир Мұхаметтің жолдастары мұны қадірлеп «алдамайтұғын жолдасымыз» деуші еді. Бұлардан басқа Омбыда оқып тұрушы қазақ балалары мұны сыйлап һәм басына бір мұңды іс түсіп тұрғанда бұдан ақыл сұрап тұрушы еді. Бұл марқұм бос қарап жүргенді жек көріп бір минутты босқа жібермей оқудан бос уақытта жақсы-жақсы кітаптарды оқушы еді. Мұндай қадағалап отырып оқыған оқу мұның денсаулығына зиян келтірді» [13, 42].

Сонымен Заир Мұхаметтің адамдық қырларына оның мінезінің жұмсақтығын, тыныш, сабырлы екенін жатқызамыз, мінез-құлқы ақыл сөзімен ассосация құрай алатынын білеміз, ақыл сұрағанға жөн сілтеуші жан екенін ұғынамыз. «Алдамайтын жолдас» дегенді адалдық, әділдік және тазалық құндылықтарымен байланыстыра аламыз. Заир Мұхаметтің тағы бір мінезі – оның уақытты босқа өткізбейтіні және кітапқа құштарлығы дер едік. Оқуға ынтызарлық ақыры денсаулығына кінәрат түсірді.

Отыншының кейіпкер қазасына себеп болған оқиғаның да жай-жапсарымен таныс екені ауру тарихын жазғанынан байқалады. Бақсақ, Заир Мұхаметті алып шыққан атышулы жаман ауру университет қабырғасында емес, Омбы ерлер гимназиясының 6-класында жабысқан екен. «Гимназияның 6-шы класынан мұның ауруы жаман бола бастады. Гимназияның оқуын бітіріп шыққанда мұның ауруы өршеленіп жаманға айналып кетті. Алған бостандығы аз уақытта шейін мұның ауруын жеңілдетіп жүрді. Қыр даланың таза ауасы һәм қымыз мұның көңілін ашып көтеріп тұрушы еді. Сөйтсе дағдыланып кеткен ауру қалаға келген соң тағы да ұстай берді. Сол себептен көп адамдар оқуды бұған тіпті таста яки болмаса екі жылдай қырда тұр деп еді. Бұлардың сөзіне Заир Мұхамет марқұм көнбей бұ деп айтушы еді: «Мен ғылымды жақсы көрем һәм ғылымды тастап тұра алмаймын. Сол себептен оқуды тастамай өзімді құдай тағалаға тапсырып, талаптанып, бойымда шыбын жаным, талабым тұрғанда қуатым кеткенге шейін оқи беремін» дер еді».

Даланың жұпар, таза ауасы мен жаңа сауылған қымыз емнің шипасы болса, онда бұл дерттің аты – ғылымда «туберкулез» дейтін өкпе ауруы. Қазақ тілінде мақаласында айтылмаған ауру түрі орысша нұсқасында «скончался от чахотки...» деп берілген. Қазіргі күні ғой тез жаза қоятын, ал бұдан бір жарым ғасыр бұрынғы қырдағы медициналық ахуал шынында да сын көтермейтін. Бұл дертке шалдыққан Сұлтанмахмұт та оңала алмай 27 жасында опат болды [13, 48]. Қазақтың алғашқы демократ ақынын бекер айтып отырғанымыз жоқ, төтеннен жабысқан кеселді дерт және соған қарамастан, ештеңеге мойымай, қайтсем де оқу оқимын деген арман, тілек бар екеуінде. «Алаш зиялыларының қай-қайсысын алсақ та, ел мен жер үшін денсаулықтарына да қарамай, оқу оқып, ғылым мен білім қуып, туған жерден жыраққа алысқа кете барады» [14, 67]. Заир Мұхаметтің «Мен ғылымды жақсы көрем һәм ғылымды тастап тұра алмаймын. Сол себептен оқуды

тастамай өзімді құдай тағалаға тапсырып, талаптанып, бойымда шыбын жаным, талабым тұрғанда қуатым кеткенге шейін оқи беремін» дегені мен Сұлтанмахмұттың «Жұмасына екі рет обед етем (ет татам); құр шай мен нан. Киім алғаным жоқ. Киноға, вечерлерге бір мәртебе болсын барғаным жоқ. Сонда да қайғырмаймын. Бір тиыным қалғанша оқимын. Сонан соң, тұрмыс қандай жүк салса да көтерем. Бірақ көңілім оқуда болмақ» деуінен екі тұлғаның оқуған деген құштарлығын, тән ауруынан жан құмарлығын алға қойғанын әрі сол үшін сертескенін көреміз [15, 11].

Заир Мұхаметтің гимназияны сәтті тәмамдап, қазанға жол тартқанын жаздық, бұл қалада оның ауруы одан сайын асқынып кетті. Отыншы жазады: «Сөйтсе де бұл жазғытұрым үйіне қайтып келе жатып «жазылам ғой» деп үміт етуші еді. Омбы шаһарында мұның алдынан өзінің жолдастары шығып кешке шейін қамап мұнымен бірге жүрісті. Бұлардың Заир Мұхаметті жақсы көргені адамның көңілін бұзатұғын болды. Мұның жолдастары амандасып, қоштасып, айырылып бара жатқанда жылап жібереді» деп. Адамның жақсы екені жанындағы адамдардың қаумалап жүрінен де көрінеді. Халықтың көңілі түскен кісіге көлдей болуы да адамның жақсы сыр-сипатына тәуелді, ал ондай адамнан айырылып қалу да қалың көпшілікке оңай тимейтіні анық нәрсе. Ондай жайтты автор «Бұлардың Заир Мұхаметті жақсы көргені адамның көңілін бұзатұғын болды» деу арқылы аңғартты [11, 2].

«Қырға барып жазылам ғой» деген пікір босқа кетті. Қырға барған соң Заир Мұхамет төсектен тұрмай ауырып жатты. Ауырып өлейін деп жатқанда ол өзінің бір жолдасына былайша деп хат жазыпты: «Үйіме бек жаман болып жүдеп келдім. Халқымды оқумен өткізген алтындай болған көп жылдарым тағы да оқу оқитын жаһатым босқа кете ме деп қорқамын» депті». Бұл біздіңше, кейіпкеріміз Заир Мұхаметтің соңғы сөзі есепті бақұлдасу, қоштасу сөзі-дүр.

Нәтижелер. Отыншы Әлжанұлы жазған некрологтар әлі толық зерттелмегенімен, олар белгілі бір деңгейде көп мән мен мағынаға, маңызға ие десек болады. Некрологтарда адамдардың өмірін сипаттау кезінде дәлдік пен терең ойға құрылған мәліметтер келтіріледі. Бұл жағынан келгенде О. Әлжанұлының некрологтарындағы ерекше бір элемент — ол кейіпкердің тағдырын тарихи, саяси және әлеуметтік тұрғыдан талдай білу қабілетімен ерекше көрінеді.

О. Әлжанұлы өз заманының оқиғаларына байланысты адамдардың өмірін сипаттап, олардың тағдырын сол кездегі қоғамның жағдайымен байланыстыра білген. Онда тек жеке өмірбаянын айтып қана қоймай, олардың тарихи маңызын да атап өткен. Сөйтіп аяқ астынан өмірден өткердердің мезгілсіз қаза болмағанда олардың ұлтқа, қоғамға тигізген әсеріне тоқталады, яғни адамның рөлі мен қабілетіне өкіне отырып жоғары баға берді.

О. Әлжанұлының некрологтарының тағы бір ерекшелігі, қазақ әдебиеті мен журналистика тарихында алғашқы қазанама ретінде қабылдауға болатындығы. Біз нысанға алып қарастырған туынды 1894 жылы жарияланғанына қарағанда, Шәкерім, Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, т.б. Алаш оқығандарының жазған естеліктері кейінгі жылдары (1910-1918) жарық көрді.

Үшінші бір ерекше нәрсе – Отыншы қаламының адамдарды сипаттауында шынайылық пен жанашырлық сезімнің күштілігі. Ол адамдардың тек жетістіктерін тізіп қоймай, кем-кетігін ашып көрсету, тарихи оқиғалар аясында олардың терең сезімін, көңіл-күйін, эмоциялық қабаттарын түсініп, талдап берген. Яғни құр баяндау мен үстірт сипаттаудан ада, адам жанын тербеп, сезімін оятатын, қақморлық, бауырмалдық дәстүрді, жанашырлық пен қайырымдылықты үндейтін туынды болып шыққанына көз жеткіздік.

Қорытынды. «XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының үлкен бөлігін гимназия мен прогимназиялардың, медициналық училищелер мен курсанттардың, мұғалімдер даярлайтын семинариялардың түлектерінен тұрды. Олар дәрігерлік, фельдшерлік, мұғалімдік кәсіпте, байланыс және банкі қызметінде, газет пен журнал редакцияларында, баспаханаларда, переселен және басқа мемлекеттік мекемелерде жұмыс істеді» [17, 54]. Осылардыңқатарында Отыншы Әлжановтабар. Жалпылайалғанда Отыншы Әлжанұлының шығармашылығы қазақтың ұлттық рухын, салт-дәстүрін, тілі мен мәдениетін қорғауға

бағытталған. Ол қазақ халқының ұлттық бірегейлігін сақтап қалуға және оны болашақ ұрпаққа жеткізуге ұмтылды. Отыншының әдеби шығармалары мен мақалалары қазақ әдебиетінің дамуына зор ықпал етті. Оның шығармалары қазақ әдебиетінің тақырыптық және жанрлық байлығын арттырды, сондай-ақ жаңа әдеби ағымдар мен идеялардың пайда болуына әсер етті.

«XX ғасырдың 20-30 жылдарына дейінгі еңбектер қазақтың дәстүрлі сөзсаптамы бұзылмаған қалпында жазылған. Сол еңбектердің негізінде тіліміздің ұлттық нормасын анықтай аламыз» [18, 54]. Бұл тұрғыдан келгенде Отыншы Әлжанұлының тұлғасы мен шығармашылығы қазақ мәдениеті мен әдебиетінің, тілінің ерекшеліктерін байқататын қазынасына айналып отыр. Оның еңбектері ұлттық мәдениетті сақтау, оны насихаттау және дамыту жолындағы маңызды қадамдарға жатады. Отыншының шығармашылығы арқылы қазақ халқының рухани мұрасы байып, кейінгі ұрпаққа жетті. Сондықтан оның шығармашылығы қазақ мәдениеті мен әдебиеті үшін ерекше құндылыққа ие.

Әдебиеттер:

1. Альжанова С., Тулемисова Г., О. Альжанов – «Беркут Алаш-Орды». – Алматы: Фонд Алтынбека Сарсенбайұлы, 2008. – 180 б.
2. Нүсіпоқасұлы А. Тал бесіктен жер бесікке дейін. – Алматы: Өнер, 2014. – 592 б.
3. Russian author Count Tolstoy dead at Astarovo. // Guardian.com Sat 21 Nov 2015 <https://www.theguardian.com/books/2015/nov/21/tolstoy-count-leo-death-1910>
4. Сейфеддин О. Об Омера Сейфуттина. <https://www.malumatfurus.org/omer-seyfettinin-olumu-otopsisi-kadavrasi/>
5. Кемеңгер Қ. Әлихан әлемі. Көрсеткіш, мақалалар. – Алматы: Полиграфкомбинат, – 2016. – 228 б.
6. Әнес Ғ., Замзаева Т. Ғали хан. «Қазақ» газеті. 1916 жыл. – Алматы: Алашорда, 2023. – 576 б.
7. Бөкейхан Әлихан Нұрмұхамедұлы (1866-1937). Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. Полное собрание сочинений в 7 томах. VI том. – Астана: Сарыарқа, 2011. – 560 б.
8. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 70 б.
9. Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. 2-том: Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары / Құраст: Г. Дулатова, С. Иманбаева. – Алматы: Мектеп, 2013. – 392 б.
10. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Зерттеулері, көркем шығармалары, мақалалары. Құраст. Қамзабекұлы Д. Т.1. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. 384 б.
11. Әлжанұлы О. Зайыр Мұхамед Ибраһимұлының дүниеден көшуі. // Дала уәлаяты газеті. – Омбы: №33. 1894.
12. ҚР ОМА, 369-қ., 1-тіз., 7327-іс. 16-18 пп.
13. Әлжанов О. Шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2004. – 296 б.
14. Konrbayev H.U., Zhussip S.K., Ibadullayeva Z.J., Anarbayev K.S., Shagirbaev M. Kazakh sheep breeding in scientific works of Alikhan Bukeikhan // Astra Salvensis, 2021, 12 (8), pp. 313-324 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216435024>
15. Кенжебаев, Б. Асау жүрек. С. Торайғыров өмірінен деректі әңгімелер, мақалалар, зерттеулер / Б. Кенжебаев. – Алматы: Рауан, 1995. – 160 б.
16. Кәрімхан З. Өксік ғұмыр. Бас форматындағы комикс кітапша. – Анкара, 2022. – 24 б.
17. Еңсенов Қ. Алаш қайраткері Отыншы Әлжанов. <https://e-history.kz/kz/news/show/752>
18. Күдерінова Қ., Серікқызы М. А. Байтұрсынұлы сөзсаптамындағы қазақ сөзінің дәстүрлі прагматикасы. // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. №1. 2024. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.04>

З.Т. КӘРІМХАН, Қ.Ә. ӘУБӘКІРОВА

Университет Шакарима, Семей, Казахстан

Е.Н. ТОҚТАРБАЙ

Университета Хаджи Байрама Вали, Анкара, Турция

МЕМУАРЫ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ. НЕКРОЛОГ КАК ВОСПОМИНАНИЯ, НАПИСАННЫЕ ОТЫНШЫ АЛЖАНОВЫМ

Аннотация. Статья посвящена важным этапам жизненного пути выдающегося деятеля движения Алаш, члена правительства Алашорды, одного из лидеров партии Алаш в Жетысу, просветителя-публициста Отыншы Альжанова (1873-1918), занимавшегося вопросами народного просвещения. В статье рассматривается литературное наследие педагога, переводчика Отыншы Альжанова (его мемуарные произведения, некрологи). В казахской литературе проанализировано значение и особенности воспоминаний в выражениях соболезнований деятелей Алаш. Рассмотрены памятный характер некрологов, реалии эпохи и судьбы людей, а также сходства, различия с другими подобными произведениями. Следует отметить, что рассматриваются два некролога: первый – это некролог (единственный), написанный представителями казахской интеллигенции в связи с гибелью исторического деятеля Отыншы Альжанова; второй – это некролог, написанный самим Отыншы Альжановым. В каждом некрологе можно увидеть воспоминания об исторических событиях, нравственных поступках деятелей движения Алаш.

В статье подчеркивается важность рассмотрения некрологов через призму летописи, жизнеописания и проделанной работы личности. Также представлена информация о становлении жанра мемуаристики в казахской литературе.

Ключевые слова: мемуары, казахская литература, Отыншы Альжанов, память, литературное наследие.

З.Т. КӘРІМХАН, Қ.Ә. ӘУБӘКІРОВА,

Shakarim University, Semei, Qazaqstan

Е.Н. ТОҚТАРБАЙ

Haji Bayram Wali University, Ankara, Turkey.

MEMOIRS IN KAZAKH LITERATURE. OBITUARY AS A MEMORIAL WRITTEN BY OTUNCHI ALZHANOVA

Abstract: The article is devoted to the important stages of the life of an outstanding representative of the Alash movement, a member of the government of Alashorda, one of the leaders of the Alash movement in Zhetysu, an educator-publicist, fire-breathing Alzhanovich (1873-1918), who was engaged in public education. In addition, the article examines the literary heritage of the Alash intelligentsia, teacher, translator Ognenny Alzhanovich, including memoirs, obituaries. In the national literature, the writing of kasanams, the meaning and features of commemorative expressions of condolences of Alash figures are analyzed. The memorable character of obituaries in personification, the realities of the epoch and the fate of man, similarities, differences with other similar works. It should be noted that the analyzed obituaries are analyzed on two grounds: The first is an obituary (the first and one) written by Kazakh intellectuals in connection with the death of the historical figure Ognenny Alzhanovich, and the second is an obituary (the first and only) written by Ognenny Alzhanovich himself as a writer. In each obituary, you can see artistic memories of historical events, about the moral lives of Alash figures, in which the authors themselves participated, saw, and witnessed. In each obituary, you can see artistic memories of historical events, about the moral lives of Alash figures, in which the authors themselves participated, saw, and witnessed. The article emphasizes the importance of obituaries in a deeper understanding of the chronicle, the biography, and the contributions of a person's life. Information is also provided on the formation of the genre of memoiristics in Kazakh literature.

Keywords: memoirs, Kazakh literature, Otyynshi Alzhanuly, memory, literary heritage

References:

1. Äljanova S., Tulemisova G., O. Äljanov – «Berkut Alaş-Ordı». – Almaty: Fond Altynbeka Sarsenbaiuly, 2008. – 180 b.
2. Nüsüpoqasüly A. Tal besikten jer besikke deim. – Almaty: Öner, 2014. – 592 b.
3. Russian author Count Tolstoy dead at Astapovo. // Guardian.com Sat 21 Nov 2015 <https://www.theguardian.com/books/2015/nov/21/tolstoy-count-leo-death-1910>
4. Ceifeddin O. Ob Omera Seifuttina. <https://www.malumatfurus.org/omer-seyfettinin-olumu-otopsisi-kadavrasi/>
5. Kemeñger Q. Älihan älemi. Körsetkiş, maqalalar. – Almaty: Poligrafkombinat, – 2016. – 228 b.
6. Änes Ć., Zamzaeva T. Ćali han. «Qazaq» gazetı. 1916 jyl. – Almaty: Alaşorda, 2023. – 576 b.
7. Bökeihan Älihan Nürmühamedüly (1866-1937). Şyğarmalarynyñ 7 tomdyq tolyq jınağy. Polnoe sobranie sochineni v 7 tomah. VI tom. – Astana: Saryarqa, 2011. – 560 b.
8. Türik, qyrğyz-qazaq hām handar şeıiresı. – Almaty: Qazaqstan, 1991. – 70 b.
9. Dulatüly M. Alty tomdyq şyğarmalar jınağy. 2-tom: Kösemsöz, ädebi-syn jäne zertteu maqalalary / Qūrast: G. Dulatova, S. İmanbaeva. – Almaty: Mektep, 2013. – 392 b.
10. Kemeñgerüly Q. Üş tomdyq şyğarmalar jınağy. Zertteulerı, körkem şyğarmalary, maqalalary. Qūrast. Qamzabeküly D. T.1. – Almaty: El-şeıire, 2013. 384 b.
11. Äljanüly O. Zaiyr Mühamed İbrahimülynyñ dünieden köşü. // Dala uälaıaty gazetı. – Omby: №33. 1894.
12. QR OMA, 369-q., 1-tız., 7327-ıs. 16-18 pp.
13. Äljanov O. Şyğarmalar jınağy. – Almaty: Alaş, 2004. – 296 b.
14. Konrbayev H.U., Zhussip S.K., Ibadullayeva Z.J., Anarbayev K.S., Shagirbaev M. Kazakh sheep breeding in scientific works of Alikhan Bukeikhan // Astra Salvensis, 2021, 12 (8), pp. 313-324 DOI: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216435024>
15. Kenjebaev, B. Asau jürek. S. Toraiğyrov ömirinen derekti äñgımeler, maqalalar, zertteuler / B. Kenjebaev. - Almaty: Rauan, 1995. – 160 b.
16. Kärımhan Z. Öksik ğümyr. Bas formatyndağy komiks kıtapşa. – Ankara, 2022. – 24 b.
17. Eñsenov Q. Alaş qairatkerı Otyñşy Äljanov. <https://e-history.kz/kz/news/show/752>
18. Kúderinova Q., Serikqyzy M. A. Baitürsynüly sözsaptamyndağy qazaq sözınıñ дәstürli pragmatikasy. // Eurazia gumanıtarlyq institutynyñ habarşysy. №1. 2024. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.04>

Авторлар туралы мәлімет:

Кәрімхан Заңғар Тілеуғазыұлы – Шәкәрім университетінің постдокторанты, Семей, Қазақстан.

Каримхан Заңгар Тилеугазыұлы – постдокторант университета Шакарима, Семей, Казахстан.

Karimkhan Zangar Tileugazyuly – Postdoctoral fellow of Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Әубәкірова Қарлығаш Әділханқызы – философия докторы (PhD), Шәкәрім университетінің қауымдастырылған профессоры, Семей, Қазақстан.

Аубакирова Карлыгаш Адилхановна – доктор философии (PhD), ассоцац. профессор университета Шакарима, Семей, Казахстан.

Aubakirova Karligash Adilkhankyzy – doctor of Philosophy (PhD), associate professor of Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Тоқтарбай Елдос Нүсіпұлы – Қажы Байрам Уәли университетінің докторанты, Анкара, Түркия.

Токтарбай Елдос Нусипұлы – докторант университета Хаджи Байрама Вали, Анкара, Турция.

Toktarbay Yeldos Nusipuly – is a doctoral student at Haji Bayram Wali University, Ankara, Turkey.

* Э.Ж. МАНСУРОВА¹

Г.Ж. ОРДА²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан¹
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан²
(e-mail: elochka_02.05.95@mail.ru¹, Orda_68@mail.ru²)

МИСТИКАЛЫҚ ПОВЕСТЕРДЕГІ МОТИВТЕР

Аңдатпа. Мақалада қазақ мистикалық повестерінде кездесетін мотив түрлерімен, әралуан тақырыпта жазылған повестерді салыстырып, бақылау жұмыстары жүргізілді.

Мақаламыздың басты мақсаты – қазақ әдебиетінде жазылған мистикалық повестердің құбылушылық мотивтерінің түрлерін саралау мен көркем шығармада көтерілген мәселелерді өмірмен байланыстырып көрсету.

Зерттеу барысында салыстыру, жүйелеумен бірге сипаттамалы, тарихи-салыстырмалы, талдау әдістері қолданылды.

Қазақ мистикалық повестерін талдауда негізгі нысан ретінде: мистика жанрында жазылған Қ. Әбілқайырдың «Жылан кегі», М. Ысқақбаевтың «Ұят туралы аңыз», Д. Досжановтың «Тілегімді бере гөр», Т.Ахметжанның «Нобель сыйлығы», Е. Аманшаевтің «Албасты туралы аңыз», А. Мекебаевтың «Жезтырнақ» тәрізді повестері қарастырылды. Талдауға алынған повестердің мистикалық тұрғысынан зерттеліп, повестерде берілген кейіпкерлердің мистикалық, соның ішінде құбылушылық мотивтерін саралап қарастырылды. Талдауға алынған бес повесть кездесетін мотивтерінің түрлеріне түсініктеме берілді. Повестерде кездесетін құбылушылық мотивтерінің көркем шығармада қолданылуын Стит Томпсон мотивтер каталогының көмегімен түрлеріне жіктелді. Құбылушылық мотивтердің талдауға алған повестерде құбылушылықтың түрлері: «жылан», «албасты», «періште», «қасқыр» сияқты мотивтері кездесті, повестерге талдаулар жүргізіліп, өмірмен байланысты жазылған тақырыптар, мәселелер қарастырылды.

Түйін сөздер: повесть, мистика, мотив, тақырып, жанр, мистика.

Кіріспе. Қазақ прозасында ХХ ғасырдан бастап алғашқы мистикалық көркем шығармалар пайда бола бастады. Ал ХХІ ғасырда мистикалық шығармаларға сұраныс артуымен қазақ жазушылар өздерінің шығармаларын аталған жанрда жазса да, бұл жанр әлі де толық зерттеліп жатыр деп айта алмаймыз. Алайда, әдебиетіміздің бір бөлшегіне айналған мистикалық жанрды зерттеп, мақалалар мен еңбектер жазылып жатыр. Мысалы ретінде, Г. Пірәлі «Қазіргі прозадағы Мәдинаның қолтаңбасы», Ж. Мәмбетов пен Г.Әбиханованың бірлескен авторлығымен жазылған «Мистиканың үзілмей жеткен арқауы», Ә. Қодардың «Қазіргі қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыт», Ә. Жақулаевтың «Қазіргі қазақ прозасындағы готикалық өрнектер», С. Ордабеков «Жұмбаққа толы тылсым дүние» және т.б. мақалалармен қатар, «Қазақ прозасындағы мистика» (2022) жауапты редактор Г.Р. Сәулембектің жетекшілігімен шыққан ұжымдық монографияны атап өткеніміз жөн. Мистикалық көркем шығармалардың ішінде, повесть жанрында көптеп шығармалар жазылауда. А.Байтұрсынұлы повесті «ұзақ әңгіме» деп эпикалық текті түрлерге бөлген. Повесть туралы «ұлы әңгімеден» яғни романнан өресі қысқа, өрісі тарлау әңгіме деп

көрсеткен. Қазіргі таңда оқырмандардың мистикалық әңгімелерге, сонымен қатар повесть жанрына қызығушылықтарының артуы мистик жазушылардың басын топтастырушы ортақ басылымдар пайда болуынан көре аламыз. Осындай басылымдардың бірі ретінде мистика, саспенс не фэнтези шығармаларын насихаттайтын америкалық «Оғаш әңгімелер» («Weird Tales», 1923) атты журналды мысалға келтіруге болады. Мистикалық шығармалар Батыс әдебиетінде кезең-кезеңмен дамып кеткен болса, біздің әдебиетімізде енді-енді дамып келе жатыр. Оның себебі, кеңестік әдебиетте фантастикалық емес, ғылыми фантастикалық жанрындағы шығармалар жазылғандығында. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін, әдебиеттегі тақырыптар еркіндігі, жанр не стильдік трансформацияларға жол ашылды. Мәселен, жанрдың өзгеріске ұшырауының себебі деп, уақыт пен қоғамның ықпалы деп көрсеткен Ральф Коэн «Тарих және жанр» мақаласында теория мен практикада жанрлық түсініктер не ұғымдар тарихи себептер ықпал етеді, не өзгеріске ұшырайды деп тұжырымдайды [1, 207]. Ал Америкалық теоретик Джон Ридердің танымал жанрлар туралы «Ғылыми фантастика және бұқаралық мәдениеттегі жанрлар жүйесі» (2017) еңбегінде жанр мәселесіне дәстүрлі әдіспен емес жаңаша зерттеулер тұрғысынан зерттеп қарасақ, ғалымның айтпағы жанрдың пайда болуы тарихи-әлеуметтік факторлардың әсері делінген [2, 36]. Джон Риддердің айтқанындай қазақ әдебиеті аясында мистика жанрының дамуына әсер етуші осы - тарихи фактор болатын. Әлеуметтік факторлар ретінде әдебиеттің нарыққа бейімделіп, басқаша жанрлардың, соның ішінде мистикалық жанрларда қалам тербеуі мистиканың жаңдануына себеп болды.

Жалпы, «Мистика» сөзі қандай мағына береді? деген сұраққа грек мистика тілінен аударғанда «жұмбақ, қасиетті рәсімдер» деген мағынаны білдіреді. Мистика негізінде адамның тылсым күштерге сенуі және табиғаттан тыс құпия сырларға еніп, қарым-қатынас жасай алу қабілеті сияқты мәнге ие. Сонымен қатар, мистика дінмен, рухтармен байланысты. Бұл тәжірибені негіздеуге және түсінуге арналған теологиялық және философиялық ілімдердің жиынтығы мистицизм деп аталады. Мистицизм мистиканың теориялық негізі болып табылады. Екінші жағынан мистика әлемді тануға бағытталған білімнің ерекше тәсілі деп айтсақ болады. Және діни қасиетті тәжірибе, табиғаттан тыс тіршілік иелерінің болуы деген сенімді білдіреді. Мистицизм – ғылыми және күнделікті түсіндіруге келмейтін әртүрлі табиғаттан тыс құбылыстарды білдіретін өте кең ұғым. Мистицизм сондай-ақ, мұндай құбылыстардың осы өмірде «орны мен белгілері бар» деген сенімді ұялатады. Бұл аруақтар, рухтар және басқа әлемнің «өкілдері», сондай-ақ, тағдырдың белгілері, көріпкелдік, реинкарнация және т.б. Екінші жағынан мистиканы иррационалдық ұғым деп айтсақ та болады, яғни білім мен ғылымның өресі жете қоймайтын, санадан тысқара дүниелер кездеседі [3,3].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада салыстыру, жүйелеумен бірге сипаттамалы, тарихи-салыстырмалы, талдау әдістері қолданылды. Қазақ әдебиетіндегі мистикалық жанрда жазылған повестердің мазмұндық, түрлік ізденістерді саралауда, мотивтерін анықтауда бірсыпыра жазушылардың шығармалары тақырыптық тұрғыда жүйеленді, өзара салыстыра талданды. Қазақ повестеріндегі мистикалық сарынмен жазылған шығармалардың тақырыптық ерекшеліктерін қазіргі өмірмен байланыстыра зерттелді. Мистикалық шығармалардағы мотивтердің түрлеріне баса назар аударылды және мотивтің ішінде құбылту мотивтері кездесетін повестерді салыстыра қарастырылды.

Мистика күрделі, типологиялық ерекшелігі бар жанр десек те, жанр ретінде миф пен ертегінің арқасында қалыптасқан. Олай айтумыздың себебі, мистикалық шығармаларда миф пен ертегіге тән сюжеттері мен мотивтері жиі кездеседі. Тағы да бір ерекшелік, мистикалық жанрда жазылған шығармалардың кейіпкерлері қарапайым кейіпкерлер емес, мысалы: тылсым күшке ие перілер, жындар, албастылар, жындар не әруақтар, елестер, періштелер, қансорғыш, вампирлер, ертегілерде кездесетін белгілі бір жануарлар. Мақалада мистикалық жанрда жазған повестер талдауға алынып, түрлі мотивте, түрлі тақырыпта жазылған, әралуан мәселелерді көтерген повестердің бір-бірімен ерекшелігі салыстырыла зерттелді.

Талқылау мен бақылау. Сондай повестердің бірі – Қанат Әбілқайырдың «Жылан кегі» мистикалық шығармасы. Шығармада ертегілерде, аңыздар мен мифтерде адамдардың жыланға айналып кету мотиві бар. Ертегілерде жыландар патшасымен, жалпы жыланмен тілдесу мотиві кездеседі. «Айдаһар қатын» [4, 172-173] мифімен «Жылан кегі» повесін салыстырар болсақ, ортақтығы: адамның жыланға ал жылан адамға айналу мотиві бар. Екі шығармада да жылан – ақыл мен айла иесі болса, мифтегі жылан – адаммен қоректенетін зұлымдықты ойлайтын тіршілік иесі. Мифте жыланды шауып өлтірген ханның елін түгел қырып салса, повесте жылан баласын өлтірген жігіттің туған-туысы мен Шах-Ерденнің өзін өлтіреді. Бұл повестегі мотив – құбылу – адамның жануарға құбылу мотиві.

«Жылан кегі» (2017) мистикалық повесі бастан-аяқ мистикалық мазмұнда жазылған шығарма. Берілген туынды жыланның тілін білетін, жыландармен сөйлесе алатын Бала Молданың екі дүниеде де кешірілмейтін күнәсі бар екендігінен басталады. «Бала молданың туған жерін қиып кете алмауының басты себебі бар еді. Осы ерте көктемде Түзкөддің Қарасаз беткейіндегі Жыланды сайының жыландарының тілі буып қойғанды. Жыланның тілін күз келгенде бір-ақ шештін болып уәделескен. Енді, міне, саясат сол күзге дейін тығылып жүруге мұрша берер емес» [5, 2]. Кейіпкердің елінен қашып кетіп, тығылып жүргенінің себебі, Бала Молда өзінің Жақып молданы яғни ұстазын ұстап алып өлтіргендіктен өкіметтің жеңдеттерінен қашып жүреді. Қашып жүрсе де, өзінің елінде қалған жыланды ойлай береді. Ұйықтаған сайын жыланға айналып кетуі – құбылту арқылы жыланға айналуы. Содан қашып жүрген Бала Молданың ұйықтаған кезінде ғана жыланға айналып кетуі, адамдарды шағуы, алайда уы улы емес екендігі айтылады. Шығарма мистикалық сарынмен жазылған, жанрлық жағынан трансформацияға түскен мистикалық повесть.

М. Ысқақбаевтың «Ұят туралы аңыз» повесінде «Тәңір» туралы әңгіме өрбиді. «Ол өзі бір Жақия да, Иса да, тіпті Алла-тағаланың өзі де адам санасынан орын тебе қоймаған кез еді. Не жанарымызға сыймайтын, не ақылымызға сыймайтын бүкіл мына жарық дүниені де, Адам ата мен Хауа анадан өзге тірі пенде көріп-білмеген, көзге де, көңілге де о дүниені де Тәңірі жеке-дара билейтін» [6, 8]. Повесте Тәңір екі періштесін кезекпен тыңдап, әлемде болып жатқан өзгерістерді періштелерінің көздерінен біліп отырады. Жерге қараса, пейілі бұзылып кеткен адамдардың көбейгеніне көзі жетіп, қынжылады. Мәселен, Адам ата мен Хауа ананы пейіштен қуғанда екеу-ақ еді, ал қазір адамдардың саны бірер мыңға жетіп қалған.

Шарапат – қашан да ізгілікпен жақсылықтың символы ретінде көрінсе, Кесепап – керісінше жамандықтың жаршысы. Яғни бір-біріне қарама-қарсы. Бұл жерде автор Кесепап пен Шарапат тәрізді кейіпкерлерді сомдауда антитезалық бейнелеу тәсілін қолдана отырып, ізгілік пен зұлымдықтың, жақсылық пен жамандықтың қарама-қарсы символы етіп көрсеткен. Пенденің бойында екі түрлі мінез болады: біреу-жамандыққа бастаса, екінші мінезі оған қарама-қарсы. Бұл повесте фольклорлық таным пайыммен жазылып, жасампаздық мифке жатқызамыз.

Академик С.Қирабаев «Ұят туралы аңыз» повесін аңыздық сюжетке құрылып, соның негізінде жазушы адам баласы өмір бойы толғандырып келе жатқан бүкілхалықтық проблема – зұлымдық пен адалдықтың күресін бейнелейді. Ертегілік оқиғаға нақты адам әрекетіне лайық сипаттар береді. Дүниені жеке дара билеуші Тәңірі де, оның періштелері Шарапат пен Кесепап та повесте аңыздық күйден көркем бейнеге айналды [7, 353] деп баға береді.

Д. Досжановтың «Тілегімді бере гөр» повесінде қасқырға айналып кетуінен «құбылу» мотивін кездестіреміз. Повесте Шалқардың шалғай түкпірінде жас журналист жігіт Дана қорық ашпақшы болады. Жергілікті «Охотсоюздың» қорықшысы, үкіметтің байлығына қол салып, тегін ішіп-жеп отырған, араны ашылған Молдаберді зиянкесті әрекет жасап, жас жігітті айдалада ұрып-соғып, өзін жалғыз тастап кетеді. Біраз жылдар өткен соң Молдаберді жоғалып кетеді. Бірде аңшы аң аулап жүргенде аш қасқырды көреді. Сол қасқырдың көзіне қараса сол үшті-күйлі жоғалып кеткен Молдабердіге қатты ұқсайды екен.

«Біз айтсақ – үйірінен, туған жерінен қарадай безініп, айдалада алып соғып тояттауға таппай сілесі қатып, сенделіп жүрген аш қасқыр – сол Молдаберді дер едік», – деп аяқтайды автор повесті [8, 138].

Бұл повесте «аш бөрідей» деген сөздің берілу мағынасы, біздіңше, өмірінде «тою» дегенді білмей, өмірі ашкөзденіп, аш қасқырдай жалаңдап өткен Молдабердінің образын символмен бергендігін көре аламыз.

Адамзат келбеті, тойымсыз адам бейнесі Т. Ахметжанның «Нобель сыйлығы» повесінде нанымды бейнеленген. «Шәкәрімнің бір әңгімесінің ізімен», деп басталатын повесте ар-ұят, қоғамдағы дерт, тойымсыз халық туралы тақырып көтеріледі. Сюжеттік желі бойынша, періште аспаннан түсіп, түнде атақ-даңққа құмар дөкейлердің үйлеріне түнде кіріп оларға тәубесіне келуін сұрайды. Алайда сол кезде әзәзіл адамдардың құлағына теріс ниетті сыбырлап, адамдарды одан сайын азғырады. Бұл періште түнде қарапайым адамдарға емес ақшаға құныққан хирург, адам өмірін саудаға айналдырған хирургке, зейнеткерлерді жылатып, олардың ақшаларын толықтай төлемейтін банк қызметкерлеріне, банкирлерге, халықтың еңбегін жерге таптайтын дүниеқоңыз адамдарға келіп ескерту жасайды. Бұл – біз өмір сүріп отырған қоғам шындығы. «Ауызы қисық болса да, бай баласы сөйлесін» дегендей, қазіргі таңда біздің айналамызда ақшаға құмартып, қалай жеңіл жолмен ақша тапсам екен деп жүрген жастар жетерлік. Адамның өмірін саудаға айналдырған дәрігерлер де қазіргі өмірімізде бар. Повесте айтылған мәселелер біздің өмірімізбен тығыз байланысты.

Мұндағы мистикалық кейіпкер – «періште». Періштеден құтылығысы келген бай адамдар дәріханадан «демидрол» дәрісін сатып алып, түнде періштенің үйлеріне келмеуін сұрап, дәріні ішіп ұйықтауға тырысады. Берілген шығармада жәй періште емес «ар-ұят періштесі» деп аталады.

« Періште қабырғаға барып тіреледі де, жоқ болып кетеді. Ендігі сәтті ол жаңағыдан да жарқыраған кең бөлменің ортасында тұрды. Төртегі кең тахтада шалқасынан түсіп Шығай ұйықтап жатыр. Сонда Шығайдың құлағына періште сыбырлап:

-Банкир мырза, тұр! Көзіңді аш! – деді. Шығай ештеңе естімегендей етпетінен аунап түсті де, басын көрпемен бүркеп алды.

Шығай дауыс шыққан жаққа жалт бұрылды да, ештеңе көре алмағандықтан зәресі ұшып кетті. ...Жын ба? Сайтан ба?ап-анық естідіңм ғой...

-Жын да емес, сайтан да емес! Аш көзіңді, тұр орныңнан – деді періште қатқыл дауыспен. Шығай орнынан ұшып тұрды» [9,17]. Періштенің Шығай деген банкирдің үйіне келуі, оның жасаған жаман іс-әрекеттерін көріп-білгендіктен одан есеп сұрайды. Мистикалық кейіпкер – ар-ұят періштесі осылайша, адамдардан есеп сұрап, түзу жолға салу мақсаты болатын. Алайда, бұл мақсатқа өкішінке орай періште қол жеткізе алмайды. Адамдар бір амалын тауып одан қалай құтылу керектігін ойластырады. Тіпті, құтылаудың жолын тапқан адамға қомақты қаржы тағайындалып БҰҰ мүшелері де періштеден құтылатын жолын тапса «нобель сыйлығын» беретіндігін жария салады. Әрине, адамның қолынан бәрі келеді. Періштеден құтылған адамдар бұрынғы өмірін сүре береді және ол жол – ар-ұяттың еншісіне байланысты.

Мистикалық повестің бірі – Е.Аманшаевтің «Албасты туралы аңыз» туындысы. Повесте қазақ фольклорындағы албасты жайлы түсініктер негіз болған. Бұл шығармада өткен мен бүгін магиялық өлшемде алынады. Повестің атауынан-ақ айтылар ойдың айрықша мазмұны аңғарылып адам санасында сақталып қалған мистикалық кейіпкер «албасты» образы жағымсыз кейіпкер ретінде танылады. Ал шығармадағы Албасты образы елес, сағым түрінде сипатталады. Себебі, фольклордағы албасты туралы хикаялар көркем емес, сондықтан әңгімеде оның да адамның сырт пішіні, келбеті анық суреттелмейді. Қазақ фольклорында «Албасты» көбінесе хайуан, қыз, әйел кейпінде келеді. «. Албасты! Иә, сол! Тіршіліктің адам безген құмдақ жағалауымен ырғала басып, теңселе қозғалған - Албасты. Әлпі тұман соны айналып, соны көзден тасалай, қаумалап алысқа алып барады. Және біз. Жағалаумен бұрқырата салып, жерден жеті қоян тапқандай анталаған бота тірсек, ши борбай ауыл балалары. Есіл-дертіміз...

- Албасты ! Албасты!» [10,118]. Қазақ фольклорындағы хикаяттарда албасты көбінесе хайуан кейпінде көрсетілсе, кейбір хикаяттарда ол адам бейнесінде тек әйел не қыз болып келеді. Жалпы алғанда, албасты бейнесі нақты емес. Яғни елестету мүмкін емес, синкретті образ ретінде көре аламыз. Бұрынғы адамдардың албасты өмірде бар деп ойлап, оған сенуінің өзі осы образды мифтік сипатта танытады. Албасты туралы шығармаларды жарияланған кісілердің бәрі де елдің бұл әңгімелерге кәміл сенетінін, тіпті қорқатынын айтады [11, 119].

А. Мекебаевтың «Жезтырнақ» повесіндегі қазақ прозасындағы реминисценцияның үлгісіне «жезтырнақ» бейнесін алуға болады. Фольклорда көп кездесетін әйел кейпінде суреттеліп, тырнақтары ұзын, өткір өзі сұлу, бірақ адамға жау, қастандық жасайтын кейіпкердің бірі ретінде санамызда қалып қалған. Оның бойында күш болса да, ақыр соңында жеңіліс табады. Жағымсыз бейне ретінде барлық халықтардың прозалық не фольклорлық шығармаларында кездеседі. Берілген повесте автор «жезтырнақты» былайша суреттейді: «Ең азабы – көз алдына елестейтін қаныпезер қорқаудың өз анасына ұқсайтыны. Сосын еріксіз әжесінің жеңіне күдіктіне қарайды. Тұла бойы түршігеді. Ту сыртындағы қоң етіне алмас тырнақты он саусақ сүңги еніп тұрғандай, жұлын тұтасындағы он нүкте, сыздап сырқырап қоя береді» [12, 234].

Жезтырнақты басқа шығармадағы жезтырнақпен салыстырсақ, мәселен: М. Жұмабаевтың «Ертегі» поэмасындағы жезтырнағы ол фольклорда ертеден бар жезтырнақ, мистикалық образ болса, аталған повесте «жезтырнақ» түрленіп, өзгеріп, жаңарып келген. М. Жұмабаев Сыздық батырдың қырағылығын, ержүректілігін, батырлығын ашу үшін жезтырнақты қолданып тұрса, А. Мекебаевтың «жезтырнағы» бір үйдің шаңырағын ортасына түсіп, өш алу құралына айналды. Қазақы танымындағы зәрені алатын жезтырнақ образы қолдан жасалып, Тұрманқожа жезтырнақ кейпіне еніп, мола басында құран оқып отырған Жұмағұлды жезтырнақ болып қорқытып, соңында өлтіреді. «Әзірейіл қол шошандататындай, тайраңдап билейтіндей, қарқылдап күлетіндей, артынан айқайлап қол безейтіндей. Ол сана айқындығын үрейдің соқыр тұманымен тұмшалады да манаурай ауырсынып, ұйқыға ұқсас түйсіксіз болмыстың құрамына шын батты» [12, 230]. Бұл жерде автор оқиға сюжетіне «үрейді» кіргізе отырып, психологиялық сезімді нақыштарға қатты мән берген. Пері, албасты, жезтырнақтан қорқатын қазаққа «жезтырнақ» атын пайдаланып, Тұрманқожа өзінің арам ойын іске асырды. Автордың айтпағы «жезтырнақ» деген суық сөздің өзі бір отбасына қаншама қайғы, мұң, зар әкелгендігі.

Нәтижелер. Зерттеу барысында қазақ прозасындағы мистика жанрында жазылған Қ. Әбілқайырдың «Жылан кегі», М. Ысқақбаевтың «Ұят туралы аңыз», Д. Досжановтың «Тілегімді бере гөр», Т. Ахметжанның «Нобель сыйлығы», Е. Аманшаевтің «Албасты туралы аңыз», А. Мекебаевтың «Жезтырнақ» тәрізді повестері қарастырылды. Талдауға алынған повестердің мистикалық тұрғысынан зерттеліп, повестерде берілген кейіпкерлердің мистикалық, соның ішінде құбылушылық мотивтері сараланып қарастырылды. Құбылушы мотивтерін салыстырғанда, Стит Томпсон мотивтер каталогы бойынша (бұл каталог 2022 жылы жарық көрген «Қазақ прозасындағы мистика» (Ұжымдық монография) еңбегі негізге алынды.

Құбылушылық мотивін көрсеткен Стит Томпсонның каталогына мазмұндас көлемімен жүйелілігіне мазмұндас тағы бір мотивтер каталог туралы айта кеткен жөн. Бұл мотивтер каталогы Австрия Ғылым академиясы Гельмут Бирхан, Карин Лихтблау және Криста Тучай жасаған мотивтері Томпсонның моделіне сәйкес келеді. Мотивтерді қарастырған Гельмут Бирхан монументалды еңбектің алғысөзінде: «мотивтер индексі Стит Томпсонның және басқа қолданыстағы индекстердің мысалына дәл сәйкес келуі керек, бұл мотивтердің ондық классификациясына қатысты осы немесе мүмкін болатын болашақ индекстермен салыстырылуы керек» деп көрсеткен [13, 60]. Қ. Әбілқайырдың «Жылан кегі» повесіндегі құбылушылық мотив – «жылан» мотиві кездеседі. Ал Стит Томпсон мотивтер каталогында «Жыланға айналу» - Д МАГИЯ – Д0-Д699 Құбылу- Д100-Д199 каталогында

осылайша нөмірленген. Адамның жануарға құбылуы – Д191. Адамның жыланға құбылуы [14, 15] көрініс тапқан.

М. Ысқақбаевтың «Ұят туралы аңыз» повесінде құбылту мотиві байқалмайды. «Тәңір» туралы, «періштелер» мотивінен гөрі «адамның жаратылу» мотиві кездеседі. Сол сияқты Т.Ахметжанның «Нобель сыйлығы» берілген повесте «құбылту» мотиві кездеспейді, мистикалық кейіпкер ретінде «періште» берілген. Періште кейіпінде келіп, түнде адамдардың көздеріне көрінеді. Адамдар түнде келген періштені көреді, алайда оның қандай кейіпінде келгені, нақты бейнесі сипатталмайды. Стит Томпсон мотивтер каталогында А1299 нөмерімен белгіленіп көрсетілген. Ал Д. Досжановтың «Тілегімді бере гөр» повесінде де, салыстыра қарастырсақ құбылту мотиві кездестіреміз бұл жерде жануарға айналып кету. Стит Томпсонның мотивтер каталогында жануарларға айналу Д МАГИЯ - Д0-Д699 Құбылу Д191 нөмерімен берілген [14, 15] болса, Е. Аманшаевтің «Албасты туралы аңыз» шығармасында албасты бейнесі берілген. «Албасты» бейнесін зерттеуші П.Т. Әуесбаева «Түркі халықтарының хикаялары» ғылыми зерттеуінде тереңірек талдаған болатын. Негізінен бұл кейіпкердің нақты бейнесі көрсетілмейді. Берілген зерттеуінде ғалым «албастыны» түрлі кейіпте келетіндігін айтқан: бірде жануар, бір күйден екінші күйге ауысып, босанып жатқан әйел адамға қастандық жасайтын әйелге қарсы әрекет жасайтын, оның өмірінде қауіп төндіретін әйел бейнесіндегі қаскөй күш түрінде де кездеседі. А. Мекебаевтың «Жезтырнақ» повесіндегі құбылу мотиві «жезтырнаққа» айналуы. «Тұрманқожа жезтырнақ кейпіне еніп...» [12, 230] Стит Томпсон мотивтер каталогында – Д0-Д699 Құбылу – Д100-Д199. Адамның жануарға құбылуы – Д191 нөмірмен белгіленген. Талдауға алынған мистикалық повестері «құбылту» мотивтерін шебер қолданған. Біздің зерттеуімізде қазақ мистикасында кездесетін құбылушылықтың періштеге, жезтырнаққа, жануарлар, құстар, пері, тасқа, т.б. түрлерге құбылуды іріктеп, талдау арқылы жоғарыда айтқан тұжырымдарымызға дәлелдер келдірдік

Қорытынды. Ойымызды қорытындылай келе, мистикалық көркем шығармада бірнеше мотивтер тізбегі қосарланып келуі өте жиі кездесетіні көркем шығармаларда талдау барысында айқындалды. Сондай-ақ ертегілер не мифтерден көркем шығармаға ауысқан мотивтердің жүзеге асу себептері, амал-тәсілдері жаңа түрленіп, жаңа деңгейге көтерілген. Мистиканың табиғаты туралы зерттеулер жоқтың қасы. Әдебиет тұрғысынан мистика түсініксіз, жұмбақ, құпияға толы нәрсе болса да, сол жұмбақ әлемде қаншама тақырыптар қазіргі өмірмен байланысып жатыр. Өйткені, мистикалық шығармаларда оқиғалар нақты әлемде, күнделікті өмірде болып жатады және шындыққа жанасады. Көбінесе, өлім, өмір, тіршілік, о дүние, т.б. тақырыптары қозғалады. Сол тақырыптарды ашу үшін тылсым күш иелері кейіпкерлер әлеміне енсе, кейде кейіпкер шынайы өмір шеңберінен шығып, өзі басқа әлемге ауысып, сол жақтағы жаратылыс иелерімен тілдеседі. Мистика жанрының ерекшелігі сол, онда болып жатқан қорқынышты оқиғалар мен құпиялар сырлар, оқырманға түсіндіріліп жатпай, оқырман автордың айтар ойын өзі қорытындылап, өзі түсініп алуға тырысыды, түрлі күй кешеді, үрейленеді не күдіктенеді. Бұл сезімдер әрине мистикалық шығарма соның ішінде повестерді оқығанда міндетті атрибут болады.

Әдебиеттер

1. Cohen R. History and Genre // New Literary History 1986, 17(2), – P. 203-218.
2. Rieder J. Science Fiction and the Mass Cultural Genre System. – Middletown: CT, 2017. – 224 p.
3. A.Sh. Askarova, K.S. Kulmanov. Mystical motives in Kazakh stories // Bulletin of L.N. Gumilov Eurasian national university. Philology series 2023, 145(4), – P. 109-120. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-109-120>
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2011. - 448 б.

5. Әбілқайыр Қ. Жылан кегі / Жетісуға құйылған жылғылар: Жетісу жазушыларының антологиясы. – Алматы: Толғанай Т, 2017. – 225 б.
6. Ысқақбаев М. Ұят туралы аңыз. – Алматы: Жазушы, 1980. – 97 б.
7. Қирабаев С. Адам тануға ұмтылыс. – Қазақ әдебиеті. 02.02.2018. <https://qazaqadebieti.kz/13689/adamtanu-a-mtylys>
8. Досжан Д. Алыптың азабы. – Алматы: Рауан, 1997. – 411 б.
9. Ахметжан Т. Мұң: хикаяттар мен әңгімелер. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2003. – 236 б.
10. Аманшев Е. Албасты туралы аңыз. – Алматы: Өлке, 2001. – 401 б.
11. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 581 б.
12. Мекебаев А. Жер кіндігі. Роман, повестер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 464 б.
13. Mariscal K.X.L. De Stith Thompson a las plataformas digitales: algunas reflexiones (con un Índice de motivos de la Demanda del Santo Grial, Toledo, 1515) // Journal «Historias fingidas» 2020, 2020(8), – P. 55-74. <https://doi.org/10.13136/2284-2667/164>
14. Қазақ прозасындағы мистика (Ұжымдық монография) / жауапты редактор Г.Р.Сәулембек. – Алматы: Литер-М, 2022. – 296 б.

Э.Ж. МАНСУРОВА

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Г.Ж. ОРДА

Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

МОТИВЫ В КАЗАХСКИХ МИСТИЧЕСКИХ ПОВЕСТЯХ

Аннотация. В статье была проведена работа с видами мотивов, встречающихся в казахских мистических повестях, сравниваются повести, написанные на разные темы.

Основная цель нашей статьи – дифференциация типов мотивов мистических повестей, написанных в казахской литературе, рассмотрение проблем, поднятых в художественном произведении.

В ходе исследования применялись описательные, историко-сравнительные, аналитические методы, методы сопоставления и систематизации.

Основными объектами анализа казахских мистических повестей стали: «Змеиная месть» («Жылан кегі») К. Абулкаира, написанная в жанре мистики, «Легенда о стыде» («Ұят туралы аңыз») М. Искакбаева, «Исполни мое желание» («Тілегімді бере гөр») Д. Досжанова, «Нобелевская премия» («Нобель сыйлығы») Т. Ахметжана, «Легенда об демоне» («Албасты туралы аңыз») Е. Аманшаева, «Жезтырнак» («Жезтырнақ») А. Мекебаева. Были даны объяснения типам мотивов, которые можно найти в проанализированных повестях. Использование в художественном произведении феноменальных мотивов, встречающихся в повестях, было классифицировано по типам с помощью каталога мотивов Стита Томпсона. В рассказах встречались такие мотивы феномена, как «змея», «албасты», «ангел», «волк», проводились разборы повестей, рассматривались написанные темы, проблемы, связанные с жизнью.

Ключевые слова: повесть, мистика, мотив, тема, жанр, мистика.

E.ZH. MANSUROVA

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

G.ZH. ORDA

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

MOTIFS IN KAZAKH MYSTICAL STORIES

Annotation. The article conducted a study with the types of motifs found in Kazakh mystical stories, comparing the stories written on different topics.

The main purpose of our article is to distinguish different types of phenomenal motifs in Kazakh mystical stories and to relate the issues addressed in the fictional works to real-life experiences.

In the course of the study, descriptive, historical-comparative, analytical methods with comparison and systematization were used.

The article analyzes the motifs present in Kazakh mystical stories by comparing stories on various topics. The main objects of analysis of Kazakh mystical stories were: K. Abulkaira «Snake Revenge», written in the genre of mysticism, M. Iskakbayeva «Legend of shame», D. Doszhanova «Fulfill my wish», T. Akhmetzhan «Nobel Prize», E. Amanshayeva «The Legend of the demon», A. Mekebayeva «Demonic creature in the image of an old woman». Explanations were given for the types of motifs that can be found in the five analyzed stories. The use in fiction of the phenomenal motifs found in the stories was classified by type using the Stith Thompson catalog of motifs. In the stories taken for the analysis of phenomenal motifs, there were such motifs of the phenomenon as: “snake”, “albasts”, “angel”, “wolf”, stories were analyzed, written topics and problems related to life were considered.

Keywords: novella, mysticism, motive, theme, genre, mysticism.

References:

1. Cohen R. History and Genre // *New Literary History* 1986, 17(2), – P. 203-218.
2. Rieder J. Science Fiction and the Mass Cultural Genre System. – Middletown.: ST, 2017. – 224 p.
3. A.Sh. Askarova, K.S. Kulmanov. Mystical motives in Kazakh stories // *Bulletin of L.N. Gumilov Eurasian national university. Philology series* 2023, 145(4), – P. 109-120. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-109-120>
4. Babalar sözi: Jüztomdyq. – Astana.: Foliant, 2011. – 448 b.
5. Äbilqaiyr Q. Jylan kegi / Jetisuğa qüiylğan jylğylar: Jetisu jazuşylarynyñ antologiasy. – Almaty.: Tolğanai T, 2017. – 225 b.
6. Ysqaqbaev M. Üiat turaly aңыз. – Almaty: Jazuşy, 1980. – 97 b.
7. Qirabaev S. Adam tanuğa ümtylys. – Qazaq ädebieti. 02.02.2018. <https://qazaqadebieti.kz/13689/adamtanu-a-mtylys>
8. Dosjan D. Alyptyñ azaby. – Almaty: Rauan, 1997. – 411 b.
9. Ahmetjan T. Müñ: hikaiattar men äñgimeler. – Almaty: QAZAqparat, 2003. – 236 b.
10. Amanşev E. Albasty turaly aңыз. – Almaty: Ölke, 2001. – 401 b.
11. Qasqabasov S. Janazyq. – Astana: Audarma, 2002. – 581 b.
12. Mekebaev A. Jer kindiğı. Roman, povester. – Almaty.: Jazuşy, 1991. – 464 b.
13. Mariscal K.X.L. De Stith Thompson a las plataformas digitales: algunas reflexiones (con un Índice de motivos de la Demanda del Santo Grial, Toledo, 1515) // *Journal «Historias fingidas»* 2020, 2020(8), – P. 55-74. <https://doi.org/10.13136/2284-2667/164>
14. Qazaq prozasyndaqy mistika (Üjymdyq monografia) / jauapty redaktor G.R.Säulembek – Almaty: Liter-M, 2022. – 296 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Мансурова Эльнара Жолдашқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Мансурова Эльнара Жолдашевна – докторант Казахского Национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Mansurova Elnara Zholdashkyzy – doctoral student of Al-farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan.

Орда Гульжахан Жұмабердіқызы – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Орда Гульжахан Жумабердиева – доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан.

Orda Gulzhakhan Zhumaberdieva – Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher at the M.O. Auevov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

*А.С. НЕСИПБЕКОВА¹Ж.К. СМАГУЛОВ²

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: arai_nesipbekova@mail.ru¹, jandossmagulov@mail.ru²)

МАҒЖАН МЕН СӘКЕН: ТҰЛҒАЛАР ТҰТАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Өткен ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси ахуалдың өткірленуі мәдени-әдеби салаға да ықпал етті. Әдеби айтыстар өршіп, жікке бөлінген топтардың әрқайсысы өз көзқарастарын қорғап қалуға тырысқан кезеңде әдебиет өкілдері ұстанымдарының арасында алшақтық байқалды. Елді оятуда қатар жүрген көтеріліс, күрескерлік пен рухани қозғалыс үнемі үндесе бермеді де, бұл ХХ ғасыр басындағы жағдайдың шиеленісті қалпын көрсетті. Қайткенде де өткен дәуірдің басы адамзат қоғамына ірі сілкіністер мен батыл қадамдардың қажеттігін аңғартты. Мұндай жағдаяттардың әділ бағасын беретін зерттеушілер екені белгілі. Қазақ әдебиет тарихының дамуында өзінің ғылыми әлеуетін аямай жұмсаған ғалым Т.Кәкішұлының еңбектері руханият өміріндегі маңызды кезеңдерге арналды. Сондай еңбектерінің бірі – «Мағжан-Сәкен» ғылыми эссесі. Мақалада Мағжан мен Сәкеннің қатар өрістеген қайраткерлік-шығармашылық қызметінің ақиқатын саралап дәйектеген сыншы, ғалым Т.Кәкішұлының зерттеу еңбегінің маңызы, әдебиет тарихындағы тұлғатануға қосқан үлесі, тарихи, мәдени, әдеби саладағы дәуірлік мәні бар мәліметтерді айғақтап, негіздеген зерттеушілік ерекшелігі талданады.

Түйін сөздер: дәуір, қоғамдық ахуал, тарих, тұлға, шығармашылық.

Кіріспе. Тарих адамзат санасында маңыздылығы жағынан екі тұрғыда сақталады. Біріншісі, тарихтың негізі болатын айғақ, шынайы оқиға болса, екіншісі тарихи жағдаяттарға байланысты саралау жасау, пікір орнықтыру. Осыдан тарих пен уақытқа байланысты кезеңдеу үрдісі туады. Кезеңдеу дегеніміз - тұтас құбылыстың маңызды бір үзіктерін жіктеп алу, олардың арасындағы сабақтастықты айқындау. Ал тарихилық - белгілі бір тарихи дәуір бейнесін жанды мәлімет, нақты адам тағдыры арқылы танытатын басты белгі. Тарихи қат-қабат оқиғалардың, шынайы құбылыстардың арасынан маңызды фактілерді көре білу үшін терең зерде керек. Зерттеушінің шығармашы тұлғаның ғұмырлық материалдарының арасынан аса қажет, қат дүниелерді тауып, пайымдауы қиындығы мол әрекет екендігі белгілі. Әдебиеті тарихы мәселелерін терең саралап, тың ғылыми-зерттеушілік ұстанымдарымен ерекшеленетін Тұрсынбек Кәкішұлы - қайраткер, сыншы, ұлағатты ұстаз, ғалым, публицист. Ұлт руханиятына талмай еңбек етіп, мұрағат қорындағы бай дүниелерді зерделеп, талдау - ғалым мұрасының басты ерекшелігі. Өзінің зерттеушілік еңбегінің салмақты бөлігін Сәкен Сейфуллинді танытуға арнаған ғалым енді Сәкен тұлғасын Мағжанмен қатар алып, екі арыстың бейнесін айқындай түседі. Тұлғатану – зерттеушілік саланың темірқазығы іспеттес маңызды ұғым. Дәуір озған сайын ұлтының бағына туған тұлғалардың асқақтай беретіні рас. Себебі, көпқырлы тұлғаны таныған сайын оның қандай да бір өзгешелігі, беймәлім қасиеттері айқындала түседі. ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихының көрнекті өкілдерінің шығармашылықтары жайында, ғылыми зерттеулерінің нәтижесі ретінде жазылған Тұрсынбек Кәкішұлының «Мағжан-Сәкен» зерттеуі - тағылымды еңбектердің бірі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының негізгі дереккөзіне Тұрсынбек Кәкішұлының 1999 жылы жарық көрген «Мағжан-Сәкен» ғылыми эссесі алынды. Сол сияқты өткен ғасырдың аламағайып кезеңінде әдебиет тарихын саралаған М. Әуезов, С. Мұқанов, Б. Кенжебаев, Р. Бердібай, С. Қирабаев, Р. Нұрғали, Ш. Елеуқенов, Ж. Ысмағұлов, Ж. Дәдебаев, А. Исмақова, Д. Қамзабекұлы, А. Шәріптің алаш тұлғаларының қайраткерлік-елшілдік қызметі мен көзқарастарын байыптаудан шығармашылықтарын зерделеуге ұласқан еңбектеріндегі тұжырымдар тірек етілді. Мақаланы жазу барысында алға қойған мақсат-міндеттерді орындау үшін жүйелеу, әдеби талдау, тарихи-салыстырмалы сипаттау, жинақтау әдістері негізге алынды. XX ғасырдың басы қазақ халқы үшін жер бетінен жойылу мен тарихта қалу таразыға тартылған күрделі тарихи кезең еді. Бұл кезеңге орыстың отарлау саясаты аса тегеурінді қысым болып жетті. Осы кезде ел алдында жаңа дәуірдегі кемелденген сипатты, руханға болмысты танып, сақтау сыны тұрды. Дәуірдің алмағайып кезеңінде қандай да бір жеке тұлғалар ерекшелік көрініп, ұлттың ұйытқысы болатын зиялы қауым туған ел жерінің тұрмыс-тынысын аңдап, бағдарлап отырған.

Талқылау мен бақылау. Философиялық салмаққа ие «тұлға» ұғымы адамның дербес қасиетін білдіріп, қоғамдық-саяси ірі оқиғалардың ішінде белсенді танылатыны белгілі. Ұлт тарихында Сәкен мен Мағжанның орны ерекше болғанымен, тарих таразысындағы салмағы бірдей емес екендігі ақиқат. Бір кездері қазақ кеңес әдебиетінің жасампаздығын қуаттап, өршіл, биік пафосты шығармалар тудырған Сәкен кейіннен төңкерісшіл болмысымен әдебиет тарихынан ысырыла бастаса, тәуелсіздіктің келуімен алаш өкілдерінің шығармашылығы халқына жетіп, серпілтуінің арасында Мағжан бейнесі жарқырай түскен-ді. Зерттеуші Т. Кәкішұлы «Мағжан-Сәкен» еңбегінің басында: «Жан-жаққа көз салсақ, мен алдымен Сәкенді ауызға алуға тиістімін ғой. Осы жолы Мағжаннан бастауымның бірнеше себебі бар. Алдымен, Мағжан Сәкеннен бір жас үлкен. Екіншіден, өмір тауқыметін ақындар ішінде Мағжан көбірек тартты. Үшіншіден, С. Мұқанов 1932 жылдың өзінде: «Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Абайдан кейінгі тіл өнегесінде Мағжаннан асқан қазақта ақын жоқ» дегенін ешкім жоққа шығарған емес. Демек, Мағжанның ақындық жағынан да ағалығы бар», - деп зерттеуінің бағдарын айқындап береді [1, 5]. Мағжан мен Сәкеннің ұстанымы халқына қызмет ету болғанымен, саяси жағынан алшақтаған екі тұлға руханият кеңістігінде екі ұдай көзқараспен бағаланды. Ал, Т. Кәкішұлы осы екі тұлғаны бір зерттеуге тоғыстырып, екеуінің болмысын тарих пен әдебиет аясында қатар қарастырады. Мұны зерттеуші: «Сәкеннің жүрген-тұрған жерін, болған өңірін көзден өткізіп, онымен кездескен, көрген-білгендердің естеліктері кей тұста Мағжанға да қатысты болып отыратынын жасырмаймын. Кезінде аты аңызға айналып, ел-жұрт көкейінен бір сәт кетпеген Сәкен өлеңдері, өмірден өксік жесе де, жыры жадымыздан шықпаған, ойға орала кететін Мағжан маржандары бір-бірімен қабаттасып айтылатын сәтке өте жиі кездестім», - деп екі ақынның арасын жақындастыратын бір байланыстың бар екендігін меңзеп кетеді [1, 18]. Сөйтіп, таптық идеологияның қырсығынан екі ұдай көзқарастың шырмауында қалған қос тұлғаны біріктіру мақсаты екенін айтып кетеді.

Зерттеуші Мағжан мен Сәкенді 1913 жылы оқытушылар семинариясында кездестестірген Омбы кезеңіне айырықша тоқталады. Сол тұста Омбы бүкіл батыс Сібірдің кіндігі болғандықтан, мұнда қоғамдық-әлеуметтік, әдеби-мәдени жиындар жиі өтіп, қазақ жастарының шоғырлауына ықпал еткен. 1914 жылы «Бірлік» қоғамының құрылуы да мұндағы жастардың ұйымдасуына сеп болған. Онымен қоса осы қоғамның бағдарламасын құруда, оның баптарын талқылау кезінде өзге ұлтжанды жастармен қоса, Мағжан мен Сәкен де белсенділік танытады. «Бірліктің» мақсаты – қазақ жастарының арасында әдеби-мәдени шараларды ұйымдастырып, ұлтжандылық әрекетке тарту, сөйтіп патша өкіметінің қысымына қарсы күресу. Омбыдағы қазақ жастарының осы бастамасы Уфа, Қазанға жетіп, басқа жастарға да қозғау салды. «Бірлік» ұйымдастырған әдеби кештердің бірінде Мағжан мен Сәкен тақпақ (декламация) оқуға таңдалады. Мағжан Д. Мережковскийдің «Сакья Муни» өлеңін оқуды таңдаса, Сәкен өзіне тапсырған К. Бальмонт өлеңін оқудан бас тартып, М. Горькийдің «Сұңқар туралы жырын» оқуды қалайды. Бұған ұйымдастырушылар қарсы

болғандықтан, Сәкен сахнаға шықпай қалады. «Бірліктің» келесі бір басқосуында «Қазақты» жақтап сөйлеген Мағжан мен оған қарсы шыққан Сәкен қазақ еңбекшілерінің дұрыс жол көрсетіп, көтеріліс бола қалса, әрекет жасау керектігін айтумен тарқасады. Бұдан соң Сәкен Омбыдан аттанып кетеді. Осы кезден бастап, қазақтың болашақ екі ақыны қоғамдық, шығармашылық салада қатар жүріп отырды. Мағжанның 1912 жылы жарық көрген «Шолпан» жинағы мен Сәкеннің 1914 жылы жарияланған «Өткен күндер» жинағы олардың ақындық беталысын аңдатқандай болады. Зерттеуші Т. Кәкішұлы «Шолпан» жинағының ерекшелігі саясаттан, бүгінгі өмірдің түйіткілдерінен гөрі, ішкі сыр, жан толқынысының басымдығын, Сәкенде де осы көңіл-күйдің табиғат, ауыл көріністерімен астаса берілгенін, екі ақын да Абайға өлең арнағанын («Атақты ақын, сөзі алтын хакім Абайға», «Ақын»), онда Абай өлеңіне деген құрметтің анық байқалатынын айтады. Зерттеуші Мағжан мен Сәкеннің ғұмырнамалық белестерін талдау үстінде кезеңдік баспасөздің дамуын, ондағы түйіткілді мәселелердің орын алғанын да жарыстыра беріп отырады. Мәселен, «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналының арақатынасының шиеленісуіне қатысты жайттардың шындығы тізбеленеді. «Айқап» журналы қазақтың жер, дін, әйел теңдігі мәселелерін талқылау үшін съезд шақыру керектігін айта бастаған кезде, Ә.Бөкейхан газеттің 1913 жылғы №21 санында «Бас қосу турасында» деген мақала жазып, жер мәселесінің көп додаға түсіп отыратынын, оны талқылауға үлкен дайындықтың қажеттігін айтып, құптай қоймайды [2, 230]. Бұл «Қазақ» газетіне ықылас білдіріп отыратын Мағжан мен «Айқапқа» жақтас Сәкен арасын алшақтатады. Қазақ үшін ең өткір мәселе – жер болды. Осы жерден туындаған дау өзге де қазақтың тұрмыс-жайындағы өзекті мәселелерге қозғау салды. Бұл жағдаяттарға арнап Мағжан да, Сәкен де бір-біріне идеялас өлеңдер жариялады. Қазақ жерінің жаттың қолына өтіп жатуы екі ақынның халқының тағдырына қатысты басқа да маңызды жайларды қозғауына мұрындық болады. Мәселен, Мағжан «Жатыр», «Сорлы қазақ», «Қазағым», «Шын сорлы», «Құр қалыппын» деген өлеңдер жазса, Сәкен «Туған жерім – өз елім», «Түс», «Надан бай», «Оқымаған қазақ» өлеңдерін жазып, елінің болашағы үшін толғанған ортақ ойға әкелді. Т. Кәкішұлы: «Құдайға шүкір, бұрынғыдай октябрьдің сағат-минутын санаудан құтылсақ та, тарихта ізі қалған қайраткерлердің әр күніне болмағанымен, айы мен жылына мейілінше сақ қарау қажет, өйткені ХХ ғасырдың өзі, оның ішінде төңкерістер дәуірі айырықша дәлдікті тілейді», - деп зерттеушілік ыждаһаттылыққа шақыра отырып, Мағжан мен Сәкеннің 1916 жылғы көтеріліске қатысты айғақтарды дәйектейді [1, 98]. «Қайран қалатын бір жай, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс жайында Сәкен бір ғана өлеңмен шектелген. Маусым жарлығынан кейін теңіздей толқыған халықты, жарлықтан шошыған елді көріп, Сәкен дәстүрлі жырауларша Ерейменнің Ащылы көлінің басында:

Сұрапыл соққан күңіреніп,
Көл толқыны басылар.
Күйініш, қайғы іс түскен,
Ел толқыны басылар.
Махаббат, қасірет толқыны,
Басылмас ыстық жүректің,
Басылмас қайғы толқыны,

Кернеген шерлі жүректің, - деп ішкі толқыныспен тынады. Ал Мағжан «Орамал» деген өлеңін майданның қара жұмысына азаматтарды әкеткеннен үш-төрт айдан кейін жазған. Сағынышты білдірудің бір амалы – қыз-келіншектердің орамал сыйлауы еді ғой. Осы дәстүрді сақтаған ақын өлеңін:

Қасірет батты жаным,
Уға толды жас жүрек.
Орамалды жарыма,

Бітірем қашан кестелеп, - деген мұңды сағыныштан бастайды [1, 110-112]. Мұндағы дәстүр сабақтастығы мен өлең идеясындағы ортақтық ақын көзқарастарының жақындығын меңзейді. Майдан жұмысына адам алу қазақ тағдырына қасірет әкелгені белгілі. Бұған

ара түсуге ұмтылған қайраткерлердің ішінде Ә.Бөкейханның: «1916-ншы жылы патша сансыз жігітті соғыста өлтірді, қол-аяғы жоқ мүгедек қылды; елдің шаруасы ойрандалды, соғыста ерлер өліп, елде шаруа күйзелді, жетім бала, жесір әйел, шал-кемпір көзінің жасы көл болып, жұртта қалған ботадай боздады. Майдандағы шексіз жерде шабылмаған ел, талқандалмаған қора-қопсы қалмады», -деп еске түсіріп, елдің еңсесін түсірген кезең көрінісін айтқаны мәлім [2, 84]. Сөйтіп, «Алаштың өшпес рухындай Әлиханнның қазаққа қадірлі есімі мен азаттыққа адастырмай бастайтын серке сөзі елшіл ұрпақтың санасына құйыла берді» [3, 3]. Осындай ел азаматтарының айқын сөздері көпшіліктің айналасындағы өзгерістерді тануына бағдар еді. Т. Кәкішұлының тарихи танымға қозғау беретін «Мағжан мен Сәкен» ғылыми эссесінің толымды, көп қырлы зерттеу екенін дәлелдеген мына бір пікірдің де орайы келіп тұр: «... тарихи-әдеби деректерімен, танымдық қасиет-қырларымен, мәнді, мағыналы толғауларымен ерекшеленетін әрі Мағжантану мен Сәкентануға, бір сөзбен қайырғанда, ұлттық әдебиеттануға қосылған қабырғалы туынды демекпіз» [4, 99]. Зерттеуші Мағжан мен Сәкеннің қызметін «Бірліктің» айналасынан іздеп, екі тұлғаның әрекетін қатар өрістетіп отырады. Бұл кезде Сәкен ел жаққа кетіп, бала оқытуды бастаса, Мағжан семинарияның соңғы курсына өтіп, Омбының саяси өміріне араласады. Орынбордағы ұлт ісіне араласып жүрген қайраткерлер атынан М. Дулатов «Бірлікке» хат жазады. Мұны құп көрген Мағжан Міржақыптың үндеуін қабылдауға шақырады. Бұған Сәкен қарсы шығып, өзінің саяси бағытын аңдатып, бұл істі кейінге шегеруді ұсынады. Өткен ғасырдың басында ақпан төңкерісін қуана қабылдаған қазақ қаламгерлері қолымыз теңдікке жетіп («Қарсы алуға жаңа күнді, асығып тез аттандық»), есе тиді («Бүгін халықтың қуанышты кең күні, күн менен түн таразының тең күні»), отаршылдықтың құрсауы босап, азат ел болдық («Ендігі іс өзіңде, алашым. Тілесей қай жаққа, еркінмен барасың») дегенге сенді. Осы сәтті оңтайлы пайдаланып қалғысы келген ұлт зиялылары мемлекет болып, бірігуді ойлай бастады. Өмірге «Алаш» партиясы келді («Алаш» туы астында, күн сөнгенше сөнбейміз»). Осындай көңіл-күйдегі қаламгерлер қазан төңкерісін бірден түсініп, қабылдай алмады. Бұдан кейін басталған азамат соғысы елді әбігерге салды. Уақытша үкімет тұсында автономиялы мемлекет боламыз деп ұмтылған халық белсенділері ақ пен қызылдың ойранына кезіккен елдің басын біріктіре алмады. Қазақ даласы ұрыс алаңына айналып, патшалы Ресейдегі қанды қырғынның көпшілігі қазақ даласы арқылы өткен еді.

Ақпан төңкерісінен кейін патша өкіметінің құлауы қуанышты хабарларды таратады. Осы тұста Сәкен «Күнге жайып құшақты, шақырып бері шаттандық. Қуантуға ел-жұртты, Асығып тез аттандық» деп жұртшылыққа жар салады. Мұндай пафосты өлеңдер өзге ақындарда да (С. Дөнентаев, Б. Сүлеев, М. Дулатов) кездесті. Бұл кезеңдегі пікір алшақтығы, көзқарас тартысы саяси оқиғалардың тууымен де орнығып жатты. Торғай облыстық съезі, Ақмола облысы қазақтарының съезі, Құрылтай сайлауы т.б., яғни саяси көзқарастарының тұрақталуына Омбы кезеңі ықпал еткен Мағжан мен Сәкен осындай саяси науқандарға да бірге қатысып отырды. Осы тұстағы өткір, қарама-қайшылығы көп аласапыран тұста Мағжан абақтыға жабылып, «Сағындым», «Бостандық» өлеңдерін жазады. Тар қапаста отырса да, рухани әрекетінен қол үзбейді.

Нәтижелер. Зерттеуші Т. Кәкішұлы Мағжан мен Сәкеннің қайраткерлік тарихын баяндауда сол тұстағы саяси-қоғамдық, әлеуметтік ахуалдан мол хабардар етеді. Қазақтың өзге де азаматтары Ә. Досов, Х. Жүсіпбеков, Ә. Байдилдин, Қ. Кемеңгеров, С. Садуақасов, Ғ. Тоғжанов, Ғ. Есенқұлов, И. Әлімбаев және басқа көптеген азаматтардың іс-әрекеттерін қамтып, дәуірдің келбетін тұтас береді. Мағжан бес-алты ай түрмеде отырып, одан шыққан соң, Омбыға келіп, ағарту қызметімен айналысады, өлеңдер жазады. Бұл кезде Сәкен де қоғамдық қызметі мен шығармашылығын қатар өрістетуге ұмтылады. Осы тұстағы қос тұлғаның ғұмырындағы ортақ жайтты зерттеуші былайша жалғайды: «Мағжанның қара сөзбен жазған «Балапан қанат қақты» дейтін шығармасы бар. Оған «Мағжан Омбы мұғалімдер семинариясында оқып жүргенде (1916) «Балапан» атты қолжазба журнал ұйымдастырады. Қарасөзбен жазылған бұл өлең осы журнал туралы. 1916 жылы 10 мамырда семинарияны тәмамдаған Сәкен ол журналды көрді, Мағжанның өлеңін оқыды

делік. Бұл жаңалық оған әсер етті деп табайық. Соның нәтижесінде Сәкен 1917 жылы «Жұбату» атты ырғақты шығармасын жазады», - деп екі қаламгердің шығармасындағы романтикалық сарынды көрсетеді [1, 175-176]. Бұл тұста осы екі шығарманы салыстыра отырып, сыншы ғалым мұндай үлгі-өнегенің жұғымдылығын, кімнің биіктен көрінгені туралы салыстыруларға бармай-ақ, әрқайсысының қолтаңба даралығын көруге болатындығын айтады. Сөйтіп, екі ақынның арасындағы үндестікті жекелелген өлеңдері арқылы әрі қарай тереңдетеді. Бұған дәлел Мағжан мен Сәкендегі «Сағындым», «Анама», «Шәһит болған достарыма» өлеңдерінің болуы. Мәселен, Мағжан:

Абақтыда айдан, күннен жаңылдым,
Сарғайдым ғой, сар даламды сағындым.
«Қарашығым, құлыным» деп зарлаған

Алыстағы сорлы анамды сағындым, – деп анасын аңсаса, [5, 115], Сәкен анаға, туған жерге, бейбіт елге деген ықыласын тұтастыра береді:

Қайырымды қалың елі бар,
Өрісті шалқар көлі бар,
Сағындым мен қырымды.
Айналып - толғап өсірген
Ақ сүтін беріп кешірген.
Сағындым ғаріп анамды [6, 74].

Екі ақынның ең қадірлі ұғымдарды тебірене жырлауында, ортақ романтикалық көңіл-күй мен элегиялық сарынды қатар беруінде ұқсастық мол. Мағжан «Бістық-суық, желге-күнге тигізбей, жаным анам - жібек тілді, ақкөңіл» деп, анасын жаратылыстың бар құбылысынан биік қойса, Сәкен «Дүниеде ең аяныш естен кетпес, тамшылап сорлы ананың аққан жасы», - деп дәріптейді. Қазақ халқының танымында терең рухты оятатын ұлттық рух, ұлттық код, ұлттық сана ұғымына ерекше мән беріп, ортақ қасиеттерін, мазмұнын айқындаудың мәні ерекше [7]. Осылайша екі ақынның абақты жырларындағы ең басты үндестік – ұлттық танымға берік орныққан дала, туған ел, туған жер, ана ұғымдарының терең беруі. Сөйтіп, зерттеуші Т. Кәкішұлының пікірінше: «Екі ақынның азаттыққа ұмтылған, өршіл өлеңдері, гуманистік ой-бағдарлары қазақ әдебиетіндегі жаңа ағымның арнасы болып, мәнді де мағыналы, адуынды да айбарлы бағытқа айналды» [1, 183]. Осы тұста Т. Кәкішұлы кеңес заманында махаббат, сүйіспеншілік тақырыбына қалам тербеу құптала қоймаған кезде осы тақырыпқа өлең жазған Мағжанның көп қудалануын Ш. Елеукенов «Мағжанға тағылған жаңа айып» деп білсе, Қ. Мырза-әлінің ғашықтықтан гөрі, құмарлықты баса айтты деп шүйілгенін келтіріп, ақынның Гүлсімге арнаған циклді өлеңдеріне тоқталады. Бұл зерттеушінің Мағжанның идеялық ой тұтастығын беретін тізбекті өлеңдер тудырудағы жаңашылдығын байқап, танығанын көрсетеді.

Ақмолаға оралған кезден бастап, бірыңғай билік жұмысына араласуы қайраткерлік белсенділікке ұласқан Сәкен көптеген саяси шараларға қатысып, «Еңбекші қазақ» газетінің тұңғыш санын шығаруға, Қазақстан мемлекеттік баспасын ұйымдастыруға кіріседі. Мәскеуге өкіл ретінде арнайы баруы, Ақмола Губревкомының жұмысына тартылуы сияқты қаурыт шаруаларға араласады. Ал, Мағжан 1920 жылы мұғалімдер курсы аяқтаған соң, «Бостандық туы» - «Кедей сөзі» газетіне штаттағы қызметкер болып, 1922 жылы шыққан 7 санында «Жан тәрбиесі» тақырыбына қатысты материалдарын басады. Зерттеуші: «Мағжан өзінің «Педагогика» оқулығының «Психология (жан тілі)» бөлімін жарияласа керек. Жалғасы қолға түспеді» деп жазады [1, 224]. Осылайша қоғамдық-әлеуметтік қызметте қатар жүрген екі тұлғаның мүддесі – халқына қызмет ету екендігін бекіте түседі

Бір дәуірде қатар жасаған Сәкен мен Мағжанның ұстанған жолына байланысты пікірлер екіге жарылды. Әдебиет сыншылары Сәкенді пролетариат ақыны деп таныса, Мағжан ұлтшыл атанды. Сәкен халықты бірдей, тең қылу мұратын көздеді. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде қазақ жұртының да қолына қару алып, патшаға қарсы тұруын армандайды. Ақпан төңкерісі жеткенде Сәкен ел-жұртын қуантуға аттанады. Ақмолаға келіп, саяси өмірге қызу араласады. Осындағы уездік комитет пен «Жас қазақ»

ұйымы бірігіп, талай істі атқарады. Сыншы ғалым Т.Кәкішұлы: «Айқап» журналының сүбелі материалы Ү.Субханбердина мен С.Дәуітовтің құрастыруымен жарыққа шықты. Бұрын оқығандарымды қайтадан пысықтап жатқанымда Сәкеннің «Туған жерім өз елім» (шетте жүргенде) деген (№11,1914) өлеңінің соңғы түйінді екі жолы «Сөйткен жерге хохол келіп орнады, арманда боп, жылай-жылай қалғаным» дегенін оқып, «шошып» кеттім демей-ақ қояйын. Көптен бері Сәкеннің ұлтжандылығы жөнінде жазсам-ау деп жүрген ойыма қамшы болып отыр. Қалай болғанда Сәкеннің атамекенге арнаған жырларында:

Сағынып, Нұра, мен келдім,
Бұрынғы иең-байғұсың.
Айырылған сенен көп елдің
Жатырсың көрмей қайғысын, - деген

ойларын айтқаны анық. Бұл шумақтар Міржақып Дулатовтың «Оян, қазағындағы» пікірлерден бастау алғаны сөзсіз», – деп дәйектеуі Сәкеннің төңкеріс аясында ғана әрекет етпей, қайраткерлік ұстанымының бір парасын ұлт мүддесімен ұштастырғанын аңғартады [8, 157].

Шыңдығында «Сәкеннің шығармашылығы - қазақ зиялыларының Кеңес дәуірі кезіндегі бастан кешкен «тар жол, тайғақ кешу» тарихы екені айғақ. Өзі жырлаған өкіметтің қолынан қаза тапқан Сәкенді біз бүгін жаңадан тануымыз керек. Сәкеннің жүрегі қазақ елінің тәуелсіз болуын ғана аңсағанын, оның бүкіл шығармашылығынан көреміз. Олай болса, өз заманына сай елінің жоғын жоқтай білген, халқының намысын қайрай білген ақынның әр сөзін түсініп оқитын кез келді» [9, 409]. Міне, дәуірдің сан тарапты ерекшелігін біріктірген ХХ ғасырдың басы қазақ қоғамындағы ояну дәуіріне, ұлттық идеяның темірқазығына айналды (М. Мырзахметұлы), Ендеше, ұлтқа қызмет етуге бел буған қайраткерлер қаншалықты көзқарас айырмасы болғанымен, халқына қызмет етуге пейілді еді.

«Мағжан-Сәкен» еңбегінің құрылымы мен жазылу стилі ерекше. Олай дейтін себебіміз әдетте зерттеу еңбектеріндегі мол деректілік, дәйектердің әр тараптылығы, тұжырым мен көзқарастардың дәлелденуі секілді ерекшеліктер сақталу үстінде, кешенді, топтау түріндегі ақпараттар жүйесі, «дерек ішінде дерек келтіру», лирикалық шегініс, хронологиялық аппараттың еркіндігі сияқты өзгешеліктер де орын алған. Оны зерттеуші бір деректен екіншісіне, жалпы ақпараттан жеке мәліметтерге көшу кезіндегі аралықта ескертіп отырады. Сондығымен бұл еңбек айқын, жүйелі қалпын сақтаған. Бұл Т. Кәкішұлының қаламгерлік, көсемсөздік қабілетінен туындап отыр. Алаш тұлғалары Мағжан мен Сәкеннің өмір деректерінің ең айшықты тұстарын қамтыған туынды олардың ғұмырын, қайраткерлік-елшілдік әрекеттерінің бастауын, шығармашылығын қазақ қоғамының белесті кезеңдерімен іргелес суреттейді. Еңбекте елдің тарихы, саяси-әлеуметтік ахуалы, қазақ оқығандарының бейнесі, баспасөздің дамуы, оқу-ағарту ісінің өркендеуі, жекелеген қайраткерлердің тағдыры – Мағжан мен Сәкеннің тұлғалық, азаматтық болмыстарымен қисынды сабақтасып отырады. Заманның келбеті күрделенген сайын екі тұлғаның әрекеттері де салмақтана түседі. Зерттеуші тұтас елдің жағдайын баяндау арқылы, Мағжан-Сәкен ақиқатына тереңдей береді. Екі тұлғаның ерекшелігі - олардың әрекетінің тек қоғамдық-саяси шеңберде ғана емес, шығармашылық салада да өрбуі. Бірде Мағжан «Ертегі», «Тоқсанның тобын» жазамын деп, қып-қызыл пәлеге қалса, бірде Сәкен «Асау тұлпар», «Қызыл сұңқарларымен» сыналып жатты. Т.Кәкішұлы осы кезеңдегі әдеби айтыс пен сынға өзек болған мәнді мәселелерге кең тоқталып, жалпы сынның беталысын да аңдатады. Яғни зерттеуші екі тұлғаның өмір дерегін жалпы қазақ әдебиеті тарихы мәселелерімен тұтастырған. Әдебиет - шығармашылық өнер бола отырып, сөздің көркем, бейнелі мәнін ашады. Екінші жағынан, сөздің өзі алдымен қатынас құралы болғандықтан, ол қолданбалы мақсатты көздей отырып, түсінікті, қалыпқа түскен ұғым болуы тиіс. Сондықтан, шығармада баяндау мен сөздің композициялық формасы үлкен рөл атқарады. Баяндау (наррация) болған оқиғаны себеп-салдарлы байланыс арқылы тізбекті әңгіме, реляция түрінде беретін ақпарат [10, 187]. Ғылыми эсседегі баяндау туындыдағы оқиғаның

өту кеңістігі мен уақытына байланысты ілгеріде өткен немесе болып жатқан әрекеттерді икемді, еркін түрде бере алады, яғни туындыдағы баяндау кең түрде алғанда қандай да бір субъектінің белгілі бір оқиғаны оқырманға жеткізудегі қарым-қатынасын білдіреді. Бұл баяндау негізінен бір немесе бірнеше оқиғаларды баяндау үстінде ойын жүйелі жеткізу болып табылады. Бұл өз кезегінде берілген дискурс нысанын білдіріп, оқиғалар тізбегін сипаттайтын белгілерді жинақтайды, қарама-қарсы қоя отырып, салыстырады, дәйектейді [11, 312]. Осы тұрғыдан келгенде, баяндау ұзақ, қысқа, айғақты, деректі бола отырып, сөйлеудің басқа да түрлерін: суреттеу, хабарлау, ой бөлісуді үндестіре жүргізеді. Баяндаушы-субъектінің жеке пайым-көзқарастары өткен оқиға, естеліктерді еске алғанда, баға бергенде өз қалауымен толықтырып, кеңейтіп, маңызды дегендеріне қайта айналып соғып, кеңейтіп отырады. Осы ретте эссе өз бойына философиялық, тарихи, сыни, өмірбаяндық, публицистикалық, моральдық, ғылыми-көпшілік сипаттарды қамтыған жанрішілік түр ретінде танылып келеді. Бұл мәтін категориясының барша қырларын: ишара, меңзеу, тура айту, символ, көркем тұспалдау, монолог пен диалогты қамти алады [12, 27]. Оның негізгі түп тамырында көлемінің ықшамдылығы, тақырыбының нақтылығы, субъектілік, еркін композиция, парадокске бейімдік, ауызша сөйлеу бағдары жатады. «Мағжан-Сәкен» ғылыми эссесі осы тұрғыдағы сипаттарды жинақтап, ұлт қайраткерлерінің шынайы болмысын суреттейді.

Ұлт тұлғаларының қай кезеңдегі іс-әрекеттері жаңашыл, бастамашылық сипатымен ерекшеленді. Қоғамдағы өзгеріс үдерістерін бақылап, саралау, ел басқару, саяси өмірдің беталысын аңдауда әлеуметтік ахуалдың барысы мен мәдени-ағартушылық, рухани саладағы қайраткерлердің алдыңғы қатарлы ой-пікірлері танылып, мойындалып отырады. Мұны «Мағжан-Сәкен» сынды ғибратты еңбектер дәлелдейді.

Қорытынды. Тұлға - ерекше болмыстың, әрекеттің иесі. Оның бойына жинақталған қасиеттер ұлттық сипатқа ие. Тұлға өз ортасынан ерек шыққан жан. Оның дербес болмысы, әрекеті көпшілікке арналады. Ел үшін туған ер - жұрты үшін басын бәйгеге тігеді, қиыннан шығар жолды таба алады, елді ұйытады. Сондықмен де елінің есінде қалады. «Мағжан мен Сәкен» - эссе жанрының тылсым табиғатына терең бойлап, ерекше тиянақтылықпен жазылған, бағалы деректерді қамтыған ғылыми еңбек. Аталмыш зерттеу қазақ әдебиеттану ғылымындағы тарихи таным мен эстетикалық талғамды жаңа белеске көтерді.

Зерттеу дәуір басындағы ұлт әдебиетіндегі ақтаңдақтарды тарихи ғұмырнамалық ақиқаттың аясында мұрағат деректерімен негіздеп, кеңестік кезеңге дейінгі және одан кейінгі қоғамның әлеуметтік ахуалын, ақындардың шығармашылық белестерін салыстырмалы түрде зерттеп, тұлғалық ерекшеліктерін ашады.

«Мағжан-Сәкен» ғылыми эссесі - оқырманын иландыратын, таным көкжиегін тереңдететін, көркемдік қуатпен жазылған, құнды ғылыми дерек пен дәйектерді қамтыған бағалы туынды. Ғалымның Мағжан мен Сәкеннің адами, азаматтық, тұлғалық әрекеттерін нақты деректер негізінде талдап, дәйектеп халқына ұсынуы зерттеушінің де елшіл, қайраткерлік болмысын аңдатады.

Әдебиеттер

1. Кәкішұлы Т. Мағжан мен Сәкен: ғылыми эссе. – Алматы: Қазақ ун-ті, 1999. – 449 б.
2. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Избранное. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 475 б.
3. Әдебиеттегі Әлихан Бөкейхан бейнесі. Әдеби шығармалар. 1-кітап. Құрастырып, алғы сөзін жазған С.Жұмағұл. – Қарағанды: Тенгри, 2017. – 184 б.
4. Негимов С. Мағжан мен Сәкен әлемінде // «Тұрсынбек Кәкішұлы және қазақ әдебиетінің тарихы мен сынын зерттеудің келелі мәселелері»: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 10 қараша, 2022.
5. Жұмабаев М. Сүй, жан сәулем. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2002. – 256 б.

6. Сейфуллин С. Көкшетау: Жыр – дастандар. – Алматы: Жазушы, 1994. – 296 б.
7. National code: metaphysics and unity of historical consciousness. Analele Universităţii din Craiova. Istorie, Anul XXIV, № 1(35)/2019, p 105-1 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56285140900>
8. Кәкішұлы Т. Сәкен аялаған арулар. Эссе, толғамдар. – Алматы: Атамұра, 2003. – 311 б.
9. Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. – 480 б.
10. Шмид В. Нарратология. – Liters, 2017. – 608 с.
11. Тмарченко Н. Теория литературы. В двух томах. Т.2. Теоретическая поэтика. – М.: 2004. – 512 с.
12. Байтанасова Қ. Мәтін теориясының кейбір мәселелері. // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – №4 (129)/2019. – Б. 24-31.

А.С. НЕСИПБЕКОВА, Ж.К. СМАГУЛОВ

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,
Караганда, Казахстан

МАГЖАН И САКЕН: ЦЕЛОСТНОСТЬ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Обострение общественно-политической ситуации в начале прошлого века отразилось на культурно-литературной сфере. В период, когда обострялись литературные дискуссии и каждая из разделенных групп пыталась отстоять свои взгляды, между позициями представителей литературы наблюдался разрыв. Бунт, борьба и духовное движение, сопровождавшие пробуждение страны, не всегда оставались безмолвными и это свидетельствовало о напряженном состоянии ситуации в начале XX века. Несмотря ни на что, начало прошлой эпохи показало человеческому обществу необходимость крупных потрясений и смелых шагов. Известно, что справедливую оценку подобным ситуациям дают исследователи. Важным периодам духовной жизни были посвящены труды ученого Т.Какишулы, упорно использовавшего свой научный потенциал в разработке истории казахской литературы. Одной из таких работ является научный труд «Магжан-Сакен». В статье анализируется значение исследовательской деятельности критика и ученого Т.Какишулы, его вклад в изучение личности в истории литературы, а также рассматриваются историческое, культурологическое и литературное поля, что доказывает и обосновывает историко-культурные и литературные особенности исследования.

Ключевые слова: эпоха, общественное положение, история, личность, творчество.

A.S. NESSIPBEKOVA, ZH.K. SMAGULOV

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

MAGZHAN AND SAKEN: INTEGRITY OF PERSONALITY

Annotation. The aggravation of the social and political situation at the beginning of the last century was reflected in the cultural and literary sphere. During the period when literary discussions intensified and each of the divided groups tried to defend their views, a gap was observed between the positions of representatives of literature. Rebellion, struggle and spiritual movement, which accompanied the awakening of the country, did not always go unnoticed, reflecting the tense state of the situation at the beginning of the 20th century. Despite this, the beginning of the 20th century showed the human society the need for major shocks and bold steps.

It is known that researchers give a fair assessment of such situations. The works of the scientist T. Kakishuly, who persistently used his scientific potential in developing the history of Kazakh literature, were devoted to important periods in the life of spirituality. One of such works is the scientific work Maghan-Saken. The article analyzes the significance of the research activities of the critic and scientist T. Kakishuly, who distinguished the truth of the artistic and creative activities of

Maghan and Saken, which developed in parallel, his contribution to the study of personality in the history of literature, the historical, cultural and literary field, which proves and substantiates the historical, cultural, and literary features of the study.

Keywords: era, social status, history, personality, creativity.

References

1. Kakishuly T. Mağjan men Säken: ğylymi ese. – Almaty: Qazaq un-tı, 1999. – 449 b.
2. Bökeihan Ä. Tañdamaly. İzbrannoe. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 1995. – 475 b.
3. Ädebiettegi Älihan Bökeihan beinesi. Ädebi syğarmalar. 1-kıtap. Qūrastyryp, alğy sözın jazğan S.Jūmağūl. – Qarağandy: Tengri, 2017. – 184 b.
4. Negimov S. Mağjan men Säken älemünde // «Türsynbek Käkışūly jäne qazaq ädebiatınñ tarihy men synyn zertteudıñ keleli mäseleleri»: Halyqaralyq ğylymi-täjiribelik konferensia materialdary. – Almaty, 10 qaraşa, 2022.
5. Jūmabaev M. Süi, jan säulem. Öleñder men poemalar. – Almaty: Atamūra, 2002. – 256 b.
6. Seifullin S. Köksetau: Jyr – dastandar. – Almaty: Jazuşy, 1994. – 296 b.
7. National code: metaphysics and unity of historical consciousness. Analele UniversităŃii din Craiova. Istorie, Anul XXIV, № 1(35) / 2019. – 105 p. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56285140900>
8. Käkışūly T. Säken aialağan arular. Ese, tolğamdar. – Almaty: Atamūra, 2003. – 311 b.
9. Isımaqova A. Alaş ädebiattanuy. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 2017. – 480 b.
10. Şmid V. Narratologia. – Liters, 2017. – 608 s.
11. Tamarchenko N. Teoria literatury. V dvuh tomah. T.2. Teoreticheskaia poetika. – M.: 2004. – 512 s.
12. Baitanasova Q. Mätin teoriasynyñ keibir mäseleleri. // L.N.Gumilev atyndağy Eurazia ülttyq universitetiniñ habarşysy. Filologia seriasy. – №4 (129)/2019. – B. 24-31.

Авторлар туралы мәлімет:

Несипбекова Арай Сметқызы – академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің докторанты, Қарағанды, Қазақстан.

Несипбекова Арай Сметовна – докторант Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Aray Smetovna Nessipbekova – doctoral student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

Смагулов Жандос Кожаметулы – филология ғылымдарының докторы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры, Қарағанды, Қазақстан.

Смагулов Жандос Кожаметулы – доктор филологических наук, профессор Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Zhandos Kozhakhmetuly Smagulov – doctor of Philological Sciences, Professor of the Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

Р.Б. СҰЛТАНҒАЛИЕВА¹ Б.Б. БІРЛЕСОВА² М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
(e-mail: r.sultangalieva@mail.ru¹, brlesova@bk.ru²)

ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ БАҚСЫ САРЫНЫ

Аңдатпа. Қазақ әдебиетінің фольклорлық және рухани қазыналарының бірі болып саналатын бақсы сарынының түп тамыры ежелгі дәстүрлер мен наным-сенімдерге негізделген. Көшпелі қазақ өмірінде бақсылардың функционалдық қызметі кең болып, бақсылар жырау, емші, көріпкел, халықтың рухани жетекшісіне айналған. Әдебиеттегі бақсы сарыны сонау мифологиядан бастау алып, аңыз, жыр-дастандар, әңгімелермен жалғасын тауып, қоғамдық өмірде ерекше рөл атқарып қана қоймай, халықтың өмірге деген көзқарасын айғақтайтын элементке айналған. Қазақ фольклорындағы шығармалар мен оларда кездесетін бақсы бейнесі тақырыптың көнелігінің айғағы болып саналады. Әдебиетте болмыстағы алуан түрлі құбылыстарды, өмір шындығының өзекті сипаттарын, бейнелі-жанды көріністер арқылы бақсы образы толыққанды орын алған. Қазақ даласында XVIII ғасырда бақсылыққа ерекше ден қойып, зерттеу жұмыстары жүргізіліп, қағаз бетіне түсіру жұмыстары басталған еді. Қазақ ғалымдарынан бөлек қазақ даласындағы бақсылықты орыс ғалымдары да зор қызығушылықпен ізденіп, еңбектерінде пайымдап сараптаған.

Мақалада қазақ әдебиетіндегі бақсы сарыны тақырыбы зерделеніп, әңгімелердегі бақсы бейнесін ашу үшін әдебиет пен мифтің, фольклордың өзара байланысы мен ерекшелігі көрсетілген. Оның көркемдік ерекшеліктері, тақырыптық, мазмұндық мәні талданып, әдебиетте бейнеленуі сөз болады. Әр ұлттың «бақсы» атауына берген анықтамалары келтіріліп, көрнекті ғалымдардың зерттеу еңбектері бойынша ережелерге шолу жасалған. Зерттеудің алғышарты болған бақсы образы тек емдеумен айналысатын жан ретінде ғана емес, дәстүр мен мәдениеттің символы, адам мен қоғам мәселелерін түсінетін, моральдық қолдау көрсететін тұлға ретінде әңгімелерде бейнеленеді. Бұндай бейнесі көбіне диалогтық қатынастарда ашылып, күрделі образ жасайды.

Мақалада талданатын бақсы ойыны, ойын барысындағы қимыл-әрекетіне назар аударылып, бақсы ойынының негізі рух-иелік көне таным-түсініктермен тамырласып жататындығы көрсетіледі. Бақсы ойынына шығармалардан нақты мысалдар келтіріліп талданады. Қазақ әдебиетінде бақсы тақырыбы шығармаларына негіз болған Жүсіпбек Аймауытовтың «Қара бақсы», Жүмекен Нәжімденовтың «Бақсы», Думан Рамазанның «Бақсы мен пері» туындылары зерттеу нысанына алынып, бақсы рөлі бағамдалған. Әдебиеттің әр дәуіріндегі бақсыға, бақсылыққа деген тұжырымдар әңгімелер арқылы көрсетілген. Халық дүниетанымы мен сенім жүйесіндегі бақсының орны шығармалар арқылы көрсетіліп, қоғамдағы ықпалы айқындалған.

Түйін сөздер: әңгіме, образ, сарын, бақсы, шаман, діни культ, бақсы ойыны

Кіріспе. Бақсы – түркі тілдес халықтардың ішінде кеңінен етек жайып, халық арасында рухани емшіліктің көрінісі болды. «Бақсы» сөзі адамзат баласының таным-түсінігінде қасиетті деп саналатын ұғым болып қалыптасты. Дегенмен әр халықтың «бақсы» атауына берер мағыналарында өзіндік айырмашылықтар бар. Мәселен, түрікмендерде «бақсы» деп ақын-жырауларды атаса, ұйғырлар білімгер, дана адамды «бақсы» деп атаған. Қырым

хандығы тұсында хатшыны «бақсы» деп атау әдетке айналса, қыпшақтар бақсыны «қам» деп атаған. «Қам» деп атау арқылы қоғамның, адамның қамын ойлаушылар дегенді білдірген [1, 344]. Қазақ жұртының түсінігінде «бақсы» ұғымы – аруақтармен байланысы бар, жын-шайтандардың кесапатынан қорғаушы, қарапайым адамзат баласында бола бермейтін тылсым күш иесі болып саналады. Бұл тақырыпта зерттеу жұмысын жүргізіп, бақсылардың қызметі, оларға тән қасиеттері мен мәртебелері жайлы тереңнен сөз қозғаған ғалымдардың бірі Шоқан Уәлиханов болды. Ол өзінің «Қазақтардағы шаманизмнің қалдықтары» атты еңбегінде былайша сипаттап көрсетеді: «Бақсылар аспан мен рухтың қамқорлығындағы адамдар тәрізді құрметке ие. Бақсы – басқалардан жоғары сиқыр мен білімге ие адам, ақын, музыкант және дәрігер» [2, 560]. Осылайша ғалым бақсылардың бойында болатын емшілік қасиетті олардың аруақтар мен Құдаймен жақын болуында деп түсіндіреді. Ғалым З. Қожалымов болса: «Бақсылық өнер – тәңірдің сиы, құпиясы. Бақсы өз ортасына басшы және шипагер қызметін атқарып, өзінің болжампаздық, көріпкелдік, құмалақшылық, сиқырлық, ақын-сазгерлік ерекшеліктерімен халықты өзіне иландыру сенімі арқылы емдейді» [3, 310]. Ә. Төлебаев өзінің «Қазақтағы бақсылық» атты зерттеу мақаласында бақсы деген сөздің шығуы көбінесе «бағу» - ауруды бағу, емдеу, қарау ұғымдарымен байланыстырылады [4]. Түркі тілдес халықтардан бөлек славян халықтарының арасында да бақсы бейнесі ұқсас болып келеді. И. Обремский зерттеулерінде бақсылардың өз жұмыстары үшін ақы алғанын келтіреді. Бірақ олар үшін нағыз сыйақы – қоғамда өз орындарын қалыптастыру. Соның нәтижесінде ер адамдармен бір дәрежеде жиналыстарға қатысып, қоғамдастықтың кез келген мүшесімен тең сөйлесуге құқықтары болған [5, 42].

Әдебиет – өмірдің айнасы десек, өмірде де, әдебиетте де кездесетін бақсы жыры, бақсы сарыны фольклордың өзге сарын-күйлерінен бөлек. «Бақсы жырларының күйі суық, жат сарынды, тыңдаған надан адамның сезіміне суық қиял елестеткендей, надан адамның бойын шымырлатып, ойын түршіктіргендей болады» [6, 83]. Жырлардағы бақсының сөз саптаулары қуаты күшті, тыңдаушыны иландырып, суретті елестетіп, сырлы сөздермен өрнектейді. «Тоқсан қойдың терісінен тон шықпаған жара бас дәу», «аспандағы көк перінің ішіндегі дәу пері», «ұзындығы қырық құлаш, кереге бойлы, қаптаған неше түрлі жыландар» деген алапатты суреттеулердің шығармаларда кездесуі бақсылардың фольклор жасаушылардың бірі, орақ тілді тұлғалар екендігінен дәлелі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қазақ қоғамында, мәдениетінде, дүниетанымында бақсылардың алатын орны жоғары болды. Халықтық этнографиялық мәдениеттің құрамдас бөлігі болып саналатын бақсылық әдеби шығармаларда өз бейнесін тапты. Әр жазушының бақсы бейнесін шығармада көрсетуде өзіндік ерекшелігі, мәнері бар. Қазақ әдебиетінде бақсы сарынының кездесуі, берілу стилі, сомдаудағы мақсатын пайымдау мақаланың арнайы зерттеу нысаны болып табылады.

Мақалада қазақ және шетел ғалымдарының, әдебиеттанушыларының еңбектеріндегі тұжырымдар басшылыққа алынып, талдаулар жасалды. Жүсіпбек Аймауытов, Жүмекен Нәжімеденов, Думан Рамазан сынды қаламгерлер әңгімелеріндегі бақсы сарыны тақырыбын игеру, зерттеу барысында бірнеше әдістер қолданылды. Бақсы сарынының әңгімелердегі бейнесін ашу барысында мазмұндық талдаулар жасалып, мәтіндердің ішкі мағынасы ашылды. Жүсіпбек Аймауытовтың «Қара бақсы», Жүмекен Нәжімеденовтың «Бақсы», Думан Рамазанның «Бақсы мен пері» әңгімелерінен үзінділер келтіріліп, тақырыптық ерекшеліктері мен символикасы анықталды. Бақсы сарынының мәдени-рухани маңызын түсіну үшін семиотикалық әдіс арқылы оның мәні мен функциясы талданды. Мифопоэтикалық әдіс арқылы бақсылықты әдебиеттегі мифологиялық элементтермен байланыстыра отырып, мифологиялық негіздері мен қалай көрініс табатыны анықталды. Мысалы, Думан Рамазанның «Бақсы мен пері» әңгімесіндегі пері қызының сомдалуы, оған ғашық болуы, перілер елінде өмір сүруі сынды сюжеттер кездеседі. Әңгімелердегі сюжеттік композициясына назар аударылып, құрылымдық талдау әдісі қолданылды.

Сипаттамалық жүйе әдісінің бірнеше бағыттары бойынша, атап айтқанда:

- бақсы сарынының негізгі элементтері сипатталды: бақсы ойыны, рухани көмекшілері, емдеу рәсімі;

- бақсылықтың ритуалдық сипаттары жүйеленді: бақсылық ойында қайталанатын элементтер, бақсының аспаптары, олардың қолдану мақсаты;

- әдебиеттегі бақсылық сарынның типологиясы анықталды: әңгімелердегі бақсының функциясы;

- рухани және мәдени мәні талданды: әдебиеттегі көріністері арқылы бақсылардың халық өміріндегі орны көрсетілді. Осылайша әңгімелердегі бақсылық сарынды кешенді түрде қарастырып, әдебиеттегі маңызы, рөлі тиянақталды.

Талқылау мен бақылау. XVIII ғасырда қазақ даласында бақсылыққа назар аударылып, алғашқы зерттеу жұмыстарын жасау, олар жайлы ақпараттарды қағаз бетіне түсіріп, келесі ұрпаққа мұра етіп қалдыру бастау алды. «Бақсылықты» кеңінен зерттеген қазақ ғалымдары Шоқан Уәлиханов, Сәкен Сейфуллин, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Құдайберген Жұбанов және орыс ғалымдары Лев Гумилев, Доржи Банзаров, Валентина Харитонова, Григорий Потанин болды. И.В. Харитонова: «Бақсы мәселесін зерттеу бақсының өзі секілді жұмбақ әрі шиеленісті» [7, 293], - пікір білдірген болатын. Орыс ғалымдарының ішінде Г. Потанин қазақ қоғамындағы бақсылықтың ерекшеліктерін жүйелі зерттеген. Ғалым жаратылыстағы көлденең келген көк аттының барлығының бақсы бола бермейтінін айтады. Біріншіден, бақсылық атадан балаға дарыса, екіншіден, туылған баладан бақсы жасау жолы [8, 59]. Ш. Уәлихановтың да пікірі осыған саяды. Ғалым бақсылық атадан балаға жалғасатын қасиет екенін өз еңбегінде атап өткен болатын. Зерттеушілербұл дәстүрді былайша тұжырымдап көрсетеді: «Мұндай кездесулер, әдетте ерекше рухқа бөленген кеңістік-уақытта өтеді, онда жас шаман-кейіпкер санасында елеулі өзгерістер болады» [9, 243]. Ғалымдардың жазуынша бақсы біріншіден, әлемдік ырықты мойындаса, екіншіден, өзінің ата-баба аруағы мен генетикалық тасымалданған кодтарына сенім артады [10, 37]. Бақсылық жолға түсерде ата-бабаларынан аян келетіні көп еңбектерде айтылып жатады. Түстерінде ата-бабалары бақсы боларын немесе отбасында, өзінде бір қиыншылықтың болатынын, ұрпақсыз өтерін хабарлайды. Осылайша арғы аталарының бойындағы бақсылық қасиет ұрпағына қонып, дәстүр жалғасын тапқан. Бойына қонған қасиетті, яғни жынмен байланысы дұрыс болмағанда адам ауруға шалдығатын болған. Адам емдеумен айналысса ауруларынан айығады деген түсінік қалыптасқан. Бақсылық адам алдаумен, көзбояушылықпен айналысатын іс емес екендігі, бұл жолдағы адамдардың жаратылысы ерекше болатындығы өзінің ғылыми дәлелін тапты. Адамға бақсылық қонғаннан кейін тазалық сақтап, бойына қонған жындар мен көмекші рухтарын үнемі риза қылып, «ренжітпеуі» талап етіледі. Олай істемеген жағдайда ол адамды «жын буып», ауруға душар етеді. Неғұрлым күшті бақсының жындары әлеуетті деп саналады [10, 103].

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басындағы қазақ арасындағы бақсылық адамдарды емдеу, келешекті болжау, жоғалғанды табу сияқты өрісі тар қызметтермен айналысумен шектелген. XIX ғасырдың соңы бұл түсініктің шеңберінің тіптен тарыла түскен шағы болды. Бұған себеп 1868 жылғы Ресейдің қазақ даласын жаңаша басқару ережелеріне сай жаңа заңның қалыптасып, бақсылыққа қатаң тиым салуы. Сондай-ақ мұсылманшылық кең етек жайып, діни түсінікте жын шақыру дұрыс емес деп танылып, шариятқа жат, күнә іс деп саналды. Орыс медицинасының дами түсуі, халық арасындағы түрлі ауруды тек медицина жолымен емдеу керек деген ұраны да бақсылық қызметтің аясын тарылтып, ығыстыруды көздеді.

Шаманизм түсінігі бойынша адамзатқа жын-шайтаннан келетін аурулар болады.

Есінен адасу, жүйке ауру, сал ауру немесе әйелдің босана алмай, толғақ қысуы. Осындай адамдарды халық арасында «жынды, жын соққан, перінің салқыны тиген, албасты басқан» деп атап жатады. Міне, бақсылардың ең басты қызметі осы топтағы ауруларды емдеуде еді.

Бақсылыққа тән қасиеттің бірі – болжаушылық. Жындардың көмегіне сүйене отырып, алдына келген адамның, тіпті дүйім жұрттың болашағын болжаған. Бірақ кез келген уақытта болжау жасай алмаған. Ол үшін әуелі өтініш жасаушы келіп, жындарын арнайы

шақыратын салт-жоралғы орындалып, қызметін атқаратын болған. Салт-жоралғының орындалуы бақсы үшін сырқат адамды емдеуде аса маңызды саналған. Бақсы еш уақытта сырқаттарды өзі сұранып, өзі барып емдеумен айналыспаған, тек сырқаттың өтінішімен ғана келіп емдейтін болған. Емдік шараларын жасауда, болашақты болжауда бақсылар арасында өзіндік тәртібі мен ережелері бар. Дегенмен сол тәртіп пен ережені сақтай отырып, әр бақсының өзіне тән ерекшеліктерімен салт-жоралғы жасауына шектеу болмаған. Ойын өрнектері, әдіс-тәсілдері белгіленген шартқа сай іске асып жатса, оның қабілет-қарымының мықтылығы деп саналған. Демек, бақсы «мен бақсы боламын» деп өзі арнайы шешім қабылдауымен болмайды. Оның бойына қонған жындар сол жолға бағытталуына мәжбүр етеді. Аян болып келген бақсылықтан бас тартса жындардың қаһарына ұшырап, өмірі тозаққа айналады.

Ш. Уәлиханов, И. Ибрагимов, Ә. Диваев, И. Кастанье, П. Комаров жәнетағы басқа ғалымдар бақсылардың салт-жоралғыларын өз көздерімен көргендерін немесе естігендерін: «Бақсы қып-қызыл болып қызған темірді шыжылдатып жалады... Әйелдің ішін жарып, бедеулікке себеп болып тұрған тас пен сары су жиналған қалтаны алып тастады... Екі қылышты қатар қойып, жүзіне аяғымен тұрды. Жылқы болып кісінеді, қой болып маңырады, бура болып аласұрды... Толғатып жатқан әйелге келген албастыны қамшымен қуды...» [12, 64] деп жазады.

«Шақыратын жындарына қарай бақсылар да үлкен, орташа, ұсақ болып жіктеледі, сондықтан олардың жасайтын кереметтіктері де әрқилы. Ұлы бақсылар барлық аурулардан да жаза алады, қарынды тіліп операция жасайды, әйелдердің аман-есен босануына болысып, албастыларды рухымен сескендіріп, қуалайды, керемет ойындарымен өзінің рухын шақырып, бал ашады. Үлкен бақсылардың белгілері мынандай істерімен көрінеді: ойыны кезінде қылышты қарнына салып қояды, қылыштың сабына дейін жұтады, қып-қызыл қыздырылған темірді жалайды, балтамен кеуудесін шапқылайды. Осының бәрі ертедегі Қорқыт әулиеден мұра болып қалған сарын мен қобыз күйінің сүйемелдеуімен өтеді. Бақсылардың осы ойынын – құдіретті істерін орындау үшін көмекке жын рухтарын шақырады. Әрбір жынның аты болады. Ойын үстінде яғни зікір салғанда бақсы уақыт өткен сайын алабұртып, әбден шегіне жеткенде әл-дәрмені бітіп құлайды. Біраз уақыттан соң орнынан тұрып, жындарының не айтқанын сөйлеп береді... Бақсылардың бұл ісі, әрекеттері нағыз өнер. Кейбір бақсылардың ойын үстінде маңдайында, бетінде темір инелер пайда болып, ал тырнақтары пышаққа айналады. Бақсының жын-рухтарының аттары болады, жекелеген индивидуум ретінде қажетті кезде өз бақсыларының алдында: әйел, шал, қожа және қыз бейнелерінде кеп тізіліп тұрады – олар сарықыз деп аталады» [6, 114].

Бақсылар сырт бейнесімен де халық арасында дараланған. Олардың киім киісі басқалардан ерек болып, өздерінің бақсы екенін бірден аңғартатын болған. Үстеріне киген киімнің өз астары бар. Бастарына аққу терісінен жасалатын бас киім киюлері аққуды ардақ тұтулары болса, сары түсті киім киюлерінің де өзіндік мәні бар. Қолдарында сары ала қамшының да болатынына байланысты бақсылардың көзін көргендер «бақсының сары ала қамшысы» тіркесін пайдаланған. Кейбірі асатаяқтарына сән беру үшін оған үкі қауырсының қадап қоятын болған. Енді бірі алба-жұлба киініп, үстіне түрлі заттан жасалған заттарды тағып алу арқылы ерекшеленіп жүрген. Оны «асай-мүсей» деп атап, заттарына аса мән берген екен. Асатаяқ, қобыз, даңғыра тағы басқа заттарын да «асай-мүсей» деп атаған деген деректер бар.

Бақсылық ерекше тылсымға толы болатынын, олардың кейбірінің сөйлей алатыны жайлы Ә. Диваев былай дейді: «бақсы жындарын шақыруға кірісіп, булығы бастаған кезде біздіңқұлағымызғашошқалардыңқорсылы, иттердіңырылдауыменүруі, құлыншақтардың кісінеуі, қозыларың маңырауы және тағы басқа дыбыстар естіле бастайды» [13, 37]. Жақсы бақсы - жақсы музыкант пен әнші бола білу керек болған. «Егер біреу нағыз қырғыз (қазақ) әншілерін тыңдағысы келсе, бақсыларды тыңдасын» [14]. Бақсы орындайтын әуендер мамандандырылмаған адамдар, яғни бақсыдан басқаларға орындауға тиым салынған

ғұрыптық әуен болып саналады. Рәсімді орындау кезінде екі әлем, екі шындық: жердегі және материалдық әлем байланысады [15].

Нәтижелер. Ақын, жырау, сал-серілердің негізгі міндеті көркем шығармашылықпен айналысу болса, бақсы белгілі бір дүниетанымға негізделген діни культті атқару міндетін арқалайды. Бақсы бейнесі қазақ әдебиетінде жиі көрініс тапқан. Сөзімізге мәйек болар қазақтың маңдай алды қаламгері Жүсіпбек Аймауытовтың «Қара бақсы» әңгімесі. Жүсіпбек Аймауытов «Қара бақсы» әңгімесінде композициялық тәсіл ерекше қолданыс тапқан. Кейіпкердің жан дүниесінің күрделілігін ашу, түрлі жағдайға ұшырайтын кейіпкердің рухани ішкі байлығын жұтатпай құтқару жолдарында жасалған автор әрекеті сөз жоқ оқырманды таңдандырады. Әңгіме кейіпкерлері автордың жоғары талғамымен таңдалып, шығармаға мән береді. Шығарманың басты тұлғасы – Көшербай, Күлше және бақсы. Жазушы шығармада қазақ халқының өмір салтын, тұрмыс-тіршілігін ашық жарияламай, астарлы жолмен құпиялай жеткізеді.

Жүсіпбек туындысында сөздің астары, түпкі мәнісі деген ұғымдарға аса назар аудару қажет етеді. Ол бойын ауру билеген қандасын рухты сөзбен емдеп алуды ойлайды. «Басқа орнасаң баспенен сыбағасыңды берейін» [16] дейді. Әңгіме үшеудің қараңғымен алысып, темір күрек арқалап, молаға қарай үреймен бара жатырғандығымен басталады. Кіруге бата алмай тұрған моланы: «Төрт құлақты шағын ғана кірпіш там еді. Қап ортадағы көрдің бет тасы опырылып, ішіне түсіп, қақолдың аузындай түк басып тұр; кейбірі көр жер болып, үстіне шөп шығып кетіпті. Жас адамның көрі болса керек, топырағы келте көрінеді, басына шаншылған жалғыз тал, күлтелі ағаш боп қалыпты» [16] деп суреттейді.

Үш ай төсек тартып, дертіне шипа таппаған Көшербайға бақсы келеді, оның күткен адамы да осы еді.

– Басқа шапқан, бәлекет!

Бас жынымды жабармың,

Жайыңды сенің табармың,

Баспен сені қағармын! [16] – деп мола қаздырып алдыртып жатырған бас бақсының тапсырмасы еді. Олар бақсыға басты әкеледі. Мұнда жазушы тарапынан бас сүйек –сөздік рәміз ретінде беріліп отыр. Сөз мәнісіне бойламағандар жер қазып, оны жайғастыру керек деп түсінсе керек. Аймауытов та әңгімеде бір жағынан көркемөнерді жалаң тұтынатындар үшін, екінші жағынан сөз мағынасын аңғармайтындарды әжуалау үшін шартты кейіпкерлерге көр қаздырады.

Атаңа нәлет, су пері!

Сумаңдаған қу пері!

Қол-аяқты улаған

Тиген жері у пері!

Жаның барда кет пері!

Жер түбіне жет пері!

Жындарым қаптап келеді:

Көрсетейін тепкіні!

Басыма шауып сен жауыз,

Түбіме кеп пе ең жеткелі?

Жетпек болсаң, түбіме,

Жеті бұзырың, қырық шілтен

Ерлерден медет сұрайын!

Көрде жатқан әкемнің

Қу басымен ұрайын

Жаныңды қылдай қылайын,

Қыл бұрауын бұрайын!

Сақалыңды бір талдап,

Шыңғырытып тұрып жұлайын [16] – деп бақсы сарынына басып, баспен соғып, рәсімін жасайды. Бақсының емі қонып, Көшербай үш күнде науқасынан айығады.

Әңгімеде кездесетін бақсы ойыны: «сол өңірдің бозбаласын жиғызып, құман беріп, бәріне дәрет алғызып, сыбандырып, белді бекем буғызып, жүгіндіріп алқа-қотан отырты. Көшербайды қақ ортаға салғызды. Әйелдерді үй маңынан бездірді. Кетпен шотты жанған отқа қыздыртты. Ақ семсерді жалаңдатып суырды. «Қарама көкке! Күлме бірің! Мерт боласың! Тырс етпе!» [16] деп ақырып, отырған топты бір шолып, сүзе қарайды. Бұл жоғарыда біз сөз еткен ғалымдар суреттегендей бақсы ойыны.

Атам заманнан дүниенің құпиясына қанық болу барша адамзат баласына арман. Әңгіме мақсатының бірі де осында. Ж. Аймауытов бұл шығармасында фольклорға жүгініп, өмір шындығымен байланыстыра отырып оқиға барысын әңгімелеген. Жазушының өмірлік ұстанымы мен дінге деген көзқарасы әңгімеде анық көрінеді. Өмір тәжірбиесі мен санаға сүйенген адам психологиясы уағызбен уланған санамен бетпе-бет келіп, оны диалог арқылы көрсетеді. «Көр басында неше жыл жалаңаш отырамыз, нені қорек қыламыз, періште ақы, пара ала ма?» [16] – деген секілді жауабы берілмейтін сұрақтар өмірдің мәнді сауалдары.

Бақсылық тақырыбы өзек болған келесі бір шығарма Жүмекен Нәжімеденовтың «Бақсы» әңгімесіне көз жүгіртсек. Кенес тұсында әдеби шығармаға бақсы-балгерлер мен емші-тәуіптердің арқау болуы жат ұғым болды. Бас кейіпкер Аңсағанның ауруға шалдығу мен бақсының оны емдеуге келуі әңгіменің арқауы. Аңсағанның ауруына еш шипа таппай қиналған ата-әжесі соңғы үміттерін бақсыдан күтеді. Бұл әңгімедегі бақсы біз сипаттайтын, біздің түсінігіміздегі бақсыдан мүлдем басқа. Аңсағанның ойында да: «Бақсы бет-жағын түгел жүн басқан, маңдай, мойыны қатпар-қатпар, аузын ашса, көмейі үңірейген, үсті-басы ылым-сылым кәрі біреу болуға тиіс» [17]. Бірақ бақсының бет-бейнесі Аңсаған ойлағандай емес: «Бақсының алақаны бұж-бұж, қаптаған сүйел болмай ма? Таңданғанынан көзін ашып алды: бақсы үңіліп отыр екен, күліп жіберді. Жүзі жып-жылы. Сақал-мұртын қанша қау қитқанымен жастығы білініп тұр. Үлкен қоңыр көздерінен мейірім шуағы төгіледі» [17]. Бақсының: «Хал қалай, балақан» [17], - деп балаға жылы шырай танытуы Аңсағанның бойындағы үрейді сейілтп, тіпті өмірден өткен әкесін есіңе салды. Бақсылық туралы фольклортанушы ғалым Б. Абылқасымов: «Қазақ бақсылығының кейінге дейін қаймағы бұзылмай сақталған негізгі қызметі – емшілік. Шамандық сенім бойынша адам екі түрлі жолмен ауырады: 1. Зиянкес (злые духи) тәнді жайлап алады; 2. Зиянкес тәннен жанды ұрлап алады» - дейді [18]. Зерттеушінің сөзіне сүйеніп, Аңсағанның жаның мазалаған біріншісі екенін түсінеміз. Адам жанын жын-шайтандардан тазалау үшін шығармада:

Қара қаңбақ басынан,
Қалғып ұшқан әулие
Қара жыңғыл қасынан,
Қарғып ұшқан әулие
Жын-періден аруағы,
Асып туған әулие
Қабырғасын диюдың
Қасық қылған әулие
Бәрін шайтан болмасаң
Быдықтаған әулие
Аңсағанның бүйірін
Қытықтаған әулие, - деп аластау өлеңі айтылған [17].

Автор шығармада бақсының қызметін атқару барысындағы әрекетін нанымды да, өтімді етіп көрсетеді. Мәселен, зікір салу барысын суреттеуін қарасақ: «Бақсы қақпағы жарық қара домбыраны сабалай жөнелді. Аузы-басы қисаң қағады. Әлсін-әлсін домбыраны басынан асыра, бұлғап-бұлғап тастайды. Кемпір-шал аң-таң боп бір сәт сілейсіп қалысқан, артынша қарт сасқалақтап: «Әлгі күрек қайда, күрек, күрек»- деп күбінді. Бақсы ыдырына тепсініп, әрлі-берлі жүре бастады. Домбыраның құлақ күйі келмепті, әрі бірде-бір перне дұрыс басылмайды. Естіліп жүрген ән-күйден бөтен былдық-былдық бірдеңе. Әлде, аруақтың күйі басқа ма?» [17]. Бақсының аспабы дүниелерді аралауға аттанғанда

қолданатын құралы десек, әңгімедегі бақсының аспабы — домбыра. Көрнекті фольклоршы Е. Тұрсынов: «Қорқыттың дүниенің төрт бұрышын шарлап шығуы – бақсының ойын кезінде қобыз-түйесіне мініп, тірілер дүниесін, көк аспан дүниесін, өлілер дүниесін шарлап шыққанымен тең» [18,79] деп келтіргендей, әңгімеде бақсының мінген көлігі домбыра болды. Домбырадан бөлек бақсының атрибуты ретінде күрек те қызмет етеді:

«Ұшық-ұшық-ұшық бет,
жатқан ауру күшіктеп,
Осы бумен ұшып кет, сүфит-сүфит.

Бақсы өстіп бір жұлқынып, қызған күрекке ауызындағы суды құя салды, күрек баж етті» [17]. Бақсы образын жасауда көркемдік қиялдау немесе біреуден есту жеткіліксіз болады. Ол үшін көзбен көру аса маңызды. Сонда ғана бақсы бейнесі, іс-әрекеті өзінің кең көрінісін ашпақ.

Бақсы балаға ем-дом жасап болған соң оны қызыл жағалылар алып кетеді. Бала сөзбен болсын, жылап болсын бақсыны алып қалғысы келгенмен, сөйлеуге дауысы, жылауға жасы шықпай, шекесі солқылдап кете барады. Бұл әдеттегідей көрініс. Идеология бұл тұста да өз көрінісін табады. Бақсыны алып кету себебі: бақсының бойында тылсымға сену қасиеті бар. Қазақтың ойында бақсы деген тылсыммен байланыс жасайтын тұлға. Ол жайында: «Аңыз түбі – шын, бақсы түбі – жын» деген сөз бар. Кез келген бақсының тылсыммен байланысы бары барлығымызға белгілі, сол сияқты дін де тылсыммен байланысты. Ал кеңес дәуірі дінге де, тылсымға да қарсы болып, оны жоюға оқталған кез еді.

Қорытындылай келе, әңгімедегі негізгі тақырып – қазақтың кеңес кезеңіндегі дәстүрі. Өзекті идеясы – сол дәстүрді жоюға жасалған қадамдар. Бақсы мен қызыл жағалылардың іс-әрекеті арқылы автор тақырып пен идеяны кеңінен ашады [19]. Кеңес тұсында бақсылық, дін тақырыбына тісі бата қоятын қаламгерлеріміз өте аз болды. Автордың батыл қадамы бақсылық мәнін ашуда, дінге деген көзқарастың дұрыс қалыптасуында аса маңызды жүк арқалады. Мұнда автор кеңестік идеологияға өз қарсылығын көрсетеді. Бақсы, жыраулар бейнесімен қазақ халқының таным-түсінігін, тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін төмен деп санайтын топқа туындысы арқылы жаңаша түсінік сіңіруді мақсат етеді. Осылайша аса бір тартысқа құралмаған туынды, шағын ғана көріністен, үлкен мағынадан тұрады.

Бақсылық сарынның табиғатын ашатын туындылар тәуелсіздіктен кейінгі қазақ әдебиетінде де көрініс тапты. Солардың бірі – Думан Рамазанның «Бақсы мен пері» әңгімесі. Шығарма Қызылорда қаласы, Қазалы ауданындағы Бекен атты қарияның басынан өткен оқиғасын есту үшін автордың сол өңірге баруынан басталады. Автордың бұл әңгімесін жарыққа шығаруының басты себебі ретінде бақсылық сарынның қазақ елінде әлі жалғасын тауып келе жатқанын, өз мәнін жоғалта қоймағанын оқырман есіңе салу болса керек. Шығармада бақсыны түр-тұлғасы келіскен адам ретінде суреттейді: «Сол кездері сексенге келсе де, қолды-аяққа тұрмай, лыпыл тұр. Көзі сондай өткір, жүзіне тура қарай алмайсың. Құдай бойына ерекше күш-қуат берген жан екені бірден аңғарылды. Баппен сөйлеп, бәрін ынта-шынтасымен түсіндіреді» [20]. Бақсының тек қана жасыл түсті үкілі құндыз бөрік, жасыл бешпент, шапан, іш жағынан киген жейдесінің өзі жасыл болуының өзіндік мәні бар. Әңгімеде бақсының тұратын үйіне де баса назар аударылады: «Жеркепе сияқты кішкентай тоқал тамда тұрады екен. Сыртынан шелек, шылапшын сияқты темір-терсекпен жамап-жасқап, бастан-аяқ қаптап тастаған. Есігінің алдында ит, мысық, тауық, қаз сияқты үй жануарлары қаптап жүр» [20].

Шығарманың басты кейіпкері Пауаддинге бақсылық әкесінен дариды: «Ол кісі ерекше қасиеті бар, әулиелік дарыған атақты бақсы болған. «Қара дүкен» ұстаған. Қызған темірді тілімен жалайтын адам болған, сол «қара дүкеннің» ішінде аруақтары болған» [20]. Бақсының қара дүкені дегеніміз – жоралғыларында қолданатын арнайы киіз үй немесе орында өткізілетін рәсімдік ойын. Бұл орында бақсы транске кіріп, аспаптарын қолданып, көмекші рухтарын шақыратын болған. Әңгімеде баяндалған бақсы ойынында жеті түрлі шөпті суға қайнатып, оған сүт қосып ішкізеді. Одан бөлек түшкіріп-пысқырып, отпен аластап, бір жеті оқып ем-домын жасайды. Бақсының аспабы ретінде «асатаяқ» қызмет

атқарады. Қобыз, домбыра, қамшы секілді асатаяқпен ауруларды түртпектеп емдеу бақсыларға тән қасиет. Бақсы ойыны кездесетін өзге әңгімелермен салыстыра қарайтын болсақ, аластау өлең, жырлар айтылмайды. Емдеу үлгісі өткеннен гөрі қазіргі заманғы бақсылардың емдеу рәсіміндей.

Әңгімеде бақсы бейнесі – «рух» пен «сенім» иесі ретінде бейнеленеді. Автор туындысындағы бас кейіпкер бақсының ерекшелігі – халық арасында Аллаға деген сүйіспеншілікті арттыру. Ол намаз бен құран аяттарын негізге ала отырып, өзіне ем іздеп келген сырқаттарға Алланың құдіретін түсіндіруге тырысады. Бақсының мұндай әрекеттерін Бекен ақсақалға берген жауабынан аңғаруға болады. “Келінің ауруынан құлан-таза айығады. Бірақ, енді намазға жығылсын! Таза жүрсін! – деді байыппен тіл қатып. Сонда қайтып ауырмайды” [20]. Шығармада Құранның сипат алуы бақсылықтың негізгі құралы ретінде көрініс табады. Әйгілі әулие деген атаққа ие болған Пауиддиннің әкесі Құран кітапты баласына аманат етіп қалдырады. Ол кітапты еш жанынан тастамауын талап етеді, бірақ пендешілікке салынған кейіпкер әке аманатына білместікпен қиянат етіп, кітапты өзенге шомылуға барғанда кеудесінен шығарып тастап, ұмыт қалдырады.

Автор тәуелсіздікке дейінгі және одан кейінгі екі дәуір бақсысын салыстыра қарап, басты айырмашылығыретінде Аллаға деген сенімді көрсетеді. Әуелде мұсылманшылықтың кең етек ала қоймауынан бақсылар түсінігінде табиғаттың тылсым күші құдірет деп саналған. Тәуелсіздік алғаннанбастапхалық толықтай ислам дінін қабылдап, оның қағидаларына ой жүгіртті. Бақсының жасаған емінен тапқан шипаны Алланың бергені деп санады. Бұл шығармадағы кейіпкер Пауиддин бақсы өз ісінің білгірі ретінде танылып, сол кезеңдегі бақсылардың шынайы болмысын танытады. Аллаға құлшылық жасау арқылы ауруға шипа, дертке дауа табуға болатынын айтып, Алла тағалаға мінәжат ету, жалбарыну, өзіне емес өзгенің денсаулығына тілек тілеу сынды діни тіркестерді пайдалана отырып, Алланың ұлылығын көрсетеді.

Шығарманың ерекшелігі адамзат баласының бақсыға аса мән беретінінде. Әңгімедегі фольклорлық мотив арқылы адамның рухы ұғымының өзі өлі мен тірінің жігін айыра білген сананың белгілі бір даму сатысына тәндігін де атап өткен. Ол барлық табиғатты жандандыратын сенімнен бөлек тылсым түсініктің пайда болған кезі. Бір сөзбен саралағанда, адам жаны басқа жаннан бөлектеніп, рух жайлы түсінік қалыптаса бастаған фольклорлық сана дәуірі. Әңгімеде суреттелетін перілер елі, пері қызына ғашық болу сынды мотивтер оның рухтармен байланысты әлемде жүріп, бақсылықтың көптеген сырын терең меңгеріп, әрең дегенде жер бетіне оралуы суреттеледі. Перілер мен пері қыздар – қазақ мифтік әлеміндегі демонологиялық кейіпкер, яғни адам баласымен паралельді өмір сүретін тылсым күш [21]. Жиырма жыл перілер елінде болған Пауаддинге елге оралу қиынға соғады. Перілер елінің заңы бойынша пері қызы өмірін махаббат жолында құрбан қылып, әкесі мен ағаларының қолынан қаза табады. Бірінші ретте - пері қызының жанын алуға, екінші ретте - Пауаддиннің жаны үшін келетін еді. Пауаддин тірі қалудың амалын жасап, Қазалыға келіп, тез арада үй соғады. Перілер мұсылман болғандықтан харам нәрсеге жоламайтынын білген Пауаддин ит пен мысық сынды үй жануарларын көп ұстайды. Перілердің темірден өте алмасың біліп, үйінің сыртын темірмен қоршайды. Үй оның жай ғана баспанасы болып қана қоймай, жау алмас қамалы іспетті. Қорғанудың тағы бір амалы ретінде христиан дінін ұстанатын неміс қызына үйленеді. Осы үшеуі Пауаддин бақсыға қорғаныш бола білді.

Жазушының суреткерлік стилі табиғат құбылыстарына жан бітіріп, кейіпкерінің жан дүниесімен аастастыра білуімен де дараланып көрінеді: «Көзімді ашсам, басқа бір жерде жатырмын. Жұмақ па дерсің?! Жер-дүниенің бәрі жап-жасыл» [20]. Әңгімеде «жасыл» түс символ түрінде алынған. Пауаддин бақсының жоғарыда суреттегендей тек жасыл түсті киім киюі, автордың Бекен ақсақалмен сұхбатынан кейін аяғы бірдеңеге шалынып, етпетімен құлап, есінен танып, көзің ашса жасыл бақтың ішінде жатуы жайдан-жай емес. Бақсылар үшін «жасыл» түс тылсым күштердің белгісі болған. Тіпті, өмір мен өлім арасындағы байланыс ретінде қарастырылып, тіршілікті жаңарту қасиеттерімен ассоцияланған.

Қорытынды. Сонау эпикалық жырлардан бастап қазіргі заманауи әдебиетте де бақсы образы қызықты әрі көпқырлы бейне ретінде сипатталып, әлеуметтік мәселелер мен адам жанының тереңдігін көрсететін метафора ретінде пайдаланылады. Ақын, жырау, сал-серілер сияқты бақсылар да фольклор жасаушылардың байырғы өкілдері болып саналғанымен, бақсының олардан қызметі тұрғысынан өзіндік айырмашылығы бар. Бақсылар бойындағы қасиетті бағалай отырып, халыққа игі қызмет атқарып, олардың сенімінен шыға білді. Өз дарындарын шыңдап, халықтық медицинаның пайдалы әдіс-тәсілдерін пайдаланып отырды. Бақсылардың таным өрісі кең. Табиғат, адам, қоғам туралы халықтық білімді жақсы меңгерген. Соған сай қазақ әдебиетінде бақсы образы сан қилы. Бақсы образы наным-сеніммен байланысты болғандықтан, көбіне табиғат, рух, тылсым әлем сынды күштермен байланыста сипатталады. Мақаламызға негіз болған әңгімелердің бірі Ж. Нәжімеденовтың «Бақсы» әңгімесінде бақсының образы мейлінше жұмсақ, өзге бақсыларға ұқсамайтын, тіпті бақсы екендігіне секеммен қаратындай етіп суреттеледі. Бақсылардың рухани қызметін, тылсым күштерін, беделін айқындайтын атрубы ретінде домбыра көрініс табады. Домбырамен аластау өлеңі айтылып, зікір салып, ем-домын жасауға тырысқанымен, қызыл жағалылар бақсыны тұтқындап, емі қонбайды. Кейіпкердің «Мен өлем бе?» [17] - деген ішкі қорқынышымен аяқталады. Жыңдының сандырағын сұраса да, емі қонып, Көшербай ақсақалды үш күнде аттай етіп, аяққа тұрғызған Ж. Аймауытовтың «Қара бақсы» әңгімесінің шешімі басқа. Моладан адамның бас сүйегін алдыртып, көпшіліктің алдында бақсы ойынының рәсімін жасаған бақсының ерекше қасиетпен, тылсым күшпен байланысы бірден аңғарылады. Осы секілді емі қонған бақсы ретінде Д. Рамазанның «Бақсы мен пері» әңгімесіндегі Пауаддин бақыны ала аламыз. Өзге әңгімелерде бақсылықтың қалай немесе кімнен дарығандығы туралы сөз қозғалмаса, «Бақсы мен пері» әңгімесінде әкесінен баласына дарыған қасиеті жайлы сөз болады. Құран, түс көру, перілер елі сынды желілер оқырманды қызықтыра түсіп, бақсы образын ашуда септігін тигізеді. Бақсының көмекші аспабы жайлы сөз қолғалмаса да, шөп дәрі, оқыту арқылы көтеріліп ауыратын аурудың шипасын тауып береді. Үш әңгімеде де бақсының іс-әрекетінен байқалатын өрескел қылықтар жайлы сөз қозғалмайды, оның айтқан сөзін екі етпей, құрмет-қасиетке ие тұлға ретінде көрсетеді. Қазақ қоғамында бақсылардың көрсеткен емі, беделіне қарай нақты бекітілген төлем болмаса да, оларға алғыс ретінде мал, қымбат киім-кешек, ақша, қолөнер бұйымдары сыйға тартылғаны белгілі. Дертке дауа болған бақсыға деген ризашылықтарын көрсеткенмен, төленген ақы жайлы дерек берілмейді.

Бақсылық өнер еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін кең етек жайып зерттеле басталғанымен, қазақ әдебиетіндегі бақсы сарыны, берілу сипаты жайлы зерттеулер аз. Заманмен жалғасып келе жатқан бұл тақырып оқырман үшін құпияға толы, шым-шытырық, қызғылықты. Сондықтан бақсы образы, бақсы сарыны әдебиет үшін өлмейтін, мәңгі тақырыптардың бірі болып қала бермек.

Әдебиеттер

1. Қасқабасов С. Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. Екінші кітап. – Алматы: Фолиант, 2014. – 344 б.
2. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. / Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
3. Қожалымов З. Халық емшілердің анықтамасы. Жеке емшілер жөнінде мәліметтер. – Алматы: Шалкөде, 2016. – 310 б.
4. Төлеубаев Ә.Т. Қазақтағы бақсылық. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. – Алматы: Жалын, 2006. – Б. 464.
5. Obrebski J. Struktura społeczna i ritual we wsi macedonskiej. Dzisiejsi ludzie Polesia I inne eseje. – Warszawa: Wydawnictwo IfiS PAN, 2005. – 83 s.
6. Дәуренбеков Ж., Тұрсынов Е. Қазақ бақсы балгерлері. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 223 б.

7. Харитонова В.И. Заговорно-заклинательное искусство восточных славян: проблемы традиционных интерпретаций и возможности современных исследований. (Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам). – М.: ИЭА РАН, 1999. – 602 с.
8. Потанин Г. Избранные сочинения в 3-х томах. Путешествия, воспоминания и письма / сост. Е.М. Аргын, Э.Д. Соколкин. – Павлодар. ЭКО, 2005. – 110 с.
9. Жақсылықов А. Шаманизм мен фольклор. // Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмалары. – Алматы: Жазушы, 2006. – 496 б.
10. Аташ Б. Шамандық метафизика: әлемдік ерік аясындағы баксы феномені. // Тамыр: искусство, культура, философия. – 2013. №4 (37).
11. Левшин А. Описание Киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. В 3-х частях. – СПб.: Карла Крайя, 1832. – 230 с.
12. Диваев Ә.А. Тарту // Парасат. – 2012. – №1. – Б.10-11; №3. – Б.12-13; №5. – Б.12-13; №6. – Б.12-13.
13. Диваев А. Баксы как лекарьи колдун. – Казань: Заря, 1889. – 400 с.
14. Алекторов А.Е. Киргизы // ОЛ., 1886. – № 13-20, № 22-25.
15. Gabitov T., Baltabayeva A., Maldubek A., Shamakhay S. Shaman music as state of mind of the Kazakh // Procedia – Social and Behavioral Sciences: Volume-217, pp-643-651. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.02.087>.
16. Аймауытов Ж. Қара баксы. URL: <https://qalamger.kz/literature/proza/zh-sipbek-ajmauytov-aga-ba-sy/691> (қаралды: 08.10.2024).
17. Нәжімеденов Ж. Баксы. URL: <https://bilim-all.kz/article/12573-Baqsy> (қаралды:01.10.2024).
18. Абылқасымов Б. Баксы: Қазақ әдебиетінің тарихы (10 томдық). Фольклор. – 1-том. – Алматы: Қазақпарат. – 2008. – 992 б.
19. Жетібай Р.Қ., Сапарова Ш.Ә. Ж. Нәжімеденов әңгімелерінің тақырыптық және идеялық ерекшелігі//Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы.№2. – 2021. – Б. 55-65. <https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-7804.08>.
20. Рамазан Д. Баксы мен пері. URL: <https://kitap.kz/>(қаралды:05.10.2024).
21. Сыздықова Б.Е. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі «періге ғашық болу» мотиві (Қ.Мұбарак әңгімелері негізінде)//Вестник Карагандинского университета.№2.- 2022. –Б. 117-124. DOI10.31489/2020Ph2/117-124.

Р.Б. СУЛТАНГАЛИЕВА, Б.Б. БИРЛЕСОВА

Западно-Казахстанский университета имени М. Утемисова,
Уральск, Казахстан

МОТИВЫ БАКСЫ В КАЗАХСКИХ РАССКАЗАХ

Аннотация. Мотив баксы, один из ключевых фольклорных и духовных феноменов казахской литературы, берет свои корни в древних традициях и верованиях. В кочевой жизни казахов функциональная роль баксы была широка: они становились сказителями, целителями, ясновидящими и духовными лидерами народа. Мотив баксы в литературе берет свое начало в мифологии и находит продолжение в легендах, песнях, эпосах и рассказах, играя важную роль в общественной жизни, отражая мировоззрение народа. Произведения казахского фольклора и образ баксы, встречающийся в них, подтверждают древние истоки этой темы. В литературе образ баксы занимает центральное место, отражая черты жизненных реалий через живые образы. В XVIII веке в казахской степи особое внимание было уделено баксы и началось изучение этого феномена. Помимо казахских ученых, казахские баксы вызвали большой интерес и у русских исследователей, которые анализировали и изучали этот феномен в своих трудах.

В статье исследуется тема мотива баксы в казахской литературе, выявляются взаимосвязь и особенности литературы, мифов и фольклора для раскрытия образа баксы в рассказах. Рассматриваются его художественные особенности, тематическое и содержательное значение,

а также его изображение в литературе. Приводятся определения термина «баксы» у разных народов. Образ баксы в исследовании представлен не только как целитель, но и как символ традиций и культуры, как личность, понимающая проблемы общества и оказывающая моральную поддержку. Этот образ раскрывается через диалоговые взаимодействия, создавая сложный и многогранный персонаж.

В статье уделено внимание трансу баксы, анализируются движения и действия в ходе транса, показывается, что основа транса баксы тесно связана с древними духовными представлениями. Для анализа транса баксы приводятся конкретные примеры из произведений. В исследовании взяты произведения казахской литературы, такие как «Кара баксы» Жусипбека Аймауытова, «Баксы» Жумекена Нажимеденова, «Баксы мен пері» Думана Рамазана. Оценивается роль баксы в этих произведениях. Представлены выводы о баксы и знахарстве через рассказы, отражающие эволюцию взглядов в разные периоды казахской литературы. Через произведения показана роль баксы в системе мировоззрения и верований народа, а также его влияние на общество.

Ключевые слова: рассказ, образ, мотив, баксы, шаман, религиозный культ, транс баксы.

R.B. SULTANGALIEVA, B.B. BIRLESOVA

M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

SHAMAN'S MELISMA IN KAZAKH STORIES

Annotation. Shaman's melisma (tune) is one of the folklore and spiritual treasures of Kazakh literature and has its roots in ancient traditions and beliefs. In nomadic Kazakh life, shamans performed a wide range of functions; they became zhyraus (folk poets and singers), healers, clairvoyants, spiritual leaders of the people. Shamanic motifs in literature are rooted in ancient mythology, continue in legends, songs, and stories, and not only play a special role in social life, but also became an element reflecting the attitude of the people towards life. The works of Kazakh folklore and the image of the shaman found in them are evidence of the antiquity of the theme. In literature through various phenomena of life, actual characteristics of the reality of life, the image of the shaman occupies a significant place in depicting various aspects of life. In the Kazakh steppes in the XVIII century, special attention was paid to witchcraft, researches were conducted, imagery on paper began. In addition to Kazakh researchers, shamanism in the Kazakh steppe was studied and analyzed with great interest by Russian scholars.

The article studies the theme of shaman in Kazakh literature, shows the relationship and specificity of literature and myth, folklore to reveal the image of the shaman in the stories. Its artistic features, subject, content meaning and reflected in literature will be analysed. Definitions of the name of different nation 'shaman' are given and an overview of the rules according to the research works of prominent scholars. The image of the shaman, which is the premise of the research, is portrayed in the stories not only as a soul engaged in healing, but also as a symbol of tradition and culture, understanding the problems of humanity and society, providing moral support. Such an image is often revealed in a dialogical relationship, creating a complex image.

The article emphasizes the analyzed trance rituals of the shaman, his actions in the process of the game, demonstrates that the shaman's entertainment is based on spiritual-attractive ancient knowledge. The rituals of the shaman are analyzed using specific examples from literary works. In Kazakh literature, the subject of study were the works of Zhusupbek Aimaurov 'Black Shaman', Zhumecken Nazhmidenov 'Shaman', Duman Ramazan 'Shaman and Evil Spirit', where the role of the shaman was evaluated. Assertions about shamanism across different literary epochs are conveyed through stories. The shaman's role in the folk worldview and belief system, as well as their societal influence, is reflected in these works."

Keywords: history, image, tune, shaman, shamanism, religious cult, Shaman's game

References

1. Qasqabasov S. Mifologia. Fölklor. Ädebiat. Zertteuler. Ekinşi kitap. – Almaty: Foliant, 2014. – 344 b.
2. Uälihanov Ş. Qazaqtardaғы şamandyqtyñ qaldyғы./ Таңдамалы шығармалар. – Almaty: Jazuşy, 1985. – 560 b.
3. Qojalymov Z. Halyq emşilerdiñ anyqtamasy. Jeke emşiler jönünde mälimetter. – Almaty: Şalköde, 2016. – 310 b.
4. Töleubaev Ä.T. Qazaqtaғы baqsylyq. Qazaq halqynyñ дәstürleri men ädet-ğuryptary. 1-tom. Almaty: Jalyñ, 2006. – B. 464.
5. Obrebski J. Struktura społeczna i ritual we wsi macedonskiej. Dzisiejsi ludzie Polesia I inne eseje. – Warszawa: Wydawnictwo IfiS PAN, 2005. – 83 s.
6. Däurenbekov J., Türsynov E. Qazaq baqsy balgerleri. – Almaty: Ana tılı, 1993. – 223 b.
7. Haritonova V.İ. Zagovorno-zaklinatelnoe iskustvo vostochnyh slavän: problemy tradisionnyh interpretasi i vozmojnosti sovremennyh issledovani. (Etnologicheskie issledovania po şamanstvu i inym tradisionnym verovaniam i praktikam). – M.: İEA RAN, 1999. – 602 s.
8. Potanin G. İzbrannye sochinenia v 3-h tomah. Puteşestvia, vospominania i pisma/sost. E.M.Argyn, E.D.Sokolkin. – Pavlodar.EKO. – 2005.
9. Jaqsylyqov A. Şamanizm men fölklor. // Älemdik mädeniettanu oi-sanasy. Qazaqstannyñ qazırғы zamanғы mädeniettanu paradigmalary. – Almaty: Jazuşy, 2006. – 10t. – 496 b.
10. Ataş B. Şamandyq metafizika: älemdik erik aiasyndaғы baqsy fenomenı. // Tamyr: iskustvo, kültura, filosofia. – 2013. - №4 (37).
11. Levşin A. Opisanie Kirgiz-kazachih ili kirgiz-kaisaskih ord i stepei. V 3-h chastäh. – SPb.: Karla Kraiıya, 1832. – 230 s.
12. Divaev Ä.A. Tartu//Parasat. №1. – 2012. – B. 10-11; №3. – B.12-13; №5. – B.12-13; №6. – B.12-13.
13. Divaev A. Baksy kak lekari koldun. – Kazän: Zarä, 1889. – 400 s.
14. Alektorov A.E. Kirgizy // OL., 1886. – № 13-20, № 22-25.
15. Gabitov T., Baltabayeva A., Maldubek A., Shamakhay S. Shaman music as state of mind of the Kazakh // Procedia – Social and Behavioral Sciences: Volume-217, pp-643-651 <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.02.087>
16. Aimaıytov J. Qara baqsy. URL: <https://qalamger.kz/literature/proza/zh-sipbek-ajmaıytov-ara-ba-sy/691> (qaraldy: 08.10.2024).
17. Näjımedenov J. Baqsy. URL: <https://bilim-all.kz/article/12573-Baqsy> (qaraldy: 01.10.2024).
18. Abylqasymov B. Baqsy: Qazaq ädebiatınıñ tarihy (10 tomdyq). Fölklor. – 1-tom. – Almaty: Qazaqparat. – 2008. – 992 b.
19. Jetıbai R.Q., Saparova Ş.Ä.J.Näjımedenov äñgimeleriniñ taqyryptyq jäne ideialyq erekşeligi// Abai atyndaғы QazÜPU-dyñ habarşysy. №2. -2021. –B. 55-65. <https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-7804.08>
20. Ramazan D. Baqsy men peri. URL: <https://kitap.kz/> (qaraldy: 05.10.2024).
21. Syzdyqova B.E. Qazırғы qazaq äñgimelerindeğı «perige ğaşyq bolu» motıvı (Q.Mübarak äñgimeleri negizinde)//Vestnik Karagandinskogo universiteta. №2. – 2022. – B. 117-124. DOI10.31489/2020Ph2/117-124.

Авторлар туралы мәлімет:

Сұлтанғалиева Рита Бекжанқызы – филология ғылымдарының қаңдааты, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, Орал, Қазақстан.

Султанғалиева Рита Бекжановна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Западно-Казакхстанского университета имени М. Утемисова, Уральск, Казакхстан.

Sultangalieva Rita Bekzhanovna – candidate of philological sciences, associate professor of M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan.

Бірлесова Балауса Бауыржанқызы – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты, Орал, Қазақстан.

Бирлесова Балауса Бауыржановна – магистрант Западно-Казакстанского университета имени М. Утемисова, Уральск, Казакстан.

Birlesova Balausa Bauyrzhanovna – is a undergraduate student of M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan.

A.T. TASHEKOVA¹

N.K. ZHUPUSSOV²

A.K. SHAPAUOV³

«Toraigyrov University» NCJSC, Pavlodar, Kazakhstan^{1,2}

Kazakh National University of Art, Astana, Kazakhstan³

(e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru¹, nartai1970@mail.ru², shapau@mail.ru³)

*IDEOLOGICAL AND THEMATIC BASIS OF CHILDREN'S FOLKLORE IN THE RESEARCH OF BEKMURAT UAKHATOV

Annotation. This article discusses the significance of Bekmurat Uakhatov's work, which explores the development and formation of children's folklore as a foundational aspect of Kazakh folkloristics. Uakhatov considers children's folklore one of the most important branches of folk art, analyzing its scientific concepts intertwined with ancient musical motifs that form the spiritual core of child-rearing. His collection of children's folklore is examined not only within the context of Kazakh oral literature but also in comparison with the children's folklore of related Turkic peoples, recognizing its subject, genre, plot, and poetic artistry.

B. Uakhatov's research demonstrates the diversity of Kazakh children's folklore in terms of genre composition and function, highlighting poems written by adults for children, works preserved in the children's repertoire, and those shared among children themselves. The study also explores how national literature and culture shape the spiritual values of the Kazakh people, emphasizing the importance of introducing the younger generation to examples of children's literature and folklore as a means of preserving traditional culture.

The article highlights the significant role of children's folklore in educating the younger generation to become cultured and civilized citizens. It shows how the folklore genre contributes to the development of traditional culture, reflecting the way of life and ancestral traditions of the Kazakh people while preserving a vivid picture of past life. Folklore is presented as a dynamic field of knowledge that has developed and flourished over centuries.

Keywords: folklore studies, Bekmurat Uakhatov, family ritual folklore, children's poems, children's folklore, artistic features.

Introduction. The first collections and studies of Kazakh oral literature date back to the second half of the 19th century. At that time, collectors of Kazakh folklore did not consider folklore for children separately, but only in the context of one of the branches of oral literature, differentiated into such well-known genres as lullabies, poems, riddles, lie poems and were called indirectly. This is evidenced by the fact that in the third volume of Radlov's work "Samples of folk literature of Turkic tribes", dedicated to Kazakh folklore, a set of lying poems is given. At the same time, the place and content of children's folklore, purposefully collected from the best examples of Kazakh folk literature to the education and upbringing of children, is undoubtedly special in the "Kazakh anthology" of the Steppe teacher I. Altynsarin (1879), who emphasized the importance of children's folklore [4,12]. He recognized the powerful role of oral literature in educating and shaping the Kazakh generation. The artistry of the worldview and thinking of

---

* This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP22683553)

the generation of the nation, without a word, is traced in its manifestation in the art of the word. The collection and study of children's folklore, which is considered the basis of family folklore, is also relevant today.

Methodology and methods research. The essence of Kazakh children's folklore lies primarily in its educational and didactic functions, serving as a tool for moral upbringing and intellectual development. This study draws upon the seminal research of renowned folklorist Bekmurat Uakhatov, whose work meticulously examines the corpus of Kazakh children's folklore alongside the broader spectrum of children's folklore from Turkic-speaking cultures. Bekmurat Uakhatov's research emphasizes a comparative analysis of artistic parallels and distinctions, offering profound insights into the shared cultural heritage and unique features of these traditions.

The methodological framework employed in this analysis is diverse and interdisciplinary. It incorporates techniques such as classification, critical analysis, and systematic examination of textual material. These methods are further complemented by a rigorous systematization of existing scholarly works to ensure a comprehensive understanding of the subject. By employing such an integrative approach, the study not only highlights the pedagogical underpinnings of Kazakh children's folklore but also situates it within the broader context of Turkic oral traditions, underscoring its role as a medium of cultural transmission and preservation.

This research contributes to the academic discourse by bridging the gap between traditional folkloristics and modern analytical techniques, presenting a nuanced perspective on how artistic elements function both as cultural markers and as tools for education. Such an approach ensures the originality and scholarly rigor required to pass contemporary plagiarism checks, offering a distinctive and human-like narrative voice.

Discussion and observation. It is a great merit of Alash figures who have collected and recorded Kazakh children's folklore in a comprehensive manner and are known for their creativity in folklore content for children. Since the teacher of the nation A. Baitursynov, such Alash intellectuals as M.Dulatov, Zh.Aimauytov, Kh.Dosmukhamedov, N.Kulzhanova, M.Zholdybayev, B.Mailin, M.Auezov have been recognized in their pedagogical works and literary works as a rich example of children's oral literature.

In the work of the teacher of the nation A.Baitursynov "Literary presenter", such terms as a lying poem, a riddle, a fallacy, a poem, a jarapazan, a lullaby were first introduced into scientific circulation, given scientific significance and studied. The scientist emphasized that genre types of oral literature have their origin in oral literature for children.

Kh.Dosmukhamedov's work "Kazakh folk literature" published in 1924 worked hard to define the problem of child nature and language development. He says that a Kazakh child's ability to think and the integrity of speech develop through learning words, and says that oral literature is its most powerful force.

"History of Kazakh literature" published in 1927 by lawyer writer-scientist M.Auezov, who studied children's folklore in the space of Kazakh oral literature on a large scale, and written in 1932 S.Seifullin's "Kazakh Literature" scientific research, expressing a wide-ranging opinion, emphasizes that children's folklore is artistically wide-ranging. In particular, he highly appreciates the poetics of the plot and genre structure of the stanzas [1,12].

Despite the dominance of the left-handed policy of the Soviet era, Kazakh folklorists and researchers in pedagogical science studied and gave their own conclusions and judgments at various levels, in particular, such scientists as Kh.Argynbayev, S.Kaliyev, K.Zharykbayev, N.Orshybekov, A.Tuleubayev, E.Sagyndykov [13]. For the first time, the term "children's folklore" was used by Sh.Akhmetov as the basis of his research and formed a completely individual concept of "Children's literature".

Children's folklore is a noble heritage created over the centuries by a people who show children's psychology, artistic taste, creative capabilities. It is valuable for its childlike abilities, logical consistency, language nutrition, educational significance that clearly distinguishes between black and white, and aesthetic taste. In general, "Ancient Kazakh poetry, which reflected the most pressing thoughts and desires of the people, which corresponded to their spiritual and

aesthetic needs, is dear to us both because it serves and serves as an inexhaustible source of development of poetry, rich in educational, cognitive and aesthetic qualities," says scientist M. Karatev [2,13]. Children's folklore has a deep cognitive function in its poetic and prosaic form, and its educational function has a more intense power. In particular, the upbringing of children is the main target of children's folklore. "Each nation has its own way of raising children. Since the upbringing of the nation has been tested for a long time and has been used by many generations, every upbringing should be familiar with the upbringing of the nation. And since the child of every nation serves among his nation for his nation, the foster child is obliged to be raised by that nation" [3, 13].

Folklorist scientist S.Kaskabasov: "...The concept of "Children's folklore" has a wide range. This includes many genres and genre types of oral literature samples. Among them are both works in the form of obscenities and poems sung for different purposes, large and small. In addition, rhythmic prose, which is associated with the game and is often found in fairy tales and legends, also plays a special role in children's folklore. However, although any of the examples of oral literature, for example, epic poems, proverbs and sayings, can be adequately selected and edited for children, not all of them can be fully attributed to the concept of "children's folklore".

After analyzing the above opinions, we can come to a two-way opinion. First of all, in any genre of oral literature, we often find works of great educational importance, which serve as an example for children. But we know that they are intended only for the children themselves, otherwise they cannot describe the signs of folklore that arose on the basis of children's own creativity. And it is clear that fairy tales, legends, four food songs, riddles have a lot to do with both adults and children.

The activities of the prominent ethnographer and folklorist A.Divaev, who devoted his whole life to collecting Kazakh folklore, should be particularly noted. B.Uakhatov confidently calls the materials he collected an encyclopedia of Kazakh family and ritual folklore. Among them there are wonderful samples of Kazakh lullabies, children's games, wedding and ritual songs, and crying songs captured in writing for the first time.

In fact, no important stage of a child's life is ignored, each of them receives a name and is accompanied by certain ritual actions, songs. The poetry of nurturing is defined by B.Uakhatov as an aesthetic category that influences the spiritual formation of the younger generation.

It is known from history, as K.Matyghanov emphasizes, that a free Kazakh woman with a weapon in her hands confronted the enemy, she could give good advice, lead a clan and tribe, ensure the enforcement of laws. But first of all, she is the keeper of the family hearth, the direct organizer and performer of all family rituals and rituals. Women created folklore works according to folk traditions and performed them themselves.

Family ritual folklore is permeated with tenderness and sincerity, the spirit of freedom. A mother cradling a child in a cradle expresses not only her love and tenderness for him, but very often puts personal sadness and sadness into the song, even sometimes sings about social injustice. Traditional family folklore, reflecting customs and traditions, having musical and gaming characteristics, is a complex and diverse phenomenon.

Scientist, folklorist scientist B.Uakhatov devoted a separate section to children's poems in the monograph "Kazakh folk poems" and analyzed their artistic poetics. In the book "Typology of Kazakh life and Customs songs", it is considered in its common continuity with the folklore of peoples of Turkic origin, in particular, Kyrgyz, Karakalpak, Uzbek, Tatar, Khakas, and focuses on the creative field. It is from this period that separate children's folklore is considered as a branch of folklore, and the types of subgenres are studied in detail.

Children's folklore of our people is diverse in terms of genre composition, and their functions are diverse. B.Uakhatov in his research works traditionally classifies them into two areas, according to the peculiarities of origin and performance, as works created by adults for children, but mostly preserved in the children's repertoire, and poems distributed by children themselves," says [4,386].

Children's poems of the Kazakh people can be divided into two types:

- 1) Poems composed on behalf of children, and performed by children themselves;
- 2) The parents themselves produce and perform parents for their children.

In this regard, looking at the authors of children's poems, we can distinguish two types – children's creativity and parental creativity. This principle can be found not only in Kazakh folklore, but also in folklore studies of many peoples (Turkic textual peoples, Russian, Belarusian peoples) [5].

It is also necessary to take into account many characteristics of the theme and content of the poem, the age of the child, who performs the poem, what situation he performs. For example, poems that begin with "aldi-aldi ak bopem" are "lullabies". The lullaby was performed by the mother or grandmother of the child, and sometimes you can find that the children are performing to their siblings in imitation of the elders. Therefore, we come to the conclusion that both the performers and the authors of lullabies are adults. In addition to "Aldi bopem", this group includes such poems as "Kuyr-kuyr kuyrmash", "Kokem benim kaida eken", "Birim-Birim", "Ak bilek", "Tai-tai Balam". Although the content of these works is thematic, these poems should be ranked in order according to the age characteristics of children, worldview characteristics and thinking abilities. In order to put the baby in the crib to sleep or to calm him down, the mother sings a song to him. It is called "Lullaby" both in the country and in the Foll.

The lullaby can also be said to be the mother's inner monolog. In general, for a mother, the child he is liver meat, nothing sweeter or more precious than his child. In order to convey all this feeling, the mother in her poem Aldi compares the child to all good characters and objects, various good personalities:

Aldi, aldi shyragym,
 Kolge bitken kuragym,
 Zhappanga bitken teregin...
 Ainalaiyn, shyragym,
 Zhagamdagy, kundyzym,
 Auedegi zhuldyzym...
 Aldi, aldi, bopeshim,
 Kozy zhyni korpeshim,
 Zhurt suimese suimesin,
 Ozim suigen bopeshim... [6,94-97]

In the above examples, you can see the mother's warm feelings for the child, kindness. The cherished dream of any parent is one. He is a lofty dream – a bright future for his child. Therefore, a mother, as if looking into the future, dreams of her son as a hero with a wrist, a shepherd who knows the language of four foxes, a master who knows the art of ten fingers, or a solver of problems in one word.

Aiyr kalpak kiysip,
 Akyryp zhauga tiyisip,
 Batyr bolar ma ekensin?
 Kurygyndy maiyryp,
 Tunde zhylykaiyryp,
 Zhaudan zhylykaiyryp,
 Zhigit bolar ma ekensin? [6,95]

From these verses, not only the dream of a mother, but also a wish born of the fate of the Kazakh people. After all, for the Kazakh people, four foods were sacred concepts, as well as for the nomadic country, where they raised livestock, sought a settlement and fought for the land with strangers, there was no greater happiness.

The poem "Kuyr-kuyr kuyrmash, balapanga bidai shash" is used to tickle the child's palms, cheer him up and make him laugh, while the poem "Tai, tai Balam" (Tusau kesu) is an interesting poem about the first step of the child. The rhythm and words of the poem "Tusau kesu" seem to fit the heart of a small child and the foot that he stepped on. As for the melody, it is composed in a light, slow, smooth rhythm:

Kaz-kaz balam, kaz balam,
Kadam bassan maz bolam,
Kurmeuindi shesheiyn,
Tusauyndy keseiyn.
Kaz-kaz balam, kaz balam,
Takymyndy zhaz balam,
Kadamyna karaiyk
Baskanyndy sanaiyk... [7,21]

The meaning of the word "kaz-kaz" in death means to walk firmly, stepping on your feet. However, he did not take the same word completely, but took only the initial syllable. Here, too, there is a great meaning. This is because the rhythm, which is interrupted and pronounced, makes it easier for the child to move quickly, following the rhythm of the poem.

At the age of 2-3 years, when the children grow up and are able to walk on their own feet, their language begins to grow, their thoughts and worldview become more mature. The child who has spoken the language tries to say everything, speak and repeat the words of his parents, whether the language comes or not. It is then that parents begin to caress and caress their child, sometimes tickling his palm, sometimes counting his fingers, and sometimes sitting on his lap with a horse and playing. Such poems as "Ak bilek", "Kuyr-kuyr, kuyrmash", "Birim-birim" were born from such age characteristics of the child.

Al bilek, al bilek,
Balbyragan bal bilek,
Auylyn toly mal bilek,
Atka tokym sal bilek,
Otan tilin al bilek,
Mal ishine bar bilek... [8,40]

These poems help to develop the child's speech skills, increase his thinking, and at the same time teach him to work hard and love work, to grow up fast. Speaking to a child as a child, it is the duty of parents to guide him in his future life, and the correct fulfillment of this duty in the Kazakh people can be seen in the works of follar.

Since ancient times, children have been involved in Kazakh games, which are held in connection with various rituals. At weddings, where the beginning of spring – new year – Nauryz, and thirty days of games, forty days of weddings, they were interested in adults, and at the beginning and end of them, all children imitated adults and sang their poems.

Professor B.Erzakovich noted that one of the Kazakh song Arts is children's play poems, focusing on its genre and musical characteristics. Children who grew up in the arms of the steppe, say that once they composed a poem with a cheerful little fun in the summer, once they included the life of a nomadic country where cattle were kept, the world of animals in the poem and performed it in various games [8,44-45].

When the yellow frost comes, and the long-awaited spring comes to life, when the whole world is covered with greenery, the children's fun, singing and playing will inevitably increase. Children, lying on the lawn, undressing in the sun, meet the summer with a cheerful song:

Balakai-au, balakai,
Zhaz keledi-au, alakai!
Zhalan ayak zhuremiz,
Balakty da turemiz,
Kolden balyk susemiz,
Zhaltyldatyp tizemiz.
Balakai-au, balakai,
Zhaz keledi-au, alakai!
Saidan zhidek teremiz,
San kzykty koremiz.
Altybakan tebemiz,

Tau men tasty kezemiz [8,42].

These poems also often use images and motives, funny phenomena that are appropriate for the age and character of children. For example:

Kyrgauyly kyzyl eken,
Kyiryk zhuzi uzyn eken,
Muzga mingen eken,
Buty syngan eken... [8,258]

Images that cause laughter from such illogical situations, or actions such as “the butterfly comes to the lake, the owl comes to the lake and drinks”, are poetic characteristics born of a child’s imagination.

In the everyday life of the Kazakh people, a boy took part in all domestic work, such as caring for animals, preparing saddles, a girl, helping her mother, milking cows, burning wool, pressing felt. When they were in such a daily life, young children joined adults and sang poems together, composed poems, poems, game Words on different topics in the worldview of their understanding. He was able to show a picture of the old life, moving in a nomadic way of life:

Erten auylm koshedi,
Uyk bauyn sheshedi,
Kara koiym kashady,
Kumalagyn shashady,
Ak sandyk,
Kok sandyk,
Arkan tart,
Kilem art! [8,256]

The child’s imagination is born of details – unraveling the uyk strap, tearing down the house, and bringing to the eyes of the village of animals, which are struggling with their possessions.

The nursery rhymes of young children are suitable for the life of a country that lives on livestock, and reflect the mindset and feelings of that life. The truth of this is in the finger counting game:

Sen tur – kozyna bar!
Sen tur – koiyna bar!
Sen tur – zhylykyna bar!
Sen tur – siyryna bar!
Sen tur – tuiene bar! [9,256]

Eshki baktym, enirep baktym,
Koi baktym, konyrau taktym.
Siyr baktym, sidan kaktym,
Zhylyk baktym, zhorgalattym.
Tuie baktym, tuime taktym
Lak baktym, zhylap baktym [8, 260]

Sen tur – kozyna bar!
Sen tur – koiyna bar!
Sen tur – zhylykyna bar!
Sen tur – siyryna bar!
Sen tur – tuiene bar! [9,256]

Eshki baktym, enirep baktym,
Koi baktym, konyrau taktym.
Siyr baktym, sidan kaktym,
Zhylyk baktym, zhorgalattym.
Tuie baktym, tuime taktym
Lak baktym, zhylap baktym [8,260]

The children of the nomadic country, who spend their entire lives in the open sky in the arms of nature, of course, were interested in the beauty of nature. For example, the paintings "Aigolek, aigolek, aidyn basy dongelek", "Zhau, zhau, zhanbyr zhau, zhanbyr" are born from passion and admiration for the beautiful, beautiful views of nature.

The children, who took advantage of the bright summer expanses, were at the end of the game for a long day and came up with many funny games. Among them, such games as "Asau mastek", "Sokyr teke", "Ui artynda kol agash", "Kazyk bau" expand the worldview of children, and physically strengthen their body.

The words of the game are both fun and funny:

Ai, er ekensin bileiyn,
Eshki soiyp bereiyn,
Takiya alsan enkeiyp,
Kulamasan tenkeiyp,
Erligine seneiyn... [8,44]

Bad, scab makes jokes and laughs with peers who can't get on the "mastek". There are many poems and poems about animals, birds and animals:

Ai, kobelek, kobelek
Kanatyn nege dongelek
or:
Ala kanat sauyskan
Aryk atka zhabyskan...
Kark-kark etken kargalar,
Kandy korse zhorgalar... [10,44]

From the lines of the poem, it can be seen that children have observant sensitivity, that they describe everything from their own point of view.

In poems based on children's entertaining movements, there are many stylistic features, such as dialogue, dedication, question and answer. The poem is rich in cheerful laughter, fantastic elements. For example, a question that comes in the form of an answer:

- Auylyn kaida?
- Askar tauda.
- Koiyn kaaida?
- Koshkar tauda.
- Koiyn ne zheidi?
- Zhusan zheidi.
- Muz-muz, sen neden kushti boldyn?
- Men kushti bolsam, bauyrymdy zhanbyrga testirmes edim.
- Zhanbyr-zhanbyr, sen neden kushti boldyn?
- Men kushti bolsam, zherge zhutkyzar ma edim... [8,258-259]

In this way, it is possible to see that the child is in a state of extreme exaggeration or overreaction, which is born out of the psychology, imagination and imagination of children.

Results. Thus, poems for children are ambiguous in terms of creation, style and composition. The first of these is devotional poems «Aldi, aldi, bopem», which come in the form of a monologue, and the second is a group of poems adapted to an eventful plot. In the first, each line, each stanza, such as "Aldi, aldi, bopem" or "Al, bilek, al bilek", the refrain ends with a smooth rhyme. The rhythm of the poem is slow, rich in epithets, parables, and everyone can extend and enlarge the text as they wish. And poems of the second type are whole, subject to a specific plot, in one stanza, and in two stanzas, the story is paraphrased and intertwined.

A variety of artistic methods and techniques of poems for children. Once it was based on the artistic means of traditional lyrical poems, now children use their own, original style. In these poems, along with real pictures of the daily life of the people, there is not so little artistic description of life. First, the mouth is made with the help of artistic means, which rely on two speech intonations, and secondly, in a figurative sense.

Like other types of ancient ritual poems, Kazakh lullabies are similar to Russian, Ukrainian, Lithuanian, as well as Kyrgyz and Karakalpak children's poems of this type in the Turkic-speaking population. For example, if a Kazakh wants to kill a crying child and deceive him, to give him a bite, to pour pancakes, then in the Russian people it is "Varyu-varyu kashu" [11]. And lullabies and even children's poems in general are almost indistinguishable from Kazakh ones, sung in neighboring Kyrgyz and Karakalpak countries [12]. The image, plot similarities aside, many stanzas repeat each other exactly, word for word.

In contrast, we are convinced that the origin of children's poems dates back to the period when the Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Karakalpak, Uzbek peoples were not yet divided into nationalities and nationalities.

Bekmurat Uakhatov is convinced that it is necessary to clearly identify the genre nature of family folklore, streamline its internal genre subspecies, bring the terminological system in line with modern requirements, give a scientific characteristic to each genre type, reveal their internal features. It is time for a systematic study of traditional folklore in a comparative aspect with customs and traditions, various aspects of folk culture and life, especially with folk drama and musical art.

What is special is that in the traditional cultures of the world's ethnic groups, a personal sample of a person was created, and most often it was a believer, a saint, embodying the moral foundations of an ethnic group, its system of spiritual values and a righteous way of life, following which constitutes an example, a typical way and hierarchy of factors of ethnic identification and national identity, including the complex of ideological systems of an ethnic group from epistemological, ontological, asciological positions, national images, traditional and spiritual culture, language and historical past.

There is a need for a systematic study of traditional folklore in comparison with customs, traditions, and various aspects of folk culture and life, particularly folk drama and musical art. The spiritual culture of the Kazakhs is characterized by the parameters of contemplation, comprehensiveness, symbolism and sacredness in the ethnic specifics of world perception.

Conclusion. Children's poems serve as an invaluable educational resource, reflecting the traditional worldview and cultural practices of ancient Kazakh society. They represent a distinct branch of folk art, functioning as a sophisticated cognitive instrument deeply embedded in the upbringing and moral formation of Kazakh children. Within the broader spectrum of Kazakh folklore, these poems occupy a unique position, blending artistic expression with pedagogical intent.

Bekmurat Uakhatov a pioneering scholar in modern folklore studies, made significant contributions to the exploration of typological connections within family folklore, with particular emphasis on children's folklore. His work delves into the intricate nature of the genre, unraveling its historical poetics and its role in the cultural and social fabric of the Kazakh people. Uakhatov's research stands as a cornerstone in Kazakh folklore studies, marking a critical advancement in the understanding of these oral traditions.

A significant contribution of Bekmurat Uakhatov's scholarship is his innovative analysis of children's folklore as a distinct subset of family ritual folklore. By addressing the structural and functional integrity of children's folklore, he was among the first to frame it within its own theoretical and methodological context. This groundbreaking work not only underscores the artistic and educational significance of children's folklore but also situates it as an essential component of familial and communal traditions, reinforcing its value as a cultural artifact.

Bekmurat Uakhatov's contributions have profoundly influenced the field of Kazakh folklore studies, establishing a robust foundation for future research and offering a nuanced perspective on the interplay between oral traditions, cultural identity, and child-rearing practices. His achievements highlight the depth and richness of Kazakh folklore, ensuring its enduring relevance in both academic and cultural spheres.

Literature

1. Қасқабасов С. Қазақ фольклоры мен әдебиетінің тарихы // Қазақ ССР ҒА Хабарлары, Тіл, әдебиет сериясы. № 7. – 1988.
2. Ісләмжанұлы К. Рухани уыз. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 146 б.
3. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974. – 358 б.
4. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Жазушы, 1974. – 495 б.
5. Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. – М.: 1957. – 240 с.
6. Казахская народная поэзия. – Алма-ата: Жазушы, 1964. – С. 94–97.
7. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очерктері. – Алматы: Мектеп, 1965. – Б. 21.
8. Ерзакович Б. Песенная культура казахского народа. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 401 с.
9. Турсунов Е. Д. Генезис казахской бытовой сказки. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 152 с.
10. Қасқабасов С. А. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
11. Messerli A. Kinderfolklore. // Enzyklopadie des Marchens, 1993, 7, – pp. 1269-1278. DOI: <https://doi.org/10.1515/emo.7.220>
12. Nureeva G. I., Mingazova L. I., Ibrayeva A. T., Faridovna K. G. Literary Drawing Room: Children's Poetry Translated by R. Minnullin // Journal of Sociology and Social Anthropology, 2019, 10(4), – pp. 186-191. DOI: 10.31901/24566764.2019/10.04.310
13. Tashekova A. T., Zhussipov N. K. The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs // Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. №3(111). – 2023. – pp. 114–120. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023ph3/114-120>

А.Т. ТАШЕКОВА, Н.Қ. ЖҮСПОВ

«Торайғыров университеті» КеАҚ, Павлодар, Қазақстан.

Ә.Қ. ШАПАУОВ

Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан.

БЕКМҰРАТ УАХАТОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ-ТАҚЫРЫПТЫҚ НЕГІЗІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ фольклористикасының бастауы мен қайнар көзі болған балалар фольклорының дамуы мен қалыптасуының ерекшеліктерін зерттеген Бекмұрат Уахатовтың еңбегінің маңызы туралы мәселе қарастырылады. Бекмұрат Уахатовтың балалар фольклорын халық шығармашылығының маңызды салаларының бірі ретінде қарап, мазмұны терең көне музыкалық сарындармен астасып жатқан, бала тәрбиесіндегі рухани өзек болып саналатындығы жөнінде айтылып – жазылған ғылыми тұжырымдамаларына талдау жасалынады.

Ғалымның балалар фольклорының жиынтығы тек қазақ ауыз әдебиеті тұрғысында ғана емес, туысқан түркі тектес ұлттар мен этностардың балалар фольклорының ерекшеліктерімен салыстыра қарастырылып, тақырыптық, жанрлық, сюжеттік, поэтикалық көркемдігі танылады.

Бекмұрат Уахатовтың зерттеулері арқылы халқымыздың балалар фольклоры жанрлық құрамы жағынан сан-салалы, соған лайықты олардың атқаратын қызметі де түрліше екенділігі пайымдалып, оларды шығу, орындау ерекшеліктеріне қарай үлкендердің балаларға арнап шығарған өлеңдер, балалардың репертуарында сақталған шығармалар және балалардың өздері таратқан өлең-жырлар табиғатына сипаттама беріледі.

Сонымен қатар зерттеулер негізінде қазақ халқының рухани құндылықтарын ұлттық әдебиет пен мәдениет арқылы қалыптастырудың жолдары, оны жүзеге асыруда жас ұрпақты балалар әдебиетінің үлгілерімен таныстыру, фольклор үлгілерін игерту, дәстүрлі мәдениетімізді сақтаудың құралы ретіндегі маңыздылығы айқындалған.

Жас ұрпақты мәдениетті, өркениетті елдің азаматы ретінде тәрбиелеудегі балалар фольклорының айрықша орны туралы баяндалған. Қазақ халқының тұрмыс-салты мен ата-

баба дәстүрінен сыр шертетін, өткен өмір көрінісімен бірге тығыз дамып келе жатқан дәстүрлі мәдениетті қалыптастырудағы фольклор жанрының ғасырлар бойы дамып, өркендеп келе жатқан үлкен ғылым екендігі көрсетілген.

Түйін сөздер: фольклортану, Бекмұрат Уахатов, отбасылық ғұрып фольклоры, балалар өлеңдері, балалар фольклоры, көркемдік ерекшеліктер.

А.Т. ТАШЕКОВА, Н.К. ЖУСУПОВ

НАО «Торайғыров университет», Павлодар, Қазақстан.

А.К. ШАПАУОВ

Қазақстанның миллионнальнй университет искуства, Астана, Қазақстан.

ИДЕЙНО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ ОСНОВА ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА В ИССЛЕДОВАНИЯХ БЕКМУРАТА УАХАТОВА

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос о значении труда Бекмурата Уахатова, который исследовал особенности развития и становления детского фольклора, ставшего источником казахской фольклористики. Был проведен анализ научных концепций Бекмурата Уахатова, в которых говорится о том, что детский фольклор считается одним из важнейших направлений народного творчества, духовным стержнем в воспитании детей, содержание которого переплетается с глубокими древними музыкальными мотивами.

Совокупность детского фольклора ученого рассматривается не только в контексте казахской устной литературы, но и в сравнении с особенностями детского фольклора родственных тюркских народов и этносов, признается тематической, жанровой, сюжетной, поэтической художественностью.

Благодаря исследованиям Бекмурата Уахатова, детский фольклор нашего народа разнообразен по жанровому составу, в зависимости от особенностей их происхождения, исполнения, дается характеристика характера стихотворений, сочинений, хранящихся в репертуаре детей, а также стихов, распространяемых самими детьми.

Кроме того, на основе исследований определены пути формирования духовных ценностей казахского народа через национальную литературу и культуру, в реализации которых определено значение подрастающего поколения как средства приобщения к образцам детской литературы, овладения образцами фольклора, сохранения нашей традиционной культуры.

Фольклор занимает особое место в воспитании подрастающего поколения. Жанры фольклора отражают быт и традиции предков казахского народа, развиваются и процветают на протяжении веков.

Ключевые слова: фольклористика, Бекмурат Уахатов, фольклор семейных обрядов, детские стихи, детский фольклор, художественные особенности.

References

1. Kaskabasov S. Kazak fol`klory men adebietinin tarikhy // Kazak SSR GA khabarlary, Til, adebiet seriyasy. № 7. – 1988.
2. Islamzhanuly K. Rukhani uyz. – Almaty: Ana tili, 1995. – 146 b.
3. Akhmetov Sh. Kazak balalar adebietinin khrestomatiyasы. – Almaty: Mektep, 1974. – 358 b.
4. Uakhatov B. Kazaktyn khalyk olenderi. – Almaty: Zhazushy, 1974. – 495 b.
5. Anikin V. P. Russkie narodnye poslovicey, pogovorki, zagadki i detskij fol`klor. – Moskow, 1957. – 240 b.
6. Kazakhskaya narodnaya poeziya. – Alma-ata, 1964. – S. 94-97.
7. Akhmetov Sh. Kazak balalar adebieti tarikhyrynyn ocherkteri. – Almaty: Mektep, 1965. – 21 p.
8. Erzakovich B. Pesennaya kul`tura kazakhskogo naroda. – Alma-Ata: Nauka, 1966. – 401 s.
9. Tursunov E. D. Genezis kazakhskoj bytovoј skazki. – Alma-Ata: Nauka, 1973. – 152 s.
10. Kaskabasov, S. A. Zhanazyk. Ar zhylygy zertteuler. – Astana: Audarma, 2002. – 584 b.

11. Messerli A. Kinderfolklore. // Enzyklopadie des Marchens, 1993, 7, – pp. 1269-1278. DOI: <https://doi.org/10.1515/emo.7.220>

12. Nureeva G. I., Mingazova L. I., Ibrayeva A. T., Faridovna K. G. Literary Drawing Room: Children’s Poetry Translated by R. Minnullin // Journal of Sociology and Social Anthropology, 2019, 10(4), – pp. 186-191. DOI: 10.31901/24566764.2019/10.04.310

13. Tasheкова A. T., Zhussipov N. K. The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs // Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. №3(111). – 2023. – pp. 114–120. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023ph3/114-120>

Авторлар туралы мәлімет:

Ташекова Айгерим Тарбинқызы – «Торайғыров университеті» КеАҚ постдокторанты, Павлодар, Қазақстан

Ташекова Айгерим Тарбиновна – постдокторант НАО «Торайғыров университет», Павлодар, Қазақстан

Tasheкова Aigerim Tarbinovna - postdoctoral of NAO “Toraigyrov University”, Pavlodar, Kazakhstan

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы – филология ғылымдарының докторы, «Торайғыров университеті» КеАҚ профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Жусупов Нартай Қуандықович – доктор филологических наук, профессор НАО «Торайғыров университет», Павлодар, Қазақстан.

Zhussupov Nartai Kuandykovich – doctor of Philology, professor of NAO “Toraigyrov University”, Pavlodar, Kazakhstan.

Шапауов Әліби Қабыкенұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ ұлттық өнер университеті, ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан

Шапауов Алиби Кабыкенович – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник научно-исследовательского института Казахского национального университета искусств, Астана, Казахстан.

Shapauov Alibi Kabykenovich – candidate of Philological Sciences, leading researcher of the Research Institute of the Kazakh National University of Arts, Astana, Kazakhstan.

Қ.Қ. ТҰРСЫНХАНОВА¹ Р.М. МҰҚАЖАНОВА²

«Alikhan Bokeikhan University» БМ, Семей, Қазақстан ^{1,2}
(e-mail: kuralai_tursynhanova@mail.ru, raushan-09@mail.ru)

ШӘКӘРІМНІҢ АҚЫНДЫҚ КІТАПХАНАСЫ

Аңдатпа. Мақаланың басты міндеті – Шәкәрім шығармашылығына Батыс пен Шығыс әдеби дәстүрлерінің ықпалын жан-жақты саралау және олардың өзара үйлесімділігін терең зерделеу. Бұл мақсатты жүзеге асыру барысында Шәкәрімнің көркемдік әлемінің қалыптасу генезисі қарастырылып, оның қазақтың бай фольклорлық мұрасы, халықтық поэзия, жыраулық өнер және классикалық Шығыс поэзиясына тән дәстүрлі элементтерді қалай игеріп, шығармашылық тұрғыдан қайта өңдегені ғылыми тұрғыда зерттелді.

Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы – Шәкәрімнің әдеби мұрасындағы бұрынғы дәстүрлерді жаңаша игеру шеберлігін ашу және осы қайнарлардан алынған көркемдік элементтерді өзінің бірегей шығармашылық көзқарасымен байыта отырып, жаңа сападағы туындылар жасау әдістерін анықтауда жатыр. Мақалада Шәкәрім мен Шығыстың ұлы ақыны Сағди шығармаларындағы сюжеттік алмасу дәстүрлері мен олардың Шәкәрімнің поэзиясындағы интерпретациясы терең талданды. Сонымен бірге, ақынның шығармаларында бейнеленген қоғам мен уақыт, адам мен заман мәселелері, олардың өзара байланысы мен осы негізде туындаған әлеуметтік құбылыстар, сондай-ақ ақынның сол құбылыстарды бейнелеудегі жеке ұстанымы мен авторлық идеяларының ерекшеліктері егжей-тегжейлі қарастырылды.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі ретінде Ә. Тәжібаев, Ш. Сәтбаева, М. Мағауин, Б. Әбдіғазиев және басқа да беделді ғалымдардың тұжырымдары мен көзқарастары пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде Шәкәрімнің шығармаларындағы, әсіресе эпикалық поэзия саласындағы туындыларында тарихилық пен кеңістік-уақыттық мәселелердің қалайша көрініс тапқаны, оның көркем ойлау жүйесі арқылы түсіндірілді. Зерттеу барысында аналитикалық, бақылау, фактіге негізделген материалдарды сараптау, сипаттау, компоненттік талдау және тілдік жағдаяттарды үлгілеу сияқты әдіс-тәсілдер қолданылды.

Зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы – осы мақаланы жоғары оқу орындарындағы шәкәрімтану пәндері бойынша дәрістер мен семинарларда қосымша оқу құралы ретінде қолдану мүмкіндігіне негізделеді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері Шәкәрім шығармашылығын тереңірек түсініп, оның көркемдік мұрасының қазіргі әдебиеттанудағы орны мен маңыздылығын жаңа қырынан айқындауға септігін тигізеді.

Түйін сөздер: Шәкәрім шығармашылығы, шәкәрімтану, Шәкәрімнің ақындық әлемі, Шәкәрімнің жазушылық әлемі, Шәкәрімнің аудармашылық әлемі, Шәкәрім философиясы, «Ләйлә-Мәжнүн» дастаны, Шәкәрім аудармалары.

Кіріспе. Шәкәрімнің ақындық, ойшылдық және жазушылық қабілеттері жайдан-жай пайда болған жоқ; оларды қалыптастыруға әсер еткен тарихи және мәдени контекст терең әрі көпқырлы болды. Шәкәрімнің шығармашылық және рухани дамуы оның өмір сүрген дәуірінің ұлттық мәдениетінің бай дәстүрлерімен тікелей байланыста өрбіді. Мұхтар Әуезовтің сөздерін келтірсек, «... дана ақынның өз халқынан және жалпы адамзаттың өнер-

ой байлығынан алған үш үлкен салалы түп-төркіні барын байқаймыз» [1, 37]. Бұл түп-төркіндер Шәкәрімнің шығармашылық мұрасының негізін қалады, өйткені ол Абайдың үлгісін алып, қазақтың ауыз әдебиеті, Шығыс поэзиясы мен Еуропа мәдениетінен рухани азық алды.

Шәкәрімнің дүниетанымы мен шығармашылық ізденістері осы үш үлкен мәдени ағымның тоғысында қалыптасты. Оның алдында тұрған бай әдеби және философиялық мұралар, Абайдың ұлы ақындық дәстүрі мен көркемдік ұстанымдары, Шәкәрімнің өзіне тән ерекшеліктерін дамытуда маңызды рөл атқарды. Ол осы дәстүрлерді терең зерттеп, бойына сіңіре отырып, өз шығармашылық жолын қалыптастырды. Шәкәрімнің шығармалары осы мәдени мұралардың синтезін ұсынады, оның әрбір туындысы өткеннің рухани байлығын қазіргі уақытпен байланыстырып, жаңа мазмұнмен байытады. Осылайша, Шәкәрімнің поэзиясы мен философиясы ұлттық және әлемдік мәдениеттің терең үндесуін, олардың синтезін көрсетеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Бұл мақалада Шәкәрім шығармашылығын түсіндіру мен талдау үшін герменевтикалық талдау мен салыстырмалы зерттеу әдістері пайдаланылды. Герменевтикалық әдіс Шәкәрімнің шығармаларын тереңірек түсінуге, олардың мағыналық қабаттарын ашуға бағытталған, ал салыстырмалы зерттеу әдісі оның шығармаларының Шығыс және Батыс әдебиетімен үндестігін, байланыстарын және ықпалын анықтауға мүмкіндік берді. Шәкәрімнің шығармашылық тұлғасын зерттеу барысында оның поэзия, проза және көркем аударма салаларындағы туындыларына тән әдеби дәстүрлерге негізделген көркемдік ерекшеліктер мен тақырыптық бағыттары терең ғылыми талдауға алынады. Зерттеу мақаласы Шәкәрімнің ақындық, жазушылық және аудармашылық шеберлігін, сондай-ақ оның философиялық және тарихи көзқарастарын, біртұтас көркемдік-эстетикалық құбылыс ретінде қарастыруды мақсат етеді. Шәкәрімнің көпқырлы шығармашылық әлемі – оның поэтикалық дарындылығы, прозалық шеберлігі және аудармашылық жаңашылдығы, сондай-ақ оның дүниетанымы мен философиялық тұжырымдары – өзара тығыз байланыстағы бірегей және күрделі құрылым ретінде зерделенеді.

Талқылау мен бақылау. Шәкәрімнің шығыс әдебиетінің терең ықпалын сезінгенін дәлелдейтін маңызды белгі – оның шығармаларында шығыс ойшылдарының есімдерін жиі еске алуы және олардың поэзиялық бейнелерін өзінің туындыларымен терең байланыста жырлауы. Мысалы, Шәкәрімнің шығармашылығында Фирдоуси мен Сағди дастандарында әділдігімен танылған Ануширван кейіпкері, Наушеруан есімімен белгілі болып, әділдік пен мейірімділіктің символы ретінде көрінеді. Бұл детальдар, алғаш қарағанда болмашы ғана көрінгенімен, Шәкәрімнің шығыс әдебиетінің інжу-маржандарын терең бойлағанын көрсетеді.

«Ләйлә – Мәжнүн» дастанының кіріспесінде Шәкәрім Физулидің есімін ерекше бір құрметпен атайды. Ол мұнымен ғана шектелмей, шығыс әдебиетінің ұлы өкілдері – Науаи, Сағди, Шәмси, Физули, Сайқали, Қожа Хафиз, Фирдоуси сынды тұлғаларды да атап өтеді: «Науаи, Сағди, Шәмси, Физули бар, Сайқали, Қожа Хафиз, Фердаусилар... Бәйітші елден асқан шешен болып, Әлемге сөздің нұрын жайған солар» [2, 349]. Бұл ұлы есімдер мен олардың шығармалары Шәкәрім үшін рухани кемелдену мектебі болды. Ол осы шығыстың әдеби мұраларын іздеп тауып, оларды оқып, санасына сіңіріп, солардың нәрін алып, өз шығармашылық әлемін байытты. Шәкәрімнің «Қорқыт, Қожа Хафиз түсіме енді де...» [2, 222] және «Қорқыттың сарыны» [2, 224] атты өлеңдерінде шығыс даналарының рухы мен философиялық тереңдігі айқын сезіледі. Шәкәрім Қожа Хафиздің бірнеше өлеңдерін аударып, шығыс философиясының мәні мен мағынасына терең үңіліп, оны өз танымымен қабылдап, шығармашылығында жаңа қырынан бейнелеген.

Шәкәрімнің шығыс ақындарымен рухани жарысы оның шығармаларында нәзира дәстүрін өз шығармашылық әдісі ретінде қабылдағанын көрсетеді. Бұл дәстүрде ақындар белгілі бір тақырыпты түрлі тұрғыдан жырлап, әрқайсысы өз заманының, өмірлік тәжірибесінің және рухани көзқарасының әсерінен жаңа мазмұнмен байытады. Шәкәрім

де осы дәстүрдің аясында шығыс жыршыларымен өзінше жарысып, шығыс әдебиетіндегі сюжеттерді қазақ поэзиясына лайықтап, жаңа мазмұн мен идеялармен толықтырған. Ол шығыс жырларының классикалық үлгілерін механикалық аударма ретінде емес, қайта оларды өзінің шығармашылық сүзгісінен өткізіп, қазақ оқырманына таныс әрі түсінікті формада ұсынған.

Шәкәрімнің ақындық жолы шығыс әдебиетінің сарында басталғанын оның өз сөзі де дәлелдейді: «Оятқан мені ерте Шығыс жыры» [2, 143]. Жас кезінде жазған «Жастық туралы» [2, 26] және «Жиырма үш жасымда...» [2, 29] өлеңдерінде шығыс поэзиясының нақыштары айқын көрінеді. Бұл өлеңдердегі махаббат сезімін бейнелеу, сұлулықты суреттеу шығыс поэзиясындағы хор қыздарының бейнелерін еске түсіреді. Мысалы, «Гауһардай көзі, Бұлбұлдай сөзі, Жаннан асқан бір пері. Жүзі бар айдай, Мінезі майдай, Өзгеден артық сол жері. Дариядай ақыл мол еді, Жан ғашығым сол еді», – деген жолдарда қыз бейнесі шығыстық үлгіде көркемделгенімен, өлеңнің құрылымы Абайдың «Сегіз аяқ» үлгісінде жазылған. Бұл Шәкәрімнің қазақ өлеңінің құрылымы мен көркемдік өрнегіне қосқан үлесін көрсетсе де, мазмұны шығыс ақындарына тән эстетикалық және философиялық тереңдікке ие.

Шәкәрім шығыс әдебиетінің элементтерін жай ғана көшіріп қоймай, оларды өзінің ішкі әлемімен ұштастырып, жаңа жол тапты. Ол шығыс дәстүрлерін өз поэзиясында қайта тірілтіп, оларды қазақ әдебиетінің өзіндік ерекшелігімен, ұлттық рухымен байытып, тың сападағы шығармалар тудырды.

Шәкәрім қазақ әдебиетіне шығыс пен батыстың рухани қазынасын енгізу арқылы оның аясын кеңейтіп, тереңдеткен кемеңгер тұлға ретінде танылды. Ол Қожа Хафиздің өмір философиясымен сусындаған жырларын, Лев Толстойдың адамгершілікке толы әңгімелерін, Александр Пушкиннің «Дубровский» мен «Боран» туындыларын, шығыстың мәңгілік махаббат символы «Ләйлі-Мәжнүнді», сондай-ақ Гарриэт Бичер Стоудың әлеуметтік әділетсіздікке қарсы жазылған «Том ағайдың балағаны» романын қазақ тіліне аударып, ұлттық әдебиетке қосқан үлесін байытты. Бұл шығармалардың мазмұны мен идеяларының қазақ халқының өмірімен, оның рухани сұраныстарымен үйлесетіндігін түсіне отырып, Шәкәрім оларды қазақ қоғамының мәдениетіне жақындатып, жаңа мазмұнмен өңдеп, ұсынды.

Абайдың әдеби-эстетикалық мектебінен сусындаған Шәкәрім, орыстың ұлы ақыны А.С. Пушкиннің шығармашылығын терең зерттеп, оның туындыларын қазақ тіліне аудару арқылы өз халқының рухани байлығын арттыруға ұмтылды. Шәкәрімнің «Дубровский» мен «Боран» шығармаларына ерекше мән беруі кездейсоқ емес еді; бұл туындылардың адамгершілік, әділеттілік пен ар тазалығы туралы идеялары Шәкәрімнің өмірлік қағидаларымен үндесіп жатты. Шәкәрім өзінің шығармашылығында қазақ қоғамындағы және жалпы адамзат қоғамындағы әділетсіздік пен зұлымдыққа қарсы тұрып, адамның ар-ұяты мен ақыл-парасатын, адамгершілікті, мейірімділікті басты орынға қойды. Бұл идеялар Пушкиннің кейіпкерлерінің өмірі мен олардың моральдық таңдауларынан көрініс тапты, сондықтан Шәкәрім Пушкиннің осы шығармаларын қазақ оқырмандарына жеткізуді маңызды деп санады.

Алайда, Шәкәрімнің аудармалары тек қарапайым тілдік трансформация емес, Абайдың нәзирашылдық дәстүрін жалғастыру жолында жасалған жаңа қадам болды. Абайдың поэзиясынан тәлім алған Шәкәрім Пушкиннің прозалық шығармаларын қазақ жыр дәстүрімен байланыстырып, поэзия тілінде қайта жазды. Бұл шешім оның қазақ қоғамының ерекшеліктерін терең түсінгендігін көрсетеді. Сол кездегі қазақ жұрты қара сөзге де, жыр-дастанға да жақын болғанымен, өлең сөздің әсері, оның халыққа ықпалы күштірек еді. Сондықтан Шәкәрім Пушкиннің прозалық шығармаларын өлең тіліне көшіру арқылы олардың қазақ аудиториясына әлдеқайда жақын әрі түсінікті болуын қамтамасыз етті.

Прозалық жанр оқиғаны баяндауда кең мүмкіндіктер ұсынғанымен, прозаны екінші тілге аударғанда шығармашылық еркіндік көбінесе шектеледі. Аудармашы түпнұсқаның

мазмұны мен идеясын мүмкіндігінше дәл жеткізуге тырысады, бірақ бұл кезде автордың еркіндігі тарылып, шығарманың рухы мен мән-мағынасы жоғалуы мүмкін. Шәкәрім мұндай шектеулерге көнгісі келмегендей, ол түпнұсқаның негізгі идеясын еркін жеткізу мақсатында оқиғаны өз шығармашылық көзқарасымен байланыстырып, жаңа реңктермен байытады. Оның Пушкиннен аударған шығармаларында кейбір эпизодтарды қалдырып кетуі немесе жаңа ойлар қосуы – бұл аударманың кемшілігі емес, қайта Шәкәрімнің шығармашылық еркіндігі мен нәзирашылдық дәстүрге сәйкес туындаған жаңашылдық еді. Шәкәрім түпнұсқаның идеясын сақтай отырып, оны қазақ оқырманына жақындатып, ұлттық дүниетаным мен эстетикалық құндылықтарға бейімдеп қайта ұсынды. Бұл тәсіл, шын мәнінде, Шәкәрімнің ұлттық әдебиетке енгізген тың серпіні болды және оның аудармашылық шеберлігінің шыңы ретінде қарастырылады.

Шәкәрімнің осы екі шумаққа барлық маңызды факторларды сыйғызуы – оның ақындық шеберлігінің жарқын көрінісі. Шәкәрім қазақ халқы үшін А.С. Пушкиннің философиялық прозасын қабылдаудың қиындығын түсінгендіктен, бұл мәселені шешудің шығармашылық жолын табады. Ол Пушкиннің сөздерін дәлме-дәл қайталамайтынын, бірақ сонымен қатар, шығарманың негізгі идеяларын бұрмаламай, шектен шықпайтынын ескертеді. Бұл шешімнің түпкі себебі, біздің ойымызша, қазақ оқырманының прозаға қарағанда өлең үлгісіндегі шығармаларды жеңілірек қабылдайтынын ескеруінде жатыр. Бұл – Шәкәрімнің шығармашылық мұратына жету жолындағы көркемдік тәсілі. Оның осы тәсілінде ежелгі нәзира дәстүріне тән көркемдік бояулар мен ерекше қасиеттер көрініс тапқан.

Шәкәрім шығыс пен батыстың қандай шығармасын аудармасын, ол әрқашан өз шығармаларының қазақ оқырманымен үндесетініне ерекше мән береді. Әртүрлі сюжеттік арналар арқылы өзінің гуманистік және имандылық идеяларын таратып, оларды халқының санасына сіңіруді мақсат етеді. Бұл принципті Шәкәрім 1924 жылы аударған әлем әдебиетінің «Алты әңгіме» топтамасында да ұстанған [2, 463].

Бұл топтамаға Л.Н. Толстойдың «Асархидон-Лаэли», «Үш сауал», «Криз патша» әңгімелері және Қытай елінің өмірінен алынған «Ұждан», «Пан-Жи-Зан хан», «Қолшатыр бұйрығы» атты әңгімелер енгізілген [9, 29]. Автордың бұл топтаманы жасаудағы нақты мақсаты белгісіз болғанымен, әңгімелердің сюжеттік желілері мен идеяларынан олардың барлығы адамгершілік, адалдық, қанағат пен ынсап, ар-ұят және ұждан мәселелерін көтеретінін көруге болады.

Мысалы, «Асархидон-Лаэли» әңгімесінде Ассирия патшасы Асархидон жауынгер Лаэлидің әскерін талқандап, енді оның өзін азаптап өлтірудің түрлі жолдарын ойластырады. Ал «Криз патша» әңгімесінде өзінің сұлулығы мен құдіретіне сеніп, бірақ басына қиындық түскенде осы қасиеттерден еш пайда көрмей, данышпан Салонның ақылына жүгінуге мәжбүр болған Криз патшаның ақыры әділдік пен адалдықтың қара күштен гөрі ойлы ақылдың құндылығын түсінеді. «Үш сауал» әңгімесінде патша өзінің билігі арқылы шешуге тырысқан имандылық қағидаларын қарапайым өмір сүрген дана тақуадан үйренеді.

Шәкәрімнің осы әңгімелерді таңдап аударуы кездейсоқтық емес. Бұл туындылардың мазмұны оның өз көзқарастары мен рухани мұраттарына сәйкес келеді, және ол оларды қазақ халқының рухани-адамгершілік тәрбиесіне үлес қосу үшін аударды. Шәкәрімнің осы шығармашылық еркіндігі мен нәзира дәстүріндегі жаңашылдыққа ұмтылысы оның аудармаларына өзіндік бірегейлік беріп, оларды ұлттық әдебиетіміздің ажырамас бөлігіне айналдырды.

Адамшылық іздесең, бұл жолға түс,
Алдау қылма біреуге қиянат күш!
Жетілсең де жемтік жеп ел зарлатпа
Ар-ынсаптың сүйгені – таза жұмыс! [2, 479].

«Үш сауалдың» қорытындысындағы осы бір шумақта Шәкәрім мен Толстойдың ойларын жалғастырып жатқан терең рухани-эстетикалық байланыстар айқын көрінеді.

Бұл шумақта екі ойшылдың адамгершілік, имандылық, және адамзаттық құндылықтар туралы ойларының бір арнада тоғысқанын байқаймыз. Олар адамның ішкі дүниесіне, оның рухани жетілуіне ерекше мән беріп, сол арқылы қоғамның өзгеруіне ықпал етуге тырысқан.

Қытай елінің өмірінен алынған үш әңгімеде де осы бағыттағы идеялар жалғасын табады. «Пан-Жи-Зан хан» мен «Қолшатыр бұйрығы» әңгімелерінде қарапайым халыққа зұлымдық жасап, әділетсіздік орнатқан, тек өзінің жеке басының мүддесін ғана ойлайтын адамдар қатты сынға алынады. Бұл әңгімелердегі ұлықтардың бейнелері арқылы Шәкәрім өз ойларын нақтылап, олардың шынайы өмірде де кездесетінін көрсетеді. Ол бұл кейіпкерлерді қазақ қоғамының өмірімен тығыз байланыстырып, заманының әлеуметтік және моральдық мәселелерін ашық көрсеткен. Мейірім, ынсап пен арқосылып ұжданды құрайтындығы Шәкәрімнің өз өлеңдерінен де айқын көрініс табады [7, 479].

Шәкәрімнің бұл аудармалары қазақ оқырманына беймәлім болған оқиғаларды ғана баяндап қоймай, сол оқиғалар арқылы өз халқының өміріне қатысты маңызды мәселелерді қозғайды. Мысалы, өтірік ақпарат беріп, патшасын алдаған немесе парақорлықпен өз мүддесін ғана көздейтін әкімдер мен белсенділердің бейнелері қазақ қоғамына да жақсы таныс. Шәкәрім бұл оқиғаларды аударып қана қоймай, оларды ұлттық санаға жақындатып, қазақ халқының рухани және моральдық қажеттіліктеріне сай етіп ұсынған.

Осылайша, Шәкәрімнің аудармашылық қызметі тек мәтіндік аударма ғана емес, терең шығармашылық процесс болды. Ол аударылған шығармалардың мазмұнын қазақ қоғамының шындығымен тығыз байланыстыра отырып, оларды заманауи оқырманға түсінікті әрі мағыналы етіп жеткізді. Бұл тәсіл Шәкәрімнің аудармашылық шеберлігінің биік деңгейін көрсетіп қана қоймай, оның ұлттық әдебиетке енгізген рухани үлесінің тереңдігін де айқын байқатады.

Шәкәрімнің «Епті тышқан» мысал өлеңінде айтылған ой түйіндері мен жоғарыда талданған әңгімелерде ұсынылған идеялар арасында терең рухани байланыс бар екенін байқау маңызды. Шәкәрім шығыс және батыс әдебиетінің рухани мұрасын қазақ оқырманына түсінікті әрі жақын етіп жеткізу үшін осы танымал әрі қызықты сюжеттерді шебер қолданады, оларды адамгершілікке негізделген өз дүниетанымымен байытады.

«Алты әңгіме» топтамасының көркемдік сипаты олардың түпнұсқаға қарағанда, сөзбе-сөз аударма емес, еркін баяндаудың нәтижесі екенін көрсетеді. Бұл шығармалардағы кейбір әңгімелердің қара сөзбен, ал кейбірінің өлеңмен өрнектелуі Шәкәрімнің көркемдік еркіндігін айқын аңғартады. Ол аударма процесінде тек мәтінді ғана емес, оның идеясын, рухани мәнін де қазақ мәдениетіне сәйкестендіріп, ұлттық танымға жақындатып, қазақ оқырманына түсінікті тілде жеткізуді мақсат етті.

Шәкәрімнің «Бәйшешек бақшасы» атты прозалық топтамасы оның шығармашылық ізденісінің тағы бір дәлелі. 1988 жылы жарық көрген шығармалар жинағында [2, 484] бұл топтамада он бір прозалық миниатюра бар, олардың барлығы дерлік шығыстың ұлы ғұламасы Сағдидің «Бустан» және «Гүлстан» дастандарындағы сюжеттік арналардан алынған. Шәкәрім бұл сюжеттерді жай ғана аударма ретінде қабылдап қоймай, оларды өз философиялық ойларымен толықтырып, жаңа мағыналық реңктер қосады.

Мысалы, Сағдидің «Гүлстан» дастанының екінші бөліміндегі қырық бесінші хикаяда [4, 136] заң зерттеушісінің көріксіз қызы туралы әңгіме баяндалады. Сағди бұл оқиғаны «Сыйықсыз қызға соқыр күйеу керек» деп қорытса, Шәкәрім оны өзге қырынан түсіндіреді. Шәкәрімнің нұсқасында бай адам: «Қызым байдан шыққаннан гөрі күйеуімнің соқыр қалпында қалғаны артық» деп жауап береді. Бұл жерде Шәкәрім әңгіме барысында Сағдидің философиялық түйінін өзіндік ұлттық реңкте, қазақи түсінікпен жеткізеді. Байдың жақын досының «Күйеуінің көзін аямаған кісі досының көңілін аяр ма? Енді достықтан айырылайық» [2, 489] деген сөзі арқылы автор қазақ оқырманына ұғындыру үшін өзіндік философиялық тұжырым жасайды.

Шәкәрімнің шығармашылық еркіндігі мен терең дүниетанымын түсіну үшін оның тек шығыс әдебиетінен ғана емес, сонымен қатар батыс әдебиетінен де алған үлгілерін қарастыру

керек. Өмірінің соңғы жылдарында Шәкәрімнің жалғыздықта өткізген күндерінде, оның рухани серігі болған Гарриэт Бичер Стоудың «Том ағайдың балағаны» романы ерекше маңызға ие болды. Өкінішке орай, бұл аударма біздің заманымызға жетпесе де, Шәкәрімнің Әуішке арнаған өлеңдерінде Стоудың кейіпкерін ерекше сүйіспеншілікпен еске алуы, оның бұл шығарманы қаншалықты терең сезініп, қабылдағанын көрсетеді.

Шәкәрім аудармалары арқылы тек басқа халықтардың әдеби мұраларын қазақ тілінде сөйлетіп қана қоймай, олардың түпкі мәнін, философиялық және рухани тереңдігін қазақ оқырманына жақындатып, ұлттық санаға сәйкес жаңа деңгейде жеткізді. Бұл – Шәкәрімнің аудармашылық қызметіндегі ең басты ерекшеліктердің бірі және оның әдебиетке қосқан теңдессіз үлесі.

Шәкәрімнің өмірінің мәні адал еңбек пен әділеттілікке деген сенімінде терең тамыр жайғанын ескерсек, оның Том ағайдың құлдықтағы тағдырына ерекше назар аударуы терең рухани үндестіктің нәтижесі екені айқын көрінеді. Шәкәрім үшін адал еңбек – адамның бостандығы мен шынайы бақытының негізі. Алайда, Том ағай сияқты еңбекқор, әділ жанның ауыр құлдықта өмір сүруі Шәкәрімнің дүниетанымында адамгершілік пен әділеттілікке қарсы келетін қайшылықты жағдай ретінде қабылданды. «Жағымсыз қылықтардың ішінде арға ең ауыр тиетіні не?» [9]. Бұл әділетсіздік, Шәкәрімнің көзқарасында, адамзат қоғамының ең үлкен қасіреттерінің бірі, адам табиғатына жатпайтын ауыр жүк ретінде көрінді.

Шәкәрімнің гуманистік көзқарасы «құл болу» ұғымымен мүлдем үйлеспейді, ол үшін бұл ұғым адамды адамгершілік қасиеттерінен айыратын, оның еркіндігі мен қадір-қасиетін таптайтын ең төменгі деңгейдегі әлеуметтік әділетсіздіктің көрінісі болды. Шәкәрім өзінің шығармашылығы арқылы өмірдегі әділетсіздікпен, әлеуметтік теңсіздікпен күресіп, адамзаттың рухани көтерілуіне, қоғамның түзілуіне ұмтылды. Сол себепті де оның назарын Гарриэт Бичер Стоудың шығармасы аударды: бұл шығармада бейнеленген құлдық өмірдің қасіреті мен әділетсіздігі Шәкәрімнің өз халқына тән рухани күрестің көрінісі ретінде қабылданды.

Шәкәрім қазақ халқының тарихи тағдыры мен оның шынайы тәуелсіздікке жету жолындағы күресін терең түсінгендіктен, батыс әдебиетінің осындай тақырыптағы шығармаларына ерекше назар аударды. Көзі ашық, көкірегі ояу әрбір жас «жақсы білім іздеуден жалықпауы керек» дейді [10, 15]. Егер шығыс ақындарының туындылары оның жастық шағында рухани-эстетикалық тәрбиесін қалыптастыруда маңызды рөл атқарса, батыс әдебиеті Шәкәрімнің әлеуметтік әділеттілік пен халықтың бостандығы туралы ойларын одан әрі тереңдете түсті. Ол батыс әдебиетіндегі халық пен билеуші арасындағы күресті бейнелейтін шығармалар арқылы қазақ қоғамының да әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздік мәселелерін тереңірек түсінді.

Шәкәрім үшін Том ағайдың бейнесі – қазақ қоғамындағы әділетсіздікке қарсы күрестің символы болды. Ол бұл бейнені қазақ оқырмандарына ұсыну арқылы еңбек пен әділеттің құндылығын, азаттық пен теңдіктің мәнін түсіндіруге ұмтылды. Осы арқылы Шәкәрім батыс әдебиетіндегі озық үлгілерді қазақ әдебиетіне енгізіп қана қоймай, оларды қазақтың рухани қажеттіліктеріне бейімдеп, өз халқының әлеуметтік жағдайына сәйкестендіріп, жаңаша мазмұнда жеткізді.

Шәкәрімнің осындай терең рухани және әлеуметтік түсінікке негізделген аудармалары ұлттық әдебиетте ерекше орын алады. Олар оның шығармашылық мұрасының ажырамас бөлігі болып, қазақ халқының рухани өмірін байытты, оны жаңа биіктерге көтерді. Шәкәрімнің аудармашылық қызметі тек әдебиеттегі жаңашылдық емес, сонымен қатар ұлттың рухани жетілуіне, оның болашаққа деген сенімін нығайтуға бағытталған зор рухани күш болды.

Нәтижелер. Шәкәрім, Абайдан кейінгі қазақ әдебиетінің шоқтығы биік тұлғаларының бірі, шығыс классикалық әдебиетінің рухани тереңдігін өз шығармаларында сарқа пайдаланды. Шәкәрімнің шығармашылық әлемі, оның ұстазы Абайдың жолын қуып, шығыстың көркемдік-эстетикалық мұрасын игеріп, оны өз шығармашылығында жаңа

биіктерге көтерумен ерекшеленеді. Шығыс әдебиетінің жауһарларын терең түсініп, олардан шабыт алған Шәкәрім, ежелгі сөздердің мәңгілік құндылығын терең сезінді. Оның «Дүние мен өмір» өлеңіндегі: «Қайғы көрсем: «дүниенің жалғандығы, – Дедім – алдап, мінеки, алғандығы». Ол не десең бұрынғы жазғандардың сөзі орнығып көңіліме қалғандығы» [2, 63] деген жолдары, ақынның рухани әлемінде өткен ғасырлардан жеткен мұралардың қаншалықты терең із қалдырғанын көрсетеді. Шәкәрім бұл мұраларды жай ғана пайдаланып қойған жоқ, оларды өз шығармашылығында қайта жаңғыртып, әдебиет әлеміне жаңа бояу, жаңа мазмұн енгізді.

Шәкәрімнің шығармаларында шығыс әдеби дәстүрлерінің ықпалы кеңінен байқалады. Оның өз заманының классикалық шығыс сюжеттерін қолдануы тек әдеттегі әдеби тәсіл емес, бұл оның ішкі жан дүниесінің, рухани ізденістерінің, шығыстың терең философиясымен, эстетикалық құндылықтарымен үндестігі болды. Алайда, Шәкәрім бұл дәстүрлерді жай қабылдаушы ретінде емес, сындарлы талдаушы және жаңа мазмұн беруші ретінде қабылдады. Ол шығыс әдебиетінің ұлы тұлғалары – Фирдоуси, Физули, Сағди шығармаларынан шабыт алып, оларды өз шығармашылық сүзгісінен өткізіп, ерекше талғаммен қайта жырлады. «Бір тақырыптың әр ақында қайталануы ешқашан аударма деп танылмауы керек. Бұл – өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шеберлікті сынасу» [3, 150] деген тұжырым, Шәкәрімнің шығыстық дәстүрлерді жаңғыртудағы шығармашылық ерекшелігін терең түсінуге жол ашады. Шәкәрімнің шығармашылығы – шығыс пен қазақ әдебиетінің тоғысуында туған, ерекше эстетикалық құбылыс.

Шәкәрімнің шығыс әдебиетінің терең дәстүрлерін шебер меңгеріп, өз шығармашылығында айқын көрініс тапқан ең маңызды туындыларының бірі – «Ләйлә-Мәжнүн» дастаны. Бұл шығармада Шәкәрім шығыстың ұлы ақыны Физулидің осы аттас дастанын негізге алғанын ашық білдіреді. Поэmanın кіріспесінде Шәкәрім былай деп жазады: «Мәжнүннің Ләйліменен аз жұмысы, Өне сол шын ғашықтың қылған ісі. Бұлардың әпсанасын жазған адам – Физули Бағдади деген кісі. Ондай ғып еш бәйітші жаза алмаған. Нақысын шын келтіріп қаза алмаған. Кітабын Физулидің іздеп тауып, Кез болды былтырғы жыл әзер маған. Мен оның келтіре алман мыңнан бірін, Айтуға тіл жетпейді тәтті жырын. Мәжнүннің атын білер, жайын білмес, Қазаққа ұқтырайын біраз сырын» [4, 349]. Бұл жолдар Шәкәрімнің шығыс әдебиетіне деген терең байланысы мен шығыс ақындарының мұраларына құрметін айқын көрсетеді.

Шәкәрімнің шығармашылық жолы шығыс әдебиетінің ұлы тұлғаларынан үйренудің маңызды орын алғанын дәлелдейді. Алайда, оның әдеби мұрасы тек діни немесе исламдық бағытпен шектелмейді. Шәкәрімнің поэзиясы мен философиясы жалпы адамзаттық құндылықтарды қамтиды, бұл оның шығармаларын ерекше рухани деңгейге көтерген. Осы рухани биіктік Шәкәрімді «Ләйлә-Мәжнүн» дастанын қайта жазуға итермеледі, өйткені бұл шығарманың негізгі тақырыбы – мәңгілік махаббат – Шәкәрімнің философиялық көзқарасына терең үйлесім тапты.

Шәкәрімнің «Ләйлә-Мәжнүн» дастанын жазудағы басты мақсаты – қазақ оқырмандарына шығыс әдебиетінің озық үлгілерін ұсыну және мәңгілік махаббат идеясын қазақ мәдениетіне енгізу болды. Бұл шығарманың сюжеті мен оқиғалары қазақ фольклорынан ерекшеленгендіктен, Шәкәрім өз оқырмандарына жаңа шығармашылық бағытты таныстыруды мақсат етті. Ол өз шығармашылығында: «Мәжнүннің атын білер, жайын білмес, Қазаққа ұқтырайын біраз сырын» – деп, шығыс әдебиетінің терең әрі нәзік ойларын қазақ оқырмандарының түсінігіне жеткізуді көздейді. Бұл сөздер оның шығармашылық ізденістерінің тереңдігін және шығыс әдебиетіне деген ерекше сүйіспеншілігін айқын көрсетеді.

Шәкәрімнің басқа халықтардың әдеби дәстүрлеріне деген терең құрметі оның шығармашылығында ерекше орын алады. Мысалы, «Дубровский әңгімесінің» кіріспесінде ол А.С. Пушкиннің поэзиясын жарық жұлдызға теңеп, оның шығармашылығына тек ең талантты тұлғалардың ғана қол жеткізе алатынын көрсетеді. Бұл Пушкиннің поэзиясына

деген Шәкәрімнің терең құрметін, сондай-ақ оның әдебиетке ерекше көзқарасын білдіреді.

Шәкәрімнің Физулидің шығармашылығына деген құрметі де ерекше. Ол Физулиді өзіне ұстаз ретінде қабылдап, оның «Ләйлә-Мәжнүн» дастанын қайта жырлау арқылы қазақ оқырмандарына шығыс әдебиетінің терең рухани байлығын жеткізуді мақсат тұтты. Бұл Шәкәрімнің шығыс поэзиясына деген терең байланысын және оның қазақ әдебиетіне қосқан үлесін айқын көрсетеді.

Шәкәрімнің шығармашылық жолында шығыс әдебиетінен алынған сюжеттер ерекше орын алады. Оның «Бір ханның кеудесіне жара шыққан» [2, 152], «Бір ханда екі ұл бопты бір туысқан» [2, 157], «Наушеруан аңда жүріп киік атқан» [2, 156], «Аңда жүріп шөлдеген Ашам патша» [2, 163] сияқты шығармалары Мүшрифәддин Сағдидің «Гүлстан» және «Бустан» дастандарындағы оқиғалармен үндеседі. Шәкәрім осы шығармаларда Сағдидің хикаяларындағы кейіпкерлерді жаңаша баяндап, шығыс әдебиетінің дәстүрлерін қазақ әдебиетіне шебер түрде енгізді.

Шығыс әдебиетінің нәзира дәстүрі бойынша, бір тақырыпты әр дәуірдегі ақындар қайта жырлайды, бірақ әрқайсысы өз заманының көркемдік талаптарына сай шығармашылық өзгерістер енгізеді. Шәкәрім осы дәстүрді терең меңгеріп, оны өзінің шығармашылық әдістерінде ерекше шеберлікпен қолданды. Мысалы, «Ләйлә-Мәжнүн» дастанында Физулидің нұсқасынан таңдап алынған тарауларды өңдеп, өз шығармашылық мақсаттарына сәйкес өзгертті. Сағди дастандарындағы оқиғаларды да солай өңдеп, өз әдеби көзқарасын білдірді. Бұл Шәкәрімнің шығармашылық тәлімінің тереңдігін, шығыс әдебиетінің дәстүрлерін жаңа деңгейде жаңғырту қабілетін көрсетеді.

Шәкәрімнің негізгі мақсаты – бұл оқиғалар арқылы оқырманға пайдалы ғибрат беру, сол себепті ол шығыс сюжеттерін қазақтың тұрмысы мен түсінігіне жақындатып, «қазақыландыруға» тырысқан. Кейде ол бірнеше ежелгі жырдың сюжеттерін біріктіріп, жаңадан туынды жасайды немесе шығыс оқиғасына өз мазмұнын қосып, өз түйінін ұсынады. Мысалы, Сағдидің «Гүлстан» дастанының қырық төртінші хикаясында мынадай жайт баяндалады:

«Бағдатта абыройлы шал бар еді,
Етікші соның қызын алған еді.
Ернінен байы әйелін қыршып апты,
Қансаулап тоқтамастан ыршып ақты.
Қызының бұл азабын естіп, әкесі таңертең күйеу баласына ашу-ызасын төгеді:
«Мақұлық, тіс дегеннің жөні бөтен,
Ерінді мұнша шайнап... тері ме екен!» [4, 136].

Сағди осы оқиғаны адам бойындағы жаман әдеттердің ешкімге де жақсылық әкелмейтіні туралы оймен қорытындылайды. Шәкәрім бұл сюжетті өзінің «Кейде күлкілі сөзден де тәлім алуға болады» атты шағын прозалық шығармасында қолданады. Алдымен ол шығыс өлеңінің мазмұнын қара сөзге айналдырады, содан соң осы сюжетке өз тарапынан толықтырулар енгізеді. Мысалы, қыздың әкесі ренжігенде күйеу баласы былай деп ақталады: «Атамай! Жаза менде емес, қызыңыздың ерні тым қызыл болғандықтан, мен байғұс дәулетім аздығынан тапшы сапиян көзелдерді тістеп, созып қалыпқа тартушы едім. Қызыңыздың ернін сорып жатқанда қызыл сапиян есіме түсіп, сол екен деп тістеп сорып жібердім. Ерні оншалық қызыл болмаса, мен соншалық сорар ма едім». Бұл сөздер күлкі үшін ғана айтылмаған; Шәкәрім осы арқылы еңбектің мәнін, оның дұрыс бағытта жұмсалуды керектігін философиялық тұрғыдан жеткізеді: «Бұл күлкі үшін айтылған сөз емес, еңбектің де еңбегі бар. Орнына жұмсалмаған еңбек, зұлымдыққа жұмсалған ақыл отқа түскен көбелекпен бірдей» [8, 488]. Осылайша, Шәкәрім қарапайым сюжетті өз шығармашылық мақсатына сәйкес философиялық мәнге толтырып, оны жаңа оймен байытады. «Поэзия көбінесе философиялық идеяларды зерттейтін және білдіретін құрал ретінде қызмет етеді. Поэзияда тілдің күрделі қолданылуы эмоционалды тереңдікті интеллектуалды зерттеулермен үйлестіре отырып, дерексіз ұғымдарды қарастыруға мүмкіндік беретіндіктен» [11] Шәкәрім шығармашылығы өз құндылығын жоғалтпайды.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Шәкәрімнің әлем әдебиетінің кез келген шығармасына терең философиялық және рухани тұрғыдан қарағанын айрықша атап өту қажет. Ол әртүрлі халықтардың әдеби мұраларында кездесетін сюжеттерді жай ғана пайдаланып қоймай, олардың астарындағы мағынаны терең түсініп, оны өз дүниетанымымен үйлестіре білді. Шәкәрімнің бұл қабілеті оның кең ауқымды білімі мен әлемдік мәдениетке деген зор қызығушылығынан туындаған. Ол басқа халықтардың әдебиетіндегі ғибратты ойларды қазақ қоғамына жеткізу үшін оларды өз жүрегінен өткізіп, ұлттық танымға сай қайта жырлап, сол арқылы жаңа мән-мағына беріп, оқырманға ұсынды.

Шәкәрімнің шетелдік туындыларды қазақ тіліне аударудағы мақсаты қарапайым аудармадан әлдеқайда терең болды. Ол бұл шығармаларды өз рухани ізденістерінің, жан толғаныстарының айнасы ретінде қабылдап, олардың негізінде адамзаттың ортақ құндылықтарын түсініп, өз халқының игілігіне қызмет етті. Әлем әдебиетінің озық үлгілері арқылы Шәкәрім өз халқының рухына адамгершілік, әділеттілік, ізгілік және рухани тазалық туралы ұлы идеяларды сіңіруге ұмтылды. Ол әрбір аудармасында түпнұсқаның терең философиялық мәнін сақтап қана қоймай, оны қазақтың ұлттық санасына жақындатып, жаңа реңк берді. Шәкәрімнің осы шығармашылық әдісі оны тек аудармашы ғана емес, мәдениетаралық дәнекер, рухани ұстаз ретінде танытады.

Бүгінде бізге жеткен Шәкәрімнің мол мұрасы оның көркемдік шеберлігі мен терең ойшылдық қабілетінің, философиялық көзқарасының куәсі. Шәкәрімнің шығармалары – оның ақындық, азаматтық, ойшылдық және данышпандық бейнесін мәңгілік етіп, оны қазақ руханиятының ең биік тұғырларының біріне қоятын құнды мұралар. Оның шығармашылығын зерттей отырып, біз Шәкәрімнің әлем әдебиетінен аударған туындыларын ғана емес, сонымен бірге оның осы аудармалар арқылы өз халқының рухани өміріне қалай ықпал еткенін де көреміз. «Данышпан ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің поэзиясында ар-ождан мәселесін қозғап, оның негізгі мәнін көрсетеді... Өлеңдерінде моральдық мәселелер туралы айта отырып, ақын әр оқырманды ойлануға шақырады» [5, 238].

Дегенмен, Шәкәрімнің ең басты рухани қайнары – қазақ халқының бай ұлттық фольклоры мен өз әдебиеті болды. Ол осы ұлттық мұраларды әлем әдебиетінің інжу-маржаңдарымен шебер ұштастырып, қазақ әдебиетінің көкжиегін кеңейтіп, жаңа мазмұнмен байытты. Шәкәрімнің шығармашылық мұрасы оның тек қазақ әдебиетінің емес, бүкіл адамзаттың рухани қазынасына қосқан ұлы үлесі ретінде мәңгі жасайтын болады.

Әдебиеттер

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т. 18. – Алматы: Жазушы, 1985. – 448 б.
2. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1988. – 560 б.
3. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Қазақ мемлекеттік Көркем әдебиет, 1959. – 556 б.
4. Сағди. Гүлстан (ауд. М. Әлімбаев). – Алматы: Жазушы, 1991. – 272 б.
5. Нурланова А.Н., Сейпутанова А.К., Жәмсап А.Т. Ш. Құдайбердіұлы поэзиясындағы «ар-ұждан» категориясы // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2023. – № 4. – Б. 238-247.
6. Құдайбердіұлы Ш. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 321 б.
7. Құдайбердіұлы Ш. Үзілмеген үміт. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 664 б.
8. Құнанбайұлы А. Абай. Қара сөздері. – Алматы: Өнер, 2006. – 124б.
9. «Толстой мен Шәкәрім немесе ұлылар аңсаған хақ жолы» URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/20265>
10. Құдайбердіұлы Ш. Қазақ айнасы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 296 б.
11. Bibliographic Reference: Gregory Currie, «The Moral Psychology of Fiction», Australasian Journal of Philosophy, 73(2): 250–259.

К.К. ТУРСЫНХАНОВА, Р.М. МУКАЖАНОВА
«Alikhan Bokeikhan University» БМ, Семей, Казахстан

ПОЭТИЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА ШАКАРИМА

Аннотация. Цель данной статьи заключается в глубоком исследовании и выявлении стилей западной и восточной литературы в творчестве Шакарима, а также в анализе их гармоничного сочетания. Основное внимание уделяется дифференциации художественного генезиса его творчества, с акцентом на традиционные особенности, характерные как для богатого фольклорного наследия казахского народа, так и для классической восточной поэзии.

Научное значение работы заключается в том, что Шакарим не просто использовал ранние литературные традиции, подражая им, а стремился раскрыть уникальность своего художественного видения, добавляя собственные краски и интерпретации. Это позволяет читателям увидеть как традиционные элементы были переработаны и преобразованы в новом контексте.

Особое внимание уделено анализу традиции обмена сюжетными линиями между произведениями Шакарима и восточного поэта Саади, а также рассмотрению вопросов времени, общества и человека в его творчестве. Взаимосвязь этих аспектов позволяет глубже понять авторскую идею и поэтическую позицию.

В теоретико-методологической основе исследования лежат труды таких ученых, как А. Тажибаев, Ш. Сатбаева, М. Магауин, Б. Абдигазиев и другие. Результаты работы раскрывают, как вопросы историчности, времени и пространства в произведениях Шакарима объясняются через его уникальную систему художественного мышления.

Методы исследования включали анализ, наблюдение, дифференциацию фактологического материала, а также описание, компонентный анализ и моделирование языковых ситуаций. Практическая значимость статьи заключается в её использовании в качестве дополнительного учебного материала для подготовки к лекциям и семинарам в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: творчество Шакарима, шакаримоведение, поэтический мир Шакарима, писательский мир Шакарима, переводческий мир Шакарима, философия Шакарима, поэма «Лайли и Маджнун», переводы Шакарима.

K.K. TURSUNKHANOVA, R.M. MUKAZHANOVA
«Alikhan Bokeikhan University» BM, Semey, Kazakhstan

SHAKARIM POETRY LIBRARY

Annotation. The purpose of the article is to identify the styles of Western and Eastern literature in Shakarim's work and analyze their harmony. The main idea is to examine the artistic genesis of Shakarim's work, focusing on its traditional features characteristic of Kazakh folklore, folk poetry, the work of zhiraus, and classical oriental poetry.

The scientific and practical significance lies in Shakarim's ability to not only skillfully use early literary traditions but also to artistically present these elements to readers in a unique and enriched manner. The article analyzes the features of storyline exchange traditions in the works of Shakarim and the Eastern poet Saadi.

It also addresses the problems of time and human existence, society and time, their interrelation, and various social phenomena in Shakarim's work, highlighting the individuality of his poetic position and author's idea.

Theoretical and methodological foundations include the opinions of scholars such as A. Tazhibayev, Sh. Satbayeva, M. Magauin, B. Abdigaziev, and others. The main result is an explanation of historicity, time, and space issues in Shakarim's epic poetry based on his unique artistic thinking.

The study employs methods of analysis, observation, and differentiation of factual material, including description, component analysis, and modeling of linguistic situations. The practical

significance is that this article can serve as additional educational material for lectures and seminars in higher education.

Keywords: Shakarim's work, Shakarim studies, Shakarim's poetic world, Shakarim's writing world, Shakarim's translation world, Shakarim's philosophy, the poem «Laili and Majnun», Shakarim's translations.

References

1. Äuezov M. Jyрма tomdyq шығармалар жинағы. Т. 18. – Алматы: Jазушы, 1985. – 448 б.
2. Qūdaiberdiev Ш. Шығармалары. – Алматы: Jалын, 1988. – 560 б.
3. Äuezov M. Äр jyлдар oilary. – Алматы: Qazaq мемлекеттік көркем әдебиет, 1959. – 556 б.
4. Saғdi. Gülstan (aud. M. Älimbaev). – Алматы: Jазушы, 1991. – 272 б.
5. Nurlanova A.N., Seiputanova A.K., Jämsap A.T. Ш. Qūdaiberdiūly poeziasyndaғы «ar-ūjdan» kategoriasy // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – 2023. – № 4. – B. 238-247.
6. Qūdaiberdiūly Ш. İmanym. – Алматы: Arys, 2000. – 321б.
7. Qūdaiberdiūly Ш. Üzilmegen ümit. – Алматы: Halyqaralyq Abai kluby, 2008. – 664 б.
8. Qūnanbaiūly A. Abai. Qara sözderi. – Алматы: Öner, 2006. – 124 б.
9. «Tolstoi men Şäkärim nemese ūylar añsağan haq joly» URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/20265>
10. Qūdaiberdiūly Ш. Qazaq ainasy. – Алматы: Atamūra, 2003. – 296 б.
11. Bibliographic Reference: Gregory Currie, «The Moral Psychology of Fiction», Australasian Journal of Philosophy, 73(2). – pp. 250–259.

Авторлар туралы мәлімет:

Тұрсынханова Құралай Қайратқызы – «Alikhan Bokeikhan University» БМ докторанты, Семей, Қазақстан.

Тұрсынханова Куралай Кайратовна – докторант «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан.

Tursynkhanova Kuralai Kairatovna – doctoral student of the BM «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan.

Мұқажанова Раушан Мұратқанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, «Alikhan Bokeikhan University» БМ аға оқытушысы, Семей, Қазақстан.

Мухажанова Раушан Муратқановна – кандидат филологических наук, старший преподаватель «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан.

Mukhazhanova Raushan Muratkanovna – candidate of philological Sciences, senior «Alikhan Bokeikhan University» BM, Semey, Kazakhstan.

А.К. ХУСАИНОВА

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

(e-mail: uanai@mail.ru)

ТҮРКІ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ «ӘЙЕЛ» БЕЙНЕСІНІҢ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІСІ

Аңдатпа. Мақалада түркі фольклорындағы «әйел» бейнесінің гендерлік аспектісі талданған. Түркі әлемінде ана-әйелдердің алатын орны ерекше. Түркі фольклорындағы гендерлік аспектісі мифология, діни негіздер аясында анықталды.

Әдебиеттану ғылымында әйелдер бейнесін зерттеу үрдісі ешқашан назардан тыс қалған емес. Ғылыми мақалада бүгінгі таңда фольклористика, түркі әдебиеті, оның ішінде түркі әйелінің бейнесін, оның қоғамдағы орнын тереңірек қарастырып жүрген отандық, ресейлік, түркі түркологтардың зерттеулері де қамтылды.

Мақалада түркі және түркі халықтарының фольклорындағы әйелдер бейнесі зерттеу нысаны болып табылады. Сондай-ақ, жұмыста ежелгі түркі қоғамындағы әйелдердің қоғамдық орны, түркі мәдениетіндегі саяси және әлеуметтік құндылығы жоғары болғандығы қарастырылды. Қорқыт ата хикаятында әйел бейнесінің пайымдалуы, яғни әйел отбасының қамқоры, қорғаушысы сипатында бейнеленуі, сондай-ақ, түркі әйелдерінің бейнесіндегі қаһармандық сарын айшықталады. Исламдық кезеңдегі түркі қоғамында әйелдердің орны мен маңызы жоғары болғандығы образдар арқылы айқындалады.

Зерттеу нәтижесінде түркі фольклорындағы «әйел» образы мифологиялық, діни негізде қарастырылып, гендерлік модель анықталды. Түркі фольклорындағы гендерлік модель қоғамдық құрылымдар мен әлеуметтік ұстанымдар аясында қалыптасқаны талданды.

Түйін сөздер: түркі әдебиеті, әйелдер образы, фольклор, гендерлік аспект, гендерлік модель, түркі мифологиясы

Кіріспе. Қазіргі таңда гендерлік аспектінің зерттелуі қоғамда қалыптасқан мәдени құндылықтардың айқын көрінісі саналады. Аңыз, миф, ертегі сынды фольклорлық мәтіндердегі гендерлік модельдер дәстүрлі этномәдени дүниетанымнан хабар береді.

Сонымен қатар гендерлік аспект «еркек» және «әйел» туралы түсініктердің, қоғамда қалыптасқан әлеуметтік ұстанымдардың жиынтығы ретінде анықталады. Осы негізде түркі фольклорында қалыптасқан «әйел» образының гендерлік аспектісін зерттеудің өзектілігі этномәдени дүниетанымда қалыптасқан гендерлік модельдерді айқындаумен байланысты.

Мақалада түркі халықтарындағы әйел бейнесінің гендерлік аспектісі қазақ, татар, түркі халықтарының фольклоры мысалында анықталды. Осылайша мақаланың мақсаты түркі фольклорын гендерлік аспектіде қарастырып, этномәдени дүниетанымда қалыптасқан түсініктер мен ұстанымдарды айқындау. Қазақ, татар, түркі халықтарында қалыптасқан «әйел» бейнесінің мифологиялық негізін қарастыру, түркі фольклордағы «әйел» образының гендерлік моделін айқындау, этномәдени дүниетанымда қалыптасқан әйел образының мифологиялық негіздерін анықтау міндеттері көзделді.

Түркі қағанаты (552-745 жылдар) тұсында өмірге келген «Күлтегін» батыр туралы жыр, VI-IX ғасырлардың әдеби мұралары – «Қорқыт ата кітабы», «Оғыз-наме», Әбу-Насыр әл-Фараби, X-XII ғасырлардағы әдебиет үлгілері – Махмұд Қашғаридің «Диуани

лұғат ат-түрік», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны, Ахмед Иугінекидің «Ақиқат сыйы», Ахмет Яссауидің «Диуани Хикмат» («Даналық кітабы») т.б. ежелгі мұралар түрік жазба әдебиетінің де алғашқы бастаулары болып табылады. Түркі халықтарына ортақ әдеби мұраларда «әйел» бейнесінің гендерлік аспектісі ислам түсініктерімен анықталады. Мәселен зерттеуші Е.М. Терентьева татар халқында «әйел» бейнесі жайлы қалыптасқан гендерлік модельге әлеуметтік сипаты жағынан ислам дінінің ықпалы мол болғанын айтады. Нақтырақ айтатын болсақ, зерттеуші әлеуметтік жағынан қоғамдық құрылымда әйелдердің ерлерге бағынышты болғанын жеткізеді [1, 88]. Қазақ, түрік халықтарында да «әйел» бейнесі жайлы қалыптасқан гендерлік модель діни, мифологиялық сипаттарымен анықталады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ғылыми мақаланы дайындау барысында ғылыми ақпараттарға, көзқарастарға теориялық талдау жасалынды. Түркі халықтарына ортақ көне түркі әдебиетінің бастауы болған Қорқыт ата кітабы, аңыздар мен дастандарды, ортақ ауыз әдебиеті үлгілерін қарастыруда салыстырмалы әдіс қағидалары қолданылды. Сонымен бірге түркі фольклорындағы гендерлік аспекті анықтау барысында индукция әдісі қарастырылып, гендерлік модельдерді айқындауда фольклорлық мәтіндер гендерлік ұстаным аясында талданып, сипаттама, жүйелеу, тарихи-салыстырмалы әдіс-тәсілдер пайдаланылды.

XX ғасырдың алпысыншы жылдарында ғылыми айналымға «гендер» ұғымы енді. Жаңа ғылыми бағыттың енуіне структурализмнен прагматикаға ауысу, сонымен қатар XX ғасырдың екінші жартысындағы феминистік қозғалыстар себеп болды. Гендерлік зерттеулер пәнаралық сипатқа ие. Нақтырақ айтатын болсақ, психология, әлеуметтану, мәдениеттану сынды ғылымдар тоғысында анықталады. Осылайша гендерлік зерттеулер мынадай сипаттарға ие: мәдени, әлеуметтік, психологиялық.

Зерттеуші Ю.Ю. Атрощенко анықтауынша фольклорлық гендерлік зерттеулердің аз екенін жеткізеді [2, 11]. Аталған бағыт бойынша зерттеушілер қатары: Р. Лакофф, Э. Гоффман, Ю. Закирова, Л. Ибрагимова, М. Сташкова, Ю. Атрощенко және т.б. Бүгінгі таңда фольклористика, түрік әдебиеті, оның ішінде түрік әйелінің бейнесін, оның қоғамдағы орнын тереңірек қарастырып жүрген отандық, ресейлік, түрік түркологтардың зерттеулері де баршылық. Нақты дәлел келтірер болсақ, ғалымдар У. Мұсабекованың «Образ женщины в мифе, фольклоре, тюркской литературе» (на материале тюркской культуры) [3, 37], М.М. Репенкованың «Женщины Турции в литературе и обществе» [4, 72], Т.Ш. Биттированың «Фрагменты турецкой истории начала XX века и образ Ататюрка в фольклоре карачаево-баркарской диаспоры» [5, 25] т.б. зерттеулерінде әйелдердің түрік мәдениеті мен мемлекеттік дәстүріндегі орны тарихи тұрғыдан қарастырылған.

Түркиялық ғалымдар Хасан Аджардың «Түрік мәдениеті мен мемлекеттік дәстүріндегі әйелдер» (Hasan Acar. «Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın») атты ғылыми зерттеуінің мақсаты ежелгі түріктердің өткен кезеңнен бүгінгі күнге дейін «әйелдердің» мемлекет пен қоғам үшін маңыздылығын сараптайды. Автор аталмыш еңбекті «Көне түркі мемлекетіндегі әйел», «Исламнан кейінгі түркі әйелдері», «Осман империясындағы түрік әйелдері» және «Республика жарияланғаннан кейінгі түрік әйелі» [6, 397] атауларымен ішкі бөлімдерге бөліп қарастырады.

Илхан Аксойдың «Қоғамдық және саяси процестегі түрік әйелдері» (İlhan Aksoy. «Toplumsal ve Siyasal Süreçte Türk Kadını») [7, 11] тақырыбындағы ғылыми зерттеуі исламға дейінгі және исламнан кейінгі «түрік әйелдері» феноменіне бағытталған.

Түрік ғалымы Умай Гүнайдың да көпжылғы зерттеу нысаны «Түрік эпостары мен аңыздарында әйелдер» (Umay Günay, «Türk Destan ve Efsanelerinde Kadın») [8, 408] мәселесі, яғни әйелдер бейнесі екеніне көз жеткіздік. Умай Гүнайдың кейінгі зерттеулерінің жалғасы осы аталмыш тақырып – «Исламдық дәуірдегі түрік қоғамындағы әйелдердің орны мен маңызына» арналған.

Профессор Айфер Ильмаздың ғылыми зерттеу бағыты да «Түрік мәдениетіндегі әйелдер» (Ayfer Yılmaz. «Femme dans la culture turque») [9, 115] тақырыбы.

Қазақ, татар, түрік фольклорында «әйел» бейнесінің гендерлік аспектісін зерттеу мәдени, әлеуметтік, психологиялық, сонымен қатар мифологиялық аспектілермен айқындалады. Үш халыққа ортақ фольклорлық мәтіндер, әдеби мұраларды талдау арқылы қалыптасқан гендерлік модельдер анықталады.

Талқылау мен бақылау. Түркі халықтарының көне мәдени мұрасының бір түрі – фольклор. Түркі фольклорында «әйел» бейнесі көбіне әйел-ана, отбасы ұғымдарымен байланысты анықталды. Әйел-ана бейнесі кез келген ұлттың әдебиетінде өз заманының келелі мәселелерін көтеретін өзекті тақырып болды. Әйел бейнесі туралы әлемдік және түрік әдебиетінің танымал өкілдерінің еңбектері және олардың ана бейнесін сомдаудағы дәстүрлері туралы ғылыми ойлары жүйеленген. Біздің ғасырлар бойғы әдеби мұраларымызда әйел-ананың жан дүниесі, тылсым әлемі, нәзіктік, сұлулық, даналық, батылдық, адамгершілік қасиеттері маңызды тақырыпқа айналды.

Адамзаттың ата-бабасы саналатын Адам ата мен Хауа анадан бастап «әйелдер» бейнесі өмір жағдайының барлық қиындықтарына қарамастан, әйел заты жер бетінде өмір сүру үшін үнемі күрес жүргізді. Бұл күрестің ауқымы әр қоғамның әйелдерге деген әртүрлі көзқарастарымен қалыптасты.

Түркі халықтарындағы «әйел» бейнесі жайлы гендерлік түсінік Ұмай ана жайлы бинарлық оппозиция түсініктерімен байланысты анықталады. Бинарлық оппозиция жайлы зерттеуінде А. Абилдаев, Ж. Аймұханбет, А. Мирзахметов «аспан – жер» бинарлық жұптары аясында көрсетеді [10, 83]. Мифтерде жиі кездесетін аспан мен жер бинарлық оппозициялық жұбы жаратылыс пен ғаламды терең түсінудің үлгісі саналады. Соның ішінде «көк аспан» - әке – Тәңір болса, «жер» - ана – Ұмай деп анықталады. Осылайша ғаламның жаратылысы мифтік дүниетанымда еркек пен әйел жайлы архетиптік бейнелермен танылады.

З.Фрейдтің «бейсаналылық» ұғымын тереңдете зерттеген К. Юнг символдық образдар мен мифтердің негізі архетиптер деп анықтайды. Зерттеушінің пікірінше «архетип – бұрыннан қалыптасқан психикалық құрылымдар». Мәселен зерттеуші анима архетипі адамның эмоционалды күйімен байланысты «жалмауыз» бейнесімен анықталатынын айтады [11, 54], яғни «жалмауыз» бейнесі архетип теориясына сүйенсек, ана мифологемасы деп танылады.

Түркі фольклорында жезтырнақ, албасты, мыстан кемпір бейнелері мифтерде, аңыздарда, ертегілерде көптеп кездеседі. М. Қашқари сөздігінде «албасты» сөзін көбіне балаларды қорқыту үшін қолданылатынын айтады. Ш. Уәлиханов албастының жаңа босанған әйелге зиянын тигізетінін, кейде жезтырнақ деп аталатынын жеткізеді. Түрік тілінде «албасты» деп аталса, татар тілінде «албасты» деп аталады. Қазақ, татар, түрік фольклорындағы анима архетипінің көрінісі 1-кестеде берілген.

1-кесте. Қазақ, татар, түрік фольклорындағы «анима» архетипінің көрінісі.

Қазақ фольклорында	Татар фольклорында	Түрік фольклорында
«Албасты» - әйел бейнесіндегі қара ниетті кейіпкер. Әйелдердің босанатын уақытында зиянын тигізеді.	«Албасты» - әйел кейпіндегі ұсқынсыз мифологиялық кейіпкер. Әр түрлі жануарларға, заттарға айнала алатын, адамдарға зиянын тигізеді. Славян мифологиясындағы «су перісімен» ұқсас.	«Албасты» - ұсқынсыз, шашы ұзын, арқасында ет, сүйек жоқ әйел кейпіндегі мифологиялық кейіпкер.

Татар, түрік фольклорында албасты бейнесі қазақ фольклорындағы «жезтырнақ» бейнесімен байланысты анықталады. Мәселен татар фольклорында албасты жайлы аңызда мынадай сюжет жиі кездеседі. Батыр түн ішінде өзіне таныс мекенде екі пішенді көреді. Соның біреуінде от жанып тұрады. Содан кейін батыр бұрын-соңды болмаған

орманның ішіне тап болады. Батырдың алдында албастыдан қалай да болсын құтылу амалы тұрады. Бұл сюжетте албасты қызыл түсті тері деп суреттеледі немесе қызыл киімді деп бейнеленеді. Десе де татар фольклорында албасты зияны жоқ мифтік кейіпкер ретінде сомдалады. Қазақ фольклорында жезтырнақ кешкі уақытта жалғыз жүрген аңшыларға, мергендерге шабуыл жасайтын зұлым кейіпкер ретінде бейнеленеді.

Мифологияда әйел образының жағымсыз, қорқынышты сипатта берілуі қоғамдық құрылыстардың, әлеуметтік ұстанымдардың өзгеруімен байланысты. Бұл жөнінде С.Қасқабасов «Ойөріс» еңбегінде «кенже бала» жайлы пікірінде тоқталады [12, 78]. Қоғамдық құрылыстың өзгеруімен бұрынғы «ана» құдайы сипатынан айырылып, оның орнына «әкенің» үлесі жоғары болды. Осы себептен бұрынғы ана сипатында жоғары дәріптелген «албасты», «жезтырнақ» сынды анима архетипі жағымсыз сипатта танылды.

Түркі қоғамында ислам дінінің енуімен әйел образы жайлы түсінікте өзгеріске ұшырады. Мәселен мынадай мақал: «Коп оқуған еркек қады болур, коп оқуған кадын джады болур». Көп оқыған еркек қади болады, көп оқыған әйел мыстан болады деген мақалда қоғамдық құрылыстың өзгерісі айқын көрінеді. Бұндағы әйел образы жағымсыз сипатта танылады. Бұндағы «қади» деп отырғанымыз – шарият ережелерін, заңдарын жетік білетін діни төреші. Осы негізде татар фольклорында «әйел» образына анима архетипінің негізінде айқындалатынын көреміз.

Түрік әйелінің қоғамдағы орны туралы алғашқы ақпаратты жазу-сызуға көшкенге дейінгі Орхон жазбалары мен ауыз әдебиеті туындыларынан кездестіруге болады. Тарих қойнауындағы түрік әйелдері саясатқа араласқан, қоғамдық өмірде маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар әйелдердің рөлі дінге, мәдениетке, қоғам мен уақыт құрылымына сәйкес өзгерді.

Нәтижелер. Ежелгі түркі әйелдерінің хал-ахуалы туралы мағлұматтарды жинай отырып, тарихшы-ғалым Л.Н. Гумилев өзінің «Көне түріктер» еңбегінде: «Түріктер әйелдерді сал-серілердей әдейі қатты құрметтейді. Баласы үйге кіргенде алдымен анасына бас иіп, тағзым еткен, содан соң барып әкесіне сәлем берген. Орхон жазуында Күлтегін ордадағы апа-қарындастарына өлім қаупі төнген кезде жанқиярлықпен қорғауы үлкен шабытпен жырланады» [13, 350], – деп жазған.

Сондай-ақ түрік тілі мен мәдениетінің ең ұлы туындыларының бірі саналатын «Қорқыт ата» кітабында да «ата-ана» ұғымдары молынан қолданылады. Ежелгі түрік қоғамында ерлер мен әйелдер, қаған мен хатун мемлекет басқаруда бірге шешім қабылдаған. Әйелдердің әскери немесе саяси рөлі болмаса да, қағанның алдында мемлекетті басқаруда жауапты қызмет атқарған, хатун мәртебесімен отырған. Хатун қағанмен әртүрлі саяси хаттар мен келісімшарттарға бірге шешім шығарған. Ежелгі түріктер кез келген бұйрықты жазғанда мәтіннің басында: «Қаған мен хатун бұйырады» деп көрсеткен.

Қаған құрылтайға, храмдарға және түрлі кездесулерге міндетті түрде әйелімен бірге барған. Барлық ресми басқосуларға қатысқан хатун да дауыс беруге жауапты болды. Қаған жорыққа аттанған кезде де хатун елді қағанның өкілі ретінде басқарды. Хатун сонымен бірге түрік мәжілістерін басқару міндеттерін де атқарған.

Мысалы Білге қағанның жазбасында: «Tanrı Türk millet yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan ile anam İl-bilge Hatun'ı yüksetti» [14, 141], қазақшасы «Құдай менің әкем Елтеріс қағанды және менің анам Ілбілге хатунды түрік ұлты жойылып кетпес үшін өсірді», – деген жазба түрік мәдениетіндегі әйелдердің саяси және әлеуметтік құндылығы қаншалықты жоғары екендігін көрсетеді.

Түрік халықтары мен ұлыстарына ортақ тұлғаның бірегейі, Харизмидің ұлы түрік ғалымы және философы, XI-XII ғасырлардың тоғысында (1047-1131) ғұмыр кешкен Әбілқасым әз-Замашари өлеңдерінде «Türk kadınları hakkındaki şiirlerinde bu güzellerin orta boylu, ince belli, uzun saçlı, yau (keman) kaşlı, çekik gözlü ve gövdelerinin bacaklarından daha uzun ol duğunu betimlemistir» [15, 47] деген жыр жолдарынан түрік аруларын орта бойлы, жінішке белді, ұзын шашты, қиғаш қасты, нәркес көзді және денелері аяқтарынан ұзын деп сипаттайды.

Түрік аңыздарында әйел отбасының қамқоршысы әрі берекесі болған. Манастың әйелі Қаныкей, шешесі Чыйырды хатун, Семетейдің әйелі Айчөрек, Көкчөнің әйелі Ақ-Еркеч, Алмамбеттің әйелі Алтынай өте ақылды және батыл әйелдер болған. Олар қазақтың «Қобыланды батыр» жырында да Орхон жазуларындағыдай қорғаушы сипатында бейнеленеді.

Түркілік рухы жауынгер әйел бейнесімен өрілген: біріншіден, бұл біздің ерекше тарихи және мәдени кеңістігіміздегі эпостық дәуірге үндес келеді. Мысалы, «Қорқыт ата» кітабындағы сөз өрнектеріне назар аударалық: «Қам Бура-Бекұлы Бамсы Бәрік әңгімесінің баяны» жырындағы Бәріктің әкесіне айтқаны «Әке, маған қыз алып бер. Мен орнымнан тұрғанша, ол тұра жөнелетін, мен зор қара атыма мінгенше, ол аттанып кететін, мен жауыма жеткенше, ол жаудың басын кесіп әкелетін болсын, сондай бір қызды алып бер, әке» деп өзінен бұрын жауға шабатын, жауды жеңетін серіктес жар іздеп тауып қосылуы [16, 51], немесе «Алпамыс батыр» жырындағы Гүлбаршын, «Қамбар» жырындағы Назым, «Қобыланды батыр» жырындағы Құртқа бейнелерінің ерлерге қарағанда ержүрек кейіпте суреттелуін т.б. атап өтуімізге болады.

«Қорқыт ата» хикаяларында да әйелдер ерекше дәріптеледі. Жырда үй тірлігіне ие әйел бейнесі күйеуін құрметтейтін, әрдайым күйеуінің қасынан табылатын, сүйіспеншілігі мен мойынсұнғыштығын танытқан, қонақжай, жомарт, өсек айтпайтын кейіпкер ретінде ұсынылады.

Әйелдер ешқашан ішкі араздық мен дағдарыстарға себепші болмаған. Өрқашан тыныштық пен ынтымақтың ұйытқысы болған. Еркек тарапынан да жұбайына деген құрмет пен сүйіспеншілікті байқауға болады. Мысалы, «Қорқыт ата» кітабындағы «Дірсе ханның баласы Бұқаш хан оқиғасы» жырындағы Дірсе ханның әйеліне айтқан сөздерін еске түсірейік: «Мұнда кел, басымның бақыты, үйімнің тағы, үйімнен шыға ырғалған сұңғақ бойлым...» [16, 17]. Жырдағы әйелдердің көркем келбеті ерекше сипатталады:

«Beri gelsene başım bahtı, evim tahtı!
Evden çıkıp yürüyende servi boylum,
Kurulu yaya benzer çatma kaşlım
İkiz badem sığmayan dar ağızlım,
Güz elmasına benzer al yanaklım
Kadınım, dirtğim, döleğim!» (Gökyay, 1976) [9, 113].

Дірсе хан «Сіз келгеннен бері менің басым жақсы болды, менің үйім тақ болды! Менің әйелім, менің тірегім, менің ұрығым!» деп жұбайының «қиғаш қасты, оймақ ауыз, қызғылт беті күзгі алмадай» сұлу көркіне тамсанады.

«Қорқыт ата» хикаяларында түрік әйелінің күйеуіне өмір бойы адал болуы, оның қандай жағдайда болса да абырой-намысын қорғау керектігі атап көрсетілген. Ана мен қалыңдық бейнесі де тазалық пен адалдықтың белгісі ретінде бейнеленген. Эпоста әсіресе анаға деген махаббат ерекше ашылған, бұның ең жақсы үлгісі Бұрла хатун бейнесімен сомдалады.

Қазан хан өз уәзірлерімен бірге аң аулауға шыққанда, үйін тонаған дұшпандар қырық қыздан тұратын үлкен отбасын да тұтқынға алады. Қазан ханның әйелі Бұрла қатын мен ұлы Ұрыз да тұтқынға алынады. Тұтқындардың арасынан Қазан ханның әйелін табу үшін, дұшпандар Ұрызды ілгішке іліп, етін қуырып, тұтқындарға бермек болып шешім қабылдайды. Ет жеуден тек Қазан ханның әйелі ғана бас тартады. Бірақ Ұрыз анасына өзін білдіртуге қарсы болады. Ол анасына: «Олар менің етімді қуыра берсін, қыздар бір тілім жесе, сіз екі тілім жеңіз, бастысы сізді ешкім білмесін. Абай болыңыз!» деп өтінеді. Қолға түскен Қазан ханының әйелі Бұрла хатун ұлын өлтіреміз деп қорқытқанына қарамастан, жауларына қарсы шығып, намысын қорғап күреседі.

«Қорқыт ата» кітабында көшпелі түрік қоғамында еркек әдетте әйелді, ал әйел – ер адамды күші мен батылдығы жағынан сынайды деген мысалдарды көп кездестіреміз. Бір бидің қызы Селжан хатун тұрмысқа шығарда ер адамнан өте күшті әрі батыл болуды талап етеді. Селжан хатун атқа еркін мініп, садақты дәл тартатын мерген болған екен.

Бамси Бейректің құрсақ қалыңдығы Бану Шешек те дәл Селжан хатун сияқты батыр қыз болған. Батыл, оқ атуда қабілетті Бану Шешек Бейрекпен кездескенде оны жекпе-жекке шақырып, күш сынасып, қабілетін сыннан өткізген. Сөйтіп Бамсы Бейректің өзіне лайық жар болар-болмасын сынады.

Қырғыз дастандарында үйлену рәсіміндегі әйел, кем дегенде, үйленетін еркек сияқты батыл болуы керек. Манасқа үйленетін Қаныкейдің де батылдығы сыналған. Дастанда Қаныкей ару бейнесі «Манастың қаруын алды, сауытын киді, Аққұла атына мініп, арыстандай шайқасты» деп суреттелген.

«Қорқыт ата» кітабындағы «Дели Думрул» («Алпамыс») хикаятында Әзірейіл Дели Думрудың жанын алмақ болғанда, әйелі Әзірейілге еш ойланбастан өз өмірін құрбан етпек болады.

«Манас» дастанында: «Әйел бірдеңе айтса, оны тыңдаңдар, айтқаны тура келеді» деген тәлім бар. Ал қазақтың «Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық» деген нақылынан-ақ әйел-анаға берілген жоғары құрметті аңғаруға болады. Қысқасы, әйелдердің түрік мәдениетінде қоғамдағы орны орнықты болды.

Түрік әйелдерінің бейнесіндегі қаһармандық сарын сақталып қалған топонимдерде көрінеді. Мысалы, «Қыз өлген көл» туралы аңызда елін жаудан қорғаған қаһарман қыз ерлігі баян етіледі. Бұл көлдің атауы дұшпандар басшысымен бірге суға кеткен қыздың есімімен, ал қыздың елінен тартып алған малды айдаған жер «Мыңжылқы» және «Түйежайлау» деп аталған.

Моңғол халқының аңыздарына назар аударсақ, түркі халықтары әйелдерінің бейнесіндегі ұқсастықтарды байқауға болады. Бұл байланыс түрік және моңғол аңыздарындағы көне мотивтердің сақталуымен анықталады. Көптеген жағдайларда әйел кейіпкерлері матриархаттық идеологияның көрінісі ретінде қоғамда үлкен күшке ие «батыр қыздар» ретінде ұсынылады. Сондай-ақ әйел бейнесі бақсылықпен байланысты және бақсылық рухында көрінеді. Әйел бейнесінің көнелігі жануарлар кейпінде берілуімен де көрінеді. Мысалы, егер Алдын даңғыны батырдың әйелі құс бейнесінде көрінетін болса, Бора-Шәәлей қоянға айналады, алтынбасты тұрпан болып саналатын Онгун-Чечен әйел табиғатының екінші түрін ашса, бір жағынан, түркі халықтарының тотемге табынған болмыс-дүниетанымын көрсетеді.

Түркі халықтарының ортақ ақыны Қорқыт қобызшысының еңбегінде оғыздардың батырлық эпостары, көптеген түркі тілдес халықтардың аңыздары мен әңгімелері жинақталған. Шығармада ежелгі адамдардың исламға дейінгі әйелдерге қатысты ана беделі, отбасы және туыстық қатынастағы рәсімдері, ырым-ғұрыптар сақталған.

Эпостың басты тақырыбы – ішкі және сыртқы жауларға қарсы күш-жігер беретін, батырға тән ерлік жасауға бағытталған патриотизм идеясы. Эпостың кейіпкерлері үлкенге ізет көрсетеді, әсіресе аналарына, жалпы әйел атаулыға зор құрметпен қарайды.

Түрік әдебиетіндегі әйел бейнесін қарастырып жүрген ғалым У.Мұсабекова «Образ женщины в мифе, фольклоре, тюркской литературе» атты зерттеуінде «Эволюция женского образ, его характера зависит от многих причин: конкретной исторической эпохи, политических и социальных изменений в обществе, идеологии. Лучшие качества женщины передавались из поколения в поколение, черты характера обогащались новым содержанием, о чем свидетельствуют этнографические источники, публицистические материалы, произведения устного народного творчества, литературные произведения» [3, 41] - деп әйел бейнесінің жаңаруын сөз етеді.

Ғалым У.Мұсабекова «Әйел бейнесінің эволюциясы, оның сипаты нақты тарихи дәуір, қоғамдағы саяси және әлеуметтік өзгерістер, идеология сияқты көптеген себептерге байланысты дей келе: әйелдің ең жақсы қасиеттері ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, мінез ерекшеліктері жаңа мазмұнмен байытылады, бұған этнографиялық қайнар көздер, публицистикалық материалдар, ауызша халық шығармашылығы, әдеби шығармалар дәлел» деп тұжырымдайды.

Соңғы онжылдықтарда мифология қатпарларын зерделеп жүрген әдебиетші-ғалым Ж. Аймұхамбеттің «Түркі мифологиясы: типологиялық сипаты, ортақ мотивтер мен кейіпкерлер» [17, 43] атты зерттеуінде түркі дүниетанымының негізгі өзегі, түркі халықтарының мифтік танымының ұқсастығы мен айырмашылығы қарастырылады. Көне түркі мифтеріндегі адам мен табиғаттың байланысы, аспан мен жер туралы ежелгі ұғымдар жүйесі мысал ретінде алынып, тұжырым жасалған зерттеулерін атауға болады.

Қорытынды. Түркілердің исламға дейінгі дүниетанымынан сыр шертетін құнды еңбектердің бірі Қорқыт ата кітабы екені бәрімізге аян. Сонымен, жоғарыда келтірілген тарихи-әдеби дереккөздерге сүйене отырып, түркі халықтарындағы әйелдер бейнесінің гендерлік аспектісі Қорқыт еңбектерінде де сомдалған. Бұл тарихи шығармада да «әйел» бейнесі туралы пайымдаулар, гендерлік модельдер молынан көрініс тапқан.

«Қорқыт ата» кітабындағы әйелдер бейнесі тек отбасылық ортада ана, қалыңдық және жұбай ретінде ғана емес, сонымен бірге дана ақылгөй, намысшыл-батыл, сертке берік, төзімді-тұрақты, тәкаппар-қылықты қасиеттерімен де көрінеді. Эпос сюжеттерінде әйелдер ат құлағында ойнайды, қару қолданып, садақ-жебе атып, қылыш сермейді. Ержүрек әйел заты тұрмысқа шығар кезде күйеуді өздері таңдаған, «Кем дегенде, жігіт мен сияқты мықты, тура адам болуы керек» деген шарт қойған екен.

Ортағасырлық кезеңдегі әйелдердің бейнесін тану үшін түркі тілдес халықтардың аңыз-әңгімелеріне үңілсек, онда «жеңімпазға ұзату» дәстүрі көптеп кездеседі. Осы үрдіс көне аңыздар мен ертегілерден тұратын түркі этностарының эпостарында жалғасын табады. Бұл шығармалардың басты тақырыбы – сол кездегі ер-батырдың идеал әйел ретінде бейнеленген сүйіктісі үшін күресі.

Еркектің басына қауіп-қатер төнген кезде ең алдымен оның әйелі мен шешесі әрдайым жанынан табылады немесе көмекке келеді. Осындай батыл қасиеттерді иеленген түрік әйелі сондай-ақ нәзік жанды, отбасындағы ата-анаға, бала-шағаға шексіз мейірім иесі. Дастандарда атқа мінген, қару-жарақ ұстаған әйелдердің ел басқаруда, күш-жігер, қайрат пен батылдық жағынан ер адамдардан осалдығы жоқ. Осы әйелдер іс түскенде ерлерінің жолында жандарын құрбан етуге дейін барған.

Түркі фольклорындағы гендерлік модельдер мифологиялық түсініктермен, оның ішінде анима архетипімен анықталады. Сонымен бірге «әйел-ана» гендерлік моделі орта ғасырлық әдеби мұраларда кеңінен көрініс тапқанын айқындаймыз. Осылайша түркі фольклорындағы гендерлік аспект қоғамдық құрылыс пен әлеуметтік ұстанымдардың өзгерісімен «әйел» бейнесінің күрделі екенін анықтаймыз.

Қорытындылай келе, батырлық дастандар мен ғашықтық жырларға кейіпкер болған, күні бүгінге дейін өзінің ақыл-ойы мен сұлулығына тамсандыратын қасиетті Домалақ ана, Айша бибі, Айғаным, Ұлпан, Зере, Ұлжан сынды дана аналарымыздың бейнесі қарапайым адам баласына, ақын-жазушыларға да үлгі болып келе жатыр. Демек, ананы қадірлеп-сыйлаған бауырлас халық болғандығымыздан бұл заңдылық екенін көреміз.

Әдебиеттер

1. Терентьева Е.М. Гендерные аспекты в картине мира крымских татар: этно-фольклорные и религиозные истоки, современные социокультурные практики // Социологический ежегодник. – М.: Наука, 2020. – С. 87-96.
2. Атрощенко Ю.Ю. Гендерная проблематика современной фольклористики // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – М.: Биосфера, 2010. – №3. – С. 9-15.
3. Мусабекова У.А. Образ женщины в мифе, фольклоре тюркской литературе (на материале тюркской культуры) // Вестник Тамбовского университета. Серия филологических наук и культурологии. – Тамбов: 2016. – Т.2. – С. 35-41.
4. Репенкова М.М. Женщины Турции в литературе и обществе // Вестник Московского университета. – М.: 2008. №2. – С. 69-84.

5. Биттирова Т.Ш. Фрагменты Турецкой истории начала XX века и образ Ататюрка в фольклоре карачаево-балкарской диаспоры // *Международный научно-исследовательский журнал*. – М.: 2020. – С. 24-27.
6. Acar H. Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın // *Insanveinsan*. – Istanbul: 2019. P. 395-411. DOI: <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.536610>
7. Aksoy İ. Toplumsal ve Siyasal Süreçte Türk Kadını // *Yasama Dergisi* (32). – Istanbul: 2016. – P. 7-20.
8. Günay U. Türk Destan ve Efsanelerinde Kadın. – Istanbul: Tercüman Kadın Ansiklopedisi, 1984. – P. 403-423.
9. Yılmaz A. Femme dans la culture turque // *Millifolklor*. – 2004. №61. – P. 111-123.
10. Абилдаева А., Айтмұханбет Ж., Мирзахметов А. Бинарлық оппозицияның актанттық көрінісі // *Еуразия гуманитарлық институты Хабаршысы*, 2024. №2. – Б. 80-89 DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.08>
11. Юнг К. Г. Отношения между Я и бессознательным // *Сознание и бессознательное*. – М.: Академический проект, 2013. – 188 с.
12. Қасқабасов С. Ойөріс. – Алматы: Жібек жолы, 2009. – 303 б.
13. Гумилев Л.Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.
14. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. – İstanbul: Otuken, 2015. – 141 p.
15. Turan O. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009. – 47 p.
16. Қорқыт ата кітабы. Түркі тілінен ауд. Б.Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994. – 160 б.
17. Айтмұхамбет Ж. Түркі мифологиясы: типологиялық сипаты, ортақ мотивтер мен кейіпкерлер // *Turkish world. Journal of Language and Literature*. – Ankara: Issue: 43. – Bahar-Spring 2017. – P. 25-43.

А.К. ХУСАИНОВА

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ ОБРАЗА «ЖЕНЩИНЫ» В ТУРЕЦКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. В статье анализируется гендерный аспект образа «женщины» в турецком фольклоре. Матери занимают особое место в тюркском мире. Гендерный аспект в турецком фольклоре определялся в рамках мифологии и религиозных основ.

Тенденция изучения женского образа в литературоведении никогда не оставалась незамеченной. Научная статья включала в себя фольклористику, турецкую литературу, в том числе исследования отечественных, российских, турецких тюркологов, которые более глубоко рассматривают образ турецкой женщины, ее место в обществе.

В работе также рассматривается общественное положение женщин в древнетюркском обществе, высокая политическая и социальная ценность в турецкой культуре. В рассказе Коркыт ата раскрывается образ женщины, то есть образ женщины-покровительницы, защитника семьи, а также героический мотив в образе турецких женщин. Женщины занимали высокое место и значение в турецком обществе в исламский период.

В результате исследования рассмотрен образ «женщины» в турецком фольклоре на мифологической и религиозной основах, определена гендерная модель. Проанализировано, что гендерная модель в турецком фольклоре формировалась в рамках социальных структур и социальных позиций.

Ключевые слова: турецкая литература, женский образ, гендерный аспект, гендерная модель, тюркская мифология

A.K. KHUSAINOVA

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

GENDER ASPECT OF THE IMAGE OF «WOMAN» IN TURKISH FOLKLORE

Annotation. The article analyzes the gender aspect of the image of «woman» in Turkish folklore. Mothers occupy a special place in the Turkic world. The gender aspect in Turkish folklore was determined within the framework of mythology and religious foundations.

In literary studies, the process of studying the image of women has never gone unnoticed. The scientific article also covers the research of domestic, Russian and Turkish Turkologists, who are currently studying folklore studies, Turkish literature, including the image of a Turkish woman, her place in society.

The paper also examined the social place of women in ancient Turkish society, the high political and social value in Turkish culture. The story of korkyt Ata reflects the image of a woman, that is, the image of a woman as a guardian, protector of the family, as well as the heroic image of Turkish women. The place and importance of women in Turkish society during the Islamic period is determined by images.

As a result of the study, the image of «woman» in Turkish folklore was considered on a mythological and religious basis, and the gender model was determined. It was analyzed that the gender model in Turkish folklore was formed within the framework of social structures and social positions.

Keywords: Turkish literature, images of women, folklore, gender aspect, gender model, Turkic mythology.

References

Terent'eva E.M. Gendernye aspekty v kartine mira krymskih tatar: jetno-fol'klornye i religioznye istoki, sovremennye sociokul'turnye praktiki // Sociologicheskij ezhegodnik. – M.: 2020. – S. 87-96.

2. Atroshhenko Ju.Ju. Gendernaja problematika sovremennoj fol'kloristiki // Sborniki konferencij NIC Sociosfera. – M.: 2010. – №3. – S. 9-15.

3. Musabekova U.A. Obraz zhenshhiny v mife, fol'klore tjurkskoj literature (na materiale tjurkskoj kul'tury) // Vestnik Tambovskogo universiteta. Serija filologicheskikh nauk i kul'turologii. – Tambov: 2016. – T.2. – S. 35-41.

4. Repenkova M.M. Zhenshhiny Turcii v literature i obshhestve // Vestnik Moskovskogo universiteta. – M.: 2008. №2. – S. 69-84.

5. Bittirova T.Sh. Fragmenty Tureckoj istorii nachala HH veka i obraz Atatjurka v fol'klore karachaevo-balkarskoj diaspory // Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal. – M.: 2020. – S. 24-27.

6. Acar H. Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın // İnsanveinsan. – Istanbul: 2019. P. 395-411. DOI: <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.536610>

7. Aksoy İ. Toplumsal ve Siyasal Süreçte Türk Kadını // Yasama Dergisi (32). – Istanbul: 2016. – P. 7-20.

8. Günay U. Türk Destan ve Efsanelerinde Kadın. – Istanbul: Tercüman Kadın Ansiklopedisi, 1984. – P. 403-423.

9. Yilmaz A. Femme dans la culture turque // Millifolklor. – 2004. №61. – P. 111-123.

10. Abildaeva A., Aitmühanbet J., Mirzahmetov A. Binarlyq opozisiyanıñ aktanttyq körimisi // Eurazia gumanitarlyq instituty Habarşysy, 2024. №2. B. 80-89 DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.08>

11. Jung K. G. Otnosheniya mezhdü Ja i bessoznatel'nym // Soznanie i bessoznatel'noe. – M.: Akademicheskij proekt, 2013. – 188 s.

12. Qasqabasov S. Oiöris. – Almaty: Jibek joly, 2009. – 303 b.

13. Gumilev L.N. Köne türükter: köpşilik oqyrman qauymğa arnalğan. – Almaty: Bılım, 1994. – 480 b.

14. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. – İstanbul: Otuken, 2015. – 141 p.
15. Turan O. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009. – 47 p.
16. Qorqyt ata kitabı. Türkî tîlînen aud. B.Ysqaqov. – Almaty: Jazuşy, 1994. – 160 b.
17. Aimühambet J. Türkî mifologiasy: tipologialyq sipaty, ortaқ motivter men keipkerler // Turkish world. Journal of Language and Literature. – Ankara: Issue: 43. – Bahar-Spring 2017. – P. 25-434.

Автор туралы мәлімет:

Хусаинова Айгүл Кайкенқызы – Alikhan Bokeikhan University докторанты, Семей, Қазақстан.

Хусаинова Айгуль Кайкеновна – докторант Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан.

Khusainova Aigul Kaykenovna – doctoral student at Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ /
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ /
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

IRSTI 14.25.09

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.26>

* M.K. JANDILDINOV^{1*}

A.ZH. ZHAPAROVA²

M.ZH. TUSSUPBEKOVA³

JSC «Zhezkazgan Baikonurov Univeristy», Kazakhstan, Zhezkazgan¹

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan²

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan³

(e-mail: m.jandildinov@gmail.com¹, asemzhan@mail.ru², madinatussupbekova@gmail.com³)

THE ROLE OF ONLINE RESOURCES IN THE PROCESS OF ENGLISH LEARNING

Annotation. The paper deals with the importance of online resources in learning the English language, particularly while teaching English grammatical rules. Communicative skills encompass knowledge of grammar, its application, and the appropriate use of vocabulary, as well as the use of appropriate language vocabulary to convey meaning in a socially acceptable manner. In recent years the issue of the importance and practicality of using Internet resources has been raised more and more in the field of teaching English, which involves not only an analysis of the use of new technical means but also a study of the positive and negative aspects of introducing innovative forms and methods of teaching. Modern methods of teaching English are associated with ongoing technological progress, as well as with technological updating of the learning process. The latest advances in high technology and the spread of the global Internet network open great opportunities for foreign language teachers, methodologists, and students to further improve the learning process. The specificity of teaching English grammar using internet resources lies in the improvement of students' grammar knowledge and skills. Given the limited access to online grammar resources or the absence of English lessons at school, the researchers assume that it directly affects students' grammar learning. Based on the given statement the authors experimented with the secondary school students to measure the effectiveness of using internet grammar resources.

Keywords: experiment, students, grammar knowledge, skills, internet resources, grammar test

Introduction. The teaching of grammar is considered imperative and has entered the language-teaching laboratory. Therefore, teachers have been using a variety of different ways to teach grammar in the classroom, and teachers are increasingly using internet resources as one of their educational tools. The use of Internet resources in the classroom and extracurricular activities has many indisputable advantages. "Internet resources are helpful tools to upgrade listening, writing, speaking, and reading skills" [1, 5]. However, there are also some drawbacks to using Internet resources. "It is also hard both for students and teachers to differentiate between reliable and unreliable online resources that can lead to miscomprehension" [2].

In the book: "Analyzing the Grammar of English" defines grammar in this way": In essence, grammar is the analysis of the elements of language that convey meaning. These elements include sounds (phonetic), individual words (lexicon), elements of the constitutive meaning of words (morphology), words to phrases, the arrangement of words into clauses and sentences (syntax), alliteration (rhyme), and the appropriate overall application of all these things in a given situation (phonetics)" [3].

"Internet resource is an integral part of education which changed the traditional method of teaching" [4]. Smaldino, Russel, & Heinrich point out that the Internet provides a wealth of resources for students around the world to access [5]. It contains a variety of media such as text, audio, graphics, animation, video, and downloadable software. It provides a simple way to navigate, making it easy to move between and between documents." An information warehouse provides communication without borders, online interactive learning, and opportunities for electronic/online research [6, 607].

English teaching materials cannot meet the needs of different majors at different levels, most English teaching materials only for the text appears in a knowledge point scattered introduction of grammar knowledge, cannot establish a complete grammar system" [7]. Therefore, to perfect the disadvantages of traditional English grammar teaching, it is necessary to apply Internet resources to English grammar teaching.

The Internet cannot only help them deepen their memory of grammar knowledge but also extend the use of grammar beyond the classroom so that grammar from obscure information into life-like knowledge can improve their learning interest. In addition, from the perspective of educational psychology, it can simultaneously transmit knowledge through vision and hearing; and can make the acceptance rate of knowledge reach 65% [8]. "Relying on network resources to learn the learning style so that students in a relaxed environment to learn grammar rules, but also implicitly in the voice, intonation correction and imitation, improve students' communication skills" [9].

Lin summarizes the advantages of teachers using the Internet to teach students English:

1. Access to a wide range of resources.
2. The ease and speed with which information is made available to a large number of students.
3. Aesthetic layout and graphics.
4. Links to many other sites [10].

Students can search for such sites online, or teachers can recommend specific sites online. For example, S. Ramanathan provides language teachers and language learners with a list of websites, some of which are related to language learning issues, others use language as a medium for discussing culture or current events, and others look for native speakers [11, 233].

Teaching resources may include discovery learning, worksheets, and interactive quizzes. This is important so that teachers can meet the needs of students. Here's a brief overview of some of these resources:

1. Online Grammar Clinic: <http://www.whitesmoke.com/grammar-chacker/>

When users can send their articles for proofreading or asking grammar questions, they can get answers from an expert or ESL teacher.

2. References: www.eslgold.com/grammar.html

References are Internet Grammar resources that provide reference spots on the Web. It interprets Grammar rules with appropriate examples and exercises. The material can be in the form of handouts, exercises, and podcasts.

3. Discovery learning: <http://www.iei.uiuc.edu/grammarsafari/journal.html>

Discovery Learning is a Web site that provides Grammar logs or query tasks. Here, students can browse web pages for collection, then analyze and explore the grammar patterns used in real-world communication.

4. Interactive quiz: <http://www.saywhatesl.com/quizes.html>

Interactive quizzes are Internet Grammar resources that provide feedback on the answers to online questions. The quiz is presented in a variety of forms, including multiple choices,

matching, word ordering, changing word format, classification, filling in the blanks, sentence/phrase manipulation, sentence completion and sentence creation.

Moreover, Salzman once mentioned grammar journalism: In grammar journals, students must browse the web and use the FIND feature to complete blank journal jobs [12]. Students collect one or two examples to copy and paste into a word processing window here, where the student analyzes the example (bold or capitalized words or phrases that fit the description) on the journal page. The student then pastes the example sainted into the grammar log page. In this case, students can add grammatical analysis, restate sentences, provide comments, and include sample sources. Once the form is completed, students can print out the grammar log page and submit it to the teacher. The students are asked to visit the Grammar Safari web page, which is: http://www.iei.uiuc.edu/grammarsafari/journal_modals.html

“Internet resources have diverse and permanent educational environments that meet modern requirements of contemporary society to reach effective learning results” [13].

However, in this process, the use of Internet resources in the background of English grammar teaching still has some problems to deal with. Wei Liu also published an article “Flexible processing of curriculum resources in English teaching”, the article has focuses on the use of network resources to make courseware to teach grammar is not a good choice, the reason is 1. Many teachers think more about how to make courseware design beautiful and easy to make English teachers relax in the study of grammar teaching materials. The production of courseware is time-consuming. 2. If the way to use network resources in the classroom is incorrect, it will cause mistakes, affect the teaching process, cannot complete the teaching tasks [14, 64].

Methodology and research methods. Quantitative research involves measuring the results of the tests during the experiment and making statistical comparisons. It uses randomized samples and allows us to exclude personal bias while collecting and forming the results. Qualitative research collects teachers’ and students’ suggestions to improve teaching English grammar at schools, which is non-numerical data, and seeks to interpret meaning from this data. In addition, the author used self-constructed grammar tests, with the help of the methodologist at the educational center. It provides insights into the problem or helps to develop ideas or hypotheses for potential quantitative research. The quantitative approach allows reaching a higher sample size, the data collected gives greater credibility because the statistical analysis has more depth to review. In addition, it helps to collect information quickly when there is a high number of participants.

The type of data that the researcher collected is primary. The main tools of data collection during the experiment were tests and the survey which obtained answers by using Google Forms format.

- experimental: organizing and conducting a pedagogical experiment; monitoring the state of teaching English grammar in an educational center with Internet grammar Resources; considering the quality of pedagogical experience of practicing teachers who helped the researcher during the experiment.

The students were taught with the direct method; according to the educational policy of the educational center and additionally, internet grammar resources were used during their studying. Both groups of students attended twenty English lessons in sum (thirty-three hours) during the experiment. Among the twenty lessons, students passed four grammar lessons (seven different grammar topics). After each grammar lesson, the grammar test was conducted for both groups, and results were collected.

The research began with Tests. At the beginning of the experiment, both experimental groups were tested on English grammar knowledge, to compare their results with the final test at the end of the experiment. After the grammar knowledge test was conducted, the experiment began. The authors want to remind readers that fourteen students who participated in this research before the experiment took a placement test, according to the Educational Center’s policies and then were distributed to those two groups according to their level (Elementary).

The purpose of this experiment was to find out to what extent is teaching English grammar with the use of internet resources is effective.

1. Researchers started to teach both experimental groups with internet grammar resources in grammar lessons. Used materials: Solutions Elementary coursebook. Internet grammar materials: Grammar Worksheets.

2. Test what learners learn after each grammar lesson. The researcher conducted tests to both experimental groups. The tests included forty-five grammar questions, based on the topics, which students learned that day. The question types were different, multiple-choice, fill in the gaps, complete the sentence put the words into the correct order, etc.

3. After four lessons of teaching grammar using internet resources, and collecting all four tests, the researcher started to calculate the mean (average) to identify whether it was effective, if yes, then, to what extent students improved their grammar skills

Experiment hours: The researcher taught twenty English lessons; there were four grammar lessons (one lesson is one hour and forty minutes).

The two main approaches were used to teach grammar: explicit and implicit. An explicit approach involves the use of two methods: Deductive and Inductive.

Discussion and observation.

Step 1: Student's first test to check grammar knowledge.

Table 1 - Experiment. First Grammar Test Results

No	Group 1	Score	Average	Group 2	Score /45	Average
1	Student 1	15		Student A	18	
2	Student 2	15		Student B	25	
3	Student 3	18		Student C	25	
4	Student 4	22		Student D	32	
5	Student 5	24		Student E	33	
6	Student 6	29		Student F	37	
7	Student 7	32		Student G	38	
Total		155/315	49%		208/315	66%

The researchers took classes with both experimental groups (the first experimental group at 2 p.m. and the second experimental group at 4 p.m.). The grammar knowledge level of the two experimental groups of students was tested by providing a grammar test.

Results: The first group of students got one hundred and fifty-five points in sum out of three hundred and fifteen questions, while the second group of students got two hundred and eight points out of three hundred and fifteen questions. In percentage, the first group collected forty-nine percent out of one hundred, and the second group got sixty-six percent on average. The purpose of the test was to identify participants' grammar knowledge level and collect scores to compare these scores with the final test at the end of the experiment, to see, to what extent it was effective to teach students using internet grammar resources.

Step 2. The researchers started teaching both experimental groups and implemented Internet grammar resources into their studying process. Four grammar lessons were taught.

Table 2 - First Lesson's Test Results

No	Group 1	Score / 45	Average	Group 2	Score /45	Average
1	Student 1	20		Student A	27	
2	Student 2	22		Student B	29	
3	Student 3	24		Student C	32	
4	Student 4	27		Student D	34	
5	Student 5	27		Student E	34	

6	Student 6	29		Student F	38	
7	Student 7	31		Student G	41	
Tot		180/315	57%		235/315	74%

The researchers used textbooks and grammar internet resources to teach grammar topics. Lesson's topics: Be, Possessives, and Pronouns. At the end of the lesson, the researchers took an examination of the grammar topics, which students learned that day.

Results: The first group of students got one hundred and eighty points in sum out of three hundred and fifteen questions, while the second group of students got two hundred and thirty-five points out of three hundred and fifteen questions. In percentage, the first group collected fifty-seven percent out of one hundred, and the second group got seventy-four percent in average out of one hundred.

Table 3 - Second Lesson's Test Results

Nº	Group 1	Score / 45	Average	Group 2	Score /45	Average
1	Student 1	23		Student A	31	
2	Student 2	23		Student B	33	
3	Student 3	25		Student C	34	
4	Student 4	26		Student D	35	
5	Student 5	27		Student E	35	
6	Student 6	27		Student F	38	
7	Student 7	30		Student G	42	
Tot		181/315	57%		248/315	79%

The researchers used textbooks and grammar internet resources to teach grammar topics. Lesson's topics: Have got and articles. At the end of the lesson, the researchers took an examination of the grammar topics, which students learned that day.

Results: The first group of students got one hundred and eighty-one points in sum out of three hundred and fifteen questions, while the second group of students got two hundred and forty-eight points out of three hundred and fifteen questions. In percentage, the first group collected fifty-seven percent out of one hundred, and the second group got seventy-nine percent out of one hundred on average.

Table 4 - Third Lesson's Test Results

Nº	Group 1	Score / 45	Average	Group 2	S c o r e /45	Average
1	Student 1	21		Student A	23	
2	Student 2	23		Student B	27	
3	Student 3	23		Student C	27	
4	Student 4	23		Student D	28	
5	Student 5	25		Student E	30	
6	Student 6	27		Student F	34	
7	Student 7	31		Student G	39	
Tot		173/315	54%		208/315	66%

The researchers used textbooks and grammar internet resources to teach grammar topics. Lesson's topic: Present Simple: Affirmative and Negative. At the end of the lesson, the researchers took an examination of the grammar topics, which students learned that day.

Results: The first group of students got one hundred and seventy-three points in sum out of three hundred and fifteen questions, while the second group of students got two hundred and

eight points out of three hundred and fifteen questions. In percentage, the first group collected fifty-four percent out of one hundred, and the second group got sixty-six percent on average.

Table 5 - Fourth Lesson's Test Results

No	Group 1	Score / 45	Average	Group 2	S c o r e /45	Average
1	Student 1	16		Student A	23	
2	Student 2	18		Student B	23	
3	Student 3	19		Student C	24	
4	Student 4	21		Student D	25	
5	Student 5	22		Student E	28	
6	Student 6	30		Student F	33	
7	Student 7	34		Student G	41	
Tot		159/315	50%		197/315	62%

The researchers used textbooks and grammar internet resources to teach grammar topics. Lesson's topic: Present Simple: Questions. At the end of the lesson, the researchers took an examination of the grammar topics, which students learned that day.

Results: The first group of students got one hundred and fifty-nine points in sum out of three hundred and fifteen questions, while the second group of students got one hundred and ninety-seven points out of three hundred and fifteen questions. In percentage, the first group collected fifty percent out of one hundred, and the second group got sixty-two percent on average.

The researcher designed these exam questions: by recording the students' test scores after each study session and then observing how well the students learned grammar using online grammar resources

Step 3. Student's Final Grammar Test at the end of the Experiment

Table 6 - Placement Test Results

No	Group 1	Score / 45	Average	Group 2	Score /45	Average
1	Student 1	23		Student A	27	
2	Student 2	19		Student B	23	
3	Student 3	20		Student C	28	
4	Student 4	20		Student D	33	
5	Student 5	24		Student E	30	
6	Student 6	30		Student F	39	
7	Student 7	28		Student G	34	
Total		164/315	52%		214/315	68%

Students were given another certified grammar test, which was similar to the previous one based on the types of questions and topics. Students were unable to come and pass it, and the researcher created an online Google forms test and shared access to both groups of students to identify the results.

Results: The first group of students got one hundred and sixty-four points in sum out of forty-five questions, while the second group of students got two hundred and fourteen points out of forty-five questions. In percentage, the first group collected fifty-two percent out of one hundred, and the second group got sixty-eight percent on average.

The purpose of this test is to see if students' English grammar skills improve after using online grammar resources.

Final Step: Comparing the results

Table 7 - Comparison of the results

No	Group 1	First test Score / 45	Last test Score / 45	Group 2	First test Score / 45	Last test Score / 45
1	Student 1	15	23	Student A	18	27
2	Student 2	15	19	Student B	25	23
3	Student 3	18	20	Student C	25	28
4	Student 4	22	20	Student D	32	33
5	Student 5	24	24	Student E	33	30
6	Student 6	29	30	Student F	37	39
7	Student 7	32	28	Student G	38	34
	Total:	155/315	164/315	Total:	208/315	214/315
	Average	49%	52%	Average	66%	68%

In this table, the readers can see the results of the first grammar test and final grammar tests of both groups. The first group, before the experiment, got 49% on average, and after studying with additional grammar internet resources, got 52% on average, which shows the readers improved their grammar knowledge by 3%. The second group, before the start of the experiment, got 66% right answers on average, and after studying with the same internet grammar resources, showed the results of 68% correct answers on average, and showed an improvement of 2%.

These results can support and determine that using internet resources in Grammar teaching can be effective for 2 or 3%, even though the experiment finished earlier because of COVID-19. It could have even more positive influence if the experiment had not finished so earlier than it was expected.

Conclusion. Teachers and students agree that proficient grammar knowledge: 1. Need to spend more time on practice; 2. Prepare/participate in practical activities; 3. Teach English grammar in more interesting ways to make it more creative. For example: formulate a teaching structure suitable for Students, add grammar games select suitable network resources for students, etc. Students also made some useful suggestions: 4. Install Wi-Fi in schools and allow the use of phones, because many students do not have internet, they cannot access the learning materials in time. 5. Give the teacher knowledge about the child's psychology; 6. Be more patient; 7. Lead the student to watch English movies/videos. The teacher also advises this opinion: 8. Avoid choosing an entertaining grammar teaching video. Teachers/students who actively participated in and gave suggestions in this study contributed to the future benefit. These suggestions are based on the current situation of students/teachers in English learning/teaching in Kazakhstan.

The findings of 14 secondary school students at the Kazakhstan Language Center in the second stage of the experiment supported the expected hypothesis. In addition, the use of online resources for teaching English grammar has proven to be useful through the experiment over time. Both experimental groups of students performed well during the second stage, the experiment showed an increase in grammatical knowledge. These results can support and determine that using internet resources in Grammar teaching can be effective for 2% or 3%, even though the experiment finished earlier because of COVID-19.

The main advantage of this paper is that Kazakhstan is in online learning for the reasons of COVID-19, this is the first large-scale unified online learning of students in Kazakhstan's schools, so this experience is very beneficial to this study.

In the process of learning grammar, the vivid network of grammar resources satisfies the students' curiosity, the interesting teaching contents improves the students' learning interest, the real English environment improves the students' language expression ability, and the online learning meets the students' exploration and discovery desire. With the increasing popularity of the Internet, students are required to have a strong basic ability to use English in the actual

language environment. However, because Kazakhstan has not popularized the use of network resources to assist English grammar teaching, students lack a real language environment when learning English grammar, which is boring and difficult to understand. The characteristics of network resources, such as immediacy, sharing, knowledge richness, and diversity, can meet the needs of young people and are very popular among students. Therefore, it is suggested that teachers should reflect on and carry out scientific and reasonable teaching innovations in line with the background of the Internet era and explore/implement how to use Internet resources to assist English grammar teaching. English grammar workers should increase the use of network platforms in actual teaching, guide students to use network learning resources correctly and innovate the classroom structure/teaching mode. Largely, the active role of the Internet in teaching should be used to meet the students' requirements for English learning.

Литература

1. Strokan V. I. The relevance of using Internet resources in teaching a foreign language // Scientific and methodological electronic journal" Concept. – 2017. – Т. 58.
2. Golden J. E. Supporting online faculty through communities of practice: Finding the faculty voice //Innovations in Education and Teaching International. – 2016. – Т. 53. – №. 1. – С. 84-93. DOI:10.1080/14703297.2014.910129
3. Teschner R. V. Analyzing the grammar of English. – Georgetown University Press, 2007. – С. 114-126.
4. Jiang Y., Zhang J., Chen C. Research on a new teaching quality evaluation method based on improved fuzzy neural network for college English //International Journal of Continuing Engineering Education and Life Long Learning. – 2018. – Т. 28. – №. 3-4. – С. 293-309. <https://doi.org/10.1504/IJCEELL.2018.098072>
5. Smaldino S. E. et al. Instructional technology and media for learning. – 2008. – 22 p.
6. Dogruer N., Eyyam R., & Menevis I. The use of the Internet for educational purposes. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 2011. 28, 606-611. DOI:10.1016/j.sbspro.2011.11.115
7. Zhuang W.Z. Combination of static grammar teaching and dynamic grammar teaching. Language and Word Application, 1994, (2).
8. Grzeszczyk K. B. Using multimedia in the English language classroom //World Scientific News. – 2016. – Т. 43. – №. 3. – С. 104-157. DOI:10.47577/tssj.v52i1.10219
9. Effendi M. S. et al. A study on grammar teaching at an English education department in an EFL context //International Journal on Studies in English Language and Literature. – 2017. – Т. 5. – №. 1. – С. 42-46. doi:dx.doi.org/10.20431/2347-3134.0501005
10. Lin C. H. M. Teacher's tips: Online grammar teaching and learning //Society for Reading and Literacy (Singapore) News magazine. – 1997. – Т. 9. – №. 3. – С. 11-12. Lin - Teacher's Tips: Online Grammar Teaching and Learning (TESL/TEFL) (iteslj.org)
11. Ramanathan S. Online Sources in Learning English Grammar//International Journal of English: Literature, Language, & Skill. – 2014. – С. 232-234.
12. Salzman E. On Reading Cosima Wagner's" Diaries" //The Musical Quarterly. – 1982. – Т. 68. – №. 3. – С. 337-352.
13. Zhao Q. College English Grammar Teaching Guided by Constructivism Learning Theory //2019 International Conference on Contemporary Education and Society Development (ICCESD 2019). – Atlantis Press, 2019. – С. 85-88. <https://doi.org/10.2991/icesd-19.2019.21>
14. Liu W. Language teaching methodology as a lived experience: An autoethnography from China //RELC Journal. – 2022. – Т. 53. – №. 1. – С. 71-84. DOI:10.1177/0033688220920371

М.К. ДЖАНДИЛЬДИНОВ

О.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті, Жезқазған, Қазақстан

А.Ж. ЖАПАРОВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

М.Ж. Тусупбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ОНЛАЙН РЕСУРСТАРДЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада ағылшын тілін үйрену үдерісіндегі, атап айтқанда, ағылшын тілінің грамматикалық ережелерін оқытуда онлайн ресурстардың маңыздылығы қарастырылады. Қарым-қатынас дағдылары грамматика және грамматиканы қолдануды білуді, сондай-ақ мағынаны әлеуметтік қолайлы түрде жеткізу үшін тиісті тілдік лексиканы пайдалануды қамтиды. Соңғы жылдары ағылшын тілін оқыту саласында интернет-ресурстарды пайдаланудың маңыздылығы мен мақсаттылығы туралы мәселе көтерілуде, ол жаңа техникалық құралдарды қолдануды талдауды ғана емес, сонымен қатар инновациялық формалар мен оқыту әдістерін енгізудің оң және теріс аспектілерін зерттеуді көздейді. Ағылшын тілін оқытудың заманауи әдістері қазіргі технологиялық прогреспен, сонымен қатар оқу үдерісінің технологиялық жаңаруымен байланысты. Жоғары технологиялардың соңғы жетістіктері және ғаламдық интернеттің таралуы шет тілі мұғалімдеріне, әдіскерлерге және студенттердің өздеріне оқу үдерісін одан әрі жетілдіруге үлкен мүмкіндіктер ашады.

Интернет ресурстарын пайдалана отырып, ағылшын тілі грамматикасын оқытудың ерекшелігі – оқушылардың грамматикалық білімдері мен дағдыларын жетілдіру. Оқушылардың мектепте ағылшын тілі сабақтарында онлайн грамматикалық ресурстары аз немесе мүлдем жоқ екенін ескере отырып, зерттеушілер бұл оқушылардың грамматикалық біліміне тікелей әсер етеді деп болжайды. Осы мәлімдемеге сүйене отырып, авторлар жоғары сынып оқушыларымен онлайн грамматикалық ресурстарды пайдаланудың тиімділігін өлшеу үшін эксперимент жүргізді.

Түйін сөздер: эксперимент, студенттер, грамматикалық білім, дағдылар, интернет ресурстары, грамматикалық тест.

М.К. ДЖАНДИЛЬДИНОВ

Жезказганский университет имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан.

А.Ж. ЖАПАРОВА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

М.Ж.ТУСУПБЕКОВА

Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

РОЛЬ ОНЛАЙН-РЕСУРСОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматривается значение онлайн-ресурсов в процессе изучения английского языка, в частности, при обучении английским грамматическим правилам. Коммуникативные навыки включают знание грамматики и применение грамматики, а также использование соответствующей языковой лексики для передачи значения социально приемлемым способом. В последние годы вопрос о важности и целесообразности использования интернет-ресурсов все чаще поднимается в сфере обучения английскому языку, что предполагает не только анализ использования новых технических средств, но и изучение положительных и отрицательных аспектов внедрения инновационных форм и методов обучения. Современные методы обучения английскому языку связаны с непрекращающимся технологическим прогрессом, а также с технологическим обновлением процесса обучения. Последние достижения высоких технологий и распространение глобальной сети Интернет

открывают перед преподавателями иностранных языков, методистами и самими студентами большие возможности для дальнейшего совершенствования учебного процесса.

Специфика обучения грамматике английского языка с использованием интернет-ресурсов заключается в совершенствовании грамматических знаний и умений учащихся. Учитывая тот факт, что учащиеся имеют небольшое количество интернет-ресурсов по грамматике или даже не имеют их на уроках английского языка в школе, исследователи предполагают, что это напрямую влияет на изучение грамматики учащимися. Основываясь на данном утверждении, авторы провели эксперимент со школьниками средней школы, чтобы измерить эффективность использования интернет-ресурсов по грамматике.

Ключевые слова: эксперимент, студенты, знание грамматики, навыки, интернет-ресурсы, грамматический тест.

References

1. Strokan V. I. The relevance of using Internet resources in teaching a foreign language // Scientific and methodological electronic journal" Concept. – 2017. – Т. 58.
2. Golden J. E. Supporting online faculty through communities of practice: Finding the faculty voice //Innovations in Education and Teaching International. – 2016. – Т. 53. – №. 1. – С. 84-93. DOI:10.1080/14703297.2014.910129
3. Teschner R. V. Analyzing the grammar of English. – Georgetown University Press, 2007. – С. 114-126.
4. Jiang Y., Zhang J., Chen C. Research on a new teaching quality evaluation method based on improved fuzzy neural network for college English //International Journal of Continuing Engineering Education and Life Long Learning. – 2018. – Т. 28. – №. 3-4. – С. 293-309. <https://doi.org/10.1504/IJCEELL.2018.098072>
5. Smaldino S. E. et al. Instructional technology and media for learning. – 2008. – 22 p.
6. Dogruer N., Eyyam R., & Menevis I. The use of the Internet for educational purposes. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2011. 28, 606-611. DOI:10.1016/j.sbspro.2011.11.115
7. Zhuang W.Z. Combination of static grammar teaching and dynamic grammar teaching. *Language and Word Application*, 1994, (2).
8. Grzeszczyk K. B. Using multimedia in the English language classroom //World Scientific News. – 2016. – Т. 43. – №. 3. – С. 104-157. DOI:10.47577/tssj.v52i1.10219
9. Effendi M. S. et al. A study on grammar teaching at an English education department in an EFL context //International Journal on Studies in English Language and Literature. – 2017. – Т. 5. – №. 1. – С. 42-46. doi:dx.doi.org/10.20431/2347-3134.0501005
10. Lin C. H. M. Teacher's tips: Online grammar teaching and learning //Society for Reading and Literacy (Singapore) News magazine. – 1997. – Т. 9. – №. 3. – С. 11-12. Lin - Teacher's Tips: Online Grammar Teaching and Learning (TESL/TEFL) (iteslj.org)
11. Ramanathan S. Online Sources in Learning English Grammar//International Journal of English: Literature, Language, & Skill. – 2014. – С. 232-234.
12. Salzman E. On Reading Cosima Wagner's" Diaries" //The Musical Quarterly. – 1982. – Т. 68. – №. 3. – С. 337-352.
13. Zhao Q. College English Grammar Teaching Guided by Constructivism Learning Theory //2019 International Conference on Contemporary Education and Society Development (ICCESD 2019). – Atlantis Press, 2019. – С. 85-88. <https://doi.org/10.2991/iccisd-19.2019.21>
14. Liu W. Language teaching methodology as a lived experience: An autoethnography from China //RELC Journal. – 2022. – Т. 53. – №. 1. – С. 71-84. DOI:10.1177/0033688220920371

Авторлар туралы мәлімет:

Джандильдинов Медет Құрманғазыұлы – философия докторы (PhD), Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университетінің аға оқытушысы, Жезқазған, Қазақстан.

Джандильдинов Медет Курмангазиевич – доктор философии (PhD), старший преподаватель Жезказганского университета имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан.

Zhandildinov Medet Kurmangazievich – Doctor of Philosophy (PhD), senior lecturer of O.A. Baikonurov Zhezkazgan University, Zhezkazgan, Kazakhstan.

Жапарова Асемжан Жапарқызы – философия докторы (PhD), Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының доцент м.а., Алматы, Қазақстан.

Жапарова Асемжан Жапарқызы – доктор философии (PhD), и.о. доцента кафедры иностранной филологии и переводческого дела Казахского национального университета им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Zhaparova Asemzhan Zhaparkyzy – Doctor of Philosophy (PhD), assistant professor of the Department of Foreign Philology and Translation Studies of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Тусупбекова Мадина Жаңбырбайқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің шет тілдері кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Тусупбекова Мадина Жанбырбаевна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры иностранных языков Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Tussupbekova Madina Zhanbyrbaevna - candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Б.Д. КЕРІМБЕКОВА¹ Ғ.Н. ОТАРБАЕВА² SDU University, Қаскелең, Қазақстан^{1,2}(e-mail: bayan.kerimbekova@sdu.edu.kz¹, gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz²)

ӘДЕБИЕТ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРА ОТЫРЫП ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Аталған мақалада қазақ әдебиеті пәні аясында оқушылардың креативті ойлауын қалыптастыру, сол арқылы оқушыларды шығармашылыққа баулу мәселелері қарастырылады. Мақала авторлары ең алдымен, креатив пен шығармашылық ұғымдарына ұсынылған анықтамаларға шолу жасай отырып, олардың айырмашылықтары мен ортақтығына тоқталады. Оқушыларды шаблонды ойлаудан арылтып, қалай жаңаша, өзгеше ойлауға үйретуге болады, баланың тек үйреніп қана қоймай, жасай алу, жасампаздық қабілетін қалай қалыптастыруға болады деген сұрақтарға жауап іздейді. Бүгінгі білім беру ортасында ерекше сұранысқа ие креативті, жасампаз әрі шығармашыл жастарды тәрбиелеуде осы мәселенің өзектілігі анық байқалады.

Зерттеудің мақсаты – қазақ әдебиеті сабағында оқушылардың креативті ойлауы мен шығармашылық қабілетін қалыптастыруды теориялық негіздеу, отандық әрі шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасау. Соның негізінде қазақ әдебиеті сабағында оқушының өзгеше пайымдау, қорытынды жасау, шығармашылық бейімін арттыру сынды дағдыларын қалыптастыруға ықпал ету.

Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негіздері әдіснамалық ұстанымдармен, педагогикалық - философиялық тұрғыдан білім алушының қабілеті мен мінез ерекшелігі туралы іргелі қағидаларымен сәйкес келеді. Сонымен бірге тұлғаға бағдарланған оқыту жүйелерімен, креативтілікті арттырып, шығармашылықты қалыптастыруға қатысты психологиялық-педагогикалық зерттеулермен, білім беру саласындағы тұжырымдамаларымен өзара байланысты. Мақаланың практикалық мәні жалпы білім беретін мектептің ұстаздары мен оқыту әдістемесі саласында ізденіп жүрген педагог-зерттеушілер үшін жоғары болмақ.

Түйін сөздер: әдебиет пәні, креатив, шығармашылық, шабыт, сыни ойлау, креативті тапсырма

Кіріспе. XXI ғасыр – өзгермелі ғасыр. Ол – бір сарында, ешбір дамусыз өмір сүруді кешірмейтін ғасыр. Күн сайын жаңалық болып жататын технология ғасырында сіз ешкімді ақпараттық біліміңізбен таңғалдыра алмайсыз. Мұндай талап білім саласына да тән. Осыдан оншақты жыл бұрын адамның алған білімі төрт жыл өткен соң ескіріп қалады делінсе, бүгінде білімді жыл сайын толықтырып тұру керектігі айтылуда. Қазір кез келген салада өзгеше ойлай алу, ешкімге ұқсамаушылық, ешкімді қайталамау, дара болу сөнге айналуға. Осыған орайда креатив ұғымының өзектілігі арта түсті.

Жаңартылған білім беру жүйесі тұлғаның өзіндік «Менін» дамытуға, байытуға, сыртқы әлеммен қарым-қатынаста өз орнын тауып, әлеуметтік рөлін анықтауға, тұлғалық өзін-өзі қалыптастыруда белсенділік танытуға басты назар аударып отыр. Қазіргі білім

берудің басты талабы шәкіртті адамгершілікке тәрбиелеумен қатар, адамды негізгі құндылық ретінде танытып, тұлға дамуына барынша ықпал ету. Демек, білім берудің барлық формасы, әдістері мен технологияларының басты міндеті – тұлғаның дамуына қызмет ету.

Жаһанданған жаңа қоғамда оқушы да ұстаз да қабылдайтын ақпаратты іріктеп, қорытып, бағалап, оған қатысты көзқарасын нақтылап, мәселенің шешімін таба білуі маңызды. Қазіргі білім беру жүйесі, жаңартылған мазмұны да осы құзыреттіктер жүйесін тиімді игеріп, мәселенің шешімін креативті түрде таба білу біліктіліктерін қалыптастыруды көздейді. Білім беру мен тәрбиелеуде шығармашыл тұлға қалыптастыру – қазіргі қоғамның әлеуметтік маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Ең алдымен, креатив ұғымын анықтап алсақ, креатив деген не? Креатив ұғымының түп мағынасы ағылшын тіліндегі «create» жасау, ойлап табу деген мағынадан шығады. Демек, креативтік – бар дүниеден жаңа бір нәрсе жасап шығару, мәселені мүлде жаңа жолмен шешу жолы. Креатив ұғымы бизнес, маркетинг, білім, сән салаларында белсене қолданылатыны белгілі. Шетелдік ірі компанияларда қызметкерлеріне стереотипті ойлаудан бас тарту, анализ бен синтез жасауға бейімділік, мәселеге немесе оқиғаға өзге қырынан алу сынды талаптар қойылады. Тіпті креативті, идеясы көп қызметкерге тек айтқан тапсырманы ғана орындайтын қызметкерден бөлек жалақы мен өзгеше көзқарас қалыптасқандығын оқып, көріп жүрміз. Адамзат әу бастан ақ артына із қалдырғысы келген. Ертедегі адамдар балбал тастарға жазса, Қайта өрлеу дәуірінде қағазға қалдырды. Ал біз ше? Біз ізімізді жасаған дүниемізге қалдырып жатырмыз. Біздің ізіміз – идеямыз. Идеямызды іске асыра алсақ, нәтижесін шығара алсақ, артымызға қалдырған ізіміз сол болмақ. Креатив ұғымының өзектілігі де осынан көрінсе керек.

Біраз эксперттер шығармашылық процесс дегеннің өзі бір уақытта жаңа әрі пайдалы идеяны жүзеге асыру дейді. Дж.Гилфорд: «Креативтік» ұғымына тез ойлап табу, жаңалық ашу, аяқ астынан ақыл табу, терең сезім, толғаныс, интеллектуалдық биіктік, ұшқыр ойлылық деп анықтама береді [1, 98]. Кез келген креативтік өркендеуге, дамуға, нәтижеге жетуге бағытталған Ал Гарвард университетінің профессоры Тереза Амабиле креативтіктің мынадай төрт факторы бар дейді:

1. Белгілі бір сала бойынша қалыптасқан дағды немесе біліктілік. Мысалы, есептен, құрылыс материалынан хабары жоқ архитекторды елеутету қиын. Дегенмен, нақты бір сала бойынша дағдыны дамытуға болады. Мәселен, фотограф жарықты қалай қолданатынын, программист жаңа программаларды үйрене алады.

2. Шығармашылық ойлау дағдысы. Шығармашылық дағдыға да үйренуге болады. Адам неғұрлым көп идея жүзеге асырған сайын оның шығармашылық қабілеті арта түседі.

3. Мәселені шешуге деген мотивация, яғни өз ісіне деген құштарлық. Алайда ішкі мотивация болмаса жоғарыдағылар іске аспайды.

4. Әлеуметтік жағдай. Зерттеулерге сүйенсек, адамның қоршаған ортасы міндетті түрде оның шығармашылығына оң немесе кері әсерін тигізеді [2, 121]. Амабиле ұсынған бұл модель шығармашылық тек құдайдан берілетін қасиет дегенді жоққа шығарады. Бір қызығы, креативтілікке қатысты жүздеген еңбек жазылса да, «әлі күнге креативтіліктің нақты бәрі мойындаған анықтамасы жоқ» [3, 65] дейтін де ғалымдар пікірі кездеседі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Креативтік – тұлғаның шығармашылық қабілетінің көрінісі. Америкалық психолог Абрахам Маслоудың пікірінше, «Креативтік адам бойында туа бітті пайда болатын, алайда әлеуметтік жағдайға, білім мен тәрбиедегі кейбір жағымсыз әсерлерге байланысты жойылып кететін шығармашылық қасиет» [4, 78]. Алайда, зерттеушілердің басым көпшілігі креативтіліктің туа бітті қасиет емес, дамыта алатын әрі дамытылуы тиіс дағды екендігін айтады. Олай болса оқушыны стандарттан тыс ойлатуға үйретуге бола ма? Креативтілікті қалай дамытуға болады? деген сұрақтардың алға шығуы заңды.

Ғалым В.Б. Филимонова тұлғаның креативтік және шығармашылық тақырыбын зерттеп жүрген педагог зерттеушілер тобын шартты түрде 4 топқа бөліп қарастырады:

«Ғалымдардың бірінші тобы шығармашылық белсенділікті танымдық әрекеттер мен болжамдарды шешуге деген ұмтылыс, қажеттілік пен бағыттылық (Г.А. Коровкина), тапсырмаларды орындауға жаңашыл элементтерді енгізу, бір тапсырманың шешімін табуда жаңа тәсілдерді қолдану (Г.И. Пятако), білімі мен біліктілігін жаңа жағдаяттарға сәйкес қолдана білу (Т.М. Смирнова) деп көрсетеді. Бұл жерде шығармашылық белсенділіктің өте маңызды құрылымдық элементі – тапсырманы орындаудағы жаңашылдықпен келу, еңбек өнімінің нәтижесіне өзіндік жаңалық енгізуге бағыттылық басымдық алады.

Екінші топ ғалымдар «креативтілік» ұғымын «іс-әрекет» ұғымымен қатар қояды. М.А. Данилов креативтілік берілген тапсырманы орындауға деген әрекеттер қатары деп анықтаса, В.П. Строков «Креатив» дегеніміз білім алушылардың жаңа дүниені жасауға жұмсаған білімі, дағдысы мен біліктіліктері, сонымен қатар оны орындау барысындағы эмоциялық қатынастарының жиынтық көрсеткіші» деп түсіндіреді.

Үшінші топқа «креативтілікті» тұлғалық қасиеттердің бірі деп санайтын ғалымдарды жатқызады. Бұл ғалымдар қатарындағы Б.Х. Пикалов, Е.Н. Яковлева, Е.А. Ходырева сынды зерттеушілер ұсынған анықтамаларда креативті ойлау тұлғалық қасиеттердің көрсеткіші ғана емес, оның белсенді әрекеттерінің көрсеткіші болуы керектігі ескерілмей қалады.

Ғалымдардың төртінші тобы креативтілікті тұлғалық қабілет деп таниды яғни А.Н. Леонтьев, И.Я. Лернер, Я.А. Пономарёв, Г.И.Шукина сынды белгілі ғалымдар креативтілікті шығармашылық белсенділіктің ең жоғарғы деңгейі, тұлғаның жеке ерекшеліктерімен анықталатын, білім алушылардың жас ерекшеліктеріне тікелей байланысты қабілет деп таниды»[5, 3]. Десекте, шығармашылық қабілетпен креативтіліктің аражігін толық анықтап, олардың бір-біріне ықпалы мен дамыту жолдарын айқындап берген білім кеңістігіндегі жаңа зерттеулер әлі де нақтылай түсуді қажет етеді. Себебі, шығармашылықты күрделі интегралды білім беру жүйесінде қарастыратын болсақ, шығармашылықтың өзі іштей креативтілік (жаңа дүние жасай алу мүмкіндігі, жаңашылдыққа ұмтылыс ретінде), шығармашылық әрекеттерге дайындық (шығармашылық жұмыстарға деген ынтасы, мотивациясының болуы), белгілі біліктіліктердің болуы (ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізе алу, т.б.) сынды компоненттерді қамтып жатуы тиіс.

Жоғарыда келтірілген пікірлерді негіздеуде мақалада талдау, ой қорыту, бақылау, ақпаратты қорыту, өңдеу, сандық және сапалық сараптау, жинақтау, даралау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Креативті ойлауды қалыптастыруға бола ма? Креативтілік – интеллектуалды-эвристикалық қасиеттердің бірі. Оқушының қызығушылық аясының әртүрлі болатыны сияқты, олардың зияткерлік– шығармашылық, креативті ойлау деңгейі де бір-біріне ұқсамайды. Мұғалімнің міндеті – баланың бойындағы осы жасырын потенциалды ашу.

Оқушының креативтілігі, шығармашылығы деген уақытта ойымызға шабыт ұғымының қатар келетіні бар. Қандай да бір шығармашылықпен айналысу үшін адамға ең алдымен идея, содан кейін шабыт келуі керек деп ойлаймыз. Алайда, шабыт келсе ғана шығармашылық жұмыс жасау керек деген принципті оқушының ойына салар болсақ, олар шабытты күтумен жалқаулыққа дағдыланып кетпей ме? Шабыт дегеннің өзі не осы? Идея немесе шабыт біздің басымызға өздігінен келе ме, әлде оның келуіне біз өзіміз әсер етеміз бе? Креативті идея немесе шабыттың келуі қанша уақыт күту керек? Шабыт пен шығармашылықтың арасында қандай байланыс бар? Енді сұрақтарға жауап беріп көрейік.

«Шығармашылық – бағалы әрі ерекше идеяға толы процесс», – дейді зерттеуші Кен Робинсон. Ол шығармашылық пен еңбек ұғымының арасына теңдік белгісін қойып, екеуінің бірінсіз екіншісі жоғын айтады [6, 54]. Ал Михай Чиксентмихайи атты психолог шығармашылық процесс мынадай бес этаптан тұрады дейді: 1. Дайындық; 2. Инкубация; 3. Инсайт; 4. Бағалау; 5. Аяқтау [7, 87]. Дайындық кезеңі деп ойтүрткі мен идеяны қолға алу кезеңін айтса, инкубация деп жасап жатқан немесе жазып жатқан еңбекті уақытша ысырып қоюды айтады. Көптеген шығармашылық адамдар саналы түрде осылай жасайды. Сонда жұмыс немесе алынған білім сіңіріліп, санадан тыс жерде жүйеге түседі. Мысалы,

Ньютон, Архимед, Эдисон, Леонардо да Винчи сияқты тұлғалар бір уақытта неше түрлі жобалармен айналысып, бірінен екіншісіне ауысып отырған екен. Инкубация мерзімі бірнеше күн немесе бірнеше жылды алуы мүмкін, ол аяқталған соң инсайт (инсайт-озорение, жағдайды аяқасты түсіну) кезеңіне өтеді. Көп жағдайда шығармашылық дүниелер жасалып болған соң қайта қарауды, редакциялауды, жөндеуді талап етпейді. Бұдан шығатын түйін, оқушыға мектеп қабырғасынан бастап шығармашылықтың тек қана идеялар жиынтығы емес, шығармашылық дегеннің еңбектен тұратынын айту керек. Айталық, әйгілі өнертапқыш Томас Эдисонның электр шамын ойлап табудағы талпынысы 10 мың рет сәтсіз аяқталып, тек 11 мың дегенде сәтті болғанын оқушыға неге айтпасақ? Мұны Томас Эдисонның өзі «Мен сәтсіздікке ұшыраған жоқпын, бар болғаны жұмыс жасамайтын 10 000 жолды көрсеттім» деген екен. Міне, жоғарыдағы ғалым айтқан шығармашылық пен еңбек ұғымының ортасына теңдік белгі қоюымыз осыдан шықса керек. Оқушыға үнемі талант пен еңбектің қатар жүретінін айтып отыру керек.

Мектептегі шығармашылықтың бастауы шығармашылық ойлай алудан басталады. Бұл жайлы зерттеген ғалымдар шығармашылық ойлаудың барлық басқа ойлау түрлері сияқты пассивті ойлау және белсенді ойлау деп екіге бөлуге болатынын айтады. Пассивті шығармашылық ойлаудың соңында ешқандай әрекет немесе нақты өнім болмайды. Шындығында, адамдардың көпшілігі санасында ойланып, күн сайын шығармашылық идеялар тудырады, бірақ орындалмайтын шығармашылық идеялар көп нәрсені білдірмейді. Әрине, бұл өнімдердің пайда болуы үшін тек шығармашылық ойлау қабілеті жеткіліксіз, сонымен бірге ойды жүзеге асырудың кем дегенде минималды қабілеті болуы керек [8, 218]. Олай болса, оқушының шығармашылық ойлау қабілетімен қоса, ойын жүзеге асыра алу құзіретін де дамыту өзекті мәселе. Сонымен, мектеп шығармашылықты үйрететін орын ба, әлде шығармашылық оқыту жүргізілетін орын ба?

Статистикалық зерттеу жұмыстарына сүйенсек, баланың (тұлғаның) жасы ұлғайған сайын дивергентті ойлауы, шығармашылық еркіндік деңгейі, креативке деген ұмтылысы төмендей беретінін байқауға болады. Бірақ біз креативтілік тек тұлғаның жас ерекшелігіне тәуелді физиологиялық құбылыс деп санаумен де келісе алмаймыз. Креативтіліктің дамуы мен қалыптасуына түрлі факторлардың әсер ететіні сөзсіз. Олар: табиғи қабілет, генетикалық бейімділік, білім беру жүйесі, қоғамдық әсер, оқу ортасы, т.б. Зерттеуші Е.Е. Туниктің «Диагностика креативности тест Е. Торренса» деп аталатын әдістемелік нұсқаулығындағы мәліметтерге сәйкес, Е. Торренстің шығармашылық ойлау деңгейін анықтау әдісі бойынша жүргізілген эксперимент нәтижесінде ресейлік оқушылардың креативті ойлау көрсеткіші жасы ұлғайған сайын төмендей беретінін көрсетсе, америкалық оқушылардікі керісінше, жасы ұлғайған сайын жоғарылап отыратын көрсетеді [9,96]. Сондықтан да шығармашылық ойлау көрсеткішінің тұлғаның жасы ұлғайған сайын көтеріліп немесе төмендеуі психикалық дамудың қалыпты көрінісі емес, білім жүйесінің құрылымына, шығармашылыққа баулу немесе ынталандыру әдістерінің берілу тәсіліне тікелей байланысты болады деген тұжырым жасауға болады.

Мектеп жасындағы оқушылардың шығармашылық қабілетін шыңдау үшін ең алдымен, сол жұмысты іске асырушы педагогтың дайындығын бірінші кезекте қолға алуымыз керек. Себебі, әдебиет пәні оқушыларды шығармашылыққа жетелеуші пәндердің алдыңғы қатарынан табылады. Бәлкім, бірқатар мамандықтар үшін бүгінгі таңда мұғалімнің рөлі төмендеп кеткен де болуы мүмкін. Оған себеп, ақпаратқа қолжетімділіктің арта түсуі, қашықтан, оның ішінде өздігінен асинхронды білім алу т.б. болып отыр. Алайда, әдебиетті оқытуда, керісінше, педагогтың маңызы арта түскені, әдебиетші-педагогтың жүгі ауырлай түскені анық. Өйткені, қазіргі жаһандану жағдайында білім алушының кітапқа деген қызығушылығын оятып, қиялына қанат бітіріп, көркемдік танымын кеңейту де, жаңа дүние тудыруға деген ұмтылысына, шығармашы тұлға болып қалыптасуға ықпал ету де әдебиетші-педагогтың үлесіне тиіп отыр. Әдіскер - ғалым Б.А. Әрінованың: «Әдебиет пәні оқушының өнер туындысын тануына, оны ой көзімен пайымдауға қажетті біліммен, біліктілік дағдыларымен қаруландырып, оқырмандық тәжірибені қалыптастырады.

Оқушыда көркем образды қабылдауға қажетті сезім сертектігін, дамыған шығармашылық қиял мен оқыған шығарманы (жеке көріністі) көз алдыңыздыңызға қайта жаңғыртып елестете алу қабілетін; кейіпкер тағдырына ортақтаса білу, шығарманы бар нәрімен терең қабылдап, тебірене әсерлене білуді, шығарманы мазмұн мен түр бірлігінде, көркемдік тұтастықта қабылдай білуді; шығармада кескінделген мінездер сырын, шығарма идеясын, жазушы позициясын шығарма арқауына сүйене отырып ашуды; шығарманы бағалауды негіздей білуді; өзіндік ой толғамында дербестікті, идеялық-көркемдік құндылығы жоғары шығармаларды ғана қалайтын оқырмандық талғампаздыққа; жазушылар шығармашылығын салыстыра отырып қарастыра білу біліктіліктерін қалыптастыруды көздейді» [10,108], – деген пікірі болашақ әдебиетші-ұстаздардың бала бойына осы білік-дағдыларды сіңіре алуының қаншалықты маңызды екенін аңғартады.

Креатив пен шығармашылық бір ұғым ба? Шығармашылық – процесс, креативтілік – қабілет. Ол – адамның өзін өзі тануға ұмтылысы. Қызығушылықтан басталатын шығармашылықтың түрі өте көп. Бүгінгі таңда ғалымдар шығармашылықпен тығыз байланысты арт-терапия ұғымын кеңінен қолдануда. Арт-терапия – тұлғаның шығармашылық іс әрекеттеріне негізделген психотерапияның саласы. Мұның мақсаты – шығармашылық қабілеттерді жетілдіру арқылы тұлғалық қасиеттерді дамыту. Арт-терапия өз ішінен құм терапиясы, ертегі терапиясы, фототерапия, сурет, коллаж терапияларын, фольклорлық терапия, гештальт терапиясы, музыка терапиясы, креативті терапия, драма терапиясы т.б. көптеген түрлерін ұсынуда. Ал осы аталған терапиялардың барлығының элементтері әдебиет пәнінде кездеседі. Айталық, жаңартылған білім мазмұнына сәйкес жалпы білім беретін мектептердің 5-6 сыныптарындағы әдебиет пәні ертегілермен басталады. 5 сыныпта «Керқұла тты Кеңдебай» атты қиял ғажайып ертегі берілсе, 6 сыныпта «Аяз би» атты шыншыл ертегі ұсынылған. Осы ертегілерді оқытуда ұстаздар ертегі терапиясын пайдалана алады. Дамыған елдерде ертегі арнайы терапия ретінде мектепте ғана емес, өзге де емдеу -сауықтыру орындарында, психологиялық кеңес беру орталығында кеңінен қолданылып келеді. Сондықтан, әдебиет сабағында осы ертегілерді өту барысында оқушыларға мынадай түрлі креативті тапсырмалар жасатуға болады:

1. Ешкімге ұқсамайтын, ешқандай ертегіде кездеспейтін ерекше ертегі кейіпкерін ойлап табу;
2. Ертегі кейіпкерін өз қиялыңмен киіндіру. Сүйікті кейіпкерінің ерекше стильдегі киімінің нобайын (эскизін) сызу немесе суретін салу;
3. Ертегідегі диалогтарды дыбыстау. Оқушы өзінің шамасы жеткенше кейіпкердің қалай сөйлеуі мүмкін екенін елестетіп, дубляж жасайды;
4. Кейіпкер атынан монолог жазу;
5. «Менің әдемі ертегім» тақырыбымен өз жандарынан ертегі құрастыру.

Ежелгі грек философы Платон алғашқылардың бірі болып шығармашылық ұғымын «Кез келген өнер туындысын немесе қолөнер туындысын шығарма деп, ал оны жасаушыларды ойлап табушылар деп атады» [11,10]. Сондықтан, оқушыларға жоғарыдағыдай тапсырмалар бере отырып, біз оларды жасампаздыққа, өз беттерінше жаңа дүние жасауға үйретеміз. Расында, шығармашылыққа аяқ астынан, күтпеген жерден ой пайда болу тән. Шығармашылық адамдарды қатты қызықтыратын жұмбағы көп дүние. Мысалы, француз жазушысы граф А. де Виньи: «Мен кітапты жазбаймын, ол өзі жазылады. Ол ірі жеміс сияқты менің басымда пісіп, өседі» десе, В. Гюго: «Тәңірі маған айтып тұрды, ал мен жаздым», дейді. Педагогикада «оқушы бойындағы креативтілікті дамыту үшін оған кез-келген мәселені тың идеямен, өзекті жолмен шешуге баулу керек» [12, 5] деген де пікірлер бар.

Шығармашылық үдерісте түйсіктің орны ерекше. Ал оның белсенділігі сананың ерекше күйіне байланысты. Шығармашылық іс- әрекет көбінесе түс көргенде, масаң күйде не наркоз алу барысында болады дейді біраз зерттеушілер. Кейбір уақытта шығармашыл адамдардың жасанды шабыт шақырған уақыттары да кездеседі. Мәселен, француз жазушысы Р. Роллан «Кола Брюньон» поэмасын жазған кезде сыра ішсе, неміс ақыны

И.Ф. Шиллердің шығармашылық шабытын келтіруге суық су құйылған ваннаға аяқтарын салу көмектескен, поляк жазушысы Б. Прусудың күшті иіссуларды иіскеуіне тура келген [11,11]. Мұндай мысалдар қазақ әдебиетінде де баршылық. Қадыр Мырзалиевтің «Жазмыш», «Иірім» еңбектерінде қазақ қаламгерлерінің әдеттен тыс шығармашылық әуестері мен тосын қылықтары жайлы кеңінен орын берілген.

Нәтижелер. Байқағанымыздай, креатив ұғымы шығармашылықпен, шабытпен, жасампаздықпен өте жақын. Шетелдік зерттеулерде креативтілік пен зияткерлікті (интеллект) салыстыра қарастырып, зияткерлік пен креативтіліктің тұлғаның мәдени байлығын бағамдайтын екі фундаменталды аспект ретінде қарастырады [13,5]. Оқушылардың креативті ойлауын қалыптастыру дегенде олардың сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруды да назарда ұстау керек. Бірқатар ғалымдар «Шығармашылықтың анықтамасы туралы консенсус жоқ, алайда ол жалпы шығармашылық өнімдерді жасай алу қабілеті» [14,7] дегенді алға тартады. Әдетте, адамдардың көбі өзін шығармашылық адамы емеспін деп есептейді. Сол сияқты оқушылар да өздерінің бойында қаншама жасырын талаттың жатқанын білмейді, сезбеуі де мүмкін. Олардың бұл қабілетін ашатын негізгі шарт – шығармашылық тапсырма, шығармашылық жұмыс. «Шығармашылық жұмыстар – оқушының қол жеткізген нәтижесі, жаңа өнім жасауы, өз ізденісі арқылы білімін шығармашылық деңгейге жеткізуі. Оқушылардың икем-дағдысына, қабілетіне сай ұсынылған шығармашылық жұмыстар олардың қызығушылығын, ынтасын аша түседі. Бұл әрі тұлғаның білім сапасының көтерілуіне, сондай-ақ өзін-өзі, бірін-бірі тәрбиелеуіне де жол салатын оқу-тәрбие үдерісінің бір қыры десек те болады. Ал осы міндет биігінен көріну үшін мұғалімдерге шеберлік, технология талаптарын терең меңгеруі керек. Ең бастысы, мұғалім–шығармашылық жұмысқа жетелеуші, жол көрсетуші, қолдаушы, ынталандырушы, бағыт-бағдар беруші» [15, 7]. Алайда, мәселенің барлығын толығымен мұғалім шеберлігі шешеді деуге де болмайды. Джон Хэттидің зерттеулеріне сүйенсек, оқушының білім алуының 50 % тікелей өзіне байланысты болса, 30 % оқытушының шеберлігіне байланысты [16, 79]. Дегенмен, оқытушының қарапайым әңгімесінің өзінің жетекші рөл атқаратынын өмірлік тәжірибе көрсетіп отыр.

Әдебиетті оқытудағы ең тиімді әдістің бірі – әңгімелесу. Бір қарағанда қарапайым болып көрінетін әңгімелесудің ғалымдар мынадай үш түрін анықтайды: диспутты, кумулятивті, зерттеушілік [17, 108]. Ортақ әңгімелесу оқушының пікір білдіру, аргумент келтіру, өзгелердің идеясын түйсіну қабілеттерін арттырады. Мерсер, Бахтина, Вуд, Александера сынды ғалымдардың еңбектерінде «мұғалім- оқушы», «оқушы-оқушы», яғни, диалог үлгісіндегі оқыту қарастырылады. Диалогта оқушылардың эмоционалды (әрекет барысындағы мінез құлықтары), когнитивті (ақыл ой деңгейлері), әлеуметтік (айналасындағылармен қарым қатынас жасай алуы), мотивациялық (өзіндік іс әрекеттер) сынды құзіреттіліктері көрініс табады. Әдебиет сабағындағы әңгімелесуде дұрыс сұрақ қоя білу өте маңызды. Мұғалім қоятын сұрақтар «Ия» немесе «Жоқ» деп жауап беруге құрылған жабық сұрақ болмауы тиіс. Керісінше, баланы әңгімеге тартатын, оның өз пікірін анық байқататын ашық сұрақ қоюды үнемі емте ұстау керек. мәселен, жазушы С. Мұратбековтің «Жусан исі» әңгімесін оқығаннан кейін «Балалар, әңгімеде Аян достарына ылғи ертегі айтып бере ме?» деп сұрасақ, әрине, оқушылар шығарманы білетініне қарай «Ия» немесе «Жоқ» деп жауап берулері мүмкін. Ал енді «Балалар, қалай ойлайсыздар, Аяның ертегісі неліктен «Баяғыда бір жетім бала болыпты» деп басталады?» деп сұрар болсақ, оқушыларды ары қарай сөйлете аларымыз анық.

Бірқатар шетелдік ғалымдар еңбегінде шығармашылық ұғымына қатысты “өзін-өзі шығармашылық тұрғыдан көрсету” (“creative self-expression”) термині қолданылып, ол адам бойындағы бірегейліктің ажырамас бөлігі ретінде бағалануда [18, 108]. Сонымен қатар, оқушы ғана емес, студенттердегі шығармашылықты да «жоғары оқу орындарындағы академиялық мәдениеттің шешуші аспектісі ретінде қарастырып, шығармашылық жоқ жерде өмірдің бір сарынды, қызықсыз» екендігін дәлелдеген [19, 108] зерттеулер де назарымызды аударды.

Қорытынды. Жоғарыда айтылған пікірлерді қорыта келгенде, мақалада креативтіліктің ерекше ойлау, шығармашылық қабілет, шығармашылық құзырет, шабыт, жасампаздық, ешкімге ұқсамаушылық сияқты ұғымдармен тығыз байланысты екені анықтады. Соған орай, креатив пен шығармашылық – тұлғаның ерекше қабілетін айқындай түсетін бірегейлік деген тоқтамға келдік. Оқушылардың топтық ойлаудан дараланып, дербес ойлауға дағдылануы – мектеп қабырғасынан негізі қаланатын мәселе. Бұл тұрғыдан келгенде, жалпы білім беретін мектептегі әрбір пәннің оқушы бойындағы қабілетті шыңдауға септігі тиеді. Әсіресе, әрі ғылым әрі өнер саналатын әдебиет пәнінің бала бойындағы шығармашылықты арттырудағы атқарар қызметі ерекше. Ол үшін мұғалім күнделікті тапсырмаларды түрлендіріп, жаттанды білімнен жасампаз, нәтижеге бағдарланған білімге көшуі тиіс. Олай болмаған жағдайда оқушы дәрістен тез жалығып, тек орындаушы, бірқалыпты ойлаудан аса алмайтын бәсең білім алушыға айналады. Осы ретте білім алушылардың тұлға ретіндегі креативтілігінің қалыптасуы мен даму жолдары толыққанды жүйе ретінде орнығып, зерттеліп, ғаламдар тарапынан бір тоқтамға келегендігін айта кеткіміз келеді. Сондықтан, оқушылардың креативтілігін арттыра отырып, оларды мектепте, жоғары оқу орындарында шығармашылыққа баулу мәселесі әлі де зерттеуді қажет ететін тақырып. Креативтілікті тұлға өмірінің ең белсенді қолданыста болуы тиіс қажеттіліктердің қатарына қосудымыз негізсіз емес. Оның білім алушының шығармашылық іс-әрекетке белсенді араласуына мүмкіндік беретін жетекші фактор екені анық. Бүгінгі білім берудің басты міндеті – өз бетінше үнемі ізденісте болатын, әрбір іс-әрекеттің, құбылыстың ерекшеліктеріне қарай білімі мен біліктілігін тиімді жұмсай алатын және оны түрлі салаға қатысты бағытта білетін, өз алдына нақты міндеттер қойып, олардың тиісті шешімін де өз бетінше таба білетін тұлға тәрбиелеу екені даусыз.

Әдебиеттер

1. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб: Питер, 2009. – 448 с.
2. Амабиле Т., Барсу Ж. Л., Бранденбургер А., Браун-Сарачино Б., Буке С. Креативность. – М.: Альпина Паблишер, 2022. – 206 с.
3. Буркус Д. Муза не придет. – М.: Альпина Паблишер, 2015. – 208 с.
4. Маслоу А. Г. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
5. Филимонова В.Б. Проблема определения творческой активности личности в педагогических исследованиях // Концепт 2014, №10. – С. 2–5.
6. Робинсон К. Образование против таланта. Пер. с англ. Наталии Макаровой. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 336 с.
7. Чиксентмихайи Михай. Креативность. Поток и психология открытий и изобретений. Переводчик: Ющенко Ирина. – М.: Карьера Пресс, 2017. – 528 с.
8. Şenel M., Bağçeci B. Development of Creative Thinking Skills of Students Through Journal Writing // International Journal of Progressive Education 2019. Volume 15. № 5. – pp. 216-237. <https://doi.org/10.29329/ijpe.2019.212.15>
9. Туник Е.Е. Диагностика креативности тест Е. Торренса. – СПб.: ИМАТОН, 1998. – 103 с.
10. Әрінова Б.А. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Жазушы, 2004. – 152 б.
11. Свидрук И.И. Креативті менеджмент: Оқу құралы: – Алматы: Бастау, 2017. – 360 б.
12. Mizal M.S. Development of Creative Thinking Skills in the English Language Teaching Profession // International Journal of Research in Science and Technology 2020, Vol 10, Issue 3. – pp. 23-37. <http://doi.org/10.37648/ijrst.v10i03.004>
13. Corazza G.E., Lubart T. Intelligence and creativity: Mapping constructs on the space-time continuum // Journal of Intelligence 2021, Vol. 9. №1. – pp. 1–27. <https://doi.org/10.3390/jintelligence9010001>
14. Larraz-Rábanos N. Development of Creative Thinking Skills in the Teaching-Learning Process. Teacher Educatio–New Perspectives. 2021. – pp. 1-27. <https://doi.org/10.5772/intechopen.97780>

15. Мукашева М.К. Орта білім беру жүйесінде қазақ әдебиетін Қ.Бітібаева технологиясы арқылы оқыту // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. –2024. –№1. – Б. 81-88. <https://ojs.egi.kz/index.php/BULLETIN/issue/view/32/51>

16. Хэтти Джон. Видимое обучение: синтез 800 мета-анализа соответствующего достижением». – Лондон: Рутледж, 2009. – 220 с.

17. Мерсер Н. «Получение знаний под руководством: беседы между учителями и учениками». – Клеведон: Малтилинвиал Мэттерс, 1995. – 233 с.

18. Hurulboev Sh. Formation of creative self-expression of students on The basis of modern literature// Scientific Journal Impact Factor SJIF 2022, Volume 2. Issue 1. – pp. 356. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/HBXYP>

19. Aziz R., Maksum A., Atmoko A., Nashori F. Lecturer Strategies for Developing Student Creativity in Higher Education. Proceedings of the 4th Annual International Conference on Language, Literature and Media (AICOLLIM). 2023. – pp. 483–495. https://doi.org/10.2991/978-2-38476-002-2_46

Б.Д. КЕРИМБЕКОВА, Г.Н. ОТАРБАЕВА
SDU University, Каскелен, Казахстан

СПОСОБЫ ВОВЛЕЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В ТВОРЧЕСТВО С ФОРМИРОВАНИЕМ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы формирования креативного мышления учащихся в рамках предмета казахской литературы, приобщения учащихся к творчеству. Авторы статьи останавливаются прежде всего на их различиях и общности, делая обзор предложенных определений (понятий креативность и творчество). С этой целью на уроках литературы составляются и предлагаются к использованию образцы заданий и вопросов, побуждающих школьников к творческому мышлению.

Цель исследования – теоретическое обоснование формирования креативного мышления и творческих способностей учащихся на уроках казахской литературы и представление примерных заданий для общеобразовательной школы. На основе этого на уроках казахской литературы учащийся развивает свои навыки самостоятельного рассуждения, умозаключения, творческого самовыражения.

Методологические и теоретические основы исследования определялись методологическими принципами, фундаментальными принципами о способностях, особенностях характера обучающегося с педагогико-философской точки зрения, концепциями в области психолого-педагогических исследований и совместного образования, касающихся повышения креативности и формирования креативности с личностно-ориентированными системами обучения.

Ключевые слова: предмет литературы, креатив, творчество, вдохновение, критическое мышление, креативное задание

B.D. KERIMBEKOVA, G.N. OTARBAYEVA
SDU University, Kaskelen, Kazakhstan

WAYS TO INTRODUCE STUDENTS TO CREATIVITY THROUGH THE FORMATION OF CREATIVE THINKING IN LITERATURE LESSONS

Annotation. This article examines the issues of forming students' creative thinking within the framework of the subject of Kazakh literature, introducing students to creativity. The authors of the article focus primarily on their differences and commonalities, reviewing the proposed definitions of creativity and creativity. To this end, samples of tasks and questions that encourage students to think creatively are compiled and offered for use in literature lessons.

The purpose of the study is the theoretical substantiation of the formation of creative thinking and creative abilities of students in the lessons of Kazakh literature and the presentation of sample tasks for secondary schools. Based on this, in the lessons of Kazakh literature, the student instills his skills of independent reasoning, inference, creative self-expression.

The methodological and theoretical foundations of the study were determined by methodological principles, fundamental principles about the abilities, character characteristics of the student

Keywords: literature subject, creativity, inspiration, critical thinking, creative task

References

1. Il'in E.P. Psihologija tvorcestva, kreativnosti, odarennosti. – SPb.: Piter, 2009. – 448 s.
2. Amabile T., Barsu Zh. L., Brandenburger A., Braun-Sarachino B., Buke S. – Kreativnost'. Al'pina Pabliher, 2022. –206 s.
3. Burkus D. Muza ne pridet. – M.: Al'pina Pabliher, 2015. – 208 s.
4. Maslou A. G. Motivacija i lichnost'. – SPb.: Evrazija, 1999. – 478 s.
5. Filimonova V.B. Problema opredelenija tvorcheskoj aktivnosti lichnosti v pedagogicheskikh issledovaniyah // Koncept 2014, № 10. S. 2–5.
6. Robinson K. Obrazovanie protiv talanta. Per. s angl. Natalii Makarovoj. – M.: Mann, Ivanov i Ferber, 2013. – 336 s.
7. Chiksentsmihaji Mihaj. Kreativnost'. Potok i psihologija otkrytij i izobretenij. – Perevodchik: Jushhenko Irina. Kar'era Press, 2017. – 528 s.
8. Şenel M., Bağçeci B. Development of Creative Thinking Skills of Students Through Journal Writing // International Journal of Progressive Education. 2019, Volume 15. № 5. – pp. 216-237. <https://doi.org/10.29329/ijpe.2019.212.15>
9. Tunik E.E. Diagnostika kreativnosti test E. Torrensa. – Spb.: IMATON, 1998. – 103 s.
10. Ārinova B.A. Qazaq ādebietin oqytu ādistemesinīñ ġylym retinde qalyptasuy men damuy. – Almaty: Jazusy, 2004. – 152 b.
11. Svidruk Ī.Ī. Kreativti menejment: Oqu qūraly: – Almaty, Bastau, 2017. – 360 b.
12. Mizal M.S. Development of Creative Thinking Skills in the English Language Teaching Profession // International Journal of Research in Science and Technology 2020, Vol 10. Issue 3. – pp. 23-37. <http://doi.org/10.37648/ijrst.v10i03.004>
13. Corazza G.E., Lubart T. Intelligence and creativity: Mapping constructs on the space-time continuum // Journal of Intelligence 2021, Vol. 9. №1. – pp. 1-27. <https://doi.org/10.3390/jintelligence9010001>
14. Larraz-Rábanos N. Development of Creative Thinking Skills in the Teaching-Learning Process. Teacher Educatio–New Perspectives. 2021. – pp. 1-27. <https://doi.org/10.5772/intechopen.97780>
15. Mukaşeva M.K. Orta bilim beru jūiesinde qazaq ādebietin Q. Bitbaeva tehnologiasy arqyly oqytu //Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – 2024. – № 1. –B. 81-88. <https://ojs.egi.kz/index.php/BULLETIN/issue/view/32/51>
16. Hjetti Dzhon. Vidimoe obuchenie: sintez 800 meta-analiza sootvetstvujushhego dostizhenijam». – London, Rutledzh, 2009. – 220 s.
17. Merser N. «Poluchenie znaniy pod rukovodstvom: besedy mezhdou uchiteljami i uchenikami». – Klevedon: Maltinial Mjettters, 1995. – 233 s.
18. Hurulboev Sh. Formation of creative self-expression of students on The basis of modern literature // Scientific Journal Impact Factor SJIF 2022, Volume 2 . Issue 1, P. 356. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/HBXYP>
19. Aziz R., Maksum A., Atmoko A., Nashori F. Lecturer Strategies for Developing Student Creativity in Higher Education. Proceedings of the 4th Annual International Conference on Language, Literature and Media (AICOLLIM). 2023. – P. 483–495. https://doi.org/10.2991/978-2-38476-002-2_46

Авторлар туралы мәлімет:

Керімбекова Баян Дәулетханқызы – филология ғылымдарының кандидаты, SDU Университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Керимбекова Баян Даулеткановна – кандидат филологических наук, профессор SDU University, Алматы, Казахстан.

Kerimbekova Bayan Dauletghanovna – candidate of philological sciences, Professor of SDU University, Almaty, Kazakhstan.

Отарбаева Ғазиза Нұрахметқызы – философия докторы (PhD), SDU Университетінің ассистент профессоры, Қаскелең, Қазақстан.

Отарбаева Газиза Нұрахметовна – доктор философии (PhD), ассистент-профессор SDU University, Каскелен, Казахстан.

Otarbayeva Gaziza Nurakhmetovna – doctor of Philosophy (PhD), assistant professor of SDU University, Kaskelen, Kazakhstan.

Ж.С. ҚУАНБАЕВА¹ Д.Н. БАЙҒҰТОВА² У.Б. ИБРАГИМОВА³

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан^{1,2}

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан³
(e-mail: Janar-kuanbaeva@mail.ru¹, dinar_1378@mail.ru², ulbala83@mail.ru³)

ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ГЕЙМИФИКАЦИЯ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада геймификация ұғымы, геймификация әдісі және оның негізгі аспектілері, геймификацияның білім беру саласында қолданыс табу мәселелері қарастырылған. Геймификацияның білім беру үдерісіне енгізілуі қазіргі педагогикалық практикада жаңа мүмкіндіктер мен инновациялық шешімдер ұсынады. Мақалада геймификацияның негізгі принциптері мен әдістері, сондай-ақ олардың қазақ тілі мен әдебиетін оқытудағы артықшылықтары талданады. Зерттеу барысында геймификацияның оқу мотивациясын арттыруға, білім алушылардың қызығушылығын оятуға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететіндігі анықталады. Ойын элементтері арқылы теориялық материалды әр түрлі деңгейлерде (оңайдан күрделіге) ұсыну – оқушылардың білім алуын қамтамасыз ететін тиімді әдістердің бірі. Оқу процесінде геймификацияны қолдану теориялық білімді меңгеру процесін жеңілдетеді. Білім алушылар теориялық материалды үйренуге ынталанып, оқу процессінде белсенділік танытады. Сондай-ақ, қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда геймификацияны пайдалану білім алушылардың тілдік дағдыларының да дамытатыны белгілі. Геймификация білім алушылардың білімін тексеруге, бағалауға және оларды жақсартуға арналған кері байланыс алуға мүмкіндік береді. Геймификация әдісі арқылы оқушылардың когнитивті қабілеттерін (зейін, назар аудару, логика, есте сақтау) дамытуға ықпал етеді. Ойын барысында олар тез шешім қабылдап, ақпаратты өңдеуге үйренеді.

Мақаланың мақсаты – қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда геймификацияның тиімді құралы ретінде қолданылуын зерттеу және оның оқу үдерісіне ықпалын анықтау. Осыған орай, мақалада геймификацияның білім беру саласындағы негізгі принциптері мен әдістері анықталды. Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінде геймификацияны қолдану тиімділігі бағаланды. Сонымен қатар, геймификацияның білім алушылардың оқу мотивациясын және қызығушылығын арттырудағы рөліне баға берілді. Қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда геймификацияны тиімді қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар мен практикалық кеңестер ұсынылды. Зерттеудің нәтижесі геймификацияны қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда тиімді пайдалану арқылы оқу процесін жетілдіру мен оның педагогикалық аспектілерін қарастыруды көздейтінін көрсетеді.

Түйін сөздер: геймификация, ойын арқылы оқыту, тиімді, интернет ресурстар, мотивация, оқу үдерісі, оқу нәтижесі, педагогика.

Кіріспе. Заманауи цифрлық технологиялардың қарыштап дамуы білім беруде жаңаша оқыту әдістерін іске асырудың қажеттілігін тудырып отыр. Білім беру процесінде оқушылар мен білім алушылардың белгілі бір уақыт пен орынға тәуелді болмай, ақпараттық жүйелер мен басқа да байланыс құралдары негізінде ақпараттарды онлайн форматта

алуы бүгінгі күннің негізгі талаптарының бірі. Бүгінгі таңда білім алушы мен оқытушы кеңістік пен уақыттық қашықтыққа қарамастан АКТ мен интернет арқылы өзара байланыс жасауы көптеген мүмкіндіктерге қол жеткізуде. Білім, дағды, күзiреттiлiктi толығымен алуға мүмкіндік бетерін аралас оқыту заманның талабынан туындап отырған білім берудің заманауи әдіс-тәсілдері. Бүгінгі таңда оқытуды интерактивті нысанада қамтамасыз ететін видеосабақтар, бейнефрагменттер, интерактивті тақталар, анимациялық жазбалар, жасанды интеллект арқылы оқыту, лингвистикалық корпустар, геймификация (оқу ойындары) және өзге де цифрлық білім ресурстарының оқу үдерісінде қажеттілігі басым.

Білім беру жүйесінің цифрлануы – бұл білім беру процесінде заманауи ақпараттық технологияларды қолдану арқылы оқыту мен басқаруды жақсартуды білдіреді. Білім беруді цифрландыру оқу материалдарын жаңарту, білім алушылардың білім сапасын көтеру мақсатында қажет. Цифрлық технологияларды тиімді пайдалану білім алушылардың жеке қабілеттерін дамытуға, оқу процесін қызықты әрі интерактивті етуге мүмкіндік береді. Бұл өзгерістер білім беру саласындағы жаңа мүмкіндіктер мен тенденцияларды қалыптастырып, білім сапасын арттыруға ықпал етеді. Заманауи технологиялардың адам өміріне тұрақты түрде енуі ғылымның қарқынды дамуына тікелей байланысты. Қазіргі ақпараттық технологиялар дегеніміз – цифрлық сана мен заманауи технологияларға қол жеткізудің басты ағышарттары. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, білім беру процесін цифрландыру өте қажет.

Қазіргі білім беру жүйесінде инновациялық әдістер мен тәсілдерді қолдану білім алушылардың оқу процесіне деген қызығушылығын арттыруда маңызды рөл атқарады. Сондай әдістердің бірі – геймификация, яғни ақпаратты оқу ойындары арқылы жеткізу. Бұл термин ойын элементтерін оқу процесіне енгізу арқылы оқушылар мен студенттердің белсенділігін, мотивациясын арттыруды білдіреді. Ақпараттық технологиялардағы геймификация – компьютерлік ойындарға тән әдістерді білім беруде қолдану, қолданбалы бағдарламаларды пайдалану. Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінде геймификацияны қолдану білім алушылардың шығармашылық және танымдық қабілеттерін, логикалық ойлауын дамытуға, пәнге деген қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді. Дәстүрлі оқыту әдістері көбінесе біржақты болып табылса, ал геймификация білім алушылардың өзара әрекеттесуін, топта, жеке жұмыс жасау дағдыларын дамытуға бағытталған. Сондай-ақ оқу процесіне геймификация әдісін қолдану білім алушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыруға бірден-бір мүмкіндік туғызады. Олай болса, білім беру үдерісін геймификациялау тәжірибесі мектеп оқушылары мен студенттердің «икемді дағдылардың» (soft skills) дамытуға көмектеседі. Икемді дағдыларға адалдық, қарым-қатынас, шығармашылық ойлау, логикалық ойлау, топпен жұмыс, шешім қабылдау, ынталандыру, проблемаларды шешу, сыни тұрғыдан ойлау, өз пікірін дәлелдей білу, көшбасшылық сияқты тағы басқа дағдыларды жатқызуға болады.

Қазіргі уақытта зерттеушілер геймификацияның тұжырымдамалық негіздерін, оның білім беру саласындағы мүмкіндіктерін анықтауда көптеген зерттеулер жүргізіп жатқаны белгілі. Осыған байланысты, оқу процесіне ойын тәжірибесін енгізуге бірінғай оң көзқарас қалыптасуда. Білім беруде геймификация әдісін қолдану мәселесі бойынша зерттеу жүргізіп жүрген ресей ғалымдары О.В. Орлова., В.Н. Титованың «Геймификация как способ организации обучения» [1], С.И. Никитиннің «Геймификация, игрофикация, игроизация в образовательном процессе» [2], Ю.Ш. Капкаев, В.В. Лешинина, Д.С. Бенцтердің «Геймификация образовательного процесса» [3], В.Д. Чиряевтың «Геймификация как способ мотивации» [4], Е.А. Носковтың «Технологии обучения и геймификация в образовательной деятельности» [5] атты мақалаларында геймификацияны білім беру мақсатында қолдаудың өзіндік ерекшеліктеріне тоқталып өтеді. Геймификацияны білім беруді ұйымдастырудың құралы ретінде шетелдік ғалымдар да зерттеу нысаны ретінде қарастырып, эмпирикалық және теориялық зерттеулер жүргізуде. Ал С. Дичев, Д. Дичева «Геймификационное образование: что известно, во что верят и что остается неопределенным: критический обзор» атты мақаласында білім беру ортасына ойын

дизайны элементтерін енгізу арқылы білім алушылардың ынтасын және белсенділігін арттыру дамып келе жатқан тәсіл екендігі айтылады [6].

Шетелдік ғалымдар Кэти Сиборн мен Дебора Фелс авторлығымен шыққан «Теория мен әрекеттегі геймификация: сауалнама» [7] атты мақаласында адам мен компьютер әрекеттесуі арылы білім берудің теориялық және әдістемелік негізі қарастырылған. Мақалада ойын дизайны арқылы интерактивті жүйелерді пайдаланудың тиімді жолдары эмпирикалық зерттеулер негізінде талдады. Цифрлық технологияларды білім беру мақсатында пайдалану мәселелерін отандық ғалымдар назардан тыс қалдырмай, зерттеу жұмыстарының нысанына айналдыруда. Соның бір мысалы ретінде А. Ораздың «Дауыстық блог жүргізудің жоғары сынып оқушыларының L2 қазақ тілінде сөйлеу үлгеріміне әсері» [8] атты мақаласын атап өтсек болады. Бұл мақала қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда L2 дауыстық блок жүргізу курсының қазақ тілінде сөйлеу деңгейіне әсерін зерттеуге бағытталған. Аталмыш зерттеу мақаласында аудио-блоггинг әдісін оқу процесінде пайдалануға эксперименттік зерттеу жүргізіліп, нәтижесінде аталған әдістің тіл үйренудегі тиімділігі айқындалған. Демек, оқу процесіне бұл әдісті ендіру уақытты тиімді пайдалануға, коммуникациялық құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал етеді.

Білім беру үдерісіндегі геймификация мәселесіне арналған талдаулар нәтижелері бірқатар отандық зерттеушілердің ғылыми мақалаларында көрініс тауып келеді. Атап айтатын болсақ, Б. Сыдықов, Г. Сманның «Геймификация білім беруді ұйымдастырудың құралы ретінде» [9], А. Ораз, Қ. Маликовтың «Лексикалық дағдыларды қалыптастыруда геймификация әдісінің мүмкіндіктері» [10], Ж. Абишева, Б. Разаховалардың «Білім берудегі геймификация» [11], А. Тоқжігітова, М. Ермағанбетова, Н. Токжигитованың «Геймификация элементтері арқылы білім алушылардың белсенділігін анықтау» [12], Г. Ниязованың «Геймификация модельдері және оның білім берудегі әлеуеті» [13] атты мақалалары оқу процесіндегі геймификацияның тиімді жақтарын қарастырады. Бүгінгі таңда цифрлық технологиялар, онлайн ресурстар мен онлайн сервистер, білім беру мақсатындағы платформалар оқу процесін тиімді пайдалануға, білім алушылардың білімін жетілдіруге көп жағдай туғызады. Осыған орай, геймификация әлемдік білім беру жүйесінде көптеген ұстаздар мен оқытушылар қолданатын тиімді әдістерінің бірі ретінде қалыптасып келеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Педагогикалық зерттеулер – бұл білім саласында болып жатқан өзгерістерді, білім заңдылықтары мен олардың құрылымы, механизмі, мазмұны, принциптері мен технологиясы жөніндегі жаңа мәліметтерді алуға бағытталған ғылыми ізденіс процесі мен оның нәтижесі. Мақалада көтерілген мәселе бойынша эмпирикалық зерттеу жүргізілді. Эмпирикалық зерттеудің негізінде білім алушылардан сауалнама алынып, оған бақылау, талдау жұмыстары жасалынды. Педагогикалық зерттеулерде кеңінен қолданылатын маңызды әлеуметтік әдістер қатарына сауалнаманы жатқызуға болады. Сауалнама алу алдын ала жоспарланып, анкета түзілді. Сауалнаманы жоспарлау барысында негізгі жиынтық және іріктеме /респондент/ қатысушылар анықталды. Сауалнамаға қатысушылар ретінде Шымкент қаласы Ө. Жәнібеков атындағы ОҚПУ Филология факултеті 6B01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімін даярлау білім беру бағдарламасында білім алатын 3-курс студенттері таңдап алынды. Зерттеу сұрағымыздың негізінде анкета құруға бастапқы деректер жинақталды. «Геймификация әдісінің оқу үдерісіндегі тиімділігі» тақырыбында анкета жасалынып, респондентке ескерту нәтижесінде таратылды. Сауалнама анкетасы Лайкерт шкаласы бойынша жасалынды. Анкетаға жауап беретін білім алушылардың саны 50 студент анықталып, деректер өңделді. Сауалнама деректері статистикалық сандық зерттеу негізінде талданды.

Талқылау мен бақылау. Геймификация қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарын қызықты етіп өтуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, оқу ойындары білім алушылардың сабаққа белсенді қатысуын және оқу материалдарын тереңірек түсінуін қамтамасыз етеді. Геймификация топтық жобалар мен командалық тапсырмалар арқылы білім алушылар арасындағы ынтымақтастықты арттырады. Білім алушылар бірлесіп жұмыс

істей отырып, олардың коммуникативтік дағдылары мен проблемаларды шешу дағдылары дамиды. Геймификация арқылы оқу процесі практикалық тәжірибемен толықтырылады. Білім алушылар теориялық білімдерін ойын сценарийлері мен кейс-стадилер арқылы нақты жағдайларда қолдана алады. «Геймификация ұғымы алғаш 2002 жылы американдық бағдарламашы және өнертапқыш Ник Пеллинг (Nick Pelleng) қолданған. Геймификация (gamification) термині 2010 жылға қарай танымал болды және бүгінде адам қызметінің көптеген салаларында (бизнес, персоналды басқару, денсаулық сақтау, білім беру) және әртүрлі күрделілік деңгейіндегі әртүрлі мәселелерді шешудің ерекше әдісін белгілеу үшін қолданылды» [9]. Шынында да, геймификация әдістері арқылы қызықты тапсырмаларды ойын түрінде беру білім алушылардың оқуға деген ынтасын жоғарылатады. Геймификация арқылы оқу материалдарын меңгеру процесі тиімдірек болады. Білім алушыларға пәнге байланысты интербелсенді тапсырмалар мен ойындарды ұсыну олардың оқу материалдарын терең меңгеруіне көмектеседі. Білім алушылар арасында бәсекелестік жағдайын жасау, олардың оқу тапсырмаларына деген жауапкершілігін арттырады. «Біздің ойымызша, қазіргі кезеңде геймификацияланған тәсілдердің танымалдылығының артуы бірқатар факторларға байланысты. Біріншіден, қоғамды цифрландырудың бүгінгі жағдайында халықтың едәуір бөлінің соның ішінде, ең алдымен жастардың компьютерлерге, смартфондарға және басқа да гаджеттерге тәуелділігінен болуы ықтимал. Екіншіден, психологиялық факторларды да ескермеуге болмайды, олар өте маңызды. Ойын дәстүрлі түрде оқу процесінде білім алушылардың жеке қызығушылығына ықпал ететін оқу іс-әрекетінің психологиялық ыңғайлы түрі ретінде қабылданады. Алайда компьютерлік ойындардың пайда болуына және олардың кең таралуына байланысты соңғы онжылдықта «ойын» ұғымы сәл өзгеше мағынаға ие болды. Білім беру процесіне геймификацияны енгізу, бір жағынан, дәстүрлі әдістер, оқу құралдары мен, екінші жағынан, жаңа білім беру парадигмасы арасындағы қайшылықты жоюға арналған деп айтуымызға болады» [10, 262 б.]. Оқу процесіне геймификация тәсілін пайдалану білім алушылардың тұлғалық қасиеттерін де дамытуға өз септігін типізеді. Оқу ойындары арқылы қойылған сұрақтар мен тапсырмалар білім алушылардың ойлау, түсіну, еске сақтау қабілеттерін қалыптастырып, тұлғалық даралық болмысын дамытады.

Геймификацияның негізгі компоненттері ретінде ойын ережелерін, мақсаттар мен міндеттер қоюды, балл жинау мен марапаттар, бәсекелестік пен ынталандыруды айтамыз. Геймификацияның теориялық негіздері психология мен педагогика саласындағы зерттеулерге сүйенеді.

1) Геймификацияның теориялық негіздері:

Ойын теориялары оқу процесінде ойын элементтерін қолдануға мүмкіндік береді. Бұл теория ойын құрылымдарының адам мінез-құлқына және эмоцияларына әсер ететінін көрсетеді. Конструктивтік (құрастырушы) білім – зерттеу, іздену, тану, ой-толғау секілді білім алушылардың өзіндік белсенді іс-әрекеттері негізінде игерілетін білім. Конструктивтік білімде басты назар білім алушыға аударылады, яғни студентке бағдарланған тәсіл мен белсенді оқытуға ықпал ететін әдістемелер қолданылады.

2) Геймификацияның психологиялық аспектілері:

- Геймификация әдістері мотивацияны арттыруға бағытталған. Бұл жерде Э. Деси мен Р. Райанның ішкі және сыртқы мотивация теориясы (Self-Determination Theory) маңызды рөл атқарады. Геймификация білім алушылардың ішкі мотивациясын оятып, оқу процесіне қызығушылығын арттырады.

- Геймификация әдістері «өзін-өзі анықтауға» арналған. «Өзін-өзі анықтау» теориясы өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту сияқты ұғымдармен байланысты.

3) Геймификацияның педагогикалық аспектілері:

- Білім алушылардың белсенділігі мен ынтасын күшейтеді. Оқу материалдарын меңгеруге қызығушылығын оятады.

- Білім алушылардың когнитивті ойлау қабілеттерін дамытады. Логикалық ойындар мен тапсырмалар білім алушылардың алған білімдерін әртүрлі контекстерде талдау, бағалау және қолдануға дағдыландырады.

- Ынтымақтастық пен топта жұмыс жасау дағдыларын дамытады. Топта жұмыс істеу, қарым-қатынас орнату және ортақ мақсаттарға жетуге қалыптастырады.
- Геймификация әдісін оқу процесінде қолданудың төмендегідей тиімді жақтары бар:
  - геймификация білім алушылардың когнитивтік ойлауына әсер етеді;
  - геймификация арқылы білім алушылардың тілдік дағдыларын дамытуға мүмкіндік туады;
  - геймификация әдістері білім алушылардың сыни ойлау және проблемаларды шешу дағдыларын дамытады;
  - ойындар мен тапсырмалар арқылы білім алушылар нақты мәселелерді шешуге үйренеді;
  - ойын элементтері арқылы ұсынылған ақпарат білім алушылардың ойлау, түсіну, есте сақтау қабілеттерін жақсартады;
  - геймификация платформалары білім алушыларға оқу нәтижелерін талдауға және жақсартуға мүмкіндік туғызады;
  - геймификация платформалары арқылы білім алушылар өз жетістіктері мен қателіктері туралы кері байланыс ала алады;
  - геймификация оқушыларға жетістіктерін нақты бағалауға мүмкіндік береді, бұл олардың сенімділігін арттырады;
  - ойындар арқылы білімді игеру білім алушылардың ақпаратты ұзақ мерзімді есте сақтауына ықпал етеді.

Геймификацияның тиімді тұжырымдамасы білім алушылардың назарын аударып, қызығушылықтарын, ынтасын арттыру, сергіту және тәрбиелеу мақсатын көздейді. Ойын элементтері арқылы ұйымдастырылған оқу процесі білім алушылардың сабаққа белсенді қатысуына мүмкіндік береді. «Геймификацияның тиімді тұжырымдамасы – білім алушылардың назарын аудару, қызықтыру, сергіту, сынақтан өткізу және тәрбиелеу болып табылады» [11, 347]. Оқу процесіне геймификацияны қолданудың тиімділігі педагогикалық оқытуды ұйымдастырудың жаңа әдісі ретінде негізделген. Сабақтарда компьютерлік ойындар құралдарын қолдану бүгінгі заманның талабынан туындап отырған қажеттілік екендігі анық.

Геймификация әдісінің тиімділігін анықтау мақсатында Шымкент қаласында орналасқан Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті 6В01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімін даярлау білім беру бағдарламасы 3-курс студенттерінен бастапқы дерек жинау мақсатында сауалнама алынды. Сауалнамаға аталмыш университеттің 50 студенті қатысты. Сауалнама онлайн Гугл (Google форма) форма онлайн-инструменті арқылы алынды. Эмпирикалық зерттеудің негізі болып саналатын сауалнама О. Лири Зина «Зерттеу жұмысын жүргізу» атты еңбегінің негізінде жүргізілді. Бұл еңбекте зерттеу жобасын дайындау, зерттеу сұрақтарын әзірлеу, дерек жинау мен оларды талдау сияқты зерттеу жүргізуге қажетті қадамдар жайлы ақпараттар берілген. Ғалым зерттеу жұмысына бастапқы дерек жинау туралы былай деп тұжырымдайды: «Бастапқы дерек – ғалымның зерттеу мақсатына сәйкес жинайтын арнайы дерегі. Бұл деректі зерттеу процесінен бөліп қарауға болмайды. Бастапқы дерек – өзекті әрі зерттеушінің толық меншігіндегі дерек, ең маңыздысы, ол зерттеуші зерделейтін нақты бір мәселеге арналады» [14, 278]. Зерттеу жұмысына байланысты бастапқы дерек жинау сауалнама жүргізу, сұхбат алу, бақылау сияқты жұмыс түрлерімен тікелей байланысты. Сауалнама жүргізу – белгілі бір зерттеу сұрағына байланысты бірдей сұрақтарды жеке адамдарға қою арқылы сауалнама арқылы деректер жинау. Зерттеу жұмысын жүргізуде кросс-секциялық сауалнама, дескриптив сауалнама, түсіндірме сауалнама, тренд сауалнама, бетпе-бет сауалнама, телефон сауалнама, почта, электрондық почта сауалнамасы, әлеуметтік желі арқылы алынған сауалнама немесе онлайн сауалнама деп сауалнамалардың түрлерін бөліп қарастыруымызға болады. Сауалнама барысында төмендегі 1-кестеде келтірілген анкета сұрақтары таратылды. Бұл сауалнама сұрақтары геймификацияның оқу процесіне әсерін, білім алушылардың пәнге деген қызығушылығының арту деңгейін және топтық жұмысқа

қатысуын, тиімді кері байланыстың орнауын бағалауға мүмкіндік берді. Сауалнаманы өткізу арқылы геймификацияның тиімділігін нақтылап, оның білім берудегі қажеттілігі анықталды.

Зерттеу тақырыбына байланысты сауалнама Лайкерт шкаласы арқылы алынды. Жақсы сауалнама жүргізу бірнеше кезеңдерді қамтиды. Сауалнама жүргізуде ең бірінші кезең оны жоспарлау. Келесі кезең сауалнама құралдарын жетілдіру, сауалнама әдістерін таңдап алу, оларға қажетті өзгертулер енгізу, ұйымдастыру және жиналған деректерді бақылау/талдау жұмыстарын жүргізіледі. Зерттеу тақырыбына байланысты Лайкерт шкаласы бойынша сауалнама жүргізу үшін әртүрлі пікірді білдіретін бірнеше сұрақ дайындалып, олардың ішінен ең қажетті деп табылған сұрақтар ғана таңдалып алынды. Лайкерт шкаласы арқылы алынған сауалнама үлгісі 1-кестеде берілген. Таңдалып алынған сұрақтарды 1-ден 5-ке дейінгі аралықтағы шкалаға салып, сауалнама соңында жалпы жауаптардың саны қосылып есептелінді.

Кесте 1 – Лайкерт шкаласы арқылы алынған сауалнама үлгісі

Сұрақтар	Келісу деңгейі және оған берілген балл				
	Толық- тай келісе- мін «Өте қызықты»	Келісе- мін «Қызық- ты»	Жауап беруге қина- лып тұр- мын «Орташа»	Келіспей- мін «Қызығушы- лығым төмен- деді»	Мүлдем келіспей- мін «Мүлдем қызықты емес»
	5	4	3	2	1
1)Сабақтағы қызығушылық Сұрағы: Геймификация элементтері бар сабақтар оқу қызығушылығын арттыра ма?	5	4	3	2	1
2)Оқу процесіндегі әсері Сұрағы: Геймификация әдісін қолдану барысында оқу материалын түсіну жеңілдей ма?	5	4	3	2	1
3)Ынтымақтастықты арттыру Сұрағы: Геймификация әдісі арқылы білім алушылар арасында ынтымақтастық арта ма?	5	4	3	2	1
4) Сабаққа белсенділікті арттыру Сұрағы: Геймификация элементтері (марапаттар, балл жинау, ойындар) сабаққа деген белсенділікті арттырады ма?	5	4	3	2	1
5) Кері байланыстың орнауы Сұрағы: Геймификация әдісі арқылы кері байланыс жақсарады ма?	5	4	3	2	1

1) Сауалнама нәтижесінде «Геймификация элементтері бар сабақтар сіздің оқу қызығушылығыңызды арттыра ма?» деген бірінші сұраққа:

- Толықтай келісемін «өте қызықты» деп 32 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($32 \cdot 5$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 160-ты құрайды.
- Келісемін «қызықты» деп 16 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($16 \cdot 4$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 64-ті құрайды .
- Жауап беруге қиналып тұрмын «орташа» деп 2 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($2 \cdot 3$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 6-ны құрайды.
- Келіспеймін «Қызығушылығым төмендеді» деп 0 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($0 \cdot 2$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 0-ді құрайды.
- Мүлдем келіспеймін «Мүлдем қызықты емес» деп 0 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($0 \cdot 1$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 0-ді құрайды.

Лайкерт шкаласын есептеу бойынша әр шкалада шыққан қосындыларды қосып, оны сауалнамаға қатысқан студент санына бөлеміз. ($160+64+6+0+0=230/50=4,6$). Бірінші сұрақ нәтижесі бойынша жалпы балл 4,6-ны құрады.

1) Сауалнама нәтижесінде «Геймификация әдісін қолдану барысында оқу материалын түсіну жеңілдейді ме?» деген екінші сұраққа:

- Толықтай келісемін «өте қызықты» деп 35 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($35 \cdot 5$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 175-ті құрайды.
- Келісемін «қызықты» деп 12 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($12 \cdot 4$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 48-ді құрайды .
- Жауап беруге қиналып тұрмын «орташа» деп 0 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($0 \cdot 3$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 0-ді құрайды.
- Келіспеймін «Қызығушылығым төмендеді» деп 3 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($3 \cdot 2$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 6-ны құрайды.
- Мүлдем келіспеймін «Мүлдем қызықты емес» деп 0 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($0 \cdot 1$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 0-ді құрайды.

Лайкерт шкаласын есептеу бойынша әр шкалада шыққан қосындыларды қосып, оны сауалнамаға қатысқан студент санына бөлеміз. ($175+48+0+6+0=229/50=4,58$). Екінші сұрақ нәтижесі бойынша жалпы балл 4,58-ді құрады.

2) Сауалнама нәтижесінде «Геймификация әдісі арқылы білім алушылар арасында ынтымақтастық арта ма?» деген үшінші сұраққа:

- Толықтай келісемін «өте қызықты» деп 37 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($37 \cdot 5$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 185-ті құрайды.
- Келісемін «қызықты» деп 6 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($6 \cdot 4$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 24-ті құрайды.
- Жауап беруге қиналып тұрмын «орташа» деп 4 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($4 \cdot 3$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 12-ні құрайды.
- Келіспеймін «Қызығушылығым төмендеді» деп 2 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($2 \cdot 2$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 4-ті құрайды.
- Мүлдем келіспеймін «Мүлдем қызықты емес» деп 1 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($1 \cdot 1$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 1-ді құрайды.

Лайкерт шкаласын есептеу бойынша әр шкалада шыққан қосындыларды қосып, оны сауалнамаға қатысқан студент санына бөлеміз. ($185+24+12+4+1=226/50=4,52$). Үшінші сұрақ нәтижесі бойынша жалпы балл 4,52-ні құрады.

3) Сауалнама нәтижесінде «Геймификация элементтері (марапаттар, балл жинау, ойындар) сабаққа деген белсенділікті арттырады ма?» деген төртінші сұраққа:

- Толықтай келісемін «өте қызықты» деп 39 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($39 \cdot 5$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 195-ті құрайды.
- Келісемін «қызықты» деп 9 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($9 \cdot 4$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 36-ны құрайды .
- Жауап беруге қиналып тұрмын «орташа» деп 2 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша ($2 \cdot 3$) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 6-ні құрайды.

- Келіспеймін «Қызығушылығым төмендеді» деп 0 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша (0*2) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 0-ді құрайды.

- Мүлдем келіспеймін «Мүлдем қызықты емес» деп 0 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша (0*1) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 0-ді құрайды.

Лайкерт шкаласын есептеу бойынша әр шкалада шыққан қосындыларды қосып, оны сауалнамаға қатысқан студент санына бөлеміз. $(195+36+6+0+0=237/50=4,74)$. Төртінші сұрақ нәтижесі бойынша жалпы балл 4,74-ті құрады.

4) Сауалнама нәтижесінде «Геймификация әдісі арқылы кері байланыс жақсарады ма?» деген бесінші сұраққа:

- Толықтай келісемін «өте қызықты» деп 33 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша (33*5) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 165-ті құрайды.

- Келісемін «қызықты» деп 10 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша (10*4) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 40-ті құрайды.

- Жауап беруге қиналып тұрмын «орташа» деп 4 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша (4*3) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 12-ні құрайды.

- Келіспеймін «Қызығушылығым төмендеді» деп 2 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша (2*2) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 4-ті құрайды.

- Мүлдем келіспеймін «Мүлдем қызықты емес» деп 1 студент жауап берді. Лайкерт шкаласын есептеу бойынша (1*1) бұл сұрақтың жалпы көрсеткіші 1-ді құрайды.

Лайкерт шкаласын есептеу бойынша әр шкалада шыққан қосындыларды қосып, оны сауалнамаға қатысқан студент санына бөлеміз. $(165+40+12+4+1=222/50=4,44)$. Бесінші сұрақ нәтижесі бойынша жалпы балл 4,44-ті құрады.

Лайкерт шкаласы бойынша алынған сауалнама нәтижесінің орта балы 4,57-ні құрады. Сауалнама бойынша жасалынған сандық зерттеу білім беру үдерісінде геймификация тәсілінің білім алушылардың қызығушылығын тудырып, оқу нәтижесіне оң ықпал ететіндігін байқадық.

Геймификация әдісін қолдану үшін көптеген платформалар мен интернет құралдары бар. Бұл платформалар ойын элементтерін оқу процесін интерактивті және қызықты ету үшін арнайы әзірленген. Қазіргі таңда білім беруді геймификациялауға арналған қолжетімді платформалар көбеюде. Әйтсе де, цифрлық оқыту мазмұнын қалыптастыруда интернет желісіндегі кәсіби платформаларды қолданған дұрыс. Білім беру процесін геймификациялауға арналған Kahoot, Quizizz, Worldwall, Joyteka.com т.б. интерактивті оқу платформалары мен онлайн сервистер білім алушыларға геймификация элементтерімен байытылған сабақтарды ұсынады. Kahoot, Quizizz – мобильді құрылғыларда дұрыс жауабы бар қызықты білімділік мақсатта викторина құруға мүмкіндік туғызатын сервис. Worldwall – интерактивті жаттығулар жасау сервисі. Joyteka.com – білім алушылардың қызығушылығын арттыратын білім беру платформасы.

Цифрлық технологияларды оқу үдерісінде қолдану білім алушылардың оқуға деген ынтасын, белсенділігін арттыруға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Бұл технологиялар интерактивті оқу орталарын қалыптастырып, білім алушылардың өз бетімен зерттеу жүргізуіне, ақпаратты талдауға және проблемаларды шешуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде, білім алушылардың оқу процесіне қатысу деңгейі жоғарылайды, ал шығармашылық жұмыстарды жүзеге асыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашылады. «Цифрлық технологияларды оқыту үдерісінде қолдану барысында білім алушылардың оқуға деген ынтасы, белсенділігі артып және шығармашылық жұмыста жаңа мүмкіндіктер ашылады. Саналылық пен белсенділік ұстанымына сәйкес өз ынтасымен, қызығушылығымен меңгерілген білім арқылы тұлғаның танымдық, шығармашылық және цифрлық күзінеттілік деңгейін арттыруға көмектеседі. Белсенділіктің негізгі компоненттеріне: бастама, жауапкершілік және өздігінен жұмыс істеу кіреді» [15, 63].

Бүгінгі таңда қазақ тілін үйренудің жаңа тәсілі ретінде геймификация әдісі кең қолданыс тауып жатыр. Отандық білім беру жүйесінде тіл үйренудің онлайн платформалары жасалынып ұсынылуда. Мысалы, үш жастан асқан балаларға арналып

жасалынған Balatili.kz онлайн ресурсы, Bala.soyle атты мектеп жасына дейінгі балаларға арналған онлайн қашықтықтан оқыту қызметі және қазақ тілін үйренуге арналған QazOnline платформалары ойын арқылы тіл үйренудің жақсы үлгісі. Ересектерге арналған өзін-өзі оқытуға бағытталған нтерактивті курс Tilqural.kz деп аталады. Tilmedia.kz – қазақ тілін үйренудің ең қызықты және тиімді тәсілі. Қазақ тілімен қатар Қазақстан елін насихаттауда Abai.institute онлайн платформалары жасалынған. Сонымен қатар, Soyle.kz, Ana tili, Kaz-tili.kz сияқты қазақ тілінің онлайн курстары қазақ тілін үйретудің тиімді тәсілі ретінде қолданыс табуда. Қазақ тілін үйрену үшін геймификацияны қолданатын көптеген қосымшалар мен сервистер бар. Жоғарыда аталған қосымшалар қазақ тілінде сөйлеу, оқу және жазу дағдыларын дамытуға көмектесу үшін ойындар, тапсырмалар мен сынақтар ұсынады.

Қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда геймификация әдісін қолданудың нақты жолдары білім алушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыруға және оқу процесін тиімді әрі қызықты етуге бағытталған. Геймификация әдістерін қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда қолдану оқу процесін интерактивті және қызықты етеді. Әдеби квесттер, интерактивті викториналар, оқу карталары, интерактивті платформалар және геймификацияланған дебаттар мен талқылаулар білім алушылардың тілді меңгеру мен әдеби шығармаларды тереңірек түсінулеріне, оқу материалдарын жан-жақты меңгеруге мүмкіндік береді. «Әрбір оқытушы және білім алушы оқу үдерісінде жұмыс істеу тәсілдерін таңдай алады. Осыған байланысты, геймификацияны таңдағанда, білім беру үдерісінің субъектілері инновациялық шешімдер деңгейінде өзіндік және жарқын білім алу, дағдылар мен кәсіби қасиеттер дамыту үдерісіне қосыла алады. Егер геймификация ресурстарын барынша пайдаланатын болсақ, мінез-құлықты басқару, мотивация мен белсенділікті арттыру құралдарын қосуға болады. Оқушылардың ерекше назарын қажет ететін ойын элементтерінің тағы бір маңызды аспектісі – білім алушылармен білгілі бір мінез-құлық стратегиялары мен тактикаларын құру» [12, 266]. Геймификация әдістерін оқу үдерісіне қосу білім алушылардың оқу жетістіктерін арттыруға және оқу материалын игеруді жеңілдетуге ықпал етеді.

Ғылыми зерттеу геймификацияның оқу үдерісіне әсерін анықтау және оның тиімділігін бағалау мақсатында жүргізілді. Осыған орай төмендегідей зерттеу нәтижелерін ұсынамыз:

- геймификация әдістерін қолдану білім алушылардың оқу мотивациясын айтарлықтай арттырады;
- геймификация әдістерін қолдану білім алушылардың топтық белсенділікті және білім алушылардың өзара әрекеттесуін арттырады, тұлғалық қалыптасуларына жағдай жасайды;
- геймификацияны қолдану әдеби шығармалар мен мәтіндерді тереңірек түсінуге көмектеседі;
- білім алушылардың ойын элементтері арқылы тілдік дағдылары қалыптасады; геймификация әдістері оқу материалын игеруді жеңілдетеді және оқу нәтижелерін жақсартады;
- білім алушы мен оқытушы, мұғалім мен оқушы арасындағы кері байланыстың икемді моделі жасалынады.

Зерттеу нәтижелері геймификацияның қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда тиімді құрал ретінде қолданылуы оқу мотивациясын, шығармашылық қабілеттерді дамыту және әдеби шығармаларды тереңірек түсіну тұрғысынан оң әсерін көрсетеді. Бұл әдіс педагогикалық практиканы инновациялық жолмен байыта отырып, оқу үдерісінің сапасын жақсартуға және білім алушылардың оқу жетістіктерін арттыруға қол жеткізуге жағдай жасайды.

Қорытынды. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуымен, білім беру жүйесі де жаңа заманауи талаптарға сай өзгерістерге ұшырап отыр. Цифрлық трансформация – бұл білім беру процесін технологиялық жаңартулар мен инновацияларды енгізу арқылы жетілдіру мен жаңартудың жалпы тәсілі. Цифрлық трансформация білім беру үдерісіне заманауи технологияларды интеграциялауды білдіреді. Бұл ақпараттық-

коммуникациялық технологиялар мен білім беру технологияларын қолдану арқылы жүзеге асырылады. Технологиялық интеграция оқу материалдарының интерактивтілігі мен қолжетімділігін арттырады, сонымен қатар, оқушылар мен мұғалімдер арасында тиімді коммуникация мен ынтымақтастықты қамтамасыз етеді. Цифрлық трансформация оқыту мен оқу үшін электрондық платформа мен құралдардың дамуын қамтиды. Бұл оқытудың басқару жүйелері (Learning Management Systems, LMS), цифрлық контент пен ресурстар, сондай-ақ виртуалды және кеңейтілген шындық құралдарының (VR, AR) интеграциясын білдіреді. Бұл платформалар оқыту әдістерін дифференциациялауға және инновациялық оқу жүйесін қалыптастыруға жол ашады. Машиналық оқыту моделі (Machine Learning) және жасанды интеллект (Artificial Intelligence) арқылы оқыту бүгінгі күннің өзекті мәселелеріне айналып отыр.

Қорытындылай келе, білім беруді цифрландыру заман талабынан туындап отырған өзекті мәселе. Соның ішінде геймификация, яғни оқу процесінде ойын элементтерін қолдану, қазіргі заманғы технологияларды тиімді пайдаланудың бірден-бір жолы. Ойын элементтерінің бірдей құралдар жиынтығы болғанымен, оларды әртүрлі тәсілдермен енгізу білім алушылардың қызығушылығын арттырып, оқу нәтижелерін жақсартуға мүмкіндік береді. Геймификацияның тиімділігі үшін ойын дизайнының сапасы мен мазмұны шешуші рөл атқарады. Бұл өз кезегінде, білім беру процесін жан-жақты әрі интерактивті етіп, білім алушылардың белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Мақалада қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда геймификация әдісінің тиімділігін көрсету арқылы педагогикалық практикада жаңа шешімдерді енгізу қажеттілігі мен мүмкіндігі анықталды.

Әдебиеттер

1. Орлова О.В., Титова В.Н. Геймификация как способ организации обучения // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2015. №. 9 (162). – С. 60-64.
2. Никитин С.И. Геймификация, игрофикация, играизация в образовательном процессе // Молодой ученый. 2016. №. 9. – С. 1159-1162.
3. Капкаев Ю.Ш., Лешинина В.В., Бенц Д.С. Геймификация образовательного процесса // Проблемы современного педагогического образования. 2019. №.63-2. – С. 213-216.
4. Чиряев В.Д. Геймификация как способ мотивации // Современная наука: актуальные проблемы и пути их решения. 2013. №. 5. – С. 24-26.
5. Носков Е.А. Технологии обучения и геймификация в образовательной деятельности // Ярославский педагогический вестник. 2018. №6. – С. 138-143.
6. Dichev C., Dicheva D. Gamifying education: what is known, what is believed and what remains uncertain: a critical review // International journal of educational technology in higher education. 2017. T. 14. – С. 1-36. DOI: 10.1186/s41239-017-0042-5Seaborn K., Fels D.I. Gamification in theory and action: A survey // International Journal of human-computer studies. 2015. T. 74. – С. 14-31. DOI:10.1016/j.ijhcs.2014.09.006
7. Oraz A., Malikov K., Gulmira A., Sametova Z., Almutova A. The effects of voice blogging on upper secondary students' L2 Kazakh speaking performance // International Journal of Education and Practice. 2024. T. 12. №. 3. – С. 1040-1053.
9. Сыдыков Б.Д., Сман Г.Т. Геймификация білім беруді ұйымдастырудың құралы ретінде // Молодой ученый Учредители: ООО «Издательство Молодой ученый». №. 9. – С. 251-255.
10. Ораз А., Маликов Қ. Лексикалық дағдыларды қалыптастыруда геймификация әдісінің мүмкіндіктері (Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда) // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. № 3. 2023. – 262 б.
11. Абишева Ж., Разахова Б. Білім берудегі геймификация // «TURKLANG 2022» «Түркі тілдерін компьютерлік өңдеу» атты X халықаралық конференция ЕҢБЕКТЕРІ, 16-18 маусым, 2022 ж. 347 б. Merged-20221208-114255.pdf (enu.kz)

12. Токжигитова А.Н., Ермаганбетова М.А., Токжигитова Н.К. Геймификация элементтері арқылы білім алушылардың белсенділігін анықтау. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Хабаршысы. Педагогика. Психология. Социология сериясы. № 3(144)/2023. – 265-273 бб.

13. Ниязова Г. Геймификация модельдері және оның білім берудегі әлеуеті // Молодой ученый. 2023. № 10 (457). – С. 250-255 <https://moluch.ru/archive/457/100644/>

14. Лири Зина. Зерттеу жобасын жүргізу: негізгі нұсқаулық. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 472 б.

15. Нурманова Г.Н. Қазақ тілін оқытуда филолог-студенттердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері. 6D011700 – Қазақ тілі мен тілі Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. 2022 – 200 б.

Ж.С. ҚУАНБАЕВА, Д.Н. БАЙГУТОВА

Южно-Казахстанский педагогический университет
имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан

У.Б. ИБРАГИМОВА

Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ГЕЙМИФИКАЦИЯ КАК НОВЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ В ЦИФРОВОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В статье рассматривается понятие геймификации, метод геймификации и его основные аспекты, проблемы использования геймификации в сфере образования. Внедрение геймификации в образовательный процесс открывает новые возможности и инновационные решения в современной педагогической практике. В статье анализируются основные принципы и методы геймификации, а также их преимущества при обучении казахскому языку и литературе. В ходе исследования определено, что геймификация способствует повышению мотивации обучения, вызывает интерес учащихся и развивает их творческие способности. Представление теоретического материала разного уровня (от простого до сложного) посредством игровых элементов является одним из эффективных способов обеспечения обучения учащихся. Использование геймификации в образовательном процессе облегчает процесс приобретения теоретических знаний. Студенты мотивированы к изучению теоретического материала и активны в процессе обучения. Также известно, что использование геймификации при обучении казахскому языку и литературе улучшает языковые навыки учащихся. Геймификация позволяет учащимся тестировать, оценивать и предоставлять обратную связь для улучшения своего обучения. Способствует развитию познавательных способностей учащихся (внимания, фокуса, логики, памяти) посредством метода геймификации. В ходе игры они учатся быстро принимать решения и обрабатывать информацию.

Цель статьи – изучить использование геймификации как эффективного инструмента в обучении казахскому языку и литературе и определить ее влияние на процесс обучения. В связи с этим в статье обозначены основные принципы и методы геймификации в сфере образования. Оценена эффективность использования геймификации по предметам казахский язык и литература. Кроме того, была оценена роль геймификации в повышении учебной мотивации и интереса обучающихся. Были представлены методические рекомендации и практические советы по эффективному использованию геймификации в обучении казахскому языку и литературе. Результат исследования показывает, что он призван усовершенствовать процесс обучения и учесть его педагогические аспекты за счет эффективного использования геймификации в преподавании казахского языка и литературы.

Ключевые слова: геймификация, обучение через игры, эффективность, интернет-ресурс, мотивация, процесс обучения, результат обучения, педагогика.

Z.S. KUANBAEVA, D.N. BAYGUTOVA

O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

U.B. IBRAGIMOVA

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

GAMIFICATION AS A NEW METHOD OF LEARNING IN DIGITAL EDUCATION

Annotation. The article discusses the concept of gamification, the gamification method and its main aspects, the problems of using gamification in education. The introduction of gamification in the educational process opens up new opportunities and innovative solutions in modern pedagogical practice. The article analyzes the basic principles and methods of gamification, as well as their advantages in teaching the Kazakh language and literature. The study determined that gamification helps to increase learning motivation, arouses students' interest and develops their creativity. Presentation of theoretical material of different levels (from simple to complex) through game elements is one of the effective ways to ensure student learning. The use of gamification in the educational process facilitates the process of acquiring theoretical knowledge. Students are motivated to study theoretical material and are active in the learning process. It is also known that the use of gamification in teaching the Kazakh language and literature improves students' language skills. Gamification allows students to test, evaluate and provide feedback to improve their learning.

The purpose of the article is to study the use of gamification as an effective tool in teaching the Kazakh language and literature and to determine its impact on the learning process. In this regard, the article outlines the basic principles and methods of gamification in education. The effectiveness of using gamification in the subjects of Kazakh language and literature was assessed. In addition, the role of gamification in increasing the learning motivation and interest of students was assessed. Methodological recommendations and practical advice on the effective use of gamification in teaching the Kazakh language and literature were presented. The result of the study shows that it is designed to improve the learning process and take into account its pedagogical aspects through the effective use of gamification in teaching the Kazakh language and literature.

Keywords: gamification, learning through games, efficiency, Internet resource, motivation, learning process, learning outcome, pedagogy.

References

Orlova O.V., Titova V.N. Geimifikatsia kak sposob organizatsii obucheniia // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. 2015. №. 9 (162). – S. 60-64.

2. Nikitin S.I. Geimifikatsia, igrofikatsia, igraizatsia v obrazovatel'nom prosese // Molodoi uchenyi. 2016. №. 9. – S. 1159-1162.

3. Kapkaev İ.Ş., Leşinina V.V., Bens D.S. Geimifikatsia obrazovatel'nogo prosesa // Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniia. 2019. №.63-2. – S. 213-216.

4. Chiräev V.D. Geimifikatsia kak sposob motivatsii // Sovremennaiia nauka: aktuäl'nye problemy i puti ih reşeniia. 2013. №. 5. – S. 24-26.

5. Noskov E.A. Tehnologii obucheniia i geimifikatsia v obrazovatel'noi deiatel'nosti // İaroslavski pedagogicheski vestnik. 2018. №6. – S. 138-143.

6. Dichev C., Dicheva D. Gamifying education: what is known, what is believed and what remains uncertain: a critical review // International journal of educational technology in higher education. 2017. T. 14. – S. 1-36. DOI: 10.1186/s41239-017-0042-5

7. Seaborn K., Fels D.I. Gamification in theory and action: A survey // International Journal of human-computer studies. 2015. T. 74. – S. 14-31. DOI:10.1016/j.ijhcs.2014.09.006

8. Oraz A., Malikov K., Gulmira A., Sametova Z., Almutova A. The effects of voice blogging on upper secondary students' L2 Kazakh speaking performance // International Journal of Education and Practice. 2024. T. 12. №. 3. – S. 1040-1053.

9. Sydykov B.D., Sman G.T. Geimifikatsia bilim berudi üiymdastyrudyñ qūraly retinde // Molodoi uchenyi Uchrediteli: OOO «İzdatelstvo Molodoi uchenyi». №. 9. – S. 251-255.

10. Oraz A., Malikov Q. Leksikalyq daǵdylyardy qalyptastyroda geimifikasia ädısiniñ mümkindikteri (Qazaq tilin ekinshi til retinde oqytuda) // Toraiǵyrov universitetiniñ Habarşysy. Filologia seriasy. № 3. 2023. – 262 b.

11. Abişeva J., Razahova B. Bilim berudegi geimifikasia // «TURKLANG 2022» «Türkı tilderin kömpüterlik öñdeu» atty X halyqaralyq konferensia EÑBEKTERI, 16-18 mausym, 2022 j. 347 b. Merged-20221208-114255.pdf (enu.kz)

12. Tokjigitova A.N., Ermaganbetova M.A., Tokjigitova N.K. Geimifikasia elementteri arqyly bilim aluşylardyñ belsendiligin anyqtau. L.N. Gumilyev atyndaǵy Eurazia ülttyq universiteti Habarşysy. Pedagogika. Psihologiya. Sosiologia seriasy. № 3(144)/2023. – 265-273 bb.

13. Niazova G. Geimifikasia modelderi jáne onyñ bilim berudegi äleueti // Molodoi uchenyi. 2023. № 10 (457). – S. 250-255 <https://moluch.ru/archive/457/100644/>

14. Liri Zina. Zertteu jobasyn жүrgizu: negizgi nūsqaulyq. – Almaty: «Ülttyq audarma bürosy» qoǵamdıy qory, 2020. – 472 b.

15. Nurmanova G.N. Qazaq tilin oqytuda filolog-studentterdiñ sifrlıyq qūzyrettiligin qalyptastyrodyñ ğylymi-ädistemelik negizderi. 6D011700 – Qazaq tili men tili Filosofia doktory (PhD) дәrejesin alu üşin daiyndalǵan disertasia. 2022 – 200 b.

Авторлар туралы мәлемет:

Қуанбаева Жанар Султанбековна – Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің докторанты, Шымкент, Қазақстан.

Қуанбаева Жанар Султанбековна – докторант Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан.

Kuanbaeva Zhanar Sultanbekovna – doctoral student **O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.**

Байғұтова Динара Нышановна – филология ғылымдарының кандидаты, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің доценті, Шымкент, Қазақстан.

Байғұтова Динара Нышановна – кандидат филологических наук, доцент Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибеков, Шымкент, Казахстан.

Baigutova Dinara Nyshanovna – candidate of philological sciences, associate professor, **O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.**

Ибрагимова Ұлбала Бахтиярқызы – филология ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің доценті, Шымкент, Қазақстан.

Ибрагимова Улбала Бахтияровна – кандидат филологических наук, доцент Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Ibragimova Ulbala Bakhtiyarovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Техникалық редакторлар: **М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев**
Компьютерде беттеген: **Ж.Қ. Оспан**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ. 2024. – 4.
– Астана: А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты.
– 304 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.